

**ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СТУДЕНТСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО**

ВІСНИК

**Студентського наукового товариства
Донецького національного університету**

ВИПУСК 8

Вінниця – 2016

ДонНУ Донецький національний університет

Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету. Том 2 / Ред. кол. Хаджинов І.В. та ін. – Вінниця: ДонНУ, 2016. – 222.

**Редакційна колегія
Вісника студентського наукового товариства Донецького національного університету**

Головний редактор – Хаджинов І.В., д.е.н., професор

Крижановський В.Г., д.т.н., професор

Кокорський В.Ф., к.і.н., доцент

Амелічева Л.П., к.ю.н., доцент

Сенів М.Г., д.філол.н., професор

Дороніна О.А., д.е.н., професор

Жильцова С.В., к.х.н.

Велигодська А.К., старш.виклад.

Пуніна О.В., к.філол.н., доцент

Додонов Р.О., д.філос.н., професор

Ветров О.С., старш.виклад.

Роботи друкуються в авторській редакції, в збірці максимально зменшено втручання в обсяг та структуру відібраних до друку матеріалів. Редакційна колегія не несе відповідальності за достовірність статистичної та іншої інформації, що надано в рукописах, та залишає за собою право не розділяти поглядів деяких авторів на ті чи інші питання. Прізвища та ініціали наукового керівника - підкреслені.

**Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету,
протокол № 9 від 26.05.2016 р.**

© Донецький національний університет, 2016

© Студентське наукове товариство, 2016

Адреса редакції: 21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к. 603; тел.: (0432) 50-89-37;
e-mail: sipeev@donnu.edu.ua <http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua>

ЗМІСТ

Історія, філософія, право

<i>Бархударова С. Г.</i> Соціально-філософські аспекти філософії освіти	6
<i>Безугла С. В.</i> Походження і сутність культу рослинності. Теоретичний аспект питання.....	10
<i>Бельдій А. М.</i> XX Століття у долі пересічної української родини	13
<i>Гончарь О. Г.</i> Проблеми кваліфікації дій особи у разі вчинення нею насильства в сім'ї	18
<i>Гуменна В. В.</i> Проблеми забезпечення права на охорону праці працівників сільського господарства в умовах «озеленення» економіки	22
<i>Жердєв О. А.</i> Виправні роботи: доктринальні аспекти застосування та співвідношення з іншими видами покарань	26
<i>Ібадов Е. Т.</i> Електронне правосуддя: перспективи та проблеми впровадження	30
<i>Маримонська А. П.</i> Шахрайство як вид протиправної поведінки: способи вчинення та проблеми кваліфікації	34
<i>Марценюк А. М.</i> Правове регулювання створення «зелених» робочих місць під впливом концепції сталого розвитку	38
<i>Мірошниченко О. В.</i> Насильство в сім'ї: соціально-правова сутність та засоби протидії	42
<i>Орловська О. Ю.</i> Ще раз про астрагали в похованнях бабинської культури (ДДБК)	48
<i>Павлова Г. Є.</i> Українсько-литовські відносини у період гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.)	52
<i>Резник Д. О.</i> Жінка у Веймарській республіці	56
<i>Сергєєва О. О.</i> Історіографія благодійності на півдні України: радянський вимір	59
<i>Чернова Т. А.</i> Електронний цифровий підпис як реквізит договору купівлі-продажу в мережі Інтернет	63
<i>Чорний С.О.</i> Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дорожньо-транспортної пригоди: проблемні питання вирішення спорів	66

Соціально-політичні науки

<i>Алексєєнко О. В.</i> Ставлення громадян України до волонтерських організацій з 2001 до 2016 року: динаміка та причини змін	71
<i>Бесчекова К. О.</i> Европейский союз и США в постбиполярных международных отношениях	75
<i>Семивол К. І.</i> Як змінився політичний ландшафт України після місцевих виборів 2015: від монополії до регіоналізації	79
<i>Ясько О. Г.</i> Політичний аспект адміністративно - територіальної реформи в Швейцарії та Бельгії в контексті впровадження децентралізації в Україні	84

Журналістика

<i>Семивол К. І.</i> Журналістика та формування європейської моделі цінностей в Україні	89
---	----

Філологія

<i>Безносенко Д. О.</i> Роман І. Роздобудько «Гудзик»: Специфіка режисерської інтерпретації В. Тихого	94
<i>Буточкіна Є. К.</i> Зооморфні фразеологізми в англійській та українській мовах.....	98
<i>Владова О. Г.</i> Семантичні особливості гри слів у розмовному жанрі (на матеріалі англійського серіалу «Друзі»)	103
<i>Гребенюк А. А.</i> Сенсорна концептуалізація емоцій в англійській картині світу (на матеріалі художніх текстів 19 ст.).....	108
<i>Григоренко О. А.</i> Компаративні діалектні фразеологізми в говірці села Єлизаветівки Мар'їнського району Донецької області	113
<i>Добровольська А. Ю.</i> Особливості функціонування сленгу в американському кінотексті (на матеріалі серіалу «Теорія великого вибуху»)	117
<i>Іванілова В. О.</i> Інтерпретація фонових знань в процесі перекладу (на матеріалі повісті М. О. Булгакова «Собаче серце» та його перекладу англійською мовою)	120
<i>Калініченко К. Д.</i> Каузативні локативні дієслова в українській та англійській мовах	126
<i>Козлова О. А.</i> Авторські модифікації фразеологізмів в історичному романі В. Шкляра «Маруся»	130
<i>Коряченко В. І.</i> Лексико-семантичні особливості назв британських пабів, до складу яких входить ім'я відомої особистості	135
<i>Помазан О. С.</i> Засоби вираження модальності в сучасній англійській мові	138
<i>Ромашевська В. О.</i> Поняття категорії простору на матеріалі фразеологічних одиниць в англійській та українській мовах.....	143
<i>Сібільова Г. В.</i> Структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць біблійного походження англійської мови.....	146
<i>Синегубова Г. В.</i> Види мотивації прізвиськ міст англійських країн	150
<i>Соколова В. М.</i> Каузативні конструкції в англійській та українській мовах	156
<i>Струкевич К. В.</i> Особливості лінгвокультурного концепту <i>ІНТИМНІСТЬ</i> в лексичній та фразеологічній семантиці української та англійської мов	159

Природничі та технічні науки

<i>Артеменкова О. М.</i> Розвиток електронного врядування в Україні	164
<i>Денисов О. М.</i> Інформаційні технології та глобалізація	167
<i>Денисова К. О.</i> Електронні технології обміну даними в транспортній сфері	171

<i>Кудлаєв Р. Ю.</i> Особливості зростання та поширення мохоподібних в умовах м. Вінниця	175
<i>Луданов К. В.</i> Низько-бюджетний ізольований струмовий стимулятор для фізіологічних досліджен на основі платформи Arduino	180

Економічні науки

<i>Алярова А. В.</i> Розвиток корпоративної культури як чинник конкурентоспроможності вищого навчального закладу	185
<i>Богданова І. В.</i> Современная модель лидерства в международных корпорациях в мире и в Украине	189
<i>Бруслиновська І. В.</i> Державний борг України: причини виникнення та шляхи його скорочення	192
<i>Дем'янова Ю. О.</i> Моделі управління в китайських та західних корпораціях.....	198
<i>Лемешко М. О.</i> Фінансове забезпечення підприємств малого та середнього бізнесу ..	202
<i>Нешко Р. М.</i> Податкова безпека держави як запорука стабільної фінансової безпеки України	208
<i>Рудницький Р. І.</i> Влияние современных политических и экономических условий на стабильность оплаты труда	214
<i>Смірнова К. В.</i> Еволюція уявлень про багатство	218

Педагогіка

<i>Пермякова О. Ю.</i> Теоретичні основи проблеми впливу засобів масової інформації на формування ціннісних орієнтацій студентів	223
--	-----

ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ, ПРАВО

УДК 378

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

С. Г. Бархударова, Г. Є. Ковальський

Анотація. В статті розглянуто актуальні проблеми філософії освіти і процес її розвитку. Наведено історичні аспекти функціонування філософської освіти. Подано концепції освіти, пов'язані з напрямками філософії освіти. Висвітлено фундаментальні категорії філософії освіти, що змальовують модель модерної освіти зорієнтованої на формування гуманного типу особистості. Показані аспекти сучасних соціальних проблем функціонування освітньої галузі з точки зору філософії освіти.

Ключові слова: філософія освіти, категорії філософії освіти, гуманістичне та гуманітарне навчання, педагогіка.

Особливої актуальності проблематика філософії освіти набуває в сучасну епоху формування інформаційної цивілізації. З'являється потреба розробки способів екстраполяції філософських принципів на освітній процес. Зокрема, перетворення освіти в спеціалізовану систему з власними закономірностями діяльності, універсалізація освітніх послуг з потребами в оновленні знань, кризові тренди в освіті виражені незадовільними її результатами, розривом між замовленням і потребами у фахівцях, тощо.

Метою статті є дослідження ролі філософії освіти в системі філософського знання.

Нинішня система освіти, яка отримала назву «класичної освітньої моделі», формувалася починаючи з XVIII ст. під впливом філософських теорій пов'язаних з іменами Й. Гербарта, Й. Песталоцці та ін. Розвинули філософські ідеї освіти німецькі філософи І. Кант, Г. Гегель, К. Гумбольдт, які висунули ідею гуманістичної освіти особистості та самосвідомості у шкільній та університетській системі. Проте, лише в XX ст. в з'являється словосполучення «філософія освіти» з позначенням низку синтетичних досліджень і загальних постулатів й аксіом, що пов'язано з іменами В. Дільтея, М. Бубера, К. Ясперса та ін. З'являються філософсько-педагогічні видання, як «Філософія виховання» Д. Дьюї, освітні товариства, як асоціація «Міжнародна мережа філософів освіти». Кризові процеси в освіті в інформаційну доби спричинили зростання інтересу філософів на Всесвітньому філософському конгресі в Бостоні в 1998 р. до проблем філософії освіти та з усвідомленням необхідності реконструкції філософії як «високої культури» [1].

Філософія освіти проходить певні етапи в радянську добу. На початку XX ст. всі ідеї зводилися до ідеологічного висвітлення, існувала практики загального і професійного навчання та виховання. Проблематика філософії освіти не виділилася в автономну область і була частиною теоретичних розробок у філософії, психології, педагогіці. В середині XX ст. виникає потреба вдосконалення навчально-виховного процесу в напрямі підвищення його ефективності за допомогою раціоналізації навчання. Філософсько-методологічна критика кібернетизму висвітлювалася з позицій теоретико-діяльнісного підходу в методології, інтелектуально-діяльнісного підходу в психології і гносеології. Розробляються освітні програми, які мають філософське обґрунтування. Критична рефлексія проблемного навчання велася з позицій особистісно-діяльнісного підходу в психології і системно-діяльнісного в філософії. Формулюється філософсько-освітня проблематика, відбувається рефлексія і зміна парадигм в її розробці, обговорюються типи методологічної роботи як концептуальні схеми проектування освітньої практики [2].

Наприкінці століття розробки у філософії освіти проводяться з точки зору діалогічної та культурологічної парадигми. Розглядається взаємодія технократичної і гуманістичної орієнтацій в навчанні в ситуації його комп'ютеризації та гуманізації в

рамках діалогу культур. Філософія освіти представляється особливою областю знання, ведеться вивчення її методологічних, теоретичних і проектних проблем [3]. Відбувається аналіз освітньої проблематики в контексті взаємодії різних розвиваючих середовищ від сімейної через шкільну та вузівську до соціально-психологічної, професійно-діяльній та інформаційно-соціогенної в рамках гуманістичної педагогіки, рефлексивної психології і соціології. Формулюється філософсько-освітня проблематика, обговорюються типи методологічної роботи як концептуальні схеми проектування освітньої практики [4]. Одним з конструктивних підходів вирішення проблем безперервного розвиваючого та особистісно-орієнтованого професійної освіти служить концепція рефлексивної методології, рефлексивної психології і педагогіки творчості. Предметом філософії та методології освіти виступило проектування соціокультурних і рефлексивно-інноваційних середовищ, які забезпечують екологію інтенсивно-ігрового розвитку особистості в діалогічній взаємодії дітей і дорослих.

У перекладі з грецької «філософія» означає «любов» і «мудрість», поняття «філософія» можна тлумачити, як «любов до мудрості», як науку про досягнення людиною мудрості, пізнання істини та добра [4]. Щодо поняття «освіта», існує багато варіантів його тлумачення. Викладачі Києво-Могилянської академії І. Гізель і Г. Щербаський розвивали ідею про здобування істинного знання шляхом одномоментного осяяння з допомогою природного розуму, тобто Божих ідей. Філософія освіти є галуззю філософії, що досліджує ідею освіти та її сутність, як соціокультурного феномену відтворення та розвитку суспільства; визначення цілей, цінностей, ідеалів освіти і освіченості, результатів освіти та критеріїв їх оцінки.

До найважливіших, фундаментальних категорій, що описують сучасну модель освіти зорієнтовану на формування планетарно-космічного типу особистості вчений А. Запесоцький відносить: універсальність, яка в освіті має дві взаємопов'язані сторони – універсальність освіченої особистості, здатної результативно діяти в широкому діапазоні сфер життя, і опора навчання на універсалії, тобто гранично загальні поняття, що об'єднують галузі буття; цілісність, що має три сторони – зміст освіти, який утримує цілісність буття в переліку навчальних предметів, методи його надання, що спираються на всі здібності людини (інтелект, відчуття, інтерес до пізнання), а також духовна єдність світу і учня, коли їх неможливо розділити на «об'єкт і суб'єкт пізнання»; фундаментальність, як концептуальне вивчення законів світу, вироблення фундаментальних сенсів буття, спрямованість освіти на універсальні та узагальнені знання, істотні й стійкі зв'язки, на структурний і змістовний перегляд навчальних курсів, узгодження один з одним для вироблення єдиних культурно-науково-освітніх просторів; компетентність та професійність за своїм значенням протилежні вузькій спеціалізації і включають таку обов'язкову якість, як етична позиція по відношенню до предмету свого вивчення та дослідження в контексті гармонії практичності і людяності; гуманізація та гуманітаризація, процеси приведення освіти, її змісту і форми у відповідність до природи людини, її душі та духу [5].

Структура філософії освіти: проблеми, що виходять з наявності протиріч та парадоксів освіти; напрями філософії освіти, що розглядають шляхи вирішення проблем: гармонійної цілісності, релятивістсько-плюралістичний, синтетичний; специфічні рівні рефлексії (емпіричний, теоретичний, рефлексії) [5]. Нині, дослідники філософії освіти виділяють проблемні аспекти в функціонуванні освіти – освіта не здійснює функцію виховання світогляду, що дасть можливість вирішувати глобальні проблеми людства і сьогодняшня система освіти чужа інтересам та цінностям людей. Для вирішення цих проблем, необхідно розробити філософську методологію сучасної освіти, що допоможе розкрити взаємодію між цими тенденціями.

Сьогодні існує три концепції освіти, пов'язані з напрямками сучасної філософії освіти: концепція гармонійної цілісності, сприяє реалізації ідей створення єдиної,

цілісної, гармонійної теорії педагогіки і централізованої системи управління освітою; релятивістсько-плюралістична концепція, яка визнає необхідність застосування принципів плюралізму, педоцентризму та релятивізму в педагогічній діяльності, пріоритетність ролі індивідуальних інтересів над громадськими; синтетична концепція, яка поєднує попередні концепції, визначаючи, що громадські інтереси в педагогічному процесі мають бути мінімальними [6].

Ідеї першого напрямку застосовуються для розв'язання проблем сучасної педагогіки, а саме для подолання розриву між предметами, що вдосконалюються та вирішенням важливих суперечностей педагогічного процесу. Важливою невирішеною проблемою у педагогічному процесі є проблема пріоритетної ролі вчителя у його взаємодії з учнем, дорослого з дитиною, викладача зі студентом. Домінування монологічної форми викладання навчального матеріалу сприяло відведенню учневі в основному пасивної ролі об'єкта педагогічного процесу, надаючи його інтересам другорядного значення.

Релятивістсько-плюралістичний напрям філософії освіти виходить з протилежних, по відношенню до першого напрямку, вихідних принципів і полягає у перевазі особистісних цінностей над загальними. Цей напрям характеризується особливим ставленням до учня, як до основного суб'єкта педагогічного процесу [7]. Таке відношення вимагає вироблення методик, за допомогою яких максимально розкриваються специфічні здібності учня. Найважливіша риса релятивістсько-плюралістичного напрямку філософії освіти полягає в наданні уваги формуванню творчої особистості, розвитку її унікальних здібностей, віднайденню і впровадженню методів навчання та виховання, які б могли врахувати особистісні інтереси учнів і системи їх цінностей.

Інший напрям філософії освіти виник як потреба у подоланні пріоритетної ролі вихідних принципів попередніх напрямів і здійснити синтез їх позитивних ідей, який дасть можливість краще вирішити основні проблеми сучасної освіти, а тим самим й інші найважливіші проблеми людства [8]. Первинним положенням цього напрямку філософії освіти відсутність у жодної зі сторін педагогічного процесу пріоритетного значення по відношенню до іншого. В сучасній парадигмі освіти учитель і учень вважаються суб'єктами педагогічного процесу, але за вчителем зберігається роль керманіча, що обумовлює особливу відповідальність з боку вчителя за ступінь власної підготовки, постійне вдосконалення своїх знань, умінь і тощо.

Загально-філософські знання будуть залишатися лише абстрактною схемою, якщо вони не будуть збагачені знаннями, що відносяться до економіки, соціології, етики, естетики, культурології, екології, різних галузей техніки і технології, медицини, права, педагогіки, психології. Кожна з наук розглядає проблеми освіти з позицій власної методологічної парадигми, в своєму специфічному ракурсі. Предметом філософії освіти є загальні, фундаментальні основи функціонування і розвитку освіти, що визначають критеріальні оцінки міждисциплінарних теорій, законів, закономірностей, категорій, понять, термінів, принципів, постулатів, правил, методів, гіпотез і фактів, що відносяться до освіти.

Філософія освіти не зводиться до методології тільки однієї науки – педагогіки. Вона розглядає найбільш загальні проблеми суцього і належного в дуже специфічній галузі суспільного життя: сфері відтворення і якісного перетворення людських ресурсів соціально-економічного та соціокультурного, морального прогресу, а також в сфері задоволення природних і постійно мінливих освітніх потреб особистості [2; 3]. Такий бінарний характер філософії освіти істотно позначається на її статусі, свідчить про принципову необхідність синтезу знань про об'єкти філософсько-освітнього обґрунтування. У сфері освіти в належній мірі не усвідомлювалася ієрархічність цілей галузі, не розроблений механізм переходу від глобальних філософських цільових установок до конкретних, структурованих цілям педагогічної діяльності на різних ступенях освіти з урахуванням наступності та взаємозв'язку цих ступенів.

Звідси суб'єктивізм в побудові моделей випускників навчальних закладів різного

рівня і профілю, стандартів освіти, професійно-кваліфікаційних характеристик робітників і фахівців, переважання інтуїтивного початку в процесі створення навчальних планів і програм, формалізм в оцінці реальних результатів педагогічної діяльності. Тому відзначається «криза педагогіки», яка не може бути виправлена тільки педагогічним шляхом. Звернення до філософії освіти є відповіддю на кризові явища в освіті, переосмислення традиційних наукових форм і її інтелектуального забезпечення, виступає вичерпною основою педагогічної парадигми.

Таким чином, однією з найважливіших складових нової парадигми освіти є випереджувальна функція розвитку системи освіти в сучасному суспільстві. Вона із периферійних, в соціальній структурі, перетворюється в пріоритетну, оскільки стає глобальним фактором розвитку суспільства. Це обумовлено якісно новим масштабом детермінуючого впливу системи освіти на формування реалій інформаційного типу суспільства, яке визначається характером духовного виробництва і може стати реальністю тільки через розвиток відповідних освітніх тенденцій в суспільстві. Сьогодні процес гуманізації освіти є основним напрямом змістовного реформування системи освіти. Отже, на сьогодні філософія освіти є цілком самостійною галуззю наукових знань, фундаментом якої є філософські й педагогічні вчення звернені до об'єктивних закономірностей розвитку освітньої сфери в усіх аспектах її функціонування.

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные проблемы философии образования и процесс ее развития. Приведены исторические аспекты функционирования философского образования. Подано концепции образования, связанные с направлениями философии образования. Освещены фундаментальные категории философии образования, изображающие модель современной образования ориентированной на формирование гуманного типа личности. Показаны аспекты современных социальных проблем функционирования образования с точки зрения философии образования.

Ключевые слова: философия образования, категории философии образования, гуманистическое и гуманитарное обучение, педагогика.

Abstract. In article the actual problems of philosophy of education and the process of its development. An historical aspects of philosophical education. Posted concept of education-related areas of philosophy of education. Deals with the basic categories of philosophy of education that depict modern education model oriented towards the formation of a humane personality type. The following aspects of contemporary social problems of the educational sector in terms of philosophy of education.

Key words: philosophy of education, philosophy of education category, humanist and humanitarian education, pedagogy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен. / Отв. ред. П. В. Алексеев. – М. : Школа-Пресс, 1995.
2. Муравьев А. Н. Основной вопрос философии образования / А. Н. Муравьев. // Философия образования. / Сб. мат. конф. Серия «Symposium», Вып. 23. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 11.
3. Сидорина Т. В. Философия образования как рефлексивная область знания (статья) / Т. В. Сидорина. // Философия отечественного образования: история и современность. / III Междунар. науч.-практ. конф. – Пенза : РИО ПГСХА, 2007. – С. 321–324.
4. Сидорина Т. В. Философия познания и образования / Т. В. Сидорина. // Современные тенденции развития мировой культуры и цивилизации: Культура. Образование. Экономика. / Матер. междунар. науч.-практ. конф. 9–11 марта 2007. – Новосибирск : Изд-во «Архивариус», 2007. – С. 36–40.
5. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политика / А. С. Запесоцкий. – М. : Наука, 2002. – 456 с.
6. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. – Полтава : ПОППО, 2006. – 328 с.
7. Пищулин Н. П. Философия образования / Н. П. Пищулин, Ю. А. Огородников. – М. : Центр инноваций в педагогике / МГПУ, 1999. – 234 с.
8. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В. Андрущенко. // Філософія освіти. – 2005. – №1. – С. 5–18.

ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ КУЛЬТУ РОСЛИННОСТІ. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПИТАННЯ

С. В. Безугла, Л. Б. Лихачова

Анотація. У даному дослідженні подана інформація про становлення і розвиток культу рослинності, про вплив культу на наше повсякдення. Методологічною основою роботи є системний підхід, принцип історизму, наукової об'єктивності, критичного та структурно-системного підходу до літературної та джерельної бази роботи. Специфіка досліджуваної теми передбачає застосування порівняльно-історичного методу, який робить можливість виявити історичні витоки і шляхи розвитку культу рослинності та прослідкувати зміни семантики. Проведено соціологічне опитування.

Ключові слова: культ рослинності, дерево, світове дерево.

Абсолютна більшість народних звичаїв і вірувань пов'язані із використанням живої рослинності. Різновид обрядодій вражає своїм різнобарв'ям: травневі деревця, семицька берізка, новорічна ялинка, клечання, обрядове використання вінків і квітів, збирання лікувальних трав у ніч на Івана Купала, моління у священних гаях, різдвяне «поліно», образ «світового дерева» тощо.

Оскільки навіть зараз у XXI ст. ми чи не щодня стикаємося з проявами культу рослинності (новорічна ялинка, клечання, поховальні вінки тощо), не надаючи цьому значення, то обрана тема є актуальною.

Метою роботи є висвітлення можливих витоків культу рослинності у науковій літературі.

Літературу з зазначеної проблематики складають роботи наступних авторів: Дж. Фрезер «Золотая ветвь», Є. Кагаров «Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх» і «Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции», Е. Тайлор «Первобытная культура», Д. Зеленін «Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов», Л. Шернберг «Первобытная религия в свете этнографии», В. Пропп «Русские аграрные праздники», В. Иванов, В. Топоров «Исследования в области славянских древностей» та інші. Також у статті використані результати соціологічного опитування, проведеного у 2014–2016 рр. серед осіб віком від 14 до 25 років, що є джерелом.

У науковій літературі було багато спроб пояснити звичаї, що пов'язані з культом рослинності. Прибічники астрально-міфологічного напрямку вбачали у поклонінні деревам відображення метеорологічних явищ: дерево – символ грозової хмари, місце перебування «хмарних духів»; «світове дерево, що росте корінням догори» – дощові хмари [1, с. 331–335]. Е. Тейлор та інші прибічники анімістичних теорій вбачали у священних гаях місце скупчення духів і душ. «Духи дерев і гаїв заслуговують на нашу увагу, перебуваючи у нерозривному зв'язку з первісною анімістичною теорією природи. Це особливо ясно видно на тій стадії розвитку людської думки, коли на індивідуальне дерево дивляться, як на свідому особисту істоту. І у якості останнього підносять йому поклоніння і дари» [2, с. 399]. Є. Кагаров також вважає, що культ рослинності розвивався на основі анімізму [3, с. 179].

Цей погляд розвинули і перетворили у теорію. Дж. Фрезер і В. Манхардт: дерево – або тіло якогось духу, або його притулок, який дух може тимчасово залишати та знову повертатися. Дерево – жива істота, тому до нього треба відповідно ставитися. Проте така постановка питання не відповідала на питання, чому певні дерева ототожнюються з людиною [4, с. 156]. Частково відповідь надав Д. Зеленін, який звів, досліджувані ним обряди, до спільного знаменника – до стародавнього «рослинного тотемізму» [5]. У свою чергу Л. Штернберг мав дещо інший погляд на генезу культу: «У жарких країнах дерева слугували за житло для людини, плоди були її першою їжею, і цілком природньо, що з найдавніших часів поява там людини мала встановити особливо інтимне ставлення її до дерев. Ця

виключна істота, яка надавала їй дах, годувала її, захищала від хижаків, дощу, палючого сонця, була для неї чимось таємничим, і вона намагалася її розгадати. Досі у багатьох народів зберігся звичай жити на деревах або у дуплах дерев...» [6, с. 437]. В. Пропп вбачав в обрядах, пов'язаних із рослинністю, переважно прояви аграрної магії: прагнення передати землі родючу силу берези, верби тощо. Також він розглядав дерево і зелене гілля як уособлення померлого пращура [7]. У 70-х роках ХХ ст. з'явилося тлумачення семіотичного підходу. Різноманітні обряди і вірування, що стосувалися дерев, зведені до універсального міфологічного мотиву «світового дерева», куди включені також «дерево життя», «дерево смерті», «дерево пізнання» тощо. Єдиним поясненням усього нескінченного різноманіття форм вірувань і обрядів, пов'язаних із рослинністю, є «міфопоетична свідомість» [8, с. 396–406]. Н. Велецька висунула ще одну гіпотезу, згідно з якою звичаї, пов'язані із рослинністю, походять від ритуалів проводі «на той світ», де зелена гілка або дерево – символ померлого пращура [9, с. 70]. Вірогідно, така теорія має місце, але з однією поправкою: ритуал проводів увібрав у себе культ рослинності, а не навпаки.

У статті С. Токарева та Д. Філімонової наводиться певний підсумок до наукових пошуків дослідників. Автори вважають, що різні елементи культу рослинності виникли в різний час. Найдавнішими варто вважати страх людей перед оточуючим лісом, який містив як реальну загрозу (наприклад, хижі звірі), так і соціально обумовлену (ліс як місце таємних обрядів, що були табуйовані для непосвячених), і вдячність за його корисні властивості. Повір'я і обряди, пов'язані з поодиноким деревом, у більшості втілюють залишки культу священних гаїв, часом обумовлені властивостями дерева. Дендролатрія досить складне явище, оскільки навіть в осілих народів, для яких ліс – перешкода у землеробстві, ставлення до нього амбівалентне. У календарних обрядах і повір'ях дерева іноді виступають у якості носія відтворюючої, родючої сили: недарма семицька берізка і травневе деревце займають досить видне місце в обрядово-еротичних іграх молоді. Дослідники вважають, що повір'я, пов'язані з лісом, не можна вважати першоосновою «культу дерев», бо міфологізація дерев відповідає більш пізньому періоду, відповідно більш пізньому рівню розвитку суспільної свідомості, приблизно на стадії існування далекосхідних держав. Що стосується обрядового використання зелені (гілля, трави, листя, квіти), то його мотиви також відрізняються: зелень може замінити дерево, що квітне, може бути декором, слугувати за знаряддя магічних актів, бути символом природи, що відроджується. Трохи інші витoki має використання лікувальних трав. Вірогідно, їх використання розпочалося з виключно інстинктивних дій [4, с. 157].

Повір'я про реальні дерева надзвичайно різноманітні – вони є у більшості народів, але зводяться до спільної ідеї: дерево – жива істота, антропоморфна або зооморфна. Відтінки цієї ідеї дуже різноманітні, їх навіть важко систематизувати: одні з них підпадають під категорію «анімістичних» образів, інші більше підпадають під термін «анімацізм». Дерево – двійник людини, який розділяє його долю; дерево – вмістилище його душі; дерево – тотем; дерево – місце перебування духа; дерево – фетиш; душа дерева здатна відділятися від нього (дріада) або невіддільна (гамадріада); дух дерева, що карає за спробу зрубати його; дерево – носій плодоносних сил, що насилає врожай (вегетативний демон), носій еротичної потенції; древо – оракул; дерево – осередок руйнівних сил («буйная береза», «прокудливая береза») тощо. Частина анімістичних і магічних уявлень, пов'язана з календарними звичаями (травневий столб, троїцька берізка, різдвяна ялинка, збирання трав а Купала тощо), інші такого прямого зв'язку не виявляють [4, с. 157].

На відміну від вище зазначених повір'їв, які пов'язані з більш-менш реальними речами, міфологічні дерева – уявні конструкції. Вони, звичайно, мають «земляне підґрунтя», але зв'язок з ним більше не прямий, а опосередкований. Етнографічно-фольклористи відрізняють головні види міфологічних дерев: «світове дерево», «дерево життя», «дерево смерті», «дерево пізнання», «тотемічне дерево», «шаманське дерево» та інші. Межа між зазначеними видами дерев є нечіткою. До того ж, вони слабо пов'язані з

календарною обрядовістю, бо збереглися лише в ідеальному зв'язку з реальним світом. Отже, «світове дерево» – міфологічний образ уявного або зображуваного дерева, що росте від землі до неба і вертикальною віссю поєднує три світи: верхній (небо), середній (землю) і нижній (підземний світ). Тварини, люди, боги розподілені по цих трьох світах. Іноді, аби протиставити «світове дерево» реальним, його описують або малюють корінням догори. Ідея «дерева життя» спирається на факти з реального життя, на властивості справжніх дерев: довголіття, опір руйнівним силам, можливо, цілющі властивості, щорічне оновлення тощо. Завдяки останній властивості зазначений вид дерев міцно увійшов до циклу календарного ритуалізму. «Дерево смерті» – мотив найменш поширений, проте також спирається на реальні факти: отруйні рослини, в тому числі і дерева. Їхнім соком отруювали стріли представники різних народів. Цей образ був поетизований О. Пушкіним («Анчар» – «дерево смерті», що стоїть «один во всей вселенной»). Проте до календарної обрядовості «дерево смерті» також немає ніякого відношення [4, с. 157–159].

Календарні звичаї та обряди збереглися у трансформованому вигляді до наших днів, пройшли довгий шлях розвитку, вони не були статичними, наповнювалися в кожному період новим сенсом, що частково пояснює їх напівфункціональність, проте можливо що вона була закладена одразу. Ще одним доказом того, що образ дерева залишив значний відбиток в нашій свідомості, є постійне звернення до дерев та дерев'яного у повсякденності, образ дерева увійшов до нашої свідомості на стільки міцно, що усі респонденти зазначають, що це «звернення» відбувається несвідомо, тобто автоматично, та не надають цьому значення. Окрім вже зазначеного триразового стукання, коли бояться наврочити або хочуть «отримати гарантії», що все так і буде, є й інші прояви. Так, 98 % респондентів сказали, що знають про прикмету: під час першого грому треба підійти до дерев'яної стіни або дубу, аби протягом року не боліла спина. З них дотримуються її 91 %, хоча переважна більшість робить це жартома. 96 % опитаних вірять, якщо притиснутися до старого дубу, то він передасть частину своєї енергії. Усі знають про усталену асоціацію дубу з чоловічим початком, а берези – із жіночим. Усі опитані представниці жіночої статі сказали, що хоча б раз ставали до берези, обіймаючи її, аби стати струнками, як вона, хоча знову ж таки, 73 % сказали, що робили це жартома і майже не вірять, але про всяк випадок стали до дерева. 100 % знають про вербну неділю, 84% – ставлять вдома вербове гілля, з них освячують його 36 %, і майже 20 % «б'ють» гіллям родичів із побажанням здоров'я. 58 % опитаних знають про ототожнення тополі із юнаками в російській традиції.

Роль і значення рослинності у житті людей абсолютно не зменшилося, тому кажуть, що якщо ти посадив хоча б одне дерево, то даремно прожив життя. Якщо у давності люди молилися у священних гаях, то тепер виникла інша необхідність – закладення парків дружби, садіння дерев прибічниками руху за мир. Із розвитком космонавтики з'явилася нова традиція – сажати деревце після повернення космонавтами з польоту. У наш час значно підвищилася естетична складова у календарній обрядовості, так, наприклад, для клечання домівки на Троїцькому тиждні люди здебільшого обирають квіти, або трави за приємним запахом.

Аннотація. В данном исследовании представлена информация о становлении и развитии культа растительности, о влиянии культа растительности на нашу повседневность. Методологической основой работы являются системный подход, принцип историзма, научной объективности, критического и структурно-системного подхода к литературной базе работы и источникам. Специфика исследованной темы предусматривает применение сравнительно-исторического метода, который дает возможность определить исторические истоки и пути развития культа растительности, проследить изменения семантики. Проведен социологический опрос.

Ключевые слова: культ растительности, дерево, мировое дерево.

Abstract. In this study presents the information about the cult of vegetation, about influence the cult of vegetation on our daily life. Methodological basis of work is the system approach, principle of the historicism, of the scientific objectivity of the critical and structural systematic approach to the literary basis of work and sources.

Specific of researched subject provides the using of comparative-historical method, which gives a possibility to determine historical sources and ways of development of the role of cult of vegetation, to trace changes of semantic. Was conducted a sociological questioning.

Keywords: cult of vegetation, tree, world tree.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кагаров Е. Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх / Е. Кагаров // Доклады АН СССР. Серия В. 1928. № 15. С. 331–335;
2. Тайлор Э. Первобытная культура [электронный ресурс]./ Э. Тайлор. – режим доступа: http://royallib.com/read/taylor_eduar/pervobitnaya_kultura.html#0 . – Назва з екрану
3. Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции / Е. Кагаров. – СПб. : Сенатская типография, 1913. – 326 с.
4. Токарев С. А. Обряды и обычаи, связанные с растительностью / С. А. Токарев, Т. Д. Филимонова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М. : Наука, – 1983. – С. 145–160.
5. Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д.К. Зеленин. – М: АН СССР, 1937. – 78 с.
6. Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии / Л. Я. Штернберг. – Л. : Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР им П. Г. Смидовича, 1936. – 572 с.
7. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники / В. Я. Пропп . – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. – 176с.
8. Топоров В. Н. Дерево жизни, Дерево мировое, Дерево познания / В.Н. Топоров // Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980. – Т. 1. – С. 389–406.
9. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – М. : Наука, 1978. – 107 с.

УДК 9/316.4.051

XX СТОЛІТТЯ У ДОЛІ ПЕРЕСІЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ

А. М. Бельдій, Н. Р. Темірова

Анотація. У даному дослідженні подана історія однієї родини на тлі ключових подій ХХ ст. загальноукраїнського масштабу. Метою розвідки є вивчення заломлення найважливіших подій в історії України через призму життя пересічної української родини. Розвідка спирається на загальнонаукові (дослідницький, аналітико-синтетичний, узагальнення) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-біографічний) методи. Основним виступив усноісторичний метод, суть якого полягає у використанні в процесі вивчення минулого усних свідчень, що були зібрані за визначеною темою. Пропоноване дослідження ґрунтується на розповіді 85-літнього мешканця с. Дашківці Літинського району Вінницької області М. І. Слободиського про буття його родини, яке переплелось з минулим усієї України.

Ключові слова: сім'я, голодомор, колективізація, війна.

ХХ ст. – драматично насичений період в історії української нації, на який припали революції, війни, голодомори, братовбивство. Нині прийшло розуміння, що кожна людина є носієм безцінної інформації, якої не знайдемо в жодних архівах чи бібліотеках. Усна історія – напрям соціально-гуманітарних досліджень, головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод – інтерв'ю [1, с. 283]. На думку О.Кісь, усна історія стосується якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації, зв'язки і суб'єктивний досвід, а також продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним джерелом [2].

Дана проблема знайшла відображення в сучасній науковій літературі. Дослідники описали практики вивчення української історії через призму конкретних життєвих історій [3–5]. Вони стосуються історії жіноцтва радянської доби, колективізації, примусових міграцій, Голодомору, остарбайтерства в роки Другої світової.

Метою даної розвідки є дослідження заломлення найважливіших подій в історії України через призму життя пересічної української родини. Для її реалізації необхідно вивчити особливості методики роботи зі свідченнями очевидців конкретних подій у минулому; на основі усних свідчень виділити точки співпадіння загальноукраїнського та приватно-індивідуального сприйняття процесів, що розгорталися в ХХ ст.

Пропоноване дослідження – це історія однієї родини, що ґрунтується на розповіді 85-літнього мешканця с. Дашківці Літинського району Вінницької області М. І. Слободиського, яка тісно переплелася з минулим усієї України, українського народу [6]. Крізь призму життя однієї сільської родини перед поглядом читача постає доля української нації в буремному ХХ ст.

Все почалось, – як розповідав Слободиський Михайло, – з діда Ничипора, який одружившись не на тій дівчині, що хотів, втік до Одеси за чиєюсь порадою, оскільки місто в ті часи розбудовувалось. Цікаво, що для приїжджих, таких як Ничипір, встановлювали випробувальний термін – чи впускати в місто, чи ні. Багато люду повертали, а Ничипора взяли, він справив на місцевих хороше враження і навіть отримав певні рекомендації, за якими він пішов працювати в гардеробі одного з одеських ресторанів. Одеса – місто портове, тому багатого було небідного люду, який навідувався до ресторану. Ничипір приймав їх одяг, а коли люди вже забирали його, то дід – тому капелюха почистить, тому – пальто, а тому – взуття, відвідувачі хвалили і шанували його працю та й щедрими були, бо Ничипір здобув певні статки. Любив дід свою роботу. Там зустрів майбутню дружину. Згодом у них народилося четверо дітей: троє братів і сестра Ніна, мама Михайла Слободиського. Проживши деякий час ще в портовому місці, Ничипір вирішив повернутися до села.

З початком революційного 1917 року життя Слободиських різко змінилося: наростали тривога та непевність, доходили протирічливі відомості. Вже наприкінці року навідалися до Ничипора чужинці, які назвалися «комсомольцями», погрожуючи фізичною розправою, забрали все, що тільки можна було. Тільки галас дружини з дітьми врятував від вірної загибелі. Змушені були продати хату та їхати світ за очі, до Іжевська, де жила родина Надії, але й там не прижилися. Від непевності, тяжких переживань Ничипір занедужав, незабаром помер і був похований в Іжевську. А Надія Слободиська з дітьми повернулася в Дашківці, відкупила ту саму хатину і стали помаленьку обживатись. Потроху підростали діти, а коли мамі Ніні виповнилось 18 років, її пригледів односельчанин Іван (батько Михайла), який саме повернувся з фронту). Вони одружилися і в 1928 році народився – Слободиський Михайло Іванович. Так оберталось життя Слободиських навколо Дашківців на межі ХІХ та ХХ ст.

Радянська влада розглядала селянство як потенційно ворожу дрібнобуржуазну силу. Відтак, прагнула перетворити його на сільськогосподарських робітників. Для цього потрібно було об'єднати селян у виробничі колективи, тобто, провести колективізацію. Саме тому, на нашу думку, впродовж всього періоду НЕПу органи влади застосовували терміни «комуна», «колгосп», «товариство із спільної обробки землі (ТОЗ)» як синоніми терміну «колектив» [7]. Господарська діяльність селянства та його місце у структурі сільського господарства привернула до себе увагу представників організаційно-виробничого напрямку на чолі з О. Чаєновим, які вважали, що метою існування такого господарства є задоволення потреб родини в засобах існування.

Після одруження Івана та Ніни, батьки подарували садибу, де проживає Михайло, на ній побудували маленьку хатину, ще хотіли будуватись, але розпочалась колективізація. Не розуміли тоді селяни, що відбувається насправді, чому потрібно йти в колгосп, навіть здавати реманент, чому тих, хто працював, не покладаючи рук, принизливо обзивали «куркуль». У Івана з господарства забрали все, що можна було, і приписали його до «куркулів».

Трагедія голоду 1932–1933 рр. в УСРР – жахливий наслідок тогочасної політики тоталітарного режиму Радянського Союзу. Упродовж 22 місяців українське село було віддане на поталу безжалісної карально-репресивної системи, яка знищила мільйони і довела багатьох людей до соціального покріпачення[8].

Для сім'ї Слободиських почалися жахливі дні «голодовки». Якраз у ті роки у Михайла братик народився, сім'я побільшала. Але оскільки вони жили на полі, а село було далеченько від їхньої хати, то страхіття, які відбувалися в селі, їх оминули. Іван мудрим був – і, розуміючи, що потрібно годувати сім'ю, викопав на полі яму, поставив туди дві діжки, насипав у них жита та й закопав. А коли приходили «комнезами» і зі шпиками шукали зерно, вони не здогадались нишпорити далеко в полі. І так приходили вони кілька раз, але йшли з порожніми руками. А дід тим часом в ночі раз на тиждень діставав зерно, молот його в погребі, Ніна так само вночі випікала шість буханців хліба, бо потрібно було ще й тітчину сім'ю годувати, в якій було четверо дітей, а чоловіка «КГБ» забрало, за що, ніхто не знав. Хліб ділився: два буханці собі, два – тітці, а два – віддавала тихенько іншим. При цьому дуже боялися, щоб хтось не доніс на їхню сім'ю.

Михайло Іванович засвідчив, що у 1932–1933 роках смертність була така, що ховали без домовин, бо й дошок не було. На кладовищі викопували величезну яму, туди «активісти» і солдати звозили опухлих людей від голодної смерті. А ті, що залишились живими, шукали їжу всюди у всьому, сушили якісь кістки, які знаходили, перемелювали їх, потім змішували з водою і робили коржі, це замінювало хліб. Ні кішок, ні собак, ні жодної живності в селі вже давно не було...

Голодомор нищив не тільки фізичне та матеріальне життя людей, він спричинив до руйнації й духовну культуру, яка сприяє консолідації нації та державотворчим тенденціям. Голод призводив до руйнації традиційних підвалин української сім'ї: матері, свідомо оберігаючи батька-годувальника, виганяли з хати дітей. Траплялися випадки, коли батьки відбирали в дітей їжу, що свідчить про затьмарення розуму, втрату почуття материнства. Траплялися поодинокі випадки, коли батьки їли своїх дітей [8]. Голодомор – одна з найжахливіших сторінок нашої історії.

Цю драматично насичену інформацію підтверджують спогади колишнього вчителя Дашківської школи, Клименка Олексія Ананійовича: «...партійні та радянські активісти села Дашківець, які в 1932–1933 рр. були об'єднані у так звані «штаби», мета яких полягала в тому, щоб вилучити в селян якомога більше хліба або точніше – весь хліб. Таких штабів у селі було сформовано шість... На вулиці Токарі, нині вулиця Ювілейна, начальником штабу призначили Семенка Івана – кремезного, червонощогокого здоровила, ... якому знедолені дашківчани давали прізвисько «Торба з маком». ...Величезний Дашківський цвинтар, який займає понад 2 га, стоїть сьогодні німим нагадуванням про страшений 33 рік! Без хрестів, безладно розкидані горбики».

Коли закінчився голод, життя ніби налагоджувалося, але легшим не стало. Доповнюючи наукові розвідки «живими» враженнями очевидців лихоліття, викладається «пазл» людського горя та безпорадності, в чому є конкретні винуватці. Але з розповідей Михайла Слободиського виходить, що драма поглиблювалася ще й з огляду на повне нерозуміння того, що відбувається.

Серед яскравих дитячих вражень Михайла – зйомки в 1938 році в Дашківцях кінострічки «Кармалюк». Хлопчик навчався у 3 класі, вчителька розповіла, що відбувається в їхньому селі. Влітку в Дашківці приїхала кіностудія з Одеси знімати кіно. Михайло пам'ятає, як з хлопцями було цікаво подивитися на все те. Ціле літо вони бігали на знімальний майданчик, їх навіть фотографували, але в кадр, на жаль, вони не попали. В одному моменті є, що проходили зйомки біля «Мухової криниці», де стояла корчма, в якій чоловіки-учасники фільму пили, веселились, то – біля церкви, яка стояла в центрі. Знімали й богослужіння. Подія виявилася настільки резонансною, що навіть родичка сім'ї приїхала із сусідніх Мізяківських Хуторів, щоб брати участь у фільмі. З товаришами

намагались все побачити, пам'ятає, як їздив «Кармалюк» на возі, як знімали кадри про те, як він на панів нападав. Така культурна подія зачепила село.

У 1941 році Михайло Слободиський закінчив 5 клас. Йому вже виповнилося 12 років, але він боявся виходити на вулицю, бо всюди були військові німці. Невдовзі мобілізували до армії Михайлового батька. Сім'я дуже переживала. Батько писав листи, хоч і рідко, та все ж була вісточка. Для сім'ї, Слободиських, як і для мільйонів українських родин, настали чергові часи страхітливого виживання. Адже «нові хазяї» – окупанти – порядкували по селу, встановлювали свої порядки. «... окупанти йшли нашою землею пихато, із закачаними рукавами, з певністю на «бліцкриг», господарювали у наших селах на широку ногу, грабували мирне населення, заходили в кожне подвір'я і пускали під ніж всіляку худобу, курей, гусей, а тоді влаштовували гучні бенкети...», – розповідає очевидець. У моменти повного відчаю надія на життя залишала сім'ю. Так боялися, що мати кілька раз одягала дітей у чисті святі сорочки, щоб раптом, коли застрелять, то щоб у чистому були.

Михайло Іванович пам'ятає, наскільки німці боялися партизан. Їхня хата була недалеко від лісу, на відстані 3–4 км. Тож, жителі спостерігали, як окупанти вирили окопи, прокопавши цілі тунелі на полі, у людей позабирали подушки, двері, вистелили ними траншеї, щоб не замерзнути і чекали наступу радянських військ. Партизани вдень переховувалися в лісі, а вночі атакували. Звідусіль було чути стрілянину. Одного разу лягли спати під вечірні постріли, наступного ранку прокинулися, а всюди тихо, повиходили на двір – нікого ніде не видно, не чути, облава завершилася. Зрозумівши, що ворог відступив, побіг Михайло з радості до свого товариша. Раптом десь німець взявся і позаду нього біг, як же перелякався, коли він стріляти почав. Добре, що не поцілив, ледве встиг до хлівчика якось добігти, сховався в ньому, тремтів увесь.

Сільське населення України скоротилося з 27,2 млн осіб у 1941 р. до 18,8 млн у 1945 р. Такі демографічні зміни відбулися внаслідок драматичного поєднання багатьох факторів: мобілізація значної частини сільського населення чоловічої статі до лав Червоної армії і їх масової загибелі; евакуації у тиліві регіони СРСР на початку війни; загибелі мирного сільського населення в районах бойових дій воюючих сторін; масового знищення окупантами значної кількості цивільного сільського населення та військовополонених із числа колишніх селян; депортації працездатного сільського населення на примусові роботи до Німеччини та під час застосування тактики випаленої землі відступаючими загарбниками; високої смертності серед сільського населення під час окупації від голоду, виснаження та хвороб; значного зменшення народжуваності; унаслідок українсько-польського протистояння на Волині та в Галичині; загибелі селян, що боролися з загарбниками в лавах радянських партизанів і підпільників; бойових дій ОУН та УПА та каральних заходів проти них і населення, яке їх підтримувало, здійснюваних органами НКВС та ін. [9].

Усі ці негаразди повною мірою відбилися на сім'ї Слободиських. Переживши голод, мусили і пережити війну. Навесні 1945 р. став танути сніг. Вони так і тулились в своїй хатині на полі. Пізніше будинок затопило, і він почав руйнуватися. Намучилася сім'я тієї весни. А в квітні прийшли списки загиблих, серед яких виявилось прізвище батька Михайла... Болісно сім'я пережила страшну звістку. Та по закінченні війни прийшов лист від батька, що він живий, лише поранений у ногу. Батько влітку 1945 р. повернувся додому. Зразу ж узявся за зведення нового будинку. Зібралася велика толока, хата вийшла гарна. Михайло мріяв побувати на полі бою, воювати з «фріцями», тим більше, що його товаришів 1927 року народження у 45 році позабирали на війну, а він – 1928 року народження – виявився ще малим.

Із переможним завершенням війни випробовування не припинилися. У 1946 році, навесні, посіяли 2500 тон жита, але дощів не було, літо видалось спекотним, поле сохло без добрив, то зібрали 800 центнерів. У черговий раз родині довелося виживати... Згадуючи про

повоєнний голод, планування хлібозаготівель з урожаєм 1946 р., М. Хрущов, який в той час був першим секретарем ЦК КП (б)У і головою Ради Міністрів УРСР, у своїх мемуарах зазначав: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він «обґрунтовувався науковими даними...». Величезна кількість голодуючих, шукаючи порятунку, з початку 1946 р. рушала до західних областей республіки. Прибулі в села західних областей колгоспники купували за гроші чи обмінювали на різні речі хліб, крупи, картоплю та інші продукти й, пробувши там деякий час, поверталися додому. Деякі з них наймалися на роботу тимчасово, або постійно. І тисячі страждених знаходили в Західній Україні допомогу. Селяни західних областей рятували від голодної смерті не тільки своїх земляків-українців, а й виснажених голодом людей з Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської, інших областей Росії, а також білорусів й молдаван.

Можливо, причиною голоду 1946 р. була не посуха? Адже незважаючи на несприятливі кліматичні умови, урожай виявився припустимий, щоб український люд не помирав з голоду. Але державне керівництво, незважаючи на посуху, не бажало вдаватися до підтримки сільськогосподарського сектору. Вони насильно вивезли з України стільки хліба, скільки лише вдалося. Голод 1946–1947 років, незважаючи на деякі природні в той час чинники, як наприклад, посуха та повоєнне скорочення чоловічої статі в СРСР в зв'язку з військовими діями, в основному і цілком плановано був спровокований тодішнім тоталітарним сталінізмом [10].

У 1946 р. було скасовано військовий податок, але діяв сільськогосподарський, який у 1948 р. був значно збільшений. Для того, щоб зменшити податок, колгоспники скорочували поголів'я худоби, вирубували фруктові дерева, займали присадибні ділянки менш прибутковими (з точки зору оподаткування) культурами. Про трагічну ситуацію, яка склалася в селах центральних областей України, свідчили численні листи сільських трудівників із проханням про допомогу, спрямовані в республіканські й союзні органи влади, особисто М. Хрущову і Й. Сталіну. Цензура МДБ УРСР у процесі перегляду поштової кореспонденції лише у квітні-травні 1946 р. виявила тисячі листів від цивільного населення зі скаргами на продовольчі труднощі, опухання та смертність від голоду.

У 1948 році Михайло одружився. А вже через декілька місяців після весілля забрали в армію на 3 роки. Служба молодому чоловікові подобалася, особливо любив фізичну підготовку, бо здобував перемоги. Наприкінці строкової служби йому запропонували їхати до Казахстану для освоєння цілинних земель. Написав про це листа своїй дружині і отримав заперечення, мовляв, «як продовжить службу далі, то вона вдома помре». Змушений був приїхати додому. У Дашківцях пропрацював 30 років на колгоспній ниві. Виховав трьох синів і доньку.

Отже, на основі усних свідчень можна скласти багатогранну картину життєвого шляху пересічної української родини. Не менш цінним є сприйняття ними загальних процесів. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні і суперечливі процеси, відчутно вплинули на психологію повоєнних поколінь людей, перетворили на нервову складову сучасного життя. У майбутнє маємо взяти шанобливу вдячність до тих, хто зі зброєю в руках і без зброї відстоювали свободу, обробляли землю, рослили дітей. У цьому віковичний людський колообіг.

Анотація. В данном исследовании представлена история одной семьи на фоне ключевых событий XX в. всеукраинского масштаба. Целью статьи является изучение преломления важнейших событий в истории Украины через призму жизни обычной украинской семьи. Работа опирается на общенаучные (исследовательский, аналитико-синтетический, обобщения) и специальные исторические (проблемно-хронологический, историко-сравнительный, историко-биографический) методы. Основным выступил устноисторических метод, суть которого заключается в использовании в процессе изучения прошлого устных свидетельств, которые были собраны по определенной теме. Предлагаемое исследование основывается на рассказе 85-летнего жителя с. Дашковцы Литинского района Винницкой области М. И. Слободиского о бытии его семьи, которое переплелось с прошлым всей Украины.

Ключевые слова: семья, голодомор, коллективизация, война.

Abstract. In this study presents given the history of one family key events of the twentieth century. Nationwide scale. The aim of this study is to ascertain the points of intersection of different types of informative sources for anthropological study format of national history. This study is based on the general (research, analytical and synthetic, generalization) and special historical (problem-chronological, historical and comparative, historical and biographical) methods. The oral historical method was main, the essence of which is the use in the process of studying the past oral testimonies that were collected on a specific topic. The proposed study is based on the story of an 85-year-old resident from Dashkovtsi of Litinsky district of Vinnytsia region M.I. Slobodisky about the existence of his family, which intertwined with the past of the whole of Ukraine.

Key words: family, famine, collectivization, war.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка: Пер. с англ. / Д. Тош. – М.: «Весь Мир», 2000. – 296 с.
2. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – № 11. – 2007. – С. 7–21.
3. Усна історія: теорія та практика / Упор. А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. – Запоріжжя, 2008. – 100 с.
4. Усна жіноча історія: Повернення: Історіографія сільських жінок у контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. – К., 2003. – 292 с.
5. Боднар Г. Львів: Щоденне життя очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.) / Г. Боднар. – Л., 2010. – 340 с.
6. Боєчко В. Ф. Колективізація в Україні: історіографія проблеми (публікації кінця 20-х – 50-х рр. ХХ ст.) / В. Ф. Боєчко // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 68–74.
7. Спогади записані Спогади М. І. Сlobодиського в 2013 році, с. Дашківці, Літинського району, Вінницької області
8. Олійник М. П. Колективізація на Поділлі в роки НЕПу / М. П. Олійник // Гуржіївські історичні читання. – 2013. – Вип. 6. – С. 310–313.
9. Матвеев А. Ю. Третя хвиля розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині (осінь 1933–1934 рр.) / А. Ю. Матвеев // Гуржіївські історичні читання. – 2011. – Вип. 4. – С. 252–253.
10. Павлів О. В. Голодомор 1946–1947 років. Регіони західної України та Бесарабії / О. В. Павлів // Молодий вчений. – 2016. – № 5. – С. 477–480. – URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2016_5_121.

УДК 342.951:351.82

ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЙ ОСОБИ У РАЗІ ВЧИНЕННЯ НЕЮ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

О. Г. Гончарь, І. В. Стаднік

Анотація. У даному дослідженні подана інформація про необхідність удосконалення законодавства України щодо запобігання і протидії домашньому насильству. Методологічною основою роботи є системний підхід, принцип наукової об'єктивності, критичного та структурно-системного підходу до наукової літератури та джерельної бази роботи. Специфіка досліджуваної теми передбачає потребу у вдосконаленні чинного законодавства та приведенні його у відповідність до міжнародного.

Ключові слова: насильство в сім'ї, домашнє насильство, член сім'ї, правопорушення, міжнародні стандарти.

Вступ. В процесі формування особистості одну з фундаментальних ролей відіграє сім'я. В той же час слід визнати, що часто відносини між членами сім'ї мають негативний характер, який проявляється, в тому числі, і у вчиненні насильства. Традиційно жертви насильства приховують інформацію щодо насильницьких дій і не звертаються за допомогою до правоохоронних органів, що, в першу чергу, є причиною латентності даних правопорушень. Тим більше, що довгий час будь-яке втручання в сімейні відносини з боку держави і суспільства вважалося грубим порушенням таємниці приватного життя та

категорично не припускалося. Таке становище призвело до негативних моментів у сфері сімейних відносин та перетворення їх на сферу латентних правопорушень, які залишалися поза увагою компетентних органів державної влади.

Слід зауважити, що тривалий час ця проблема залишалася поза увагою дослідників, і тільки протягом останнього часу домашнє насильство привернуло увагу суспільства і законодавців, стало предметом публічного обговорення і правового регулювання. Тому головним завданням цієї роботи є визначення кола проблем, що пов'язані з особливостями кваліфікації дій особи у разі вчинення нею насильства в сім'ї, а також обґрунтування можливих шляхів вирішення цих проблем.

Виклад основного матеріалу. В самому загальному вигляді насильство в сім'ї представляє собою певні свідомі активні дії одного члена сім'ї стосовно іншого, які несуть негативні наслідки та кваліфікуються згідно чинного законодавства як правопорушення. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» [1] в ст.1 містить наступне визначення: «насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю». В той же час у ч. 1 ст. 173-2 КУпАП[2] міститься дещо інше визначення поняття «насильство в сім'ї» як умисного вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого». При цьому КУпАП не пов'язує це з діями члена сім'ї, тоді як Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» прямо вказує що такі дії здійснюються одним з членів сім'ї стосовно інших члена сім'ї. Крім того, останній більш детально розкриває види насильства.

У закордонній практиці більш поширене поняття «домашнє насильство», яке включає в себе дії відносно дружини чи чоловіка, неповнолітньої особи, інвалідів та родичів. Слід погодитися з тими юристами, психологами та соціальними працівниками, які вважають, що поняття домашнього насильства є більш широким і виступає як родова категорія відносно насильства в сім'ї. Виходячи з цього, достатньо обґрунтованим представляється висновок, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» не охоплює в повній мірі всі сфери насильства в домашніх умовах, оскільки концентрує свою увагу на діях вчинених членами сім'ї.

Проблеми визначення поняття «член сім'ї» вже були об'єктом наукових досліджень, серед яких на увагу заслуговують роботи І. Л. Сердечної, В. А. Ватраса, Є. М. Ворожейкіна, В. І. Даніліна, Г. К. Матвеева, С. О. Муратової, С. І. Реутова та інших.

Виходячи зі змісту Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» суб'єктом вчинення насильства в сім'ї є член сім'ї. Поняття «член сім'ї» використовується в різних галузях права: сімейному, цивільному, житловому, праві соціального забезпечення, кримінальному процесі тощо. Тому, джерельна база, яка регламентує поняття «сім'я» та «члени сім'ї», доволі широка і потребує вдосконалення шляхом уніфікації. Власне, на сьогодні вбачається необхідність вирішення цього питання саме на рівні СК України шляхом закріплення у ньому відповідних дефініцій.

Як слушно зазначає Д. Фолошня, базовим для поняття «член сім'ї» є поняття «сім'я». Сім'я як багатогранний осередок нашого суспільства є одним із найдавніших соціальних досягнень людства і відіграє виняткову роль у житті суспільства та його стабілізації [3, с. 89].

В той же час законодавчо закріплена дефініція сім'ї, що міститься в ст. 3 Сімейного кодексу України, викликає низку зауважень. Так, представляється можливим погодитися

з І. В. Жилінковою, яка аналізує недоліки юридичного визначення сім'ї, зокрема, вказує на наступне[4, с. 65]:

– законодавець у визначенні поняття сім'ї здійснив перелік окремих ознак сім'ї, які не становлять чіткого та стислого юридичного визначення, оскільки не всі ознаки названі;

– ознаки щодо наявності взаємних прав та обов'язків, спільного проживання та спільного побуту можна сприймати неоднозначно. У свою чергу виникає можливість дані ознаки цілком реально застосувати до студентів, які проживають у звичайному гуртожитку в одній кімнаті, і таким чином зробити висновок, що вони також сім'я;

– ознака спільного проживання, вказана у Сімейному кодексі не в повній мірі коректна, так як має характер факультативності щодо подружжя, яке вважається сім'єю і без спільного проживання з поважних причин (навчання, робота, лікування, необхідність догляду за батьками, дітьми тощо). Це ж стосується і дитини, яка належить до сім'ї батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає (ч. 2 ст. 3 СК України);

– спірним видається положення СК України і щодо наділення правами члена сім'ї одинокої особи. Виходячи з нього, одинока особа є теж сім'єю, але це прямо суперечить поглядам на природу сім'ї як сукупності, союзу чи об'єднання кількох осіб тобто двох і більше осіб.

Крім того, аналіз діючого законодавства України (зокрема Конституції України та чинних нормативних актів різних галузей законодавства) свідчить про відсутність в них узагальнюючої норми-дефініції щодо поняття «член сім'ї». Так, наприклад, згідно із Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» до членів сім'ї відносяться особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

І тут на увагу заслуговує позиція Конституційного Суду України, який при аналізі поняття «член сім'ї» виходить з об'єктивної відмінності його змісту залежно від галузі законодавства. Так, наприклад, відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 03 червня 1999 року (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») до кола членів сім'ї військовослужбовця, належать його (її) дружина (чоловік), їх діти і батьки. Діти є членами сім'ї незалежно від того, чи є це діти будь-кого з подружжя, спільні або усиновлені, народжені у шлюбі або позашлюбні. Членами сім'ї можуть бути визнані й інші особи за умов постійного проживання разом з суб'єктом права на пільги і ведення з ним спільного господарства, тобто не лише його (її) близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), але й інші родичі або особи, які не перебувають з військовослужбовцем у безпосередніх родинних зв'язках (неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші) [5]. Таким чином, на думку Конституційного Суду, визначити єдине поняття «член сім'ї», яке б мало застосовуватися в законодавстві, неможливо. Це обумовлюється тим що «кожна галузь законодавства тлумачить це поняття по-своєму, підкреслюючи ті чи інші ознаки сім'ї, які набувають певного значення для відповідних відносин, а саме – при конкретному визначенні членів сім'ї, які мають право на пільги. Справді, в основу визначення поняття «член сім'ї» різних галузей законодавства покладається й різний критерій: в одних – спільне проживання, в других – взаємність прав і обов'язків, в третіх – ступінь спорідненості, наявність шлюбних зв'язків, усиновлення, тощо[6, с. 62]».

Не встановлено єдиних критеріїв чи поосібного переліку членів сім'ї міжнародно-правовими актами. Так, відповідно до ст. 16 Загальної декларації прав людини (прийнятої ГА ООН 10.12.1948 р., резолюція № 217 А/III/), п. 2 ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (прийнятого ГА ООН 16.12.1966 р., резолюція № 2200 А/XXI/, ратифікованого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII) за чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження

і право засновувати сім'ю. В той же час, сучасні міжнародні стандарти вимагають поширення законодавства щодо протидії домашньому насильству і на колишнє подружжя, інтимних партнерів, родичів, які не проживають спільно тощо.

Невизначеність у законодавстві кола осіб, які є членами сім'ї обумовлює значні складності при вирішенні питань про притягнення до адміністративної відповідальності у разі вчинення насильства в сім'ї.

З об'єктивної сторони насильство в сім'ї виражається у вчиненні певних дій. Однак, слід погодитися з О. Ковальновою, що насильство може проявлятися не лише у формі дії, а й у формі бездіяльності [7, с. 11]. Тому представляється доречним визначення насильства в сім'ї як діяння (дії або бездіяльності). Крім того, в процесі застосування ч. 1 ст. 173-2 КупАП слід враховувати і те, що при вчиненні насильства в сім'ї має місце матеріальний склад правопорушення, тоді як при невиконанні захисного припису склад правопорушення є формальним.

Таким чином, в процесі кваліфікації дій суб'єкта правопорушення за ст. 173-2 КупАП, необхідно встановити наступні обов'язкові ознаки насильства в сім'ї:

1) особами, що страждають від сімейного насильства, можуть бути тільки члени сім'ї (тобто законодавство не поширюється на сусідів, співмешканців, у тому числі розлучених осіб, що продовжують спільно проживати, осіб, що зустрічаються, але не перебувають у шлюбі, тощо);

2) діяння насильника повинне бути протиправним (тобто суперечити нормам чинного законодавства);

3) діяння призвело або могло призвести до порушення прав члена сім'ї як людини та громадянина;

4) вина насильника має виявлятися у формі умислу, а не необережності [8, с. 198].

Крім того, суб'єкт даного правопорушення є фізична осудна особа, якій на момент вчинення нею насильства в сім'ї виповнилось 16 років, і яка є членом сім'ї потерпілого. Щодо невиконання захисного припису, то в даному випадку до суб'єкта відносяться особи, стосовно яких винесено захисний припис, тобто особливістю суб'єкта даного протиправного діяння є минула протиправна поведінка.

Висновки. Все вищевикладене свідчить про наявність певних проблем в процесі кваліфікації дій осіб, винних у насильстві в сім'ї.

Представляється, що одним з перших кроків на шляху вирішення цих проблем повинна стати заміна поняття «насильство в сім'ї» саме на дефініцію «домашнє насильство», оскільки останнє є більш широким. Це дозволить розширити перелік осіб, права яких потребують захисту від таких дій, бо відповідно до чинного Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» особами, які підпадають під адміністративно-правовий захист у сім'ї, є лише члени родини. Однак часто на практиці трапляються випадки насильства в сім'ї, домашнього насилля щодо осіб, які не є членами родини, хоча продовжують проживати разом (наприклад, колишнє подружжя тощо). Крім того, необхідно чітко визначити критерії віднесення особи до члена сім'ї і привести законодавство України з цього питання у відповідність до міжнародних стандартів. А до тих пір при розгляді судами справ, що пов'язані з вчиненням насильства в сім'ї, необхідно виходити з максимально широкого тлумачення терміну «члени сім'ї», щоб забезпечити його відповідність міжнародним стандартам у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Аннотація. В данном исследовании представлена информация о необходимости совершенствования законодательства Украины относительно противодействия и предотвращения домашнего насилия. Методологической основой работы является системный подход, принцип научной объективности, критического и структурно-системного подхода к научной литературе и базе источников работы. Специфика исследуемой темы предопределяет потребность в совершенствовании действующего законодательства и приведении его в соответствие с международным.

Ключевые слова: насилие в семье, домашнее насилие, член семьи, правонарушения, международные стандарты.

Abstract: In this study presents information on the need to improve the legislation of Ukraine on Prevention and Wake doyashnomk violence. The methodological basis of the system approach is the principle of scientific objectivity, critical structural and systemic approach to scientific literature and of sources of work. The specificity of the subject involves the need to improve current legislation so conform to international

Keywords: domestic violence, domestic violence, family member offense international standards.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 № 2789-III // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 10. – Ст. 70.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Редакція від 10.03.2017 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/print1477037865773959>
3. Фолошня Д. Поняття сім'ї та членів сім'ї згідно із законодавством України/ Д. Фолошня// Національний юридичний журнал: теорія і практика. – 2015 – С. 89–91
4. Сімейне право України: [підручник] / За заг. ред. В.І. Боргової, І.В. Жилінкової – К. : Юринком Інтер, 2004. – 264 с
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 03.06.1999 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВРУ. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99>.
6. Зілковська Л. М. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї/ Л. М. Зілковська // Сучасні проблеми приватного права: Зб.наук.праць, присвяч.80-ій річниці з Дня народження Я. М. Шевченко / Відп.ред. Н. С. Кузнецова, Р. О. Стефанчук. – К. : ВГО «Асоціація цивілістів України», – Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. – С. 59–64.
7. Ковальова О.В. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: автореферат дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.В. Ковальова. – Харків., 2008. – 21 с.
8. Заславська М. Г. Питання кримінально-правового захисту від насильства в сім'ї // Вісник Асоціації кримінального права України : електрон. наук. вид. – 2015. – № 2. – С. 196–204.

УДК 349.23

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОХОРОНУ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ «ОЗЕЛЕНЕННЯ» ЕКОНОМІКИ

В. В. Гуменна, Л. П. Амелічева

Анотація. Досліджуються питання правового регулювання охорони праці працівників сільського господарства в умовах «озеленення» економіки.

Обґрунтовуються конкретні рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

Ключові слова: право на охорону праці, концепція «зеленої економіки», сільське господарство.

Важливою умовою ефективного розвитку сільського господарства України в умовах глобалізації та «озеленення» економіки є забезпечення права працівників на охорону праці. Нині в науці недостатньо досліджені на безпечність новітні виробничі фактори, що продукуються розвитком різноманітних ГМО-технологій й появою нових хімічних добрив в аграрній сфері. Відсутнє сучасне комплексне дослідження правового регулювання трудових відносин з охорони праці працівників сільського господарства в науці трудового права. Вивченням проблеми правового регулювання трудових відносин з

охорони праці в радянський період і в сучасні часи досліджували такі вчені трудового права як С. А. Голощачов [1], П. О. Ізуїта [2], А. Г. Касабова [3] та ін.

Метою даної роботи є уточнення поняття «охорона праці працівника сільського господарства», виявлення проблем у сфері забезпечення права на охорону праці працівників-аграріїв, розроблено пропозиції щодо удосконалення законодавства у вказаній сфері права.

В контексті даного дослідження слід зазначити, що сучасний стан охорони праці працівників у сільському господарстві не можна визнати задовільним. Так, за даними Державної служби України з питань праці щодо виробничого травматизму зі смертельним наслідком за галузями нагляду за 2014–2016 рр. агропромисловий комплекс має одні з високих показників смертності серед потерпілих працівників, опережаючи навіть такі небезпечні за умовами праці галузі економіки, як транспорт і будівництво [4].

Сутність складного поняття «охорона праці працівників сільського господарства» можна дослідити, виявляючи істотно-суттєві ознаки змісту кожного з трьох його компонентів-понять: «охорона праці», «працівник» та «сільське господарство».

Термін «охорона праці» є основним в цій правовій конструкції, тому слід з'ясувати сутність цього поняття в першу чергу. Конституція України закріпила право кожного на належні безпечні і здорові умови праці (ст. 43). Основним об'єктом захисту в Основному Законі визначена людина як найвища соціальна цінність, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека (ст. 3). З вказаних статей Конституції випливає, що охорона праці працюючої людини є одним з пріоритетних напрямів державної політики України. Однак, законодавець не використовує термін «охорона праці» й не надає йому визначення в Основному Законі нашої держави. Проте, у ст. 1 Закону України «Про охорону праці» поняття «охорона праці» визначається як система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

В науці трудового права охорона праці традиційно розглядається у двох значеннях: у широкому та вузькому.

В широкому сенсі під охороною праці розуміється: 1) сукупність правових норм, що охоплюють весь комплекс трудових відносин оскільки вони покликані охороняти працю робітників і службовців. Охорона праці в широкому сенсі висловлює соціальне призначення трудового права, його сутність, функціональну спрямованість в умовах ринкових відносин.

Охорона праці у вузькому розумінні – це один з інститутів трудового права, що поєднує правові норми, безпосередньо спрямовані на забезпечення безпечних, здорових і комфортних умов праці працівників, захист працівників від шкідливих виробничих факторів.

Що ж до поняття «працівник», то у ст. 1 Закону України «Про охорону праці» зазначається, що працівник – це особа, яка працює на підприємстві, в організації, установі та виконує обов'язки або функції згідно з трудовим договором (контрактом). Важливою гарантією в сфері охорони праці є те, що при укладенні громадянами трудового договору чи контракту з підприємствами або оформленні членства в кооперативі вони мають бути проінформованими роботодавцем під розписку про умови праці на підприємстві, наявність на робочому місці, де вони будуть працювати, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я, а також їх права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору (ст. 29 КЗпП України).

Для того, щоб виявити специфіку охорони праці працівників сільського господарства, слід з'ясувати змістовне наповнення поняття «сільське господарство». Так, у ст. 1 Конвенції МОП № 184 від 2001 року «Про безпеку і гігієну праці в сільському господарстві» закріплені основні види діяльності, які відносяться до сільського

господарства (сільськогосподарська та лісівницька діяльність, здійснювана на сільськогосподарських підприємствах, у тому числі рослинництво, лісівництво, тваринництво, розведення комах, первинна переробка продукції рослинного й тваринного походження власником підприємства чи від його імені, а також використання та обслуговування механізмів, устаткування, пристосувань, інструментів і сільськогосподарських агрегатів, зокрема будь-які технологічні процеси, зберігання, операції чи транспортування на сільськогосподарському підприємстві, які безпосередньо пов'язані із сільськогосподарським виробництвом). Необхідно зауважити, що правове регулювання охорони праці працівників сільського господарства також є недостатньо досконалим на сьогоднішній день. На жаль, й досі не розроблена Галузева програма поліпшення стану безпеки й гігієни праці та виробничого середовища у сільському господарстві на середньостроковий та довгостроковий періоди. Пропонуємо розробити проект Галузевої програми поліпшення стану безпеки й гігієни праці та виробничого середовища у сільському господарстві на середньостроковий та довгостроковий періоди розвитку з урахуванням норм Конвенції МОП № 184 від 2001 року «Про безпеку і гігієну праці в сільському господарстві» та Конвенції МОП № 129 «Про інспекцію праці в сільському господарстві» від 1969 року, які вже ратифіковані Україною. За цією програмою пропонується запровадити у сільськогосподарське виробництво необхідні сучасні заходи і засоби науково-технічного, організаційно-правового, санітарно-гігієнічного й іншого характеру.

Централізоване регулювання трудових відносин в сфері права на охорону праці працівників сільського господарства здійснюється на основі ст. 3, 43 Конституції України, Глави XI «Охорона праці» КЗпП України, що встановлюють основні гарантії у зазначеній сфері права, Конвенції МОП № 184 від 21.02.2001 «Про безпеку і гігієну праці в сільському господарстві», яка враховує норми-пропозиції з охорони праці в сільському господарстві, Концепції з організації охорони праці в аграрному секторі економіки в нових умовах господарювання від 15.09.2000 № 182, яка має на меті виконання законодавчих вимог щодо пріоритету життя і здоров'я працівників по відношенню до результатів виробничої діяльності незалежно від форм власності та кількості працюючих.

Локальне регулювання трудових відносин в сфері права на охорону праці на сільськогосподарському підприємстві, як і на будь-якому іншому, здійснюється на базі численних локальних актів з охорони праці (виробничих інструкцій, пам'яток, посібників з техніки безпеки і виробничої санітарії тощо). Розробка цих локальних правових актів на підприємствах повинна здійснюватися з додержанням вимог, передбачених у Порядку опрацювання і затвердження власником нормативних актів про охорону праці, які діють на підприємстві, затвердженому Держкомнаглядохоронпраці України від 21.12.1993. Локальні правові акти, що видаються підприємствами, установами, організаціями, державній реєстрації не підлягають, лише окремі з них (колективний договір) реєструються місцевими органами влади. Прикладом локального регулювання трудових відносин в сфері права на охорону праці на ПАТ «Державна-продовольча зернова корпорація України» є колективний договір, положення якого спрямовані на забезпечення високого рівня мотивації співробітників, збереження їх здоров'я, створення безпечних і комфортних умов відповідно до вимог чинного законодавства, здійснення сумісно з профспілковою організацією постійного контролю та періодичного аналізу стану охорони праці, аварійності та травматизму на підприємстві. За нормами цього документу роботодавець зобов'язується оздоровлювати працівників підприємства та членів їх сімей, частково компенсує витрати на санаторно-курортне лікування працівників ДПЗКУ, організовує з метою поширення активного та здорового способу життя серед працівників ДПЗКУ колективні спортивно-оздоровчі заходи (рафтинг-тури по річці Південний Буг та Десна, тенісні змагання й ін.) [5].

Низький рівень забезпечення права на охорону праці працівників вітчизняного сільського господарства є також наслідком масового недотримання відповідними роботодавцями вимог законодавства у зазначеній сфері. Так, лише за даними Управління

Держпраці у Вінницькій області (зауважимо, що ця область в Україні вважається однією з провідних у розвитку сільського господарства, адже в ній розташована велика кількість – 2226 суб'єктів господарювання в аграрній галузі) за 2016 рік на 67 перевірених сільськогосподарських підприємствах (10 % від загальної кількості перевірених роботодавців області) було виявлено 1037 порушень законодавчих та нормативно-правових актів з питань охорони праці та промислової безпеки (більше 20 % від загальної кількості виявлених порушень на всіх перевірених підприємствах області разом взятих) [6]. Як вбачається, в середньому на кожному сільськогосподарському підприємстві Вінниччини виявлено по 2 відповідних порушення.

Як наслідок, працівники сільськогосподарських підприємств нерідко вимушені звертатися до судів, з позовними вимогами відновити порушені роботодавцями права з питань розслідування нещасного випадку на виробництві і складання акту форми Н-5 та Н-1 [7; 8; 9], забезпечення безпечних і здорових умов праці, пільгами і компенсаціями за роботу у небезпечних і шкідливих умовах праці у аграрному секторі, додержання вимог законодавчих та нормативно-правових актів з питань охорони праці та промислової безпеки [10].

Проведене дослідження юридичної природи поняття «охорона праці працівників сільського господарства», виявлення деяких проблем забезпечення трудових відносин в сфері права на охорону праці працівників-аграріїв дозволяє зробити наступні висновки:

1. Дістала подальшого розвитку пропозиція розробити проект Галузевої програми поліпшення стану безпеки й гігієни праці та виробничого середовища у сільському господарстві на середньостроковий та довгостроковий періоди. За цією програмою пропонується запровадити у сільськогосподарське виробництво необхідні сучасні заходи і засоби з охорони праці науково-технічного, організаційно-правового, санітарно-гігієнічного й іншого характеру.

2. Уточнено визначення поняття «охорона праці працівників сільського господарства», яке можна було б використати у Розділі «Загальні визначення і терміни» проекту Галузевої програми поліпшення стану безпеки й гігієни праці та виробничого середовища у сільському господарстві на середньостроковий та довгостроковий періоди розвитку.

3. Встановлено, що під впливом концепції «зеленої економіки», сьогодні в Україні все більше поширюється органічне сільськогосподарське виробництво (створюються «зелені» робочі місця), в умовах якого діє заборона використання хімічно-синтезованих речовин; виключення застосування ГМО, продуктів їх переробки та їх похідних. Такий важливий напрямок розвитку сільського господарства буде позитивно впливати на охорону здоров'я працівників-аграріїв в процесі праці, адже зменшиться вплив шкідливих виробничих факторів на організм працюючих. Однак зрозуміло, що таке виробництво корисне для працівників і населення в цілому, але більш витратне для роботодавця. Тому, обґрунтована всебічна державна підтримка реалізації проектів щодо створення «зелених» робочих місць в сільському господарстві, особливо при вирішенні питань охорони праці.

4. Встановлено, що більшість нормативно-правових актів для сільського господарства, що регулюють право на охорону праці працівників, розроблені та прийняті ще в 70–90-х роках ХХ ст. і в сучасних умовах розвитку не здатні ефективно регулювати трудові відносини в сфері права на охорону праці в сільськогосподарських підприємствах на фоні докорінних змін як їх організаційних форм, так і технологій виробництва продукції рослинництва та тваринництва. Виявлення цих актів й заміна більш досконалыми могло б стати одним із пріоритетних завдань проекту Галузевої програми поліпшення стану безпеки й гігієни праці та виробничого середовища у сільському господарстві на середньостроковий та довгостроковий періоди розвитку.

Анотація. Исследуются вопросы правового регулирования охраны труда работников сельского хозяйства в условиях «озеленения» экономики.

Обосновываются конкретные рекомендации по совершенствованию действующего законодательства и практики его применения.

Ключевые слова: право на охрану труда, концепция «зеленой экономики», сельское хозяйство.

Abstract. Legal regulation of labour protection issues of agricultural workers are examined in the work in the conditions of the economy «greening».

Specific recommendations are substantiated to improve current legislation and practical aspects of its application.

Key words: the right to health and safety, the concept of «green economy», agriculture.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Голощাপов С. А. Правовые вопросы охраны труда в СССР / С. А. Голощাপов. – М. : Юрид. лит., 1982. – 200 с.
2. Ізуїта П. О. Правове регулювання охорони праці в умовах ринкової економіки: автореф. дис. кандидата юридичних наук: 12.00.05 – Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2008. – 18 с.
3. Касабова А. Г. Охрана труда и стандартизация (правовые вопросы) / А. Г. Касабова. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1987. – 96 с.
4. Оперативна інформація. Статистичні дані виробничого травматизму за галузями нагляду за 2014–2016 рр. [Електронний ресурс] Державна служба України з питань праці. – Режим доступу : <http://dsp.gov.ua>
5. Соціальна політика. Колективний договір. [Електронний ресурс]. ПАТ «Державна-продовольча зернова корпорація України» – Режим доступу : <http://www.pzcu.gov.ua/>
6. Звіт про наглядову діяльність за формою 3-НД за 2016 рік [Електронний ресурс]. Управління Держпраці у Вінницькій області. – Режим доступу : <http://vn.dsp.gov.ua/>
7. Рішення Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області за справою № 683/1279/16-ц від 20.07.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59619491>
8. Ухвала Апеляційного Суду Волинської області за справою № 156/1334/13-ц від 30.01.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36910189>.
9. Рішення Іваницького районного суду Волинської області за справою № 56/1334/13-ц від 09.12.2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36128074>.
10. Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду за справою № 2208/4171/12 від 20.11.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27675054>

УДК: 343.241

ВИПРАВНІ РОБОТИ: ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ З ІНШИМИ ВИДАМИ ПОКАРАНЬ

О. А. Жердев, Т. В. Михайліна

Анотація. Проаналізовано правову природу та сутність покарання у виді виправних робіт. Досліджено зміст даного покарання. Запропоновано зміни до Кримінального кодексу України.

Ключові слова: кримінальне покарання, виправні роботи.

Євроінтеграційні процеси України та відхід від радянського минулого зумовлює необхідність здійснення правової реформи, зокрема у сфері призначення та застосування кримінальних покарань.

Світова спільнота в останній час серйозно займається пошуком альтернативних позбавленню волі покарань. Це пояснюється значними матеріальними витратами держави та негативними наслідками правового, морального і соціального характеру, що настають для особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі. Для України, яка займає шосте місце у світі за кількістю ув'язнених на 100 тисяч населення, поширення практики застосування альтернативних видів покарань є важливим завданням.

Сьогодні, згідно українського законодавства, існує ціла низка видів покарань, що є альтернативними позбавленню волі. Однак питання застосування такого альтернативного позбавленню волі виду покарань, як виправні роботи, в умовах демократизації українського суспільства й побудови правової, європейської держави набуває особливого

значення й відрізняються підвищеною актуальністю. Це пов'язано із тим, що серед науковців і практиків досі немає чіткої відповіді на питання доцільності існування даного виду покарань наряду з іншими покараннями.

Над проблемою застосування виправних робіт працювали чимало відомих науковців у галузі кримінального права. Серед них: А. П. Базунова, Т. Ю. Погосян, І. О. Бушуєв, В. І. Гуськов, В. Г. Лихолоб, Б. М. Леонтєва, О. С. Міхлін, А. О. Наташев, С. О. Бондарь, М. О. Стручков, І. В. Шмаров та ін. Проте дослідження цих вчених здебільшого припадають на радянський період і відображають зміст виправних робіт через призму соціалістичних поглядів. За роки незалежності України в наукових працях торкалися проблеми застосування і виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, такі вчені, як А. Т. Потьомкіна, А. М. Ружникова, А. В. Наумов, Ю. В. Баулін, М. І. Бажанов, І. Г. Богатирьова, І. А. Вартилицька, Н. О. Гуторова, В. М. Дрьомін, М. І. Мельник, В. Г. Павленко, М. В. Романов, В. М. Трубніков, В. І. Тютюгін, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, С. І. Халимон, М. П. Черненко. Але чітких рішень проблеми, що розглядається, не знайдено і досі. Тому виникає нагальна необхідність проведення аналізу даного виду покарань з метою вдосконалення практики застосування й визначення на майбутнє перспектив його поширення як альтернативи позбавленню волі.

Виправні роботи в системі кримінальних покарань належать до основних і мають багаторічну практику застосування в радянську добу існування нашої держави. Вони збереглися і в чинному КК України 2001 року, однак, значно, а саме на 39 %, скоротилася кількість санкцій, які передбачають виправні роботи, що повною мірою відображає суперечливе становище даного виду покарання, яке в сучасних складних соціально-економічних умовах поступово втрачає своє колишнє значення.

Зараз фактично відбулася зміна суспільно-політичного ладу, коли діють інші закони суспільного й економічного розвитку. Тому ті положення, які були актуальні ще 15–20 років тому, нині вже не спрацьовують або ж потребують змін. Це доводить і статистика: у 1980-х роках питома вага засуджених до цього виду покарання складала 25–26 %; з початку 90-х років практика застосування виправних робіт зменшувалась – виправні роботи були застосовані до 21–22 % засуджених [1]. У 2014 р. дане покарання було призначено 262 особам (0,3 % від загальної кількості засуджених) [2, с. 35], частка засуджених до виправних робіт у 2015 р. складала лише 0,2 % (224 особи) [3], а у I півріччі 2016 року 82 особам або 0,2 % від загальної кількості засуджених [4].

В кримінальному законодавстві немає поняття «покарання у виді виправних робіт», як і визначення інших видів покарань. У спеціальній літературі наводяться різні визначення розглядуваного виду покарання. При цьому науковці довільно ставляться до його ознак.

На думку Б. М. Леонтєва, змістовна сторона виправних робіт без позбавлення волі полягає в тому, що засуджений до цієї міри покарання зазнає виправно-трудового й виховного впливу переважно за попереднім місцем роботи і завжди за своїм місцем проживання без ізоляції від суспільства [5, с. 225]. Співзвучним слід визнати й формулювання, наведене А. Івановою і С. Бондарь, що виправні роботи без позбавлення волі – це покарання, пов'язане з виправно-трудоим впливом на засудженого [6, с. 13].

Проаналізувавши наведені вище визначення розглядуваного поняття, приєднатися до позиції будь-кого з авторів не можна. На той проміжок часу, коли названими вченими провадилася дослідження сутності покарання у виді виправних робіт, їх висновки, у принципі, були достатньо обґрунтованими. На той час цей вид покарання характеризувався тим, що засуджений не тільки й не стільки піддавався матеріальним обмеженням, а головним чином тим, щоб він під час відбування цих робіт мав відчувати їх виховний вплив. У ВТК 1970 прямо передбачалось, що на адміністрацію підприємств, установ, організацій, де працював засуджений до виправних робіт, покладалися, зокрема: 1) контроль за поведінкою засудженого, участь у проведенні з ним виховної роботи; 2) його трудове виховання в дусі чесного й сумлінного ставлення до праці [7].

У КВК України 2003 р., на відміну від ВТК України 1970 р., на керівництво підприємств та організацій, де працює засуджений до виправних робіт, не покладається обов'язку щодо проведення з ним виховної роботи. Сьогодні навіть доведення вироку до відома трудового колективу, не виконує своєї виховної функції, як за минулих часів. Єдине,

що може статися – це неприйняття колективом людини, яка була засуджена. З точки зору нового законодавства і сучасних реалій слід погодитися з С. В. Познишевим, М. М. Ісаєвим, В. С. Тадевосяном та В. Д. Меньшагіним, які піддали критиці термін «виправні роботи». Учені виступили проти призначення останніх за місцем роботи засудженого як самостійної міри покарання і всіляко доказують їх схожість зі штрафом. Так, С.В. Познишев, а потім і М.М. Ісаєв стверджували, що виправні роботи є «майновим стягненням», «замаскованим штрафом» [8]. В. С. Тадевосян теж висловлював думку, що «виправні роботи – це щось середнє між штрафом та умовним засудженням» [9]. «Замаскованим штрафом, що стягується в розстрочку», вважавав виправні роботи В. Д. Меньшагін [10], оскільки вони є більш м'якою формою штрафу: відповідна сума сплачується засудженим не одразу. А. В. Наумов зауважує, що зараз таке покарання за місцем роботи засудженого недаремно називають «штрафом у розстрочку», оскільки це цілком відповідає дійсності, а отже, воно є різновидністю штрафних санкцій [11, с. 13–14].

Звичайно, можна не погодитися і сказати, що якщо вважати виправні роботи лише майновим стягненням, замаскованим штрафом у розстрочку – означає не брати до уваги їх кримінально-правову й виправно-трудова роль. Тоді слід зупинитися на цьому більш детально.

У виправних роботах, цілком зрозуміло, кара полягає не у праці як такій, оскільки працювати для людини – це, так би мовити, природна потреба, спосіб її самовираження; це основне джерело існування її та її близьких. Отже, карати такою працею безглуздо. Отже потрібно розібратися, в чому полягає сенс кари. На думку І. О. Бушуєва, зміст кари, властивий виправним роботам без позбавлення волі, створює низка елементів. До них належить сам факт осуду, оскільки визнання людини винною у вчиненні злочину означає негативну морально-політичну її оцінку від імені держави, виникнення судимості, стягнення із заробітку, тобто майнові правообмеження, втрату права самостійно залишати роботу [12, с. 775]. Існує й така позиція, що каральна сторона виправних робіт містить у собі три моменти – обов'язкове залучення до праці, деяке обмеження трудових прав і вплив матеріального характеру [13, с. 190]. З такою позицією вчених можна погодитися, але необхідно зробити акцент на тому, що сьогодні законодавцем дещо звужено обсяг правообмежень, які становлять зміст кари. Фактично особи, засуджені до виправних робіт, мають усі громадянські права, але з обмеженнями, які передбачаються виправними роботами як видом покарання.

Так, відповідно до положень КВК України 2003 року такі обмеження полягають у тому, що засудженим надається чергова відпустка, час якої не зараховується до строку відбування покарання; стаж роботи під час відбуття виправних робіт включається до загального трудового стажу, у зв'язку з чим зберігаються всі соціальні пільги (право на отримання пенсії, надбавок до ставок заробітної плати за вислугу, додаткової відпустки тощо). В обов'язки засудженого входить періодично з'являтися для реєстрації до кримінально-виконавчої інспекції (ч. 6 ст. 41 КВК) й отримувати дозвіл від неї на виїзд за межі України під час відбування покарання (ч. 4 ст. 42 КВК) [14, с. 341]. Одне з обмежень трудової сфери – заборона самостійно звільнитися з роботи за власним бажанням. Такий дозвіл у формі постанови може бути видано після перевірки обґрунтованості заяви засудженого про звільнення з роботи за власним бажанням і за наявності довідки з нового місця роботи про можливість його працевлаштування. Це дещо обмежує право особи, передбачене частиною 1 статті 43 Конституції України.

Також для засудженого можуть бути встановлені деякі небажані для заборони й покладені відповідні обов'язки вже під час виконання покарання. Однак, це стосується тільки тих осіб, які не дотримуються звичайних норм поведінки, встановлених і для законослухняних громадян у виробничій сфері і це відображає потреби часу – надати міцний соціальний захист будь-якій людині, навіть правопорушникові, і сьогодні, і в майбутньому.

Треба зазначити, що в сучасному житті вже не настільки актуальна велика сила колективної корисної праці. Тому в теперішній час вже не ставиться питання про такі завдання та цілі як виховання засудженого в дусі чесного й сумлінного ставлення до праці, поваги до правил соціалістичного співіснування, бережного ставлення до державної власності, підвищення його культурного рівня. Звідси можна зробити висновок, що на сьогодні в даному виді покарання взагалі відсутній виховний елемент як такий.

Таким чином, у сутності виправних робіт залишається тільки кара, як і в будь-якому покаранні. Сам факт засудження до виправних робіт є карою, яка проявляється в негативній оцінці особи засудженого судовим органом від імені держави. За цією ознакою виправні роботи не відрізняються від інших видів покарань. Згідно зі ст. 89 КК України особи, засуджені до виправних робіт, упродовж одного року після відбуття покарання мають судимість [15]. Це ще один елемент, який складає зміст кари. Однак, такий каральний елемент, як судимість, також є властивим і іншим покаранням. Принципова відмінність полягає лише у тривалості її стану. Обсяг кари у виправних роботах, як вбачається, також пов'язаний з їх тривалістю. За частиною 1 статті 57 КК України вони встановлюються на строк від 6-ти місяців до 2-х років. Виходячи з цього, можна побачити, що лівова частка науковців не безпідставно критикують виправні роботи, проводячи аналогії зі штрафними санкціями і ставлячи під сумнів існування цього виду покарання наряду з ними.

Тож, повертаючись до того, чи є даний вид покарання «замаскованим штрафом», слід зазначити наступне. Засудження до штрафу вже означає негативну оцінку засудженого, в якого так само виникає судимість, що погашається по закінченні одного року після відбуття покарання, тобто такого ж строку, як і після відбуття виправних робіт. Проте, якщо при засудженні до виправних робіт грошова сума стягується поступово, то при засудженні до штрафу – вся відразу (за винятком виплати штрафу в розстрочку). При цьому сплата відбувається, як правило, у більш значних розмірах, що часто є складним для засудженого. До уваги не береться джерело існування засудженого, з якого буде можлива сплата штрафу.

Доходимо висновку, що схожість штрафу з виправними роботами на сьогодні справді існує. Однак, у більшості випадків виправні роботи мають безперечну перевагу, яка полягає в тому, що є постійне джерело, з якого здійснюється відрахування на користь держави. Виплата штрафу не ставиться в залежність від обов'язкової наявності певного джерела, з якого грошова сума буде сплачуватися. Проте тут також існує спірний момент – випадки, коли ступінь карального впливу виправних робіт у частині обмеження майнових прав засудженого може суттєво відрізнитися залежно від рівня заробітної плати осіб. Ігнорування цих випадків, очевидно, не виключає порушення конституційного принципу рівності всіх перед законом.

Повертаючись до питання доцільності існування виправних робіт на сьогодні. Головним аргументом прихильників виключення даного виду покарань є те, що праця, яку засуджений виконував до засудження, виправляти не може. І тут слід зауважити, що сама праця не виправляє, оскільки в житті людини вона служить зовсім іншим цілям. На засудженого впливають лише певні правообмеження. Обмеження у трудовій сфері винного у виді заборони звільнитися з попереднього місця роботи за власним бажанням без дозволу кримінально-виконавчої інспекції та обмеження особистого характеру у виді заборони виїжджати за межі держави без дозволу кримінально-виконавчої інспекції, а також необхідності періодично з'являтися на реєстрацію протягом всього строку покарання здійснює суттєвий психологічний вплив на засудженого, заподіює моральні страждання з приводу вчиненого злочину, тобто дозволяє досягти мети відплати злочинця за скоєне.

Підводячи підсумки зауважується, що ефективність застосування виправних робіт безпосередньо залежить від правильної їх регламентації. Пропонується розширити частину 1 статті 57 Кримінального кодексу Країни і викласти її в такій редакції: «Покарання у виді виправних робіт полягає в залученні засудженого за місцем роботи до праці, з якої заборонено звільнитися за власним бажанням без дозволу контролюючого органу, та необхідності періодично з'являтися на реєстрацію до такого органу протягом всього строку покарання. Виправні роботи встановлюються на строк від шести місяців до двох років. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт, з урахуванням його майнового стану, проводяться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків».

Аннотація. Проаналізована правова природа и суть наказания в виде исправительных работ. Исследовано содержание данного наказания. Предложены изменения в Уголовный кодекс Украины.

Ключевые слова: уголовное наказание, исправительные работы.

Abstract. The legal nature and essence of punishment in the form of corrective work were analyzed. The content of this punishment has been investigated. The amendments to the Criminal code of Ukraine have been offered.

Key words: criminal punishment, correctional works.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Михлин А. С. Исправительные работы как альтернатива лишению свободы / А. С. Михлин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.penalreform.org/russian/altern.
2. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2014 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2015. – № 6. – С. 23–35.
3. Аналіз стану здійснення судочинства в 2015 р. (за даними судової статистики) // Верховний суд України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/D7F9F72E78DA88ECC2257F730036F282)
4. Аналіз стану здійснення судочинства у I півріччі 2016 року (за даними судової статистики) // Верховний суд України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/8CB8A0D97939D5B8C2258041004441BB](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8CB8A0D97939D5B8C2258041004441BB).
5. Уголовное право Российской Федерации: Общая часть: учеб. / под ред. Б.В. Здравомыслова. – М.: Юристъ, 1999. – 480 с.
6. Иванова А. П. Практика назначения и исполнения наказания в виде исправительных работ без лишения свободы / А. П. Иванова, С. Г. Бондарь // Сов. юстиция. – 1984. – № 22. – С. 13–14.
7. Виправно-трудоу кодекс України: Закон України від 23.12.1970 р., № 3325-VII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – №1. – Ст. 6.
8. Исаев М. М. Основы пенитенциарной политики: моног. / М. М. Исаев. – М.: Юриздат, 1927. – 130 с.
9. Тадевосян В. С. Политика и практика применения исправительно-трудоу работ / В. С. Тадевосян // Соц. законность. – 1935. – № 3. – С. 17–22.
10. Меньшагин В. Д. О принудительных работах по месту работы / В. Д. Меньшагин // Соц. законность. – 1938. – № 12. – С. 72–73.
11. Осадчая Н. Г. Обязательные работы как новый вид наказания в Российском уголовном законодательстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. Г. Осадчая; Ростов. юрид. ин-т МВД РФ. – Ростов н/Д, 1999. – 23 с.
12. До проблеми законодавчої регламентації виправних робіт як виду кримінального покарання / О. С. Пироженко // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 771–778.
13. Разумов С. А. Практика назначения отдельных видов наказаний за совершенные преступления / С. А. Разумов // Комментарий судебной практики. – М.: Юстицинформ, 1998. – Вып. 4. – С. 185–196.
14. Тютюгін В. І. Виправні роботи / В. І. Тютюгін, О. В. Євдокімова // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2015. – №2(5). – С. 340–342
15. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р., № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

УДК 34.037:004

ЕЛЕКТРОННЕ ПРАВОСУДДЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Е. Т. Ібадов, Т. В. Міхайліна

Анотація. Електронні інформаційні ресурси вже стали обов'язковим елементом усіх сфер людської діяльності. Крім постійного вдосконалення своєї власної інформаційної функції дедалі більше виконують функцію своєрідної інформаційної матриці для основи суспільного розвитку. З кінця 1970-х рр. принципи свободи слова та доступу до інформації, задекларовані в Конвенції про захист прав і основних свобод людини, згідно з дослідженнями європейських учених, знайшли своє відображення в Конституціях ста двадцяти чотирьох країн світу.

Ключові слова: правосуддя, електронне правосуддя, електронний суд, інформаційно-комунікаційні технології, електронний документообіг, електронний документ.

Щорічно в Україні розглядається велика кількість справ у різних сферах судочинства. Кількість звернень до суду свідчить, з одного боку, про те, що судова форма захисту є пріоритетною, але, з іншого боку, не можна сказати, що рівень довіри до системи правосуддя у суспільстві є задовільним. У зв'язку з цим існує необхідність реформування українського судочинства, ефективність функціонування якого ставиться під сумнів

більшістю громадян країни. При цьому не можна з упевненістю сказати, що в сучасному світі існує така ідеальна система правосуддя, яка забезпечує ефективний захист прав громадян і задовольняє всі вимоги сучасних економічних реалій. Тим не менше, продумане і обґрунтоване реформування системи судочинства України надасть можливість в складних сучасних умовах досягти певного прогресу та удосконалити існуючу систему. Основними недоліками сучасних систем судочинства є надмірна тривалість та складність процедур розгляду справи в суді, високий рівень судових витрат, а також явна невідповідність чинних норм процесуального права вимогам економічного обігу і сучасним економічним відносинам в суспільстві. Але останнім часом часто звертають увагу на ще декілька важливих завдань із реформування судочинства, що може призвести до істотного удосконалення процедури захисту прав у суді. Мова йде про реалізацію можливості використання інформаційних та комунікаційних технологій та інших технічних новацій при розгляді різних категорій справ в судах. Успішна реалізація цього завдання, в свою чергу, призведе до збільшення доступності правосуддя, спрощення і прискорення процедур розгляду справ, а також до зниження судових витрат, що теж є вагомим фактором створення ефективного механізму правосуддя [1, с. 44].

Мета статті полягає в розкритті сутності та змісту поняття «електронне правосуддя», виявленні проблем і перспектив впровадження проекту «Електронний суд» в системі судочинства України.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) є каталізатором в питаннях інформатизації сфери судочинства. Причому прискорений розвиток інформаційного суспільства є пріоритетним напрямком розвитку держави, оскільки під його впливом підвищується ефективність судової влади шляхом впровадження в її діяльність електронного правосуддя, що складається з електронного зв'язку, обміну даними та доступу до судової інформації.

Основні принципи, завдання та напрямки інформатизації системи судочинства визначені в законах України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.» [2], «Про судоустрій і статус суддів» [3], в «Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи» [4] та інших нормативно-правових актах.

Система електронного судочинства є одним з елементів електронного урядування, що сьогодні розглядається як спосіб організації державної влади за допомогою інформаційних мереж, що забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій. У цьому контексті важливим фактором підвищення ефективності, відкритості та прозорості правосуддя є використання у судочинстві ІКТ, що сприяє спрощенню судових процедур, скороченню термінів розгляду судових справ, процесуальних термінів та експлуатаційних витрат. Це передбачає автоматизацію та здійснення онлайн таких функцій, як подача позовної заяви, додатків до неї і надання відгуків на позови в електронному вигляді, доступ до судових актів, надання «електронних» доказів, розгляд справи онлайн, розсилка учасникам процесу через Інтернет або через sms-повідомлення інформації щодо поточної справи, функціонування сайтів судів, на яких можна знайти інформацію з конкретного розгляду [5, с. 140].

Аналіз останніх досліджень і наукових публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми, свідчить, що тема електронного правосуддя, зокрема проект «Електронний суд», ще не отримала широкого висвітлення в науковій літературі. Деякі аспекти інформатизації судів у своїх працях досліджують українські та зарубіжні вчені, такі як І. Л. Бачило, В. В. Білоус, П. Гіллес, О. О. Денисова, Р. А. Калюжний, Ю. А. Климашевський, Н. В. Кушакова-Костицька, А. І. Марущак, М. Я. Сегай, М. Я. Швець та інші [6, с. 429].

Тому сьогодні досить актуальними є питання щодо вдосконалення існуючої інформаційно-комунікаційної системи судів в Україні шляхом упровадження сучасних принципів електронного правосуддя.

Важливим є те, що сучасні технології повинні гарантувати дотримання основних правових принципів, цілісності та автентичності документів, конфіденційності даних і незалежності судової системи. Для цього необхідно впроваджувати в систему судочинства не лише системи фіксації судових рішень, а й системи комунікації учасників судочинства, проведення дистанційного розгляду судових справ, транслявання онлайн судових засідань з дотриманням при цьому загально визнаних принципів судочинства, автоматизовані банки даних справ і судових рішень, інформаційно-пошукові системи, автоматизовані робочі місця судді, помічника судді, системи автоматичного ухвалення рішень тощо [7].

Інформатизація системи судочинства є складовою Національної програми інформатизації України. Пріоритетними напрямками інформатизації в цій галузі є розробка мережевих технологій для органів судової влади, створення, упровадження та вдосконалення системи електронного документообігу, створення автоматизованих систем узагальнення судової практики та аналізу діяльності судів, розробка сучасної телекомунікаційної структури судів, створення єдиної судової бази даних тощо.

Забезпечення інформатизації системи судочинства та подальший розвиток цього напрямку здійснюється на основі Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи» [4], розробленої Державною судовою адміністрацією (далі – ДСА) України. Головною метою концепції є формування умов для створення та функціонування єдиної судової інформаційної системи, надання інформаційної та технологічної підтримки судочинства на принципах дотримання балансу між потребою суспільства та держави у вільному обміні інформацією й необхідними обмеженнями на її поширення. Концепція ґрунтується на сукупності нормативно-правових, організаційно-розпорядчих, програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, які забезпечують збір, опрацювання, накопичування, аналіз і зберігання інформації.

Варто відзначити, що протягом останніх років у різних країнах світу електронне правосуддя першочергово впроваджується в практику в процесі відправлення правосуддя.

Згідно з рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec (2009)1, державам-учасницям Ради Європи з електронної демократії від 18.02.2009 р., під електронним правосуддям розуміється використання ІКТ у реалізації правосуддя усіма зацікавленими сторонами в юридичній сфері з метою підвищення ефективності та якості державних служб, зокрема, для приватних осіб і підприємств. Воно включає в себе електронне спілкування та обмін даними, а також доступ до інформації судового характеру [8]. Саме це покликане на реалізацію головної мети – підвищення ефективності судової системи та якості правосуддя, оскільки доступ до правосуддя – це один з аспектів доступу до демократичних інститутів і процесів.

Крім того, важливим є факт впровадження ІКТ в системі судочинства не лише в якості засобів виробництва, а й як процесуальних засобів.

Безумовно, в сфері інформатизації судової системи України вже існують певні елементи ІКТ. Зокрема, було розроблено офіційні веб-сайти всіх судових органів, які забезпечують вільний доступ громадян до судової інформації. Для забезпечення принципів відкритого судочинства та гласності судових процесів створено Єдиний державний реєстр судових рішень України, до якого заносяться всі судові рішення загальної юрисдикції. Для організації та забезпечення процесів електронного документообігу використовуються автоматизовані комп'ютерні системи документообігу в українських судах. Уведено Єдину базу даних електронних адрес, номерів факсів (телефаксів) суб'єктів владних повноважень. Проводяться судові засідання за допомогою відеоконференц-зв'язку. Працює інформаційне вікно суду. Для спілкування суддів та працівників апарату судів створено соціальну

професійну мережу «Феміда» тощо. Було затверджено наказ ДСА України № 72 від 31.05.2013 р. «Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу» [9] зі змінами, внесеними наказом ДСА України № 81 від 14.06.2013 р., які визначають порядок подання документів до суду в електронному вигляді, а також надсилання всім учасникам судового процесу процесуальних документів в електронному вигляді (паралельно з документами в паперовому вигляді). Для цього необхідно зареєструватися в системі обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу, роздрукувати заявку про отримання процесуальних документів в електронному вигляді у справі та подати її до суду. Це здійснюється у справах цивільного та кримінального судочинства відповідно до вимог ч. 1 ст. 135 Кримінального процесуального кодексу України та ч. 6 ст. 74 Цивільного процесуального кодексу України, в яких визначено, що повістка про виклик може бути повідомлена електронною поштою, факсом або за телефоном чи за допомогою інших засобів зв'язку, що забезпечують фіксацію виклику.

Проект «Електронний суд» призначений для автоматизації процесів судового діловодства, забезпечення повноцінного поширення інформації щодо судового розгляду, правової інформації, узагальнення судової практики, публікації цієї інформації для громадян, а також забезпечення дотримання процесуальних строків. Тобто це сукупність ІКТ, що дозволяють здійснювати процесуальні дії в електронній формі. Основний принцип проекту «Електронний суд» полягає в налагодженні процесу оперативного обміну інформацією в електронному вигляді між судовими установами, учасниками судового процесу, а також іншими державними структурами з метою забезпечення справедливого та неупередженого правосуддя в Україні.

Більше того, в Україні розпочато проект USAID «Справедливе правосуддя», одним з пріоритетних завдань якого є укріплення спроможності суддівського самоврядування та судових адміністративних органів. Діяльність включає допомогу державним органам у розробці відповідної організаційної структури та політики щодо підтримки інформаційних технологій, закупівель, модернізації, кадрових питань, збору та аналізу статистичних даних в судах, підтримку процесу продовження автоматизації судів України.

Однак, великою проблемою залишається питання доступу до правосуддя для осіб, які проживають на окупованих територіях. Поряд із відсутністю легітимних і ефективних систем правосуддя на зазначених територіях, перед населенням, що проживає у Донецькій та Луганській областях, постають значні труднощі, пов'язані з доступом до судів, розташованих на підконтрольних уряду України, зокрема у зв'язку з втратою, знищенням і конфіскацією матеріалів справ до та під час процесу переміщення або зміни територіальної підсудності зазначеного органу, у тому числі й у зв'язку з навмисним знищенням матеріалів справ членами незаконних збройних формувань «ДНР» і «ЛНР». Втрата матеріалів справ призвела до призупинення або повного припинення розгляду значної кількості справ. Навіть у випадках ухвалених остаточних судових рішень їх виконання часто є неможливим, оскільки відповідне майно або особи, яких стосуються такі рішення, знаходяться на зазначених територіях. При цьому це також призводить до довільного позбавлення свободи людей через неможливість подання апеляційних скарг, і як наслідок, продовження строків тримання їх під вартою.

ІКТ дозволяють збільшити обмін інформацією, швидкість та обсяги передачі даних, що обробляються в судах, поліпшити якість роботи судових органів, а також реалізувати права громадян на вільний доступ до судової інформації та до правосуддя, що означає зобов'язання держави забезпечувати право кожної людини на доступ до ефективних та справедливих послуг у сфері юстиції та правосуддя, що надаються своєчасно. Електронне правосуддя є найважливішою гранню електронної демократії, тому що судова влада є ключовим компонентом демократії.

Аннотация. Электронные информационные ресурсы уже стали обязательным элементом всех сфер человеческой деятельности. Кроме постоянного совершенствования своей собственной информационной функции все больше выполняют функцию своеобразной информационной матрицы для основы развития общества. С конца 1970-х гг. принципы свободы слова и доступа к информации, задекларированные в Конвенции о защите прав человека и основных свобод, согласно исследованиям европейских ученых, нашли свое отражение в Конституциях ста двадцати четырех стран мира.

Ключевые слова: правосудие, электронное правосудие, электронный суд, информационно-коммуникационные технологии, электронный документооборот, электронный документ.

Abstract. The electronic informational resources have already become the required element in all spheres of the human activity. In addition, it is also the continuous improvement of their own informational function. More and more they are becoming an informational matrix for the basis of the social development. Since the 1970s the principles of freedom of the expression the words and access to information have declared in the Convention on the protection of human rights and the fundamental freedoms, according to research by European scientists, are reflected in the Constitutions of one hundred and twenty-four countries.

Key words: justice, electronic justice, electronic court, information and communication technology, electronic document management, electronic document.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ізарова І. О. Розвиток електронного правосуддя в цивільних справах у Європейських країнах / І. О. Ізарова / Юридичний вісн. – 2014. – № 6. – С. 222–227.
2. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р., № 537-V // Голос України. – 2007. – 6 лют., № 21.
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р., № 2453-VI // Урядовий Кур'єр. – 2010. – 12 серп., № 148.
4. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/tu16/info_suddi/conzercia/.
5. Кушакова-Костицька Н. В. Розвиток електронного судочинства в Україні: проблемні питання / Н. В. Кушакова-Костицька // Науково-інформ. Вісн. Право. – 2013. – №7. – С. 139–145.
6. Логінова Н. І. Упровадження електронного правосуддя в систему судочинства / Н. І. Логінова // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – С. 429–435.
7. Білоус В. В. Інноваційні напрямки інформатизації судочинства / В. В. Білоус // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: збірник наукових праць. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11 – С. 97–106.
8. Рекомендації Комітета міністрів Совета Європы CM/Res(2009)1 государствам-участникам Совета Европы по электронной демократии от 18.02.2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://idemocracy.ru/projects/стандарты/42-ec2009edem.html>.
9. Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу: наказ ДСА України від 31.05.2013 р., № 72 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/21310-nakaz_dsa_ukraini_72_vid_31052013r.html.

УДК 343.72

ШАХРАЙСТВО ЯК ВИД ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ: СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ

А.П. Маримонська, Т.В. Михайліна

Анотация. В даній статті досліджується сфера суспільних відносин, пов'язаних із вчиненням шахрайства, а також правові аспекти охорони від даного виду злочинних посягань. Проаналізовано проблемні аспекти кваліфікації шахрайства та здійснено аналіз різноманітних підходів вчених до даної проблематики, на підставі чого зроблено висновки про предмет дослідження.

Ключові слова: шахрайство, обман, зловживання довірою, майно, зобов'язання.

З точки зору правової та психологічної науки існують деякі розходження в поглядах на сутність такого небезпечного явища, як шахрайство. З погляду юриспруденції

шахрайство – це заволодіння індивідуальним майном громадян або надбання права на майно шляхом обману або зловживання довірою. З погляду ж юридичної психології, під шахрайством розуміється уміле маніпулювання поведінкою людини для отримання від неї швидкого й максимального прибутку

Шахрайство належить до суспільно небезпечних діянь, закріплених Кримінальним кодексом України. В етимологічному розумінні «шахрайство» означає: хитрий і спритний обман; крутість; ошуканство.

Термін «шахрайство» походить від слова «мошна», під якою розумілася: сумка; кошель; мішечок із зав'язкою для зберігання грошей.

А під шахрайством розумілося:

- викрадення такої мошни;
  - обман;
  - шахрайські дії з корисливою метою;
- а шахраєм називався:
- карманник, тяглець, кишеньковий злодій;
  - зерщик, що обирає людей по базарах;
  - злодюжка, ошуканець.

Якщо звернутись до юридичних ознак шахрайства, то внаслідок історичного розвитку, як самі діяння, так і їх ознаки, претерпіли певних змін. Тим не менше, застосування історичного аналізу свідчить про те, що шахрайство відноситься до давніх небезпечних злочинів.

Питанням боротьби зі злочинами проти власності вчені завжди приділяли велику увагу, про що свідчить ряд наукових праць, присвячених даній проблемі. Але, якщо такі злочини, як крадіжка, грабіж, розбій достатньо глибоко і ґрунтовно вивчалися і були висвітлені в юридичній літературі та фундаментально досліджувалися в наукових працях, то цього не можна сказати про завдання майнової шкоди шляхом обману чи зловживання довірою, відповідальність за які встановлена в ст. 190 КК України «Шахрайство» [1, с. 228]. Недостатньо розробленими є методичні та теоретико-прикладні напрями боротьби зі злочинами даної категорії. Разом з тим, дослідженням проблеми попередження, розкриття, окремих аспектів кваліфікації, причин та умов, що сприяють виникненню шахрайства, займалися такі науковці, як: О. О. Дмитрієв, Г. М. Борзенков, Е. І. Юрко, Д. Р. Шлейфер, С. М. Шиверський, Є. Г. Філатова, І. Я. Фойницький, О. В. Смаглюк, А. І. Гуров, Г. Г. Євангулов, П. П. Михайленко, М. Й. Коржанський, В. Д. Ларичев, А. К. Лебедев, Д. Червонецький, С. А. Романов та інші.

Відповідно до ст. 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом [2]. Важливим є те, що дані права і свободи носять не декларативний характер, вони забезпечуються і охороняються всіма засобами, що знаходяться в руках суспільства і держави. Гарантії права власності (як і інших прав і свобод громадян) різні за своїм характером: вони можуть бути економічними, політичними, організаційними, юридичними. Особлива увага повинна приділятися юридичним гарантіям власності. Захист права власності здійснюється на основі норм різних галузей права. Серед них велику роль відіграють норми кримінального права.

Вказане положення в даний час знайшло своє пряме підтвердження в законодавчій практиці. Відповідно до чинного Кримінального кодексу України шахрайство – це спосіб заволодіння чужим майном будь-якої форми власності, що є безпосереднім способом захисту державою права власності. Що є надзвичайно важливо, і не тільки з позиції захисту прав громадян, але й тому, що в період переходу економіки до ринкового типу шахрайство стає одним з найпоширеніших злочинів проти власності. Тому не дивним є той факт, що незважаючи на визначення поняття шахрайства в ККУ, все одно можна виокремити немало підходів науковців до даного поняття.

Так, перша група, наприклад В. Д. Ларичев, вважають, що не потрібно обмежувати поняття шахрайства диспозицією статті 190 КК України, а необхідно застосовувати розширене тлумачення поняття шахрайства, яке значно виходить за межі шахрайства як складу злочину, і необхідно під шахрайством розуміти, крім діянь, передбачених відповідною нормою, ще й заподіяння майнової шкоди шляхом обману чи зловживання довірою [3; 4, с. 11]. С. Романов і А. Данн до шахрайства відносять усі злочини, що вчиняються за допомогою обману: обман покупців, замовників, підроблення грошей, цінних паперів, крадіжку з елементами обману [5]. Але, як було зазначено раніше, законодавець не визнав за потрібне зазначити в ст. 190 КК України розширене тлумачення поняття шахрайства, а розмежував склади, на перший погляд, схожих злочинів за родовим об'єктом, суб'єктом злочину, метою та мотивом вчинення.

Як відомо, найкращим та найефективнішим видом боротьби з будь-яким видом злочинів є його недопущення, попередження, виявлення при цьому причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, а вже потім – боротьба з тими злочинами, які було скоєно.

Суспільна небезпека шахрайства полягає в тому, що, незаконно заволодіваючи чужим майном або набуваючи право на нього, винний спричиняє шкоду праву власності потерпілого. На відміну від насильницького грабежу, розбою та вимагання, злочин, передбачений ст. 190 КК, є однооб'єктним і не охоплює будь-який вид насильства над потерпілим чи його близькими родичами. Системний аналіз положень ст. 190 КК дозволяє стверджувати, що головними критеріями, які визначають, а також підвищують суспільну небезпеку шахрайства, є: розмір завданої майнової шкоди; наявність співучасті та її вид; специфічний спосіб – шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки.

Поняття шахрайства трактується як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Особливістю предмету шахрайства є те, що ним може бути як чуже майно, так і право на таке майно. Право на майно може бути закріплене у різних документах, наприклад цінних паперах, довіреностях на право розпорядження майном, боргових зобов'язаннях, заповітах тощо.

КК України визначає два загальних шляхи здійснення шахрайства:

- обман;
- зловживання довірою

Під обманом взагалі розуміється повідомлення неправдивих відомостей або навіть замовчування відомостей, які мають бути повідомлені (такі дії та бездіяльність обов'язково мають переслідувати мету заволодіння чужим майном або придбання права на майно). Обман може здійснюватися в будь-якій формі: усній, письмовій, в електронному повідомленні, через підробку документів чи листів тощо. Наприклад, зловмисник, представившись співробітником підприємства та пред'явивши підроблені документи, які надають відповідне право, отримує матеріальні цінності на складі підприємства, якими заволодіває.

Під зловживанням довірою розуміється такий вид обману, який здійснюється з використанням зловмисником довірливих відносин з жертвою, що можуть бути результатом дружніх чи навіть родинних відносин, інших обставин, які тягнуть за собою існування чи виникнення довіри жертви до злочинця. Наприклад, зловмисник заводить знайомство з жертвою, регулярно спілкується з нею та входить у довіру, після чого обіцяє допомогти придбати меблі, а отримавши від потерпілого гроші – зникає разом із ними.

Прикладом отримання права на майно шахрайським способом можна навести наступну ситуацію. Під приводом необхідності отримання кредиту зловмисник переконує знайомого укласти договір дарування автомобіля, начебто на короткий термін та обіцяє «подарувати» його назад після завершення банківських процедур, проте в наступному не здійснює цього відповідно до свого злочинного умислу.

Головна особливість такого виду протиправного привласнення чужого майна, як шахрайство, полягає в тому, що в момент його вчинення жертва злочину впевнена у

законності подій, що відбуваються, і під впливом обману добровільно передає зловмиснику майно і не здогадується про злочинний намір останнього. Однак, така «добровільність» є уявною та несправжньою, оскільки обумовлена саме обманом і оманом жертви щодо істинних намірів її контрагента.

Якщо обман або зловживання довірою використовуються злочинцем тільки для отримання доступу до майна, такі дії не є шахрайством, і відповідальність за них передбачена іншими статтями КК (крадіжка, грабіж тощо). В даному контексті можна навести наступний приклад: особа просить у жертви телефон для начебто здійснення термінового дзвінка, проте після отримання телефона тікає, незважаючи на заклики жертви повернути майно (в даному випадку має місце відкрите заволодіння чужим майном, тобто грабіж).

На підставі викладеного можна зробити такі висновки. Шахрайство визначається законодавцем, як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Шахрайство являє собою своєрідну "інтелектуальну" злочинну діяльність. Її здійснення передбачає, що шахрай у своїй свідомості розробляє схеми проведення шахрайської операції, обирає організаційні та технічні заходи, спрямовані на забезпечення можливостей її практичної реалізації. Встановлено такі розумові завдання, що вирішуються шахраями та спрямовані на визначення:

- предмета посягання;
- кола осіб, які зацікавлені в одержанні майнової вигоди;
- механізму впливу на потерпілого;
- місця, часу, обстановки вчинення шахрайських дій.

Отже, викладене дозволяє зазначити, що відповідно до ч.4 ст.190 КК України, слід приділяти більше уваги науковому осмисленню даних діянь в частині скоєння шахрайства шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки. Оскільки в даному випадку саме завдяки такому розширеному тлумаченню та відсутності в українському законодавстві та правоохоронній діяльності ефективних методів боротьби зі злочинами, які вчиняються з використанням електронно-обчислювальної техніки, значна кількість злочинців уникають відповідальності. Динаміка ж подібних протиправних посягань щороку невпинно зростає.

Саме тому дану частину статті доцільно викласти наступним чином: «шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки та Internet-технологій, в тому числі шляхом фармінгу, фішингу, та інших дій в мережі, шляхом яких отримується незаконний доступ до інформації інших чи про інших осіб або вводяться в оману інші особи».

Аннотация. В данной статье исследуется сфера общественных отношений, связанных с совершением мошенничества, а также правовые аспекты охраны от данного вида преступных посягательств. Проанализированы проблемные аспекты квалификации мошенничества, а также проведен анализ различных подходов ученых к данной проблематике, на основании чего сделаны выводы о предмете исследования.

Ключевые слова: мошенничество, обман, злоупотребление доверием, имущество, обязательства.

Abstract. There are areas of public relations related to committing fraud, and legal aspects of public relations of this type of crimes. In this paper, these problematic aspects of fraud and analyze various opinions of scientists to this problem and conclusions.

Keywords: fraud, deception, abuse of trust, assets, liabilities.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шапочка С. В. Шахрайство – корисливий злочин проти власності: історія та сьогодення / С. В. Шапочка // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 9.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

3. Ларичев В. Д. Как уберечься от мошенничества в сфере бизнеса: практическое пособие / В. Д. Ларичев. – М. : Юристь, 1996. – 128 с.
4. Коржанський М. Л. Кваліфікація злочинів / М. Л. Коржанський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravoznavec.com.ua/books/253/18874/28/#chapter>.
5. Данн А. Жулики, аферисты и мошенники: Наставление простофилям и инструкции мошенникам / А. Данн. – СПб: Политехника, 1996.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2008.
5. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 6-те вид., перероб. і доп. – К., 2009.
6. Смаглюк О. В. Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 [Електронний ресурс] / О. В. Смаглюк. – К., 2004.

УДК 349.24

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТВОРЕННЯ «ЗЕЛЕНИХ» РОБОЧИХ МІСЦЬ ПІД ВПЛИВОМ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

А. М. Марценюк, Л. П. Амелічева

Анотація. У роботі обґрунтовується необхідність переходу до «зеленої» економіки, що створює «зелені» робочі місця на шляху до досягнення сталого економічного і соціального розвитку.

Ключові слова: концепція сталого розвитку, «зелені» робочі місця, гідні умови праці.

На конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в 1992 році [1] міжнародною спільнотою була закріплена концепція сталого розвитку. Основна ідея концепції сталого розвитку полягає у забезпеченні такого соціально-економічного розвитку, який би зберіг та розширив можливості людства на сьогодні, не нашкодивши при цьому майбутнім поколінням. Процес пошуку ефективної моделі реалізації даної концепції вченими і фахівцями-практиками, зокрема в юриспруденції, значно прискорився внаслідок останньої економічної кризи й трансформації «коричневої» економіки в «зелену».

В Україні у зв'язку із застарілими й нерідко небезпечними для життя і здоров'я працівників технологіями в промисловості, недбалим ставленням підприємств до утилізації шкідливих відходів своєї діяльності вбачається великий потенціал щодо позитивних змін в економіці саме в створенні «зелених» робочих місць особливо в таких галузях виробництва, як відновлювальні джерела енергії, будівництво, транспорт, переробка, сільське та лісне господарство, що є сьогодні пріоритетними.

Варто зауважити, що в «зеленій» економіці «зеленими» вважаються тільки ті робочі місця, які мають відношення до охорони біорізноманіття та навколишнього середовища та на яких забезпечуються гідні і безпечні умови праці. Останнім часом значення цього поняття розширилося і стало включати в себе робочі місця, які сприяють більш ефективному використанню ресурсів та зниженню рівня викидів в «зелених» секторах, а також професії, які відіграють центральну роль в «озелененні» галузей економіки. «Зелені» робочі місця – це наявність нових можливостей працевлаштування у межах широкого спектра професій – від менеджерів і науковців до технічних фахівців і фермерів.

Деякі проблеми правового регулювання створення «зелених» робочих місць в Україні досліджується такими сучасними вченими трудового права як Л. Амелічева, І. Лагутіна та ін. Слід зауважити, що питання правового регулювання впровадження нових та безпечних технологій й виробництв, створення «зелених» робочих місць в нашій країні в умовах глобалізації економіки потребують нині комплексного дослідження, що й обумовлює актуальність обраної теми роботи.

Метою даної роботи є висвітлення проблем правового регулювання створення «зелених» робочих місць з гідними умовами праці. Адже, саме розвиток зеленої економіки має бути тісно пов'язаний із створенням «зелених» робочих місць та забезпеченням відповідними умовами праці. Це робочі місця, які допомагають зменшити негативний вплив на довкілля, сприяють переходу до екологічно, економічно та соціально сталих підприємств та економік.

В умовах ресурсної та енергетичної залежності України, яка сформована ситуацією, коли екологічно шкідливі технології використовуються на застарілих енергетично неефективних підприємствах, саме поступова заміна «коричневої» індустріальної економіки на нову «зелену» як стратегічний пріоритет розвитку дає шанс забезпечити сталий розвиток держави в найближчі десятиріччя.

Основна ідея концепції сталого розвитку полягає у забезпеченні такого соціально-економічного розвитку, який би зберіг та розширив можливості, що є у людства сьогодні, не нашкодивши при цьому майбутнім поколінням. Розвиток «зеленої» економіки не може відбуватися без створення «зелених» робочих місць із гідними умовами праці. За приблизними оцінками, з трьох мільярдів робочих місць в світі, частка зелених робочих місць складає приблизно 1 % (2,5–3 мільйони) й в основному вони зосереджені в кількох секторах, які в цьому контексті мають найбільші можливості. Це робочі місця, які допомагають зменшити негативний вплив на довкілля, сприяють переходу до екологічно, економічно та соціально сталих підприємств та економік. Разом з тим «зелені» робочі місця повинні відповідати критеріям (основним компонентам) гідної праці, вимогам Кодексу законів про працю [2] в сфері забезпечення безпечних і здорових умов праці, Закону України «Про охорону праці» [3], Закону України «Про зайнятість населення» [4] й ін. Інакше кажучи, це повинні бути високоякісні робочі місця, що гарантують безпечні умови праці, стабільність зайнятості, достатню заробітну плату, прийнятні перспективи службового росту і дотримання прав працівників. Запровадження «зелених» робочих місць на виробництві прямо та опосередковано сприятиме збільшенню кількості частки робочих місць з максимально комфортними та здоровими умовами праці. Також воно сприятиме до практичного втілення концепції освіти впродовж життя, регулярного оновлення та розширення знань, максимізації адаптивності до змін та професійної мобільності. Створення таких робочих місць дасть поштовх розвитку науки, технологій, інженерії та математики. Вказаний напрям зумовить також збільшити можливості створення нових професій, які передбачають переважно найвищий рівень кваліфікації, зокрема у сфері бізнес-послуг, на малих та середніх підприємствах. Зміцниться стабільність зайнятості, зокрема, зменшиться вплив сезонності. Новітні професії будуть не обтяжені історією з гендерними стереотипами та сегрегацією, тому будуть сприяти подоланню існуючих гендерних бар'єрів, будуть давати більш рівні можливості щодо кар'єрного просування. Настане можливість перевести певні види зайнятості з неформального до офіційного сектора зайнятості (соціальне залучення).

З впровадженням «зелених» робочих місць на підприємствах необхідні нові нормативно-правові акти що, регулюють гідні умов праці, а саме справедливу оплату праці, підвищення рівня безпеки праці, нові гарантії у разі втрати працездатності й ін. Для України нині важливо створювати «зелені» робочі місця і в сільському господарстві, перш за все, в господарствах дрібних власників. Це сприятиме зниженню бідності українців, що є важливим показником сталого розвитку держави [5], що також обумовлює необхідність удосконалення чинного законодавства про працю.

Таким чином, для правового забезпечення комплексного підходу до питання сталого розвитку необхідно, щоб охорона праці та захист навколишнього середовища мали тісний внутрішній взаємозв'язок. Безпечна і здорова виробнича середовища та захист навколишнього середовища часто є двома сторонами однієї медалі. Більш того, при розробці правових

заходів щодо захисту навколишнього середовища від несприятливого впливу виробничих процесів необхідно брати до уваги питання охорони здоров'я працівників.

Отже, на рівні держави слід розробити довгострокову Програму щодо створення «зелених» робочих місць з гідними умовами праці. В ній необхідно передбачити заходи сприяння та підтримки розвитку «зеленої» економіки, а саме: 1) перепідготовка і підвищення кваліфікації працівників галузей «зеленого» виробництва за рахунок держави; 2) запровадження нових безпечних технологій, механізмів й іншого обладнання, що дозволить підняти рівень охорони праці на «зеленому» виробництві; 3) забезпечення працівників новими засобами індивідуального захисту, які будуть їх захищати від нових небезпек, дослідження яких, також слід проводити за рахунок держави.

Роботодавцям необхідно для посилення ефективності індивідуального захисту працівників впроваджувати новітні розробки спеціального одягу, речовин для дезинфікації робочих поверхонь, засобів захисту дихальних шляхів та інше. На сьогодні існують спеціалізовані центри, що займаються розробкою більш досконалих способів захисту працівників при виконанні ними трудових обов'язків, пов'язаних із забруднюючими речовинами.

Метою екологічної політики в Україні є збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів [6].

Підтримуючи думку Т. Перги, зауважимо, що ще однією сферою, яка має суттєвий потенціал для «зеленого росту», є сільське господарство, зокрема – органічне землеробство, вирощування енергетичних культур (ріпак, верба, кукурудза) та використання соломи в енергетичних цілях. Власне, Україна уже є одним із лідерів з виробництва насіння ріпаку. На думку дослідників Ю. Огаренко та А. Мартинюка, сьогодні існує кілька важливих передумов «озеленення» сільського господарства: наявність 502 тис. безробітних у селах та швидкий ріст сільського безробіття, стійкий попит на різні типи біопалива у ЄС, постійне зростання цін на традиційні джерела енергії, наявний досвід органічного землеробства та попит на його продукти. Проте сьогодні складно оцінити інвестиційні потреби та потенціал росту «зеленого» сільського господарства через відсутність спеціальних досліджень та відповідної статистичної звітності [7].

«Озеленення» сільського господарства в Україні, і перш за все господарства дрібних власників, сприятиме і зниженню бідності, і зростанню інвестицій у природні капітал, від якого залежать бідні верстви населення. «Озеленення» сектора дрібних ферм за допомогою пропаганди і поширення методів ведення сталого сільського господарства може стати найефективнішим способом збільшення кількості продовольства, доступного для бідних, зберігання вуглецю та доступності зростаючих міжнародних ринків для «зелених» продуктів. На впровадження «зелених» робочих місць у малих підприємств та особливо у сфері сільського господарства повинна впливати держава, як гарант впровадження системи підтримки сільського господарства, особливо в окремих сільськогосподарських областях, зокрема, з питань правового регулювання цього процесу [6].

Зазначимо, що створення «зелених» робочих місць відбувається не так швидко, як здається на перший погляд. Запроваджуються нові технології виробництва зі скороченням фізичної праці, удосконалюються способи індивідуального захисту працівників, проте ці процеси ще на стадії випробування. Нові робочі місця повинні модернізуватись та стати доступними для багатьох громадян. Перш за все, до нових технологій потрібні спеціально навчені працівники, тому на державу та підприємства полягає обов'язок навчити їх, що також потребує розробки спеціального нормативного акту щодо підготовки професійних кадрів для «зелених» робочих місць.

Підтримуючи думку Л. П. Амелічевої, процес переходу до «зеленої» економіки в Україні призведе до створення робочих місць в нових інноваційних «зелених» напрямках, тому існує потреба у сприянні перерозподілу працівників з секторів, що скорочуються до тих, що мають зростати. Такий перехід, який може бути і складним, і важким, можливо здійснити більш гладко і стабільно завдяки соціальному діалогу і строгому тристороннього підходу. В Україні допоки є дуже мало інформації про ризики і можливості переходу до більш «зеленої економіки» і пріоритетом у цьому питанні повинні стати як дослідницька робота, так і постійні консультації, в яких візьмуть участь держава, роботодавці та профспілки. Першим кроком може стати складання карти вимог до кваліфікації працівників, яка допоможе при прогнозуванні майбутніх потреб для переходу до «зеленої економіки» та розробці програм по потенційному підвищенню кваліфікації. Це дозволить безпосередньо зв'язати підвищення кваліфікації зі стратегіями та інвестиціями в Україні зі створення нових «зелених» робочих місць й «озеленення» існуючих. Задіяні в «коричневій економіці» працівники стоять перед ризиками втрати роботи та вороже налаштовані до перекваліфікації. Тому саме залучення профспілок як активних учасників соціального діалогу стане важливим чинником у визначенні напрямку майбутньої «зеленої» економіки і можливостей для здійснення справедливої трансформації. Профспілки мають взяти активну участь у проведенні відповідної просвітницької роботи та формуванні на базі цього нових цінностей серед своїх членів [8].

Зауважимо позицію І. В. Лагутіної щодо розширення можливостей працівників і профспілок з підтримки принципів сталого розвитку, в першу чергу забезпечити право на інформацію, освіту і професійну підготовку на всіх рівнях, в тому числі на робочому місці. Зокрема, в Бразилії 7000 працівників щорічно проходять перепідготовку. У Китаї в 2002 році пройшли професійну перепідготовку та були працевлаштовані 276000 працівників. У Сінгапурі в 2007 році приблизно 67500 працівників підтвердили освоєння нових професійних навичок і отримали відповідні сертифікати [5].

Оновлення знань щодо забезпечення безпечних та гідних умов праці в умовах переходу до «зеленої» економіки насамперед повинно стосуватися керівників підприємств, адже саме у їх віданні перебувають питання озеленення робочих місць.

В результаті проведеного дослідження можна зазначити, що створення «зелених» робочих місць повинно забезпечити мінімізацію використання природних ресурсів та впровадження нових технологій виробництва, що забезпечать гідні умови праці для працюючих. Для цього в Україні слід розробити довгострокову Програму щодо створення «зелених» робочих місць з гідними умовами праці, в якій передбачити комплекс заходів, а саме: перепідготовка і підвищення кваліфікації працівників галузей «зеленого» виробництва за рахунок держави; запровадження нових безпечних технологій, механізмів й іншого обладнання, що дозволить підняти рівень охорони праці на «зеленому» виробництві; забезпечення працівників новими засобами індивідуального захисту, які будуть їх захищати від нових небезпек, дослідження щодо впливу яких на стан здоров'я працівників також слід проводити за рахунок держави.

Аннотація. В статье обосновывается необходимость перехода к «зеленой» экономике, что создает «зеленые» рабочие места на пути к достижению устойчивого экономического и социального развития.

Ключовые слова: концепция устойчивого развития, «зеленые» рабочие места, достойные условия труда.

Abstract. The article deals with the need to switch to "green" economy, creating "green" jobs, which became a key element in achieving sustainable economic and social development.

Key words: the concept of sustainable development, "green" jobs, decent working conditions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Состояние окружающей среды в мире Двенадцатая специальная сессия Совета управляющих/ Глобальный форум по окружающей среде. UNEP/GCSS.XII/4.: [Электронный ресурс] – Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/K12/800/17/PDF/K1280017.pdf?OpenElement>.

2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971: [Електронний ресурс] Сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

3. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992: [Електронний ресурс] Сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>.

4. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI: [Електронний ресурс] Сайт Верховної Ради України – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.

5. Лагутіна І. В. Право на здорові й безпечні умови праці та «зелена» економіка / І.В. Лагутіна // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство. – 2013. – Т. 18. – Вип. 1. – С. 42–51.

6. Хлобистов С. В.: «Економіка є залежним компонентом природного середовища, в межах якого вона існує і є його частиною» / журнал Кореспондент інтерв'ю

7. Перга Т. Зелена економіка як механізм подолання безробіття: утопія чи реальність? / Т. Перга // Політичний менеджмент. – 2012. – № 3. – ст. 92-101.

8. Амелічева Л. П. Деякі проблеми правового регулювання соціального діалогу як компоненти гідної праці в світлі концепції «зеленої» економіки / Л. П. Амелічева // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять осінніх юридичних читань» (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року): [у 2-х частинах.]. – Частина перша. – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2016. – 233с.

УДК [343.97:343.9.018.3::316.4.06]:316.356.2

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА СУТНІСТЬ ТА ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ

О. В. Мірошніченко, Т. В. Михайліна

Анотація. У статті викладено сутність та зміст поняття «насильство в сім'ї» як суспільно небезпечного діяння одного члена сім'ї по відношенню до іншого, спрямованого на порушення його прав і свобод як людини і громадянина, які призводять до його морального, фізичного чи психологічного страждання. Виокремлено ознаки насильства в сім'ї. Розкрито види насильства в сім'ї. Узагальнено причини, що призводять до насильства в сім'ї: а) соціальні; б) економічні; в) психологічні; г) педагогічні; г) правові; д) політичні; е) фізіологічні; е) медичні.

Ключові слова: насильство в сім'ї, фізичне насильство в сім'ї, сексуальне насильство в сім'ї, психологічне насильство в сім'ї, економічне насильство в сім'ї, ознаки насильства в сім'ї.

Сім'я є невід'ємною частиною соціальної структури будь-якого суспільства і виконує численні соціальні функції. Загальновідомо, що в сім'ї закладаються основи буття людини, її духовні, моральні, світоглядні якості, а від психологічного здоров'я родини багато в чому залежить моральний стан суспільства. Поширення проявів насильства в сім'ї не лише руйнують гармонію і злагоду в родині та спричиняють сімейне неблагополуччя, а й виступають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом. Насильницькі дії з боку членів власної родини завдають серйознішу психологічну та фізичну шкоду, ніж аналогічні діяння з боку сторонніх осіб. Вони порушують основний принцип життєдіяльності родини – безпечне та комфортне існування будь-якого її члена. Крім того, діти, які виростають в таких сім'ях, у майбутньому можуть переносити цей негативний досвід у власне життя [1].

Насильство в сім'ї – надто розповсюджена форма порушення прав людини. Протиправні дії проти когось із членів родини нерідко супроводжуються агресією, приниженням та жорстокою поведінкою. Подібні дії з боку особи, що чинить насильство в сім'ї, призводять до погіршення фізичного, психічного та соціального стану здоров'я постраждалої особи чи кількох осіб, членів цієї родини. Як правило, найчастіше від сімейного насильства страждають жінки, діти та люди похилого віку, хоча про останню категорію йдеться дуже мало.

На суспільному рівні протягом тривалого часу в Україні проблема насильства в сім'ї не обговорювалася. Правозахисні жіночі громадські організації стали не тільки ініціаторами захисту жертв насилля, а й підштовхували органи державної влади до формування необхідної законодавчої бази, яка б сприяла розширенню загальнодержавної системи захисту потерпілих від насильства.

Проблематику насильства як загальносоціального явища досліджували у своїх роботах вітчизняні науковці: А. А. Гусейнов, Л. М. Герасіна, В. В. Голіна, В. Д. Губін, І. Н. Даньшин, А. К. Зайцев, А. М. Ковальов, А. П. Огурцов та ін.

Прийняття ж законодавчої бази у сфері попередження насильства в сім'ї стало підтвердженням винесення проблеми насилля в сім'ї на державний рівень, що однозначно підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Метою наукової статті виступає юридичний аналіз сутності та змісту насильства в сім'ї, а також його видів, уточнення ознак насильства в сім'ї, узагальнення причин даного асоціального явища та засобів боротьби з ним.

Реальні масштаби проявів насильства в сім'ї сьогодні важко визначити. Кількість справ за фактами насильства не відображає його реального рівня та масштабів поширення, оскільки насильство в сім'ї часто буває прихованим.

Проблема насильства в сім'ї є однією із найактуальніших для українського суспільства. Про це свідчать дані і правоохоронних органів, і неурядових організацій. Так, за даними правоохоронних органів України на обліку за вчинення насильства в сім'ї знаходяться близько 90 тисяч осіб.

Щорічно близько 5000 неповнолітніх стають жертвами злочинних посягань, в тому числі й з боку батьків або осіб, що їх замінюють чи займаються вихованням, з них 400 гинуть, 2000 одержують тілесні ушкодження; реєструється понад 5000 сексуальних злочинів, що включають розтлінні дії дорослих осіб стосовно малолітніх дітей, сягає тисячі кількість зґвалтувань; рятуючись від жорстокого поводження, щорічно закінчують життя самогубством приблизно 700 дітей і підлітків, а півтори тисячі залишають сім'ї. Дані статистичні дані свідчать про те, що «конвеєр виробництва злочинців» діє в нашій країні безперервно [2, с. 110].

Також згідно з офіційною статистикою 35 % жінок, які звертаються до лікарень «швидкої допомоги», перебувають там через тілесні ушкодження, пов'язані із знущанням в сім'ї; 50 % всіх безпритульних жінок та дітей пішли з домівок, тікаючи від насильства в сім'ї; 50 % дітей з неблагополучних сімей, які зазнавали насильства в сім'ї, схильні до зловживання наркотичними засобами та алкоголем; близько 40 % усіх зареєстрованих вбивств відбувається саме в сім'ях; насильство в сім'ї є причиною 95 % справ про розлучення; існує також і той факт, що сексуальне насильство в сім'ї над жінками і малолітніми та неповнолітніми дітьми є доволі частим явищем і має високий рівень латентності.

Наведені дані показують, що проблема насильства в сім'ї є надзвичайно гострою в Україні. А отже, сім'я, будучи первинним та основним осередком суспільства, а також як особливий соціальний інститут, потребує всебічної політичної, соціально-економічної та правової підтримки та охорони з боку держави.

Для того, щоб усвідомити суспільну небезпеку такого явища як насильство в сім'ї, варто звернутись до законодавчого акту, який не лише встановлює права та свободи, які порушуються таким насильством, а й принципи відповідальності за такі порушення. Конституція – це основоположний законодавчий акт України, який встановлює визначальні принципи відповідальності держави за додержання прав та свобод своїх громадян і закладає важливу основу для додаткових законодавчих стратегій, спрямованих на протидію усім формам насильства в сім'ї. Суть насильства в сім'ї полягає в порушенні, насамперед, особистих прав і свобод конкретної людини.

Так, згідно зі статтею 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю

[3]. Як права та свободи, так і їх гарантії, є основними для визначення змісту діяльності держави, яка, у свою чергу, відповідає перед людиною за свою діяльність. Поряд з цим, основним обов'язком держави є утвердження та прав та свобод людини, а також їх забезпечення. Водночас, норми Конституції, як основного закону держави, закріплюють гарантії захисту сім'ї.

Відповідно до статті 32, ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України, а згідно з частиною 3 статті 27 Конституції України, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. В той же час, згідно з Основним Законом держави, «шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї».

Варто зазначити, що Конституція України – це правова основа для розробки і розвитку галузей національного права, оновлення інших законодавчих, підзаконних, відомчих нормативних актів, розробки спеціальних програм і заходів, спрямованих на протидію насильству в сім'ї. Так, у 2001 році було прийнято Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», у якому надано визначення терміну «насильства в сім'ї» та зазначено його види, заходи з попередження насильства в сім'ї та відповідальність за вчинення таких протиправних дій тощо.

Відповідно до статті 1 даного Закону, насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [4].

Насильницькі дії в сім'ї вчиняються виключно членом сім'ї. Тому є доцільним з'ясувати тлумачення поняття «члени сім'ї».

Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання [4].

Таке визначення відповідає поняттю «сім'я», що міститься в ст. 3 Сімейного кодексу України: сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [5].

Варто також звернути увагу на п. 6 Рішення «Про офіційне тлумачення поняття «член сім'ї» від 03.06.1999 р., №5-рп/99 Конституційного Суду України, у якому міститься роз'яснення з цього приводу. Конституційний Суд України розрізняє членів сім'ї на: членів сімей взагалі (відносить до них чоловіка або дружину, прямих родичів по низхідній і висхідній лініях – дітей і батьків) та членів сімей, які перебувають на утриманні або проживають із суб'єктами права (інші особи, що постійно мешкають з ними та ведуть спільне господарство, зокрема, не тільки близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід і баба), але й інші родичі чи особи, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках (брати, сестри дружини (чоловіка); неповнорідні брати і сестри; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки тощо) [6].

Отже, виходячи із вищенаведеного, можна виділити такі характерні ознаки насильства в сім'ї: суб'єктами насильства в сім'ї є виключно рідні люди (члени сім'ї); необхідність у підтриманні спілкування насильника з жертвою насильства в сім'ї, підтримання та зберігання системи міжособистісних взаємовідносин; повторюваність вчинення насильницьких дій у сім'ї, циклічність такого насилля; певна тривалість таких дій; матеріальна чи емоційна залежність між суб'єктами; високий рівень латентності; низький рівень караності винних за вчинене насилля в сім'ї; досить часте поєднання

кількох видів насильства; порушення особистих прав і свобод особи (жертви насильства в сім'ї); вчинення насильницьких дій під впливом наркотичних речовин або алкоголю.

Ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» в залежно від форм прояву насильства виділяє чотири основні види насильства в сім'ї – фізичне, психологічне, сексуальне й економічне.

Фізичне насильство в сім'ї – умисне заподіяння одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, заподіяння шкоди його честі та гідності [4]. Фізичне насильство в сім'ї може проявлятися у вигляді дій (нанесення побоїв, заподіяння опіків, переломів тощо) та бездіяльності (відмова надати необхідну допомогу в разі хвороби).

Фізичне насильство вважається одним із найтяжчих видів насильства в сім'ї. Це пояснюється тим, що дії кривдника посягають безпосередньо на життя і здоров'я, недоторканість та безпеку особи, які, згідно зі статтею 3 Конституції України, визнаються найвищою соціальною цінністю [3]. Фізичним насильством у сім'ї можуть порушуватися також і особисті права членів сім'ї, такі як право на вільний розвиток своєї особистості, право на життя, свободу та особисту недоторканість.

Сексуальним насильством в сім'ї є протиправне посягання одного члена сім'ї на статеvu недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена сім'ї [4]. Такі дії призводять до порушення прав і свобод членів сім'ї, як право на повагу гідності, право на особисту недоторканість, право на вільний розвиток своєї особистості тощо.

Кримінальний Кодекс України у Розділі IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» визначає такі види сексуального насильства як: примус жінки чи чоловіка до вступу в статевий зв'язок природним або неприродним способом; зґвалтування малолітньої особи; залучення до заняття дитячою проституцією з метою одержання прибутку та інші [7].

Проте сексуальне насильство в сім'ї може проявлятися не тільки у вигляді злочинів, а й у сексуальній поведінці, яка не суперечить кримінальному законодавству.

Психологічним насильством в сім'ї визнається насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю [4]. Зазначений вид насильства може порушувати такі права, як право на рівність у гідності та правах, право на повагу гідності, таємницю листування, телефонних розмов, кореспонденції, право на свободу слова тощо.

Проявами психологічного насильства в сім'ї є: напади з використанням лайливих слів та (або) криків, ігнорування почуттів особи, обмеження свободи дій та пересування особи, залякування чи постійне тримання членів сім'ї в страху, заподіяння шкоди особистим речам члена сім'ї, постійне незадоволення, безпідставні докори, звинувачення в бік члена сім'ї, підштовхування особи до самогубства тощо.

Економічне насильство в сім'ї – це умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [4].

Економічне насильство в сім'ї виражається у своєрідному економічному тиску. До нього можна віднести й інші види позбавлення або обмеження трудових і майнових прав. Наприклад, заборона здійснювати оплачувану діяльність члену сім'ї при наявності його бажання та працездатності; позбавлення або обмеження члена сім'ї у можливості користуватися і розпоряджатися грошима, які він отримав у результаті здійснення діяльності або які є спільною власністю сім'ї тощо.

Економічне насильство в сім'ї може виявлятися у створенні ситуації, за якої один член сім'ї змушений систематично просити гроші, коли вони в сім'ї є, на утримання сім'ї або на власні потреби, у втягненні неповнолітніх у заняття жебрацтвом, пошкодженні чи знищенні майна іншого члена сім'ї або спільного майна, примушуванні чи втягненні в заняття проституцією. За найбільш небезпечні види економічного насильства в сім'ї передбачається кримінальна відповідальність.

Існують і інші критерії за якими класифікується насильство в сім'ї. Залежно від стратегії кривдника насильство в сім'ї може бути як явним, так і прихованим (непряме). Залежно від часу дії: насильство скоєне в минулому та насильство в сім'ї в сьогоденні. Залежно від тривалості дії виділяється насильство в сім'ї одиничного прояву, систематичне насильство в сім'ї та триваюче роками.

Наслідки такого явища, як насильство в сім'ї, мають здатність охоплювати декілька сфер за раз: фізичну, економічну, емоційну та сексуальну. Окрім того, таке явище є досить складним через відсутність чіткої різниці між його видами. Разом з тим, будь-який з видів такого насильства у домінуючій чисельності випадків призводить до руйнування особистості особи, яка виявилась постраждалою від нього. Це пояснюється тим, що, наприклад, сексуальне насильство, як і будь-яке інше, має наслідком приниження гідності постраждалої особи.

Подолання проблеми насильства в сім'ї не можливе без соціальної роботи. До якої відноситься ряд загальносоціальних та спеціальних заходів.

Загальносоціальні заходи попередження насильства в сім'ї трактуються у вітчизняному законодавстві досить широко. Вони становлять систему заходів держави, органів місцевого самоврядування, суспільства, суб'єктів надання соціальних послуг, що спрямовані на певні напрями. А саме: зміцнення сім'ї як соціального інституту та як союзу певних осіб; завчасне виявлення сімей, у яких існує загроза виявлення насильства, а також відвернення або обмеження причин та умов, які сприяють створенню такого насильства; забезпечення будь-якої дитини сімейним вихованням та можливостями для фізичного й духовного розвитку; забезпечення достатнього захисту від насильницьких проявів для будь-кого з членів сім'ї [8, с. 71].

При цьому, провідними суб'єктами надання профілактики насильства в сім'ї є відповідні спеціальні заклади, що підпорядковуються державі. Такі заклади мають назву Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що створені для надання соціальних послуг згаданим особам, які знаходяться у скрутних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги.

Застосування ж спеціальних заходів, передбачених Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», метою яких є профілактика та попередження насильницької поведінки, передбачають зверненнями жертв насилля в сім'ї до компетентних органів із заявою про вчинення проти неї протиправних дій

До передбачених законодавством спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї належать: офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї; взяття на профілактичний облік та зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили сімейне насильство; захисний припис; стягнення коштів на утримання жертв насильства в сім'ї у спеціалізованих установах для жертв насильства в сім'ї. В цілому, будь-які спеціальні попереджувальні заходи та заходи юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї мають бути передусім спрямовані на забезпечення безпеки особи, що постраждала від насильства в сім'ї, захист її прав та законних інтересів, підвищенні якості її життя.

Отже, насильство в сім'ї є глобальною проблемою не лише в нашій країні, а й багатьох інших країнах світу. Небезпечність такого насильства полягає в тому, що прояви насильницьких дій та жорстокості по відношенню до членів сім'ї руйнують не лише гармонію і злагоду в сімейному колі, а і виступають як одна із передумов виникнення злочинності на суспільному рівні. Тому насильство в сім'ї є проблемою, яка потребує

вирішення на рівні не лише сім'ї, а й держави та неурядових організацій. Адже від фізичного та духовного здоров'я і благополуччя сім'ї залежить стабільність і розвиток держави і суспільства в цілому.

У подоланні насильства в сім'ї, як глобальної проблеми людства, потрібно вдосконалювати систему внутрішньодержавних і міжнародних норм щодо попередження та протидії насильству в сім'ї. В Україні на сьогодні запропоновано до розгляду Верховної Ради законопроект «Про запобігання та протидію домашньому насильству», що робить країну ближчою до успіху в подоланні цієї проблеми.

Також особливої уваги заслуговує створення центрів матері та дитини; просвітницьких та навчальних програм для батьків, що матимуть на меті попередження насильства і жорстокого поводження з дітьми; методики діагностування і проведення опитування серед дітей, що стали жертвами насильства або були його свідками; методики оцінки потреб кожної дитини тощо.

Аннотация. В статье изложено сущность та содержание понятия «насилие в семье» как общественно опасное деяние одного члена семьи по отношению к другому, направленного на нарушение его прав и свобод как человека и гражданина, которые приводят к его моральному, физическому или психологическому страданию. Выделены признаки насилия в семье. Раскрыты виды насилия в семье. Обобщены причины, приводящие к насилию в семье: а) социальные; б) экономические; в) психологические; г) педагогические; д) правовые; е) политические; ё) физиологические; ж) медицинские.

Ключевые слова: насилие в семье, физическое насилие в семье, сексуальное насилие в семье, психологическое насилие в семье, экономическое насилие в семье, признаки насилия в семье.

Abstract. The article describes the essence of the notion "domestic violence" as a socially dangerous act of one family member towards another family member aimed at violation of rights and freedoms of a family member as a person and citizen, which lead to his moral, physical or psychological suffering. Identified signs of domestic violence. Reveals the types of domestic violence. Summarizes the causes that lead to violence in the family: a) social; b) economic; c) psychological; d) teaching; e) legal; f) political; g) physiological; h) medical.

Key words: domestic violence, physical violence, sexual violence, psychological violence, economic violence, signs of domestic violence.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Христова Г. О. Насильство в сім'ї та шляхи його попередження: законодавчий аспект / Г. О. Христова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.khpg.org/ru/index.php?id=1215440842.
2. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: навч. посібник / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 260 с.
3. Конституція України (зі змінами, внесеними згідно із Законом від 30.09.2016 р. № 1401-VIII) // ВВРУ. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 р., № 2789 (із змінами, внесеними згідно із Законом № 609-V від 07.02.2007) // ВВРУ. – 2007. – № 15. – Ст. 194.
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002р., № 2947-III (із змінами, внесеними згідно із Законом № 1692-VIII, від 10.11.2016 р.) // ВВРУ. – 2002. – Ст. 135.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»): Рішення КСУ, від 03.06.1999р., № 5-рп/99 // ОВУ. – 1999. – № 24. – С. 180.
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001р., № 2755-VI (із змінами, внесеними згідно із Законом № 1540-VIII, від 25.11.2016) // ВВРУ. – 2001. – № 25-26. – Ст. 447.
8. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / В. М. Бондаровська, О. О. Кочемировська, Г. М. Лактіоновата ін.; за ред. О. Кочемировської. – К.: Вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. – 372 с.

ЩЕ РАЗ ПРО АСТРАГАЛИ В ПОХОВАННЯХ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ДДБК)

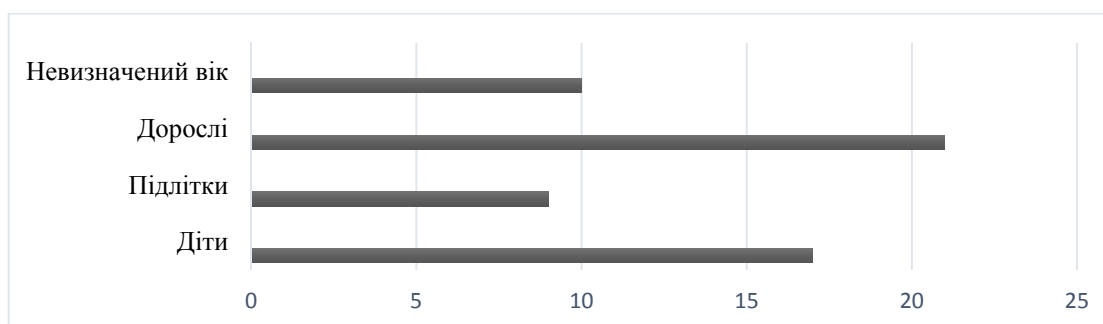
О. Ю. Орловська, Р. О. Литвиненко

Анотація. Статтю присвячено дослідженню практики використання астрагалів у поховальному обряді дітей та підлітків людності Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК) середньої бронзи. Мета статті – проаналізувавши існуючі археологічні та етнографічні джерела, виявити особливості застосування астрагалів у дитячих та підліткових похованнях ДДБК. В ході дослідження розглянуто поховання, в реманенті яких трапляються астрагали, продемонстровано наявність у похованнях дітей та підлітків унікальних наборів астрагалів, проаналізовано наявність згадок про використання астрагалів у відомих етнографічних джерелах. Основними напрямками використання астрагалів (зокрема й в поховальному обряді), на думку авторки статті, є виконання за їх допомогою різноманітних ритуалів, в яких, зокрема, активну участь брали діти та підлітки.

Ключові слова: середня бронза, Дніпро-Донська бабинська культура, астрагали, поховальний обряд.

Вивчаючи історію додержавних суспільств, науковці звертається до археологічних джерел, здебільшого представлених поселеннями й могильниками. Поховання, як історична пам'ятка, хоча й пов'язані зі «світом мертвих», можуть надати широкий спектр інформації про повсякденне життя та релігійні уявлення прадавніх соціумів. У світлі цієї проблеми важливу роль відіграє поховальний реманент. Поховання Дніпро-Донської бабинської культури (ДДБК) містять різноманітний реманент (керамічний посуд; вироби з каменю, кістки, бронзи, дерева; прикраси; кістки жертвних тварин тощо), серед якого особливу групу складають астрагали – таранні кістки копитних. Знахідки астрагалів трапляються у захороненнях різних вікових груп, проте за тенденцією, такий супровід є притаманним саме дітям і підліткам. У цій публікації ми спробуємо виявити основні особливості дитячого та підліткового поховальних обрядів ДДБК з астрагалами.

Доступна авторці джерельна база Дніпро-Донської бабинської культури видається цілком презентабельною та представлена масивом з 565 курганных поховань, 527 з яких забезпечені статевовіковими визначеннями. Астрагали були виявлені у реманенті 57 поховань, вікова приналежність яких подається нижче (див. графік 1).

Графік 1. Кількісні показники поховань ДДБК з астрагалами

Щодо символічного навантаження астрагалів та статусу тих, хто з ними був похований, написано чимало праць [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8 тощо]. Наведемо тут лише кілька точок зору, які висловлюють вчені, досліджуючи степові культури, певною мірою близькі до ДДБК. Так, В.В. Циміданов вважає, що так звані «астрагальщики» мали особливий статус у зрубній культурі, де вони відносилися до одного з рангів жерців, були професійними ворожбитами, і цей статус передавався у спадок, чим пояснюються дитячі поховання з астрагалами [9]. Також В.В. Циміданов вважає, що присутність астрагалів у

похованні пов'язана зі соціальним статусом небіжчика [10]. Для ДДБК характерним є розміщення астрагалів всередині могили поряд із тілом небіжчика. Якоїсь сталої системи в цьому не простежено. Астрагали локалізуються в різних місцях: навколо голови, попереду на рівні грудей (так звана зона маніпулювання) [5], навпроти живота (зона носіння) [5] й колін, в ногах, за спиною, за шиєю, за тазом (рис.1). У переважній більшості випадків астрагали були згруповані позаду та попереду небіжчика; у випадках великої кількості покладених таранних кісток, їх уклали у вигляді видовжених скупчень і ланцюжків на долівці могили [6].

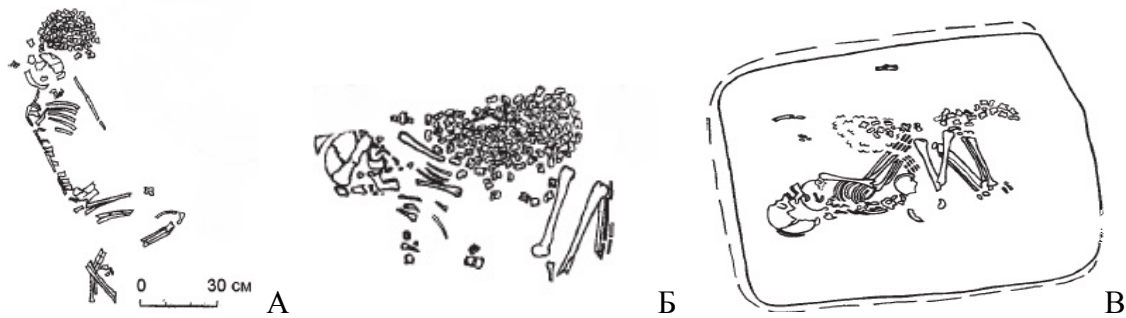
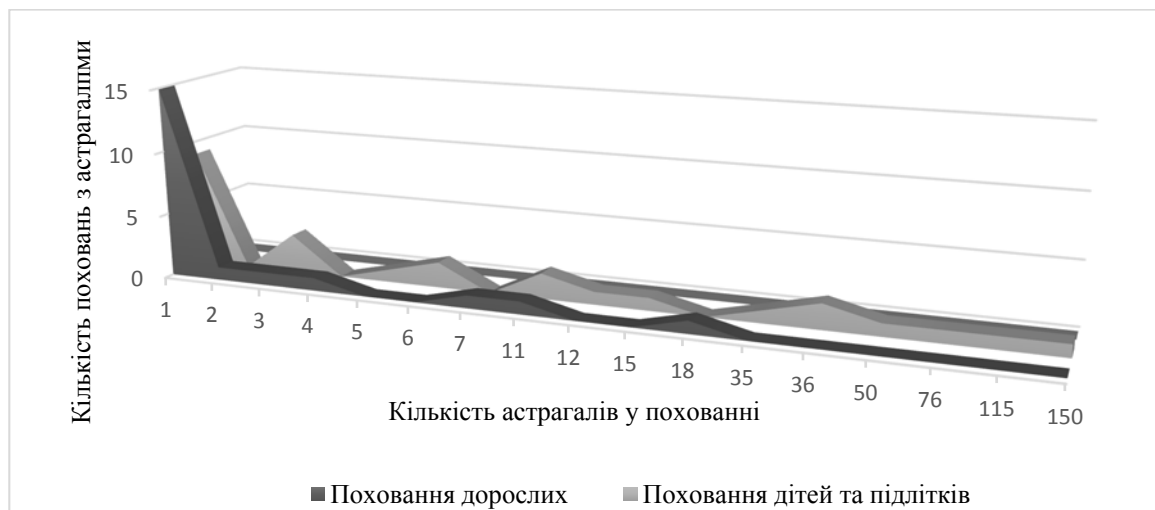

Рис. 1 А – Шахтарськ к. 8 п. 3; Б– Макіївка к. 4 п. 1; В – Відродження II к. 2 п. 4

Кількість астрагалів у похованнях не є однаковою: від 1 до 150. Причому 1 астрагал трапляється найчастіше (28 поховань), по 2 випадки з 6, 8, 36 астрагалами, по 3 випадки з 2, 3 та 11 астрагалами, та по одному випадку з 4, 7, 12, 15, 18, 32, 35, 50, 76, 115, 138, 150 астрагалами. Варто також наголосити, що для поховань дорослих, незалежно від статі, характерним можна визнати наявність 1 астрагала. А от для поховань дітей та підлітків ледве не правилом є присутність наборів альчиків, нерідко доволі значних, що складаються з кількох десятків і навіть сотні-півтори кісточок [6]. В.В. Циміданов висуває припущення, що з часом астрагали втрачали свої гральні (та ворожильні) функції та ставали амулетами, про що свідчать чисельні поховання дорослих з одним астрагалом та наводить приклад використання астрагалів у якості амулетів у доскіфських степових культурах [10].

В цьому сенсі особливою видається ситуація з дитячими та підлітковими похованнями, де кількість астрагалів значно відрізняється від кількості альчиків у похованнях дорослих (див. графік 2).

Графік 2. Кількість астрагалів у дитячих та підліткових похованнях

Набори, що містять у собі велику кількість астрагалів, спонукають дослідників, шукати відповіді на запитання, щодо походження даної традиції. Деякі науковці вважають, що астрагали виконували сакральні функції: за допомогою них ворожили, передбачали майбутнє, задобрювали богів. Проте, існує думка й про те, що за доби середньої бронзи астрагали втратили свої ритуальні функції і перетворились на гральні кістки. Але варто пам'ятати, що гра завжди мала під собою ритуальне підґрунтя, і найчастіше була наслідком обрядів, що відійшли у минуле.

Для більш глибокого розгляду цього питання варто звернутися до етнографічних джерел. С. В. Сотникова наводить етнографічні дані щодо низки скотарських індо-іранських народів (башкирів, таджиків, узбеків, монголів, тувинців, хакасів тощо) про те, що ігри з астрагалами були дуже поширеними серед хлопчиків 8–12 років. [8]. Також вона зазначає, що в гральних наборах часто були присутні допоміжні елементи – так звані «бити». Р. О. Литвиненко вказує на те, що наразі відомо 4 поховання ДДБК з так званими кістяними конусами, разом з якими знаходилися й астрагали [6]. З етнографічних джерел також відомо, що ігри з астрагалами були пов'язані з календарними святами. У всіх цих іграх зосередження в одних руках найбільшої кількості кісток мало сприяти збільшенню приплоду худоби у їх власника [11].

Отже, дитячі ігри не були простими забавками, вони містили у собі глибоку сакральну функцію. Чому ж саме гра дітей, а не дорослих, була пов'язана з набуттям благополуччя й достатку? З етнографічних джерел відомо, що в традиційних суспільствах дітей до певного віку (приблизно 4–6 років) вважають створіннями без статті, що належать більше до світу тварин та духів, аніж до світу людей. Адже дитина не вмiла розмовляти, її лепет здавався дорослим незрозумілою мовою, якою дитина спілкувалася зі створіннями з потойбічного світу; вона могла часто хворіти, що розцінювалося, як вселення в дитину демонів та ін. Попри те, до поведінки дитини завжди пильно придивлялися, бо вважали, що за нею можна передбачувати майбутнє її родичів.

Дитячі ігри також були об'єктом пильного спостереження дорослих. Варто зазначити, що у деяких народів назви ігор з астрагалами пов'язувалися із полюванням, можливо тому, що полювання посідало певне місце у житті юнаків і могло бути елементом обряду ініціації, а астрагали – трофеями успішного полювання, які зберігали в якості ознаки переходу в доросле життя. На підтримку цієї гіпотези свідчать дані про те, що набори з найбільшою кількістю астрагалів фіксуються у похованнях підлітків від 12 до 18 років (від 36 до 150 астрагалів), що є свідченням особливого статусу таких дітей, а відтак і проведення з ними певних ритуалів, які, враховуючи їх вік, припустимо могли бути пов'язаними з обрядом ініціації.

Спираючись на етнографічні дані, можемо навести ще одну гіпотезу, яка певним чином пояснює присутність астрагальних наборів у дитячих та підліткових похованнях, при цьому не заперечуючи наші попередні припущення, а, скоріше, доповнюючи їх. Отже, особливе ставлення до дітей, що дорослішали та ставали підлітками, не зникало, саме тому їм відводили таку важливу місію, як ритуальні ігри під час свят. Скоріше за все, діти й підлітки, що були успішними в таких іграх, потім ставали служителями культу, шаманами та ворожбитами. Причому згодом, ймовірно, цей статус став передаватися у спадок, адже нам відоме поховання 10 з кургану 12 могильника «Чотири брати-2», де разом з дитиною віком до 8 років у могилі, окрім іншого реманенту, знаходився набір з 35 астрагалів і кістяна пряжка 2 типу, що датує поховання середнім етапом ДДБК. Натомість єдина пряжка, що була в похованні підлітка 14–15 років разом зі 115 астрагалами відноситься до 1а типу і, відповідно, датується раннім етапом існування ДДБК. Пряжки, що були знайдені у похованнях дорослих з астрагалами, у своїй більшості датуються раннім етапом, що вкотре підтверджує нашу гіпотезу про

неспадковий характер набуття статусу ворожбита/шамана на ранньому етапі існування ДДБК. Ймовірно, з поглибленням диференціації серед людності Дніпро-Донської бабинської культури та підвищенням статусу певних груп (військової знаті тощо), для виконання ритуальних дій переставали обирати «кращого гравця», ця функція ставала спадковою, що пізніше спричинило формування верстви служителів культу, як обмеженої спільноти з особливими функціями.

Аннотация. Статья посвящена исследованию практики использования астрагалов в погребальном детском и подростковом обрядах населения Днепр-Донской бабинской культуры эпохи средней бронзы. Цель статьи – проанализировать существующие археологические и этнографические источники для определения особенностей распространения астрагалов в детских и подростковых захоронениях ДДБК. В ходе исследования были рассмотрены захоронения, в инвентаре которых встречаются астрагалы, продемонстрировано наличие в захоронениях детей и подростков уникальных наборов астрагалов, проанализированы упоминания об использовании астрагалов в известных этнографических источниках. Основными направлениями использования астрагалов (в том числе в погребальном обряде), по мнению автора статьи, является выполнение с их помощью различных ритуалов, в которых, в частности, активное участие принимали дети и подростки.

Ключевые слова: средняя бронза, Днепр-Донская бабинская культура, астрагалы, погребальный обряд.

Abstract. The article is devoted to the study of the practice of using astragals in funerary children's and adolescent rites of the population of the Dnieper-Don Babyne culture of the Middle Bronze Age. The purpose of the article is to analyze existing archaeological and ethnographic sources to determine the peculiarities of the distribution of astragals in children's and teenage burials of DDBC. In the course of the study, the graves containing the astragalus were found, the presence of unique sets of astragals in the graves of children and adolescents was demonstrated, and references to the use of astragals in well-known ethnographic sources were analyzed. The main directions of using astragals (including funeral rites), according to the author of the article, is the fulfillment with their help of various rituals, in which, in particular, children and teenagers took an active part.

Key words: Middle Bronze Age, the Dnepr-Don Babyne culture, astragals, funeral ceremony.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковалева И. Ф. Срубные погребения с наборами альчиков / И. Ф. Ковалева // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 59–71.
2. Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями / С. Н. Санжаров // СА. – 1988. – № 1. – С. 140–159.
3. Стрельник М. О. Гральні кості (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України / М. О. Стрельник, М. А. Хомчик, С. А. Сорокіна // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 34–49.
4. Стрельник М. О. Ігри давнього населення України / М. О. Стрельник, С. А. Сорокіна, М. А. Хомчик // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 101 : Теорія та історія культури. – С. 46–54.
5. Панковський В. Б. Лолінсько-бабинська дзига / В. Б. Панковський // Донецький археологічний збірник. – 2012. – № 16. – С. 77–99.
6. Литвиненко Р. О. Поховання культурного кола Бабине з астрагалами / Р. О. Литвиненко // Древности 2005. – Харьков : ХИАО; НМЦ «МД», 2005. – С. 74–86.
7. Гришук О. М. Астрагали як елемент поховального обряду населення Дніпро-Донської Бабинської культури / О. М. Гришук // Донецький археологічний збірник. – 2013. – № 17. – С. 24–34.
8. Сотникова С. В. Детские погребение с наборами астрагалов как отражение половозрастной стратификации в обществах эпохи бронзы на территории евразийских степей (по материалам памятников синташтинско-петровского, потаповского, покровского типов) / С. В. Сотникова // Вестник Пермского университета. Серия : История. – 2015. – № 1 (28). – С. 20–30.
9. Цимиданов В. В. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности / В. В. Цимиданов, Н. А. Чаур // Древности Подонцовья. – Луганск, 1997. – С. 50–61.
10. Цимиданов В. В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа / В. В. Цимиданов // Археологический альманах. – № 10. – Донецк, 2001. – С. 215–248.
11. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. – М. : Наука, 1985. – 264 с.

УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКІ ВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1657 рр.)

Г. Є. Павлова, І. І. Мартинчук

Анотація. У статті проаналізовані українсько-литовські відносини у період гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.). У ході дослідження розглянуто ставлення литовської еліти до розгортання національної боротьби на теренах України, литовську політику Б. Хмельницького, козацько-селянську боротьбу на півдні Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), особливості воєнного протистояння Українського гетьманату та ВКЛ. Висвітлено характер відносин козацької України та ВКЛ у період гетьманату Б. Хмельницького.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, еліта, гетьманат, козацько-селянська боротьба.

Комплекс питань, пов'язаний зі з'ясуванням українсько-литовських відносин у період гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.), належить до найменш досліджених в українській історіографії. Внаслідок чого він або залишається на периферії наукових інтересів істориків, або обходиться мовчанкою, оскільки ототожнюється з характером українсько-польських відносин (виняток становлять праці В. Бернацького, М. Грушевського, Е. Котлубая й деяких інших авторів).

Використовуючи новітні дослідження вітчизняних літуаністів О. Юги, В. Степанкова, А. Гурбика, В. Верстюка, В. Газіна, спробуємо висвітлити характер відносин козацької України та Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у період гетьманату Б. Хмельницького, розглянувши такі аспекти, як:

- ставлення литовської еліти до розгортання національної боротьби на теренах України;
- литовську політику Б. Хмельницького;
- суть й перебіг козацько-селянської боротьби на півдні ВКЛ (білоруські землі) у контексті розвитку Української революції середини XVII ст.;
- особливості воєнного протистояння Українського гетьманату та ВКЛ.

У 1648 р. спалахнуло велике козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького в Речі Посполитій, що увійшло в історію як Національно-визвольна війна українського народу або Хмельниччина.

Одне з питань, що постають – як поставилися литовські можновладці й шляхтичі до спочатку козацького повстання на Запорозжжі, а згодом до розгортання на українських землях національно-визвольної боротьби?

О. Юга, окреслюючи проблему ставлення литовської еліти до подій Української національної революції, акцентував увагу на тому, що литовці, виходячи зі своїх інтересів, політичної традиції зайняли досить відмінну позицію (більш нейтральну) щодо українських подій, ніж та, яка була характерна для поляків [1, 534].

На початку козацького повстання 1648 р. на Запорозжжі більшість як польської, так і литовської еліти не надавали йому особливого значення. Пояснювалося це тим, що до цього часу вже відбувалися козацькі заворушення, а відтак події на Запорозжжі не були чимось надзвичайним. Знову ж таки, на початку червня литовський підканцлер Л. Сапіга отримав інформацію про поразки коронних військ на Жовтих Водах та під Корсуном, яка також була сприйнята, порівняно з Короною, спокійно, а перемоги повстанців пояснювалися невдалими діями коронних гетьманів.

Допоки козацьке повстання не стосувалося безпосередньо теренів Великого князівства Литовського, доти його політична еліта не переймалася необхідністю його придушення. Навіть якщо б таке бажання з'явилося, воно не мало шансів на практичну реалізацію, адже Литва не мала у розпорядженні власного постійного війська – в разі

необхідності ведення воєнних дій на підставі рішень сейму щоразу створювалася нова армія, яка в мирний час розпускалася [2, 128]. Проте, впродовж перебігу весною козацького повстання сейм у Речі Посполитій не скликався, відтак рішення про формування литовського війська не могло бути прийняте, хоча, з позиції литовської еліти воно поки що було й не потрібне.

Натомість, звістка про смерть 20 травня короля викликала загальну тривогу. В даному випадку еліта ВКЛ побоювалася, що важким становищем Речі Посполитої в період безкоролів'я можуть скористатися Швеція та Московська держава, розпочавши наступ на литовські землі. Відтак, литовський польний гетьман Януш Радзивіл звернувся до сенаторів з проханням надати дозвіл на формування необхідних військових підрозділів.

Тобто, як тільки з'явилася потенційна загроза для Литви, представники її еліти відразу активізувалися. І це було цілком зрозуміло, адже якщо вгамування повсталого козацтва було проблемою Корони, то питання гарантування безпеки з боку Московської держави перебували уже в компетенції власне Великого князівства Литовського.

Б. Хмельницький прагнув забезпечити себе від потенційної загрози з боку Литви. Тому туди попрямували спочатку досвідчені козаки з метою готувати виступи місцевого населення, а пізніше рушили козацькі загони. Вони повинні були своїми діями прикувати до себе литовські підрозділи, позбавивши їх можливості надати допомогу полякам.

І справді, поява в третій декаді червня козацьких підрозділів полковника П. Головацького запалила народне повстання, що охопило в липні-вересні південну і центральну частину Білорусі. Першим у кінці червня у південно-східній частині Білорусі з'явився зі своїми козаками полковник П. Головацький, котрий захопив Гомель. Останній став центром розгортання повстанського руху. За короткий час козаки і повстанці оволоділи також Річицею, Стародубом й іншими поселеннями, створили загрозу для Старого Бихова. Хоча П. Головацький зі своїм полком відкликається Б. Хмельницьким, все ж «запалена пожежа війни» не згасала.

З другої половини липня у південний регіон ВКЛ знову почали з'являтися козацькі підрозділи, які очолювали Гаркуша, М. Небаба, Непалич, Кривошапка, М. Гладкий й інші старшини. До них масово приєднувалися посполиті. Почалося формування місцевих козацьких полків, які, як свідчать джерела, по-перше, визнали верховну владу Б. Хмельницького, а, по-друге, в цілому діяли згідно його вказівок, підтримуючи з ним постійний зв'язок [3, 159].

Тотожними з українськими виявилися й форми боротьби козаків і русинів ВКЛ. Це – відмови виконувати повинності; напади на шляхту, католицьке духовенство, урядовців, слуг, католицькі храми, орендарів і євреїв; погроми маєтків; захоплення майна; сутички й бої з шляхетськими й урядовими загонами тощо [3, 157].

Варто зазначити, що подібними діями Б. Хмельницький переслідував ще одну мету: відновлення старої «Руської Держави», до складу якої входили б і білоруські землі (тобто землі півдня ВКЛ).

До літа політична еліта Великого князівства Литовського практично відмежувалася від подій на українських землях. Але ситуація змінюється, коли Литва безпосередньо зіткнулася з «бунтівним козацтвом», до якого почало приєднуватися місцеве населення. Саме з цього часу, як засвідчують джерела, литовці починають перейматися «повстанням всієї України» [2, 132]. Водночас, простежується розуміння литовською шляхтою зв'язку дій козацтва з заворушеннями місцевого поспільства. Отже, литовці безпосередньо відчували небезпеку з боку повсталого козацтва, а відтак почали уважніше придивлятися до його дій. В умовах повстання Литва не була в змозі ні вплинути на хід війни в Україні, ні допомогти військам Корони.

Але також Б. Хмельницький шукав шляхи до певного взаєморозуміння з литовською елітою. З цією метою демонстрував свою доброзичливість до її представників. Так, в кінці

липня видав універсал Війську Запорізькому про заборону козакам під загрозою «військової кари на свавільного» вчиняти збитки в маєтках панів і senatorів ВКЛ [4, 91].

Водночас литовський польний гетьман Я. Радзівіл і не думав шукати взаєморозуміння з Б. Хмельницьким. Як з'ясували польські дослідники, Я. Радзівіл належав до угруповання непримиренних до повсталого українського народу магнатів і шляхти й відкидав думку про можливість досягнення угоди з гетьманом Війська Запорізького [4, 93]. Не випадково його похід в кінці січня-лютого 1649 р. проти козаків і повстанців, що діяли в Білорусі, відрізнявся особливою жорстокістю і супроводжувався масовими стратами.

Переконавшись, що надії на можливість досягнення взаєморозуміння з Я. Радзівіллом і протестантськими колами Литви провалилися, гетьман у травні розробив план наступу на неї декількома напрямками. Наказним гетьманом призначив полковника Іллю Голоту, який отримав наказ об'єднати всі сили, що діють на литовському фронті, розгромити литовську армію, оволодіти столицею князівства м. Вільно, вийти до Вісли і возз'єднатися з головними силами української армії, очолюваної самим Б. Хмельницьким. Проте І. Голота припустився стратегічних помилок, тому українці зазнали нищівної поразки, а їхній провідник загинув.

Після ще однієї поразки, на цей раз у битві під Лоевом (31 липня 1649 року), українським військам під командуванням полковника М. Кричевського вдалося все-таки виконати головне завдання – не допустити появи литовського війська на українських землях, оскільки б це кардинально змінило хід Збаразько-Зборівської кампанії (липень–серпень 1649 р.), не на користь Б. Хмельницького. До того ж в серпні 1649 р., як тільки Я. Радзівіл «закінчив кровопролитну війну, перемога в якій далася дорогою ціною», населення південного регіону ВКЛ знову піднялося на боротьбу [5, 355].

4 червня 1651 р. Я. Радзівіл відкрито заявив українським послам, що розпочне супроти Українського гетьманату військові дії, оскільки ВКЛ та Польща складають одну Річ Посполиту і не можна воювати з однією з них, не маючи справи з іншою [6, 143]. А як важливий привід до початку військових дій було використано активізацію козацьких рейдів на східно-білоруські території ВКЛ весною-літом 1651 р. Останні були частиною стратегічного плану Б. Хмельницького на стримування військ литовського гетьмана на північних рубежах Української держави.

Трагічні наслідки для Української козацької держави мала поразка в Другій Лоевській битві (6 липня 1651 р.), коли Війська Речі Посполитої під командуванням Януша Радзівілла перемогли війська Запорозьких Козаків під командуванням Мартина Небаби. Майже вся козацька старшина та декілька тисяч козаків загинули, багато потрапили у полон. Я. Радзівілу вдалося провести подальший похід до Чернігова й Любеча та ненадовго заволодіти Києвом.

Таким чином, ситуація змінилася істотним чином. Тепер уже виникла реальна загроза вторгнення литовського війська до козацької України, чого почав добиватися від Я. Радзівілла польський король. Передбачаючи подібний розвиток подій, Б. Хмельницький на початку липня направив на литовський фронт десятитисячний корпус наказного гетьмана Антона Ждановича з наказом будь-якою ціною не допустити прориву литовців на територію козацької України.

1651 р. був, без сумніву, зоряним часом литовського війська, а військові дії того року були останньою в серії козацьких війн, у якій Януш Радзівіл здобув перемогу. Після цього козаки воювали знову на території ВКЛ

На думку А. Гурбика, після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.) оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, важка для обох сторін Друга Лоевська битва та подальша боротьба за Київ влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни, фактично врятували від знищення Українську державу [6, 156]. Виграний час дозволив Б. Хмельницькому швидко мобілізувати досить чисельні козацькі

полки, підняти дух українського війська, а головне добитись збереження й визнання утвореної держави.

Б. Хмельницький підтримував козацький рух на Сході Білорусі під проводом К. Поклонського. Протягом 1655–1657 рр. існував Білоруський полк під владою Війська Запорозького. В Білоруський полк, гетьман призначав своїх свояків Івана Золотаренка, І. Нечая, Д. Виговського.

У 1656 році Б. Хмельницький прийняв під свій протекторат Слуцьке князівство, яке належало князю Б. Радзівілові, а наступного року – Старий Бихов, якому він видав універсал на вільний торг з Україною.

У 1657 році на прохання пинської шляхти прийняв під свій, своїх наступників і Війська Запорозького протекторат Пинський, Мозирський і Туровський повіти. Ці акції викликали велике занепокоєння Москви, яка розпочала «боротьбу двох Русей за Русь третю».

Хоча смерть Б. Хмельницького припинила подальше просування козаків на білоруські землі, але традиція відновлення «Руської Держави» збереглася в українській політиці за Івана Виговського, а відгуки її знаходимо й пізніше.

Отже, можна зробити такі висновки:

- порушена проблема ставлення еліти Великого князівства Литовського до розгортання національно-визвольної боротьби на теренах козацької України в 1648 р., особливо в його першій половині, не знайшла розв'язання в українській історіографії, що засвідчує необхідність її подальшого вивчення;

- політична еліта Великого князівства Литовського не переймалася необхідністю придушення козацького повстання, поки воно не стосувалося безпосередньо теренів князівства;

- необхідність мобілізації військових сил зумовлювалася не розгортанням повстання на українських землях, а можливою небезпекою з боку Швеції та Москви;

- перші перемоги армії Б. Хмельницького та процес творення Української козацької держави справили помітний вплив на суспільні настрої та викликали масове показачення населення півдня ВКЛ;

- повстання, що спалахнуло 1648 р. на півдні ВКЛ, було невід'ємною складовою революційного вибуху, що охопив українські землі у складі Польщі;

- в ході українських визвольних змагань білоруські землі все більше входили в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративний устрій;

- ВКЛ займало в стратегічних планах українського гетьмана помітне місце, він прагнув нейтралізувати його військові сили, а також – оволодіти його південною частиною з метою відновлення «Руської держави».

Анотація. В статті проаналізовані українсько-литовські відносини в період гетьманата Б. Хмельницького (1648-1657 гг.). В ході дослідження розглянуто відношення литовської еліти до розвитку національної боротьби в Україні, литовську політику Б. Хмельницького, казацько-крістьянську боротьбу на юге Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), особливості військового протистояння Українського гетьманата і ВКЛ. Освітлено характер відносин казацької України і ВКЛ в період гетьманата Б. Хмельницького.

Ключеві слова: Велике князівство Литовське, еліта, гетьманат, казацько-крістьянська боротьба.

Abstract. The article analyzes the Ukrainian-Lithuanian relationship during the period of Bohdan Khmelnytsky's Hetmanat (1648-1657). The study examined the position of the Lithuanian elite to the development of the national struggle in Ukraine, the Lithuanian policy of Bohdan Khmelnytsky, the Cossack-peasant fights in the south of the Grand Duchy of Lithuania, particular qualities of military confrontation Ukrainian Hetmanat and Grand Duchy of Lithuania. It clarified the nature of relations of the Cossack Ukraine and Grand Duchy of Lithuania during the Bohdan Khmelnytsky's Hetmanat.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, elite, Hetmanat, Cossack-peasant fight.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Газін В. В. III Міжнародна наукова конференція істориків-литуаністів у Кам'янці-Подільському / В. В. Газін // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. – Т. 21. – 672 с.
2. Юга О. А. Ставлення литовської еліти до розгортання Національно-визвольної боротьби на теренах України в першій половині 1648 року: постановка проблеми / О. А. Юга // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.
3. Степанков В. С. Повстання 1648 року у Великому Князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) / В. С. Степанков // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. II. – 292 с.
4. Степанков В. С. Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.) / В. С. Степанков // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України*. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України. – 2009. – Т. I. – 224 с.
5. Верстюк В. В. Военні дії 1648–1649 рр. на теренах Великого князівства Литовського в оцінці М. Костомарова / В. В. Верстюк // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.
6. Гурбик А. О. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва / А. О. Гурбик // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.

УДК 93/94

ЖІНКА У ВЕЙМАРСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Д. О. Резник, А. О. Лягуша

Анотація. У даній статті розглядається положення німецької жінки у Веймарській республіці (1919–1933), вплив демократичних процесів Листопадової революції 1918 року на її соціальний статус. Метою роботи є дослідження ролі жінки у Веймарській республіці; аналіз динаміки змін, що відбулися у її становищі у порівнянні з Німецькою імперією. Дослідження ґрунтується на методах дедукції та порівняння, принципі історизму. Результати, отримані в роботі, пов'язані з виявом змін, що відбулися з жіночою спільнотою завдяки тимчасовій демократизації німецького суспільства.

Ключові слова: жінка, Веймарська республіка, демократія, Листопадова революція.

Німецька імперія, що існувала з 1871 року, мала монархічні та консервативні традиції, що впливали не тільки на політику, а й на повсякденне життя всього суспільства. Не зважаючи на те, що Велика французька революція 1789 року ставила людину на перше місце та проголошувала ідеали свободи та рівності, вони стосувалися лише чоловічої статі. Жінка ж знаходилася під сильним впливом традиційної системи уявлень і виступала як соціально залежна та, фактично, безправна. Чим нижче був соціальний статус жінки, тим менше прав та можливостей вона мала, а сам статус визначався спочатку положенням батька, а потім – чоловіка. Революція 1848–1849 років, яка носила демократичний характер, стала поштовхом до підняття суспільно-політичного руху за права жінок. 1865 року у Лейпцизі було засновано жіноче об'єднання «Загальний германський жіночий союз», кількість якого виросла з 65 членів спочатку до 70 тисяч у 1901 році [1]. У листопаді 1918 року відбулися чергові революційні події, але цього разу вони були спрямовані проти кайзерівського консервативного режиму та монархії. Друга Німецька імперія була повалена і була встановлена Веймарська республіка (1919–1933), що мала стати першою німецькою демократією. Чи вплинули демократичні процеси на становище жінки? Новизною нашого дослідження є те, що проблема положення жінки в німецькій історії не є дослідженою серед українських науковців на достатньому рівні. Історіографія даної проблеми є обмеженою. Серед основних закордонних дослідників цього питання

слід назвати Анну Шулер, Сюзанну Герцог, Анну Хогенойер та Хелен Бок. На пострадянському просторі це питання досліджує Тетяна Малахова.

Перша світова війна та революція 1918 року стали головними факторами впливу на німецьку жіночу спільноту. Втрати Німеччини під час війни склали більше ніж півтора мільйони чоловік, тому жінки були вимушені перебрати на себе частину прийнятих «чоловічих» занять. Хелен Бок наводить цифру до 50 тисяч жінок, які брали участь у Першій світовій війні у якості медсестер, телефоністок, працювали на військових заводах, вони значно вплинули на появу робітничого руху в Німеччині [2]. Саме це, а також потреба у демократичній конституції, зумовили те, що з 1918 року (фактично, з 1919 року) німецька жінка вперше отримала виборче право [3]. Однак, бюлетені видавалися з метою перевірити «політичну обізнаність жінки», тому існували так звані «жіночі» та «чоловічі» бюлетені. Вже після 20-х років жінки вперше потрапили до рейхстагу та місцевих органів влади, де намагалися втримати своє право на політичний вибір. «Вперше в Німеччині жінка як вільна і рівна може говорити з народом... Сьогодні у жінок є належне їм право громадянок держави», – проголосила депутатка Національного зібрання від SPD Марія Юхач [4]. Жінки представляли, здебільшого, партії демократично-ліберальної спрямованості, були й ті, які підтримували праворадикальний рух.

Внаслідок подій Першої світової війни німецьке суспільство охопили націоналістичні ідеї, що передусім поширювалися колишніми військовими, консервативно налаштованими інтелектуалами, а також політичними союзниками кайзерівського режиму Вільгельма II. Після Листопадової революції, націоналізм та реваншизм підбурювався намаганнями влади побудувати так звану «нав'язану демократію». Варто зазначити, що, не зважаючи на досить велике переважаання чоловіків у праворадикальних партіях, жінки також були залучені до руху. Найяскравішим проявом цього став «Союз королеви Луїзи», названий на честь пруської королеви-консорта Луїзи. Кристіан Штреобел зазначає, що чисельність жінок у цій організації досягала двохсот тисяч [5]. «Союз Луїзи» співпрацював із Сталевим шоломом, підтримуючи їх націоналістичну та антисемітську ідеологію. Марія Нетц, голова «Союзу», потрапила до веймарського Рейхстагу у 1920 році, а засновниця руху, баронеса Шарлотта фон Хадельн, брала участь у дискусіях щодо расової та етнічної політики республіки [6].

Втім поза політикою «нова німецька жінка» (саме таку назву вона отримала в німецькій історіографії після Листопадової революції) була представлена лише колишніми аристократичними колами. Окрім можливості політичної участі, «нові жінки» змінюють і тілесні практики, моду, заняття. Вони могли дозволити собі короткі спідниці та навіть заняття такими «чоловічими» видами спорту, як гольф та теніс. Вони керували домашньою прислугою, підтримували імідж свого заможного чоловіка. Незамужні жінки намагалися реалізувати себе в інтелектуальній сфері. З 1920-х років жінки отримують право вільно навчатися у вищих навчальних закладах, на рівні з чоловіками. Але спочатку це було доступно лише дочкам заможних батьків, діти незабезпечених батьків такої змоги не мали. Першими жінками-професорками стали Маргарита Врангель (1923 рік), професорка кафедри живлення рослин Гогенгеймського університету, професорка Йенського університету Матильда Фаерінг, Ліза Мейтнер, професорка Берлінського університету, ядерний фізик за фахом. 1924 року професоркою того ж університету стала Шарлотта Лобушер. Таким чином, жінки поступово долучалися до наукового товариства республіки, що викликало неоднозначні реакції серед їхніх колег-чоловіків. Жіночий інтелектуальний рух був представлений Рікардою Хук, письменницею та поетесою, активною діячкою Мюнхенського жіночого руху. Її ідейною натхненницею була Гертруда Боймер, депутатка, громадська діячка. Боймер закінчила Берлінський університет, де вивчала філософію, соціологію та педагогіку. Після 1926 року вона працювала у Лізі націй, у комісії з соціальних та гуманітарних питань. Емма фон Едігі – представниця веймарського літературного кола, зверталася у своїх романах до жіночої проблеми, а також проблеми шлюбу. Письменниця Аннета Кольб зверталася до пацифістичних

мотивів, виголошуючи думки про можливість союзу Веймарської республіки із Францією задля формування ядра майбутньої Європи [7].

Жінка-робітниця, на відміну від свого чоловіка, продовжувала паралельно займатися господарськими справами. Хелена Бок наводить дані, за якими 40 % працюючих жінок були задіяні у сільськогосподарських роботах, 32 % – у торгівлі, 33 % працювали на держаній службі. Не зважаючи на ці досить значні цифри, жінки отримували нижчу за чоловіків заробітну платню. Це пояснювалося, здебільшого, консервативністю німецького суспільства, де жінка-робітниця розглядалася як «неприродне явище». Робота для жінки вважалася тимчасовою – проміжок часу між школою та шлюбом. Ситуацію загострювало і те, що лише невелика кількість жінок входила до профспілок (у 1920 році ця цифра становила 21 %, а до 1930 року вона лише знижувалася) [8]. Радикальні сили вбачали в жінці, яка працює, загрозу для всього народу, але модернізація виробництва торкнулася і ролі жінки. Так, у статті журналу «Neues Frankfurt» зазначалося, що «жінка має відчувати, що старий, відсталий спосіб ведення господарства є перепоною не тільки її власного розвитку, а й розвитку всієї сім'ї» [9].

Таким чином, демократичні процеси у Веймарській республіці помітно вплинули на становище жінки у суспільстві. Це виявилось у наданні жінкам виборчого права, та права участі у політичному житті республіки (при чому, і в праворадикальному в тому числі). Жінки могли отримувати вищу освіту, а також займатися наукою, працювати майже у будь-яких виробничих сферах. Але, не зважаючи на ці успіхи, консервативне за своєю суттю німецьке суспільство негативно сприймало покращення положення жінки. Політичні сили намагалися позбавити жінку права голосу, та права на участь у житті держави, що і станеться після 1933 року, коли до влади прийдуть нацисти. Однак, жіночі надбання за декілька десятиліть Веймарської республіки дозволили жінкам заявити про власні проблеми та вперше в німецькій історії змінити своє нерівноправне положення.

Аннотация. В данной статье рассматривается положение немецкой женщины в Веймарской республике (1919 – 1933), влияние демократических процессов Ноябрьской революции 1918 года на её социальный статус. Целью работы является исследование роли женщины в Веймарской республике; анализ динамики изменений, которые произошли в её положении по сравнению с Германской империей. Исследование основывается на методах дедукции и сравнения, принципе историзма. Результаты, полученные в работе, связанные с обнаружением изменений, произошедших с женским сообществом благодаря временной демократизации немецкого общества.

Ключевые слова: женщина, Веймар, демократия, Ноябрьская революция.

Abstract. This paper examines the position of a German woman in the Weimar Republic (1919 – 1933), the influence of the democratic processes of the November Revolution of 1918 on her social position. The aim is to study the role of women in the Weimar Republic; Identification (or undiscovered) of the changes that occurred in its situation compared with the German Empire. The study is based on methods of deduction and comparison, the principle of historicism. The results obtained in the work related to the detection of changes that have occurred with the women's community due to the temporary democratization of German society.

Keywords: woman, Weimar, democracy, November Revolution.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Schüler. A Bubikopf und kurze Röcke / A. Schüler. – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bpb.de/gesellschaft/gender/frauenbewegung/35265/weimarer-republik?p=0>
2. Boak H. Women in the Weimar Republic / Helen Boak. – Manchester, 2013. – 355 с. – (Manchester University Press).
3. Dortch J. Kathe Kollwitz: Women's Art, Working-Class Agitation, and Maternal Feminism in the Weimar Republic [електронний ресурс]. URL: http://etd.gsu.edu/theses/dortch_jamie_j_200608_ma.pdf
4. Schüler. A Bubikopf und kurze Röcke / A. Schüler. – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bpb.de/gesellschaft/gender/frauenbewegung/35265/weimarer-republik?p=0>
5. Streubel C. Frauen der politischen Rechten in Kaiserreich und Republik / C. Streubel. – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://web.archive.org/web/20051124234831/http://hsr-trans.zhsf.uni-koeln.de/hsrretro/docs/artikel/hsr/hsr2003_589.pdf

6. D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany 1933–1939* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1967), p. 187.
7. Wissenschaftlerinnen in der Geschichte Deutschlands [Електронний ресурс] // JAHRESBERICHTE FÜR DEUTSCHE GESCHICHTE (ANNUAL BIBLIOGRAPHY ON GERMAN HISTORY) – Режим доступу до ресурсу: <http://www.jdg-online.de/news/jdg-einblicke-wissenschaftlerinnen>.
8. Boak H. *Women in the Weimar Republic* / Helen Boak. – Manchester, 2013. – 355 с. – (Manchester University Press).
9. Neues Frankfurt. Fotografische sammlung von matthias matzak. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.neues-frankfurt.de/>
10. Винклер Г. А. Веймар 1918 – 1933: история первой немецкой демократии / Г. А. Винклер. – М.: РОССПЭН, 2013. – 878 с. – ISBN 978-5-8243-1719-0.
11. Herzog S. Die «Neue Frau» [Електронний ресурс] / Susanne Herzog // Deutsches Historisches Museum. – 2002. – Режим доступу до ресурсу : <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/alltagsleben/neue-frau.html>.

УДК 930:94 (477,73)

ІСТОРИОГРАФІЯ БЛАГОДІЙНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: РАДЯНСЬКИЙ ВИМІР

О. О. Сергєєва, Н. Р. Темірова

Анотація. У статті представлено історіографічні матеріали з історії доброчинності у південних регіонах України радянського періоду, в яких йдеться про фундаторів доброчинних установ, зазначено їх соціальну приналежність, освітні заклади, заклади піклування, тенденції та особливості їх виникнення та розвитку. Визначено проблемні питання, а також висвітлено основні засади, на яких базувались праці радянських дослідників. Доброчинна діяльність на півдні України була важливою складовою суспільного життя, хоча вона звичайно не могла подолати усі проблеми в освітній, соціальній та культурній сфері власноруч, без підтримки держави.

Ключові слова: радянська історіографія, благодійність, Південна Україна, класовий підхід.

Традиція благодійності, яка протягом століть була важливою складовою суспільного життя в українських землях, сьогодні є актуальною як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду.

Метою даної розвідки є визначення кількості наукових праць радянського періоду, присвячених основним напрямкам доброчинності на Півдні України, та їх аналіз.

Уже за радянських часів А. І. Маркевич підготував змістовну статтю «З культурної минувшини Криму ХІХ в.: короткі нариси», яка була опублікована 1930 р. на сторінках «Збірника Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук» [1]. Окремі нариси історик присвятив фундаторам перших доброчинних установ Таврійської губернії – О. С. Таранову-Белозьорову та А. Я. Фабру. Використавши біографічні відомості й архівні матеріали, науковець висвітлив життєві шляхи цих меценатів, реконструював історію філантропічних установ, заснованих на їхні кошти.

Після Жовтневого перевороту 1917 р., під час Всеросійського з'їзду комісарів соціального забезпечення, що відбувся улітку 1918 р., було вирішено видати декрет про націоналізацію майна благодійних товариств і установ [2, с. 325]. Відтоді опіка нужденних, боротьба з жебрацтвом і безробіттям стали виключно державною прерогативою. Радянська влада сприймала громадську добродійність лише як атрибут буржуазного суспільства. Позиція влади знайшла відображення у статті «Благотворительность» «Большой Советской Энциклопедии» видання 1927 р., де, зокрема, зазначалося: «Благодійність представляє собою явище, що притаманне лише класовому суспільству. Соціальному устрою СРСР чуже поняття благодійність» [3, с. 466–467]. Такі ідеологічні настанови призвели до практично повного припинення

досліджень у цій галузі. За умов, коли філантропія розтлумачувалась як «допомога, яка лицемірно надавалася представниками пануючих класів експлуататорського суспільства незаможним верствам населення», об'єктивно та цілісно вивчати цей феномен було неможливо [4, с. 278]. Відтак, єдиною відомою нам працею з досліджуваної проблематики, яку було підготовлено за радянських часів, залишається вищезгадана стаття А. І. Маркевича «З культурної минувшини Криму ХІХ в.: короткі нариси».

Дослідники А. К. Волощенко, В. Й. Борисенко, Р. П. Іванова зосередили свою увагу переважно на діяльності прогресивної громадськості та земств щодо підвищення духовності і культурно-освітнього рівня народних мас [5, 6]. Іншими словами, висвітлювався не весь спектр цього явища, а лише окремі його фрагменти. У цей же час з'явилися публікації та монографії А. Боханова, В. Голубєва, що висвітлювали благодійну діяльність тих станів, які раніше вважалися реакційними: буржуазії, купецтва та підтримуваних ними окремих філантропічних товариств.

Українські вчені на початку 90-х років ХХ ст. у своїх дослідженнях побіжно торкалися питань філантропії у дореволюційні часи. Прикладом можуть бути праці Є. П. Степанович, О. О. Рафальського [7; 8]. У них автори, характеризуючи матеріальне становище студентства, обмежувалися лише переліком товариств допомоги учням вищої школи Києва, Катеринослава, Харкова. У цей же період з'являються і окремі краєзнавчі публікації, присвячені діяльності благодійних товариств у містах колишньої Херсонської губернії. Так, археограф О. П. Барчак у своїй статті зробив огляд роботи миколаївських благодійних об'єднань кінця ХІХ – початку ХХ ст. [9]. Зрозуміло, що це не наукове дослідження, але воно сприяло актуалізації даної проблеми.

Інші історики, такі як К. В. Новиков, М. Ю. Пашков, С. П. Стельмах М. Ф. Юрій, Б. К.-Г. Тебієв у дисертаційних дослідженнях висвітлили лише окремі питання діяльності земств і громадськості з підвищення культурно-освітнього рівня населення та допомоги збіднілим. В цілому ж проблема залишалася ще не вивченою.

У 1920-ті роки активно досліджувалась діяльність українських громад, які були суттєвим чинником громадського та освітнього життя України другої половини ХІХ століття. Зокрема, на сторінках часопису «Україна» побачили світ цікаві розвідки О.Рябініна-Скляревського про діяльність Одеської громади у 1870-ті роки [10]. Аналізуючи громадівський рух на тлі суспільно-політичних реалій самодержавної Росії другої половини ХІХ ст., його дослідники не могли обійти увагою і проблеми розвитку освіти та участі українських громадських діячів у їх вирішенні. Зокрема, у дослідженні І.Гніпа багато уваги присвячено особистому внеску окремих громадівців у справу розвитку початкової освіти. Автором було не лише відтворено детальну історію громади, а й вміщено важливі документи, що стосувались її діяльності, зокрема, листування з керівництвом губернії щодо відкриття нових освітніх та культурних закладів, проведення народних читань, заснування бібліотек тощо.

З кінця 1920-х – початку 1930-х років визначальним принципом дослідження історії став класовий підхід, згідно з яким піддавалися критиці дії у галузі освіти урядових кіл і представників «панівних верств» населення. Також негативну оцінку отримали дії національної аристократії щодо підтримки освіти. Вони отримали назву «проявів буржуазного націоналізму». Навіть приклади благодійної допомоги з боку демократичних сил і селянства згадувалися лише в окремих випадках (зокрема, при написанні історії недільних шкіл, що існували виключно завдяки благодійній допомозі). Відтак феномен благодійності, як такий, не досліджувався спеціально, а лише у контексті інших питань, зокрема, народної освіти. Доброчинна діяльність була визнана буржуазним явищем, що протидіяло класовій боротьбі. Тому в наступних дослідженнях радянського періоду факти благодійної допомоги замовчувалися, а якщо й згадувалися, то отримували оцінки зневажливого характеру.

Так, у 1947 році у Москві вийшла друком монографія М. Константинова, в якій він проаналізував головні етапи розвитку мережі гімназій та реальних училищ Російської імперії від кінця XIX ст. до Лютневої революції 1917 року [11]. Через три роки було опубліковане ґрунтовне дослідження історії середньої школи Росії в другій половині XIX ст., підготовлене Ш. Ганеліним [12]. Проте і М. Константинов, і Ш. Ганелін обійшли увагою питання благодійної допомоги середнім освітнім закладам і її значення для становлення і розвитку їх мережі. Така «традиція» до середини 1970-х років міцно трималася й в українській історіографії. Навіть у фундаментальній узагальнюючій праці «Історія Української РСР», в якій досить ґрунтовно аналізуються основні тенденції та особливості розвитку освіти в Україні другої половини XIX – початку XX ст., благодійність, як один із суттєвих чинників функціонування освітніх закладів, згадується лише при висвітленні історії недільних шкіл [13].

Відомо, що важливого значення роботі в недільних школах надавали народники, особливо ліберального напрямку. Проте увага радянських істориків була зосереджена переважно на вивченні діяльності революційної течії в народництві. Щоправда, в деяких публікаціях з історії громадсько-політичного руху 70–80 років XIX ст. в Україні містяться матеріали про роль прогресивних кіл громадськості у справі поширення народної освіти [14]. Так, у монографії М. П. Рудька досліджується відповідна діяльність революційних народників в Україні [15]. У монографії А. Волощенко, присвяченій історії суспільно-політичного руху в Україні, описуються ходіння в народ, випадки проведення читань, лекцій для народу тощо. Однак, вони подаються в контексті революційної діяльності народників [16].

Лише у другій половині 70-х років XX ст. науковці починають досліджувати участь широких верств населення у справі становлення освітніх закладів у Російській імперії взагалі та в Україні, зокрема. Одним з перших до цієї проблематики звернувся Г. Жураковський. Досліджуючи історію освіти в дореволюційній Росії, він не лише наголосив на значенні благодійності у заснуванні та підтримці навчальних закладів, а й навів ряд конкретних прикладів відповідної діяльності громадськості в Україні. Зокрема, в роботі досить ґрунтовно висвітлена історія становлення та діяльності недільних шкіл на Полтавщині. Показується також благодійна по суті підтримка полтавських гімназій. Проте автор навіть уникає застосовувати сам термін «благодійність» [17].

Подібним чином побудована й робота В. Борисенка, в якій головна увага звертається на процес становлення закладів початкової освіти. Зокрема, автор дає досить розгорнуту картину діяльності недільних шкіл, показує їх значення в освіті найбідніших прошарків населення України. Аналізуються також основні закономірності розвитку початкових шкіл у 60–90-ті роки XIX ст., висвітлюється роль окремих громадських діячів у їх становленні. Проте знову ж таки, їхня допомога навчальним закладам оцінюється не як вияв благодійності, а як свідчення усвідомлення демократичними колами українського суспільства важливості освіти широких народних мас [18]. Навіть у роботі М. Мухіна про діяльність відомої благодійниці Х. Алчевської, її роль у заснуванні та підтримці закладів початкової освіти показується виключно через призму громадської та освітньої діяльності [19].

Ситуація почала поступово змінюватися з середини 1980-х років. Так, у другому томі «Історії Києва», що побачив світ у 1986 році, не лише містяться відомості про стан початкової, середньої та вищої освіти міста, а й висвітлюється роль громадськості та благодійників у підтримці навчальних закладів, зокрема недільних шкіл [20].

Таким чином, у добу існування СРСР радянська історіографія була затиснута ідеологічними настановами і явище благодійності майже не досліджувалося. Історіографія радянського періоду, незважаючи на всі свої вади, дала деякі праці та дослідження, в яких побіжно висвітлювалась і роль благодійності в розвитку освіти в Україні XIX – початку XX ст. Однак, ця проблема, як окремих предмет дослідження, ще не була виокремлена з-поміж інших.

Аннотація. В статті представлені історіографічні матеріали по історії благодійності в южних регіонах України радянського періоду, в яких говориться про основателів благодійних установ, вказано їх соціальну належність, освітні установи, установи опіки, тенденції та особливості їх виникнення та розвитку. Визначені проблемні питання, а також висвітлені основні принципи, на яких базувалися праці радянських дослідників.

Благотворительная деятельность на юге Украины была важной составляющей общественной жизни, хотя она конечно не могла преодолеть все проблемы в образовательной, социальной и культурной сфере собственноручно, без поддержки государства.

Ключевые слова: советская историография, благотворительность, Южная Украина, классовый подход.

Abstract. The article presents the historiographical materials of the history of charity in the southern region of Ukraine of the Soviet period, which describe the founders of charitable institutions indicated their social status, educational institutions, institutions of care, trends and characteristics of their origin and development. The problem questions and basic principles, which were based on the works of Soviet scholars are highlighted in the article. Charitable activities in southern Ukraine were an important part of public life, although it certainly could not overcome all the problems in the educational, social and cultural sphere own, without state support.

Keywords: Soviet historiography, charity work, southern Ukraine, the class approach.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркевич А. І. З культурної минувшини Криму ХІХ в. : короткі нариси / А. І. Маркевич // 36. Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1930. – № 89 : філологічна катедра під керуванням А. Е. Кримського, Тюркологічна комісія, № 2 : студії з Криму, І–ІХ. – С. 107–158.
2. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати : нариси з історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. – К. : Українська книга, 2001. – 329 с.
3. Солнцев Е. Благотворительность / Е. Солнцев // Большая Советская Энциклопедия. – М. : АО «Советская энциклопедия», 1927. – Т. 6. – С. 466–471.
4. Благотворительность // Большая советская энциклопедия : в 51 т. – М. : изд-во «Большая советская энциклопедия», 1951. – Т. 5. – С. 278–279.
5. Большая Советская Энциклопедия. В 51 т. – Т.5. – 644 с.
6. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. – К.: Наук. думка, 1974. – 222 с.
7. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ – начало ХХ в.). – К., 1991. – 99 с.
8. Рафальский О. А. Межнациональные революционные связи студенчества на Украине (1895 – 1914 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1990. – 22 с.
9. Барчак А. П. Есть деньги? Поделись с ближним... / А. П. Барчак // Южная правда. – 1991. – 29 серпня.
10. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1878-х років / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.132-145.
11. Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца ХІХ до февральской революции 1917 года / Н. А. Константинов. – М. : Гос. пед. изд., 1947. – 247 с.
12. Ганелин Ш. И. Очерки истории средней школы в России. Вторая половина ХІХ в. / Ш. И. Ганелин – Л-М. : Гос. Уч-пед. Изд-во Мин. просв. РСФСР, 1950. – 274 с.
13. История Украинской ССР в 10 т. / Гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор и др. – Т. 4, 5. – К. : Наук. думка, 1976.
14. Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. Народные кружки и «хождения в народ» в 70-х годах ХІХ ст. – М. : Наука, 1965. – 443 с.
15. Рудько М. Революційні народники на Україні (70-ті роки ХІХ ст.) / М. Рудько. – К. : Видання Київського університету, 1973. – 205 с.
16. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. / А. К. Волощенко – К. : Наук. думка, 1974. – 221с.
17. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г. Е. Жураковский. – М. : Педагогика, 1978. – 160с.
18. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К.: Наук. думка, 1980. – 155с.
19. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. І. Мухін. – К.: Вища школа, 1979. – 184с.
20. Історія Києва. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму / Ред. В. Г. Сарбей. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1986. – 439с.

ЕЛЕКТРОННИЙ ЦИФРОВИЙ ПІДПИС ЯК РЕКВІЗИТ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

Т. А. Чернова, І. В. Стаднік

Анотація. У статті досліджені питання електронного цифрового підпису, виявлені актуальні проблеми, зокрема щодо створення, використання та збереження даного виду підпису та окреслено шляхи їх вирішення у вигляді пропозиції щодо прийняття ряду нормативно-правових актів.

Ключові слова: Інтернет, електронний правочин, електронний підпис, сертифікація, банківська діяльність.

Документообіг є важливою складовою частиною процесів управління і прийняття управлінських рішень. Електронний підпис, у свою чергу, є обов'язковим реквізитом, який використовується для ідентифікації автора або особи, що підписувала електронний документ, іншими суб'єктами електронного документообігу. Юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму.

Проблеми запровадження в Україні електронного цифрового підпису стають все актуальнішими у зв'язку з розширенням використання інформаційно-комунікаційних технологій у суспільних відносинах, розбудовою систем електронних платежів, електронної торгівлі, управління тощо. Тому виникає необхідність у дослідженні саме цього питання, виявленні актуальних проблем та шляхів їх вирішення.

Законодавство України допускає використання ЕЦП при пересиланні документів для забезпечення електронного документообігу. Для укладення договору купівлі-продажу в мережі Інтернет достатньо обміну документами, підписаними електронним підписом, з яких кожен містить волевиявлення однієї зі сторін. Але, цей вид підпису може використовуватися виключно, якщо усі сторони електронного правочину використовують засіб електронного цифрового підпису. У тому випадку, коли при укладенні даного договору непотрібен електронний підпис, користувач заповнює форму, визначаючи в ній умови, а потім відправляє її, натискаючи, як правило, кнопку-іконку «Згоден». Існують також і способи заміни електронного цифрового підпису, серед яких можливість електронного підпису одноразовим ідентифікатором. Це відома споживачеві так звана алфавітно-цифрова послідовність, що передається засобом зв'язку на електронну пошту або мобільний телефон споживача для введення в інформаційно-телекомунікаційній системі продавця з метою підтвердження укладання правочину. Як вбачається, це більш спрощена система підпису електронного договору купівлі-продажу, що є зручнішою як для покупця, так і для продавця.

Перехід до електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису – це новий крок у розвитку суспільства. Електронний документообіг не можливий без побудови відповідної інфраструктури й законодавчої підтримки. Тому основою даного процесу є Закони України «Про електронний цифровий підпис», «Про електронні документи та електронний документообіг» та інші нормативні акти, стандарти й протоколи.

Так, електронний цифровий підпис – це вид підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача [1].

Як зазначає Є. О. Суханов, «електронний цифровий підпис є результатом роботи програми генерації цифрового підпису» [2, с. 125]. Такий підпис є аналогом власноручного підпису і має дві основні властивості: відтворюється тільки однією особою, а оригінальність його може бути засвідчена багатьма; він нерозривно пов'язаний з конкретним документом і

лише з ним. Електронний цифровий підпис жорстко поєднує в одне ціле зміст документа і секретний ключ того, хто підписує, і робить неможливою зміну документа без порушення оригінальності даного підпису [3]. На думку автора, він є самостійним аналогом власноручного підпису поряд з аналогом, отриманим в результаті факсимільного відтворення підпису з допомогою засобів механічного або іншого копіювання.

Відповідно до ст. 3 ЗУ «Про електронний цифровий підпис», електронний цифровий підпис за правовим статусом прирівнюється до власноручного підпису (печатки) у разі, якщо:

- електронний цифровий підпис підтверджено з використанням посиленого сертифіката ключа за допомогою надійних засобів цифрового підпису;
- під час перевірки використовувався посилений сертифікат ключа, чинний на момент накладення електронного цифрового підпису;
- особистий ключ підписувача відповідає відкритому ключу, зазначеному у сертифікаті.

При використанні прямого цифрового підпису взаємодіють тільки самі учасники, тобто відправник та одержувач. Передбачається, що одержувач знає відкритий ключ відправника. Цифровий підпис може бути створений шифруванням усього повідомлення або його хеш-коду (перетворення вхідного масиву даних довільної довжини в вихідний бітовий рядок фіксованої довжини) закритим ключем відправника [4].

Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа.

Захист інформації в електронному документі ґрунтується на двох основних методах шифрування: симетричному й асиметричному. Впродовж останніх років набули поширення системи асиметричного кодування даних в електронній формі, які дають змогу не тільки організувати конфіденційну передачу інформації без попереднього обміну секретним ключем, а й такі, що значно розширюють функції криптографії, включаючи технологію електронного цифрового підпису. Метод асиметричного шифрування надає можливість використовувати пари ключів: закритого і відкритого.

Закритий ключ є найбільш вразливим компонентом всієї криптосистеми цифрового підпису. Зловмисник, який вкрав закритий ключ користувача, може створити дійсний цифровий підпис будь-якого електронного документа від імені цього користувача. Тому особливу увагу потрібно приділяти способу зберігання закритого ключа. Користувач може зберігати закритий ключ на своєму персональному комп'ютері, захистивши його за допомогою пароля. Однак такий спосіб зберігання має ряд недоліків, зокрема, захищеність ключа повністю залежить від захищеності комп'ютера, і користувач може підписувати документи лише на цьому комп'ютері. Найбільш захищений спосіб зберігання закритого ключа – зберігання на смарт-картці. Для того, щоб використовувати смарт-карту, користувачеві необхідно не тільки її мати, але й ввести PIN-код, тобто, здійснюється двофакторна аутентифікація. Після цього підписується документ, або його хеш передається в карту, її процесор здійснює підписування хешу і передає підпис назад. У процесі формування підпису таким способом не відбувається копіювання закритого ключа, тому весь час існує тільки єдина копія ключа. Крім того, зробити копіювання інформації зі смарт-карти складніше, ніж з інших пристроїв зберігання [5].

Інсталяція та налаштування спеціальних програмних засобів накладання електронного цифрового підпису максимально автоматизована й у більшості випадків не потребує втручання. Накладання даного підпису під матеріалами заявки та шифрування матеріалів заявки також спрощені й відбуваються в такій послідовності: зчитування ключа, вибір необхідних матеріалів, накладання підпису та шифрування. Сервер системи електронного подання перевіряє підписи й у разі чинності сертифікату та цілісності підписів передає матеріали на подальшу обробку, про що сповіщає заявника [6].

Основними структурними елементами національної системи електронного цифрового підпису є акредитовані центри сертифікації ключів і користувачі. Основними видами послуг акредитованих центрів сертифікації ключів є сертифікація ключів користувачів і підтримка їх чинності. Послуги надаються відповідно до тарифних планів і на певний строк. Під час генерації ключів необхідно вказати пароль доступу до кожного з них. Для зменшення ймовірності розкриття пароллю він має відповідати певним вимогам щодо довжини та вжитих літер. Отриманий персональний ключ має зберігатися таким чином, щоб унеможливити доступ до нього стороннім особам. Пошкодження носія з ключем або втрата довіри щодо його конфіденційності є компрометацією ключа. У таких випадках необхідно звернутися до акредитованих центрів сертифікації ключів з відповідною заявою про блокування та скасування скомпрометованого ключа й отримати новий.

Центральний засвідчувальний орган, який функціонує на базі Державного комітету інформатизації України, засвідчує своїм кореневим сертифікатом Центри сертифікації ключів (ЦСК) і засвідчувальні центри (ЗЦ) [7]. На сьогоднішній день зареєстровано 14 ЦСК, і акредитовано 12 ЦСК і ЗЦ [8]. ЗЦ НБУ засвідчує ЦСК, створені в банках. ЦСК засвідчують своїми сертифікатами відкриті ключі користувачів. В Україні також створений засвідчувальний центр НБУ, який бере участь в процедурі сертифікації відкритих ключів банків, що мають центри сертифікації ключів [9]. Цей центр здійснюватиме сертифікацію відкритих ключів банків. Банки, у свою чергу, сертифікуватимуть відкриті ключі своїм клієнтам. Таким чином, для підтвердження ключа клієнтові банку необхідно мати два сертифікати: один – від засвідчувального центру НБУ, інший – від банку (ЦСК).

Отже, поняття електронного цифрового підпису в найбільшій мірі відповідає своєму призначенню, а саме гарантуванню цілісності та незмінності електронного документа. Але це не єдиний вид підписання договору купівлі-продажу в мережі Інтернет, на практиці використовують ще одноразовий ідентифікатор та заповнений бланк з кнопкою-іконкою «Згоден». Це більш зручний та спрощений спосіб, але прогрес не стоїть на місці, застосування саме електронного цифрового підпису при укладанні договорів відбувається все частіше, особливо у випадках конфіденційності підписуваних документів, в тому числі фінансових. Якщо ж мова йде, наприклад, про купівлю-продаж товарів у Інтернет-магазині, використання ЕЦП може ускладнити процес і зробити його більш тривалим. Крім того, більшість осіб, що здійснюють покупки у Інтернет-магазинах, ЕЦП не мають, і навряд чи є сенс зобов'язувати їх до цього. Тому і закріплювати ЕЦП у якості обов'язкового елемента договору купівлі-продажу в мережі Інтернет не представляється доцільним.

Використання ЕЦП передбачається як фізичними, так і юридичними особами для обміну документами з державними органами, а також між клієнтом і банком без безпосереднього їх відвідування. Для накладання даного підпису використовується таємний (особистий) ключ, а для його перевірки – відкритий (загальновідомий). Послуги з надання електронного цифрового підпису в Україні впроваджуються акредитованими центрами сертифікації ключів.

Дослідивши вищевикладене, можна виявити проблемні питання, які потребують вирішення. Одним з питань, що потребують нормативного вирішення у цій сфері, – є організація роботи центрів сертифікації ключів, які мають надавати послуги цифрового підпису. Слід погодитись з тими спеціалістами, які вважають, що кількість бажаючих займатися такою діяльністю є досить незначною, оскільки фінансовий бар'єр виходу на ринок зазначених структур за нинішніх умов є дуже високим з огляду на специфіку їх функцій (надання засобів цифрового підпису, формування, розповсюдження, скасування, блокування та поновлення сертифікації ключів, генерація відкритих та особистих ключів тощо). А враховуючи те, що все повинно починатися практично з нуля, оскільки майже таким на даному етапі є ринок користувачів, «повернення» інвестицій представляється досить тривалим процесом.

Окрім цього, для остаточного масового використання електронного цифрового підпису в Україні необхідно прийняти певну кількість нормативно-правових актів щодо: національних стандартів, вимог до засобів електронного цифрового підпису, форматів даних, які для цього використовуються. Усе це допоможе покращити функціонування інституту електронного цифрового підпису та удосконалити процес електронного документообігу.

Аннотація. В статті досліджені питання електронної цифрової підписи, розкриті актуальні проблеми, в частині, стосовно створення, використання та збереження даного виду підпису, а також описані шляхи їх вирішення в формі пропозицій по прийняттю ряду нормативно-правових актів.

Ключові слова: Інтернет, електронна угода, електронний підпис, сертифікація, банківська діяльність.

Abstract. The article explores the issues of electronic digital signature, discovered the actual problems, in particular concerning the creation, use and preservation of this type of signature, and found ways to address them in the form of proposals for the adoption of a number of regulatory legal acts.

Key words: Internet, electronic deal, electronic signature, certification, banking.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003р., № 852-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 36. – Ст. 276.
2. Суханов Е.А. Гражданское право: учебн. / Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 2003. – Т. II. – 469 с.
3. Ліга страхових організацій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uainsur.com/massmedia/16059.
4. Ткач Ю. М. Електронний цифровий підпис / Ю. М. Ткач // Доповідь. – Л., 2010. – 83 с.
5. Беляев А. В. Методы и средства защиты информации: курс лекций / А. В. Беляев. – СПб., 2000. – 112 с.
6. Особливості отримання послуг і використання ЕЦП під час складання, подання та експертизи заявок на об'єкти промислової власності / К. Константинов. – К., 2012. – 58 с.
7. Сертифікати акредитованих ЦСК та ЗЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.czo.gov.ua/index.php?page=cca&type=1.
8. Акредитовані ЗЦ та ЦСК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.czo.gov.ua/index.php?page=reestr.
9. Савченко А. С. Електронна Україна: міф чи реальність? / А. С. Савченко, І. С. Івченко // Вісник НБУ. – 2010. – № 3. – С. 18–23.

УДК: 347.518.2

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ВНАСЛІДОК ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

С. О. Чорний, О. І. Антонюк

Анотація. У статті розглядаються питання відшкодування шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортної пригоди. Проаналізовано окремі проблемні питання та особливості відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, що виникають на практиці, та запропоновані шляхи їх вирішення.

Ключові слова: джерело підвищеної небезпеки, дорожньо-транспортна пригода, шкода, страховий випадок, страховик.

Запобігання дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП) та усунення їх наслідків є одними із найгостріших проблем кожної держави, і Україна у цьому випадку не є виключенням. Майже кожна ДТП завдає певну шкоду: майнову або моральну. За даними статистики Управління безпеки дорожнього руху Департаменту превентивної діяльності

Національної поліції України за період з 1 січня по 30 вересня 2016 на території України зареєстровано 107377 ДТП, з яких – 18557 ДТП були з потерпілими, в яких загинуло 2226 осіб та 23543 особи були поранені [1].

Актуальність даної теми також визначається такими факторами: 1) внаслідок розвитку науково-технічного прогресу збільшується кількість автомобілів, що підвищує ризик виникнення ДТП і, як наслідок, заподіяння шкоди її учасникам; 2) велика кількість нерозкритих правопорушень, якими особам завдано шкоду; 3) питання відшкодування шкоди, завданої внаслідок ДТП, недостатньо врегульовано в законодавстві, тому виникають певні проблемні питання на практиці.

Найпоширенішими видами ДТП в період з 1 січня по 30 вересня 2016 є керування автотранспортними засобами у нетверезому стані, перевищення встановленої швидкості руху, невиконання вимог сигналів регулювання, порушення правил маневрування, проїзду пішохідних переходів, обгону, виїзд на смугу зустрічного руху, порушення правил проїзду перехресть тощо [1].

Якщо внаслідок ДТП завдається шкода, то у потерпілих осіб виникає право на відшкодування такої шкоди.

Дана тема досліджувалася науковцями з позиції цивільного, адміністративного, кримінального, цивільного процесуального та кримінального процесуального права. Зокрема, предметом дослідження вчених були окремі питання деліктної відповідальності за шкоду, заподіяну загалом джерелом підвищеної небезпеки, а також відповідальності за шкоду, завдану внаслідок ДТП (А. Загорулько, О. Красавчиков, Г. Пендяга, С. Приступа, А. Собчак, В. Смирнова, Д. Боброва, О. Жуковська, А. Мусулевський, Г. Юркова). Питання щодо визначення поняття моральної (немайнової) шкоди, порядку її відшкодування фізичній та юридичній особі досліджували О. Беліков, А. Веніамінова, В. Нор, Є. Поляков, П. Рабінович, О. Рибак, С. Шимон. Договір страхування і окремі його види були предметом досліджень таких учених як Т. Блащук, Н. Безсмертна, Г. Губіна, Л. Кінащук, М. Снігерьова.

У той же час, на сьогодні бракує теоретичних досліджень щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок ДТП.

Мета статті полягає у висвітленні проблемних питань, що виникають на практиці під час відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок ДТП, та розробці пропозицій щодо шляхів їх вирішення.

Конституція України у ст. ст. 3, 27, 41, 68 закріплює право кожної людини на відшкодування будь-якої завданої їй шкоди [2]. Також питання щодо відшкодування шкоди врегульовані у Цивільному кодексі України (далі – ЦКУ), зокрема у ст. 22, в якій зазначається, що особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. При цьому, у цій статті визначаються види збитків, якими є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [3].

Положення щодо відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, закріплюються у ст. 1187 ЦКУ, відповідно до якої така шкода відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підляду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку [3].

Правову основу питання про відшкодування шкоди, завданої внаслідок ДТП, складають також Закони України «Про дорожній рух», «Про страхування», «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів».

Роз'яснення щодо розгляду та вирішення відповідних справ наводяться у Постановках Пленуму Верховного Суду України (далі – ВСУ) «Про практику розгляду

судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27 березня 1992 № 6, «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 №4 та Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ (далі – ВССУ) «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» від 1 березня 2013 №4.

Слід звернути увагу на те, що ВСУ у 2016 році висловив правову позицію, що є відмінною від тієї, що відображена у п.16 Постанови Пленуму ВССУ від 1 березня 2013 №4.

Так, у п.16 Постанови Пленуму ВССУ від 1 березня 2013 №4 зазначено «Відповідно до статті 21 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» на території України забороняється експлуатація транспортного засобу без поліса обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, тобто володільці транспортних засобів, за винятком осіб, звільнених від обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності згідно з пунктом 13.1 статті 13 цього Закону, зобов'язані застрахувати ризик своєї цивільної відповідальності, яка може настати внаслідок завдання шкоди життю, здоров'ю або майну інших осіб при використанні транспортних засобів. У зв'язку із цим при пред'явленні позовних вимог про відшкодування такої шкоди в результаті дорожньо-транспортної пригоди безпосередньо до особи, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, суд має право виключно в порядку, передбаченому статтею 33 ЦПК, залучити до участі у справі страхову організацію (страховика), яка застрахувала цивільну відповідальність володільця транспортного засобу. Непред'явлення вимог до страховика за наявності підстав для стягнення завданої шкоди саме зі страховика є підставою для відмови в позові до завдавача шкоди у відповідному розмірі» [4; 5].

У постанові від 20 січня 2016 року у справі № 6-2808цс15 ВСУ [6] зробив правовий висновок, відповідно до якого право потерпілого на відшкодування шкоди за рахунок особи, яка завдала шкоди, є абсолютним і не може бути обмежено або припинено наявністю у останнього полісу обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. Тобто винуватець ДТП в подальшому несе повну майнову відповідальність за шкоду, завдану потерпілому своїми неправомірними діями. Право потерпілого на відшкодування шкоди її заподіювачем є абсолютним і суд не вправі відмовити у такому позові з тих підстав, що цивільно-правова відповідальність заподіювача шкоди застрахована.

Висновок ВСУ пов'язаний з тим, що внаслідок ДТП може виникати два види зобов'язань, які не виключають одне-одне:

1) деліктне зобов'язання – первісне, основне зобов'язання, в якому діє загальний принцип відшкодування шкоди у повному обсязі, підставою його виникнення є заподіяння шкоди;

2) договірне зобов'язання (страхове відшкодування), у межах якого має здійснюватися виплата страховиком відповідно до умов Договору, виключно в межах страхової суми та у разі, якщо подія, у результаті якої завдана шкода, буде кваліфікована як страховий випадок.

На думку головного юриста юридичної компанії «Правова група «Юста» Григорія Філімончука, право потерпілого на відшкодування шкоди за рахунок особи, яка завдала шкоди, є абсолютним і не може бути припинене чи обмежене договором, стороною якого потерпілий не був, хоч цей договір і укладений на користь третіх осіб. Законодавство надає потерпілому право одержати страхове відшкодування, але не зобов'язує його одержувати. Потерпілий вправі відмовитися від свого права вимоги до страховика та одержати повне відшкодування шкоди від особи, яка її завдала, в рамках деліктного зобов'язання, не залежно від того, чи застрахована цивільно-правова відповідальність особи, яка завдала шкоди [7].

Таку ж позицію ВСУ висловлював ще у 2011 році, узагальнюючи судову практику розгляду цивільних справ, які виникають під час виконання договорів страхування.

Саме позиція, яку ВСУ сформував у своїй постанові від 20 січня 2016 р., є більш прийнятною і виправданою з практичної точки зору. Таке тлумачення дає можливість позивачеві повністю відшкодувати збитки, звернувшись безпосередньо до заподіювача шкоди, і не пред'являючи вимоги до страховика.

Також слід розглянути проблемні питання відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок ДТП, що виникають на практиці під час вирішення спорів.

Так, розглядаючи позови про відшкодування моральної шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, слід ураховувати, що згідно з ч.2 ст.23 ЦКУ право на це мають лише фізичні особи. Частиною 3 ст.23 ЦКУ передбачено, що «моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування... визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності та справедливості» [3; 8].

Під час оцінки моральної (немайнової) шкоди, завданої потерпілим, суд повинен належним чином оцінювати ступінь їх немайнових витрат, а також у випадках пред'явлення таких вимог до страховиків ураховувати положення ст.611 ЦКУ про те, що таке відшкодування може бути застосовано лише у передбачених законом або договором випадках порушення страховою компанією зобов'язань, і виходити з того, чи передбачено укладеним договором можливість такого відшкодування страховиком. Необхідно звернути увагу на те, що п. 22.3 ст. 22 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» і п. 3 ч. 2 ст. 23 ЦК обов'язок відшкодування моральної шкоди, завданої пошкодженням майна, покладено на особу, яка несе відповідальність за заподіяння шкоди, якщо така шкода не викликана фізичними ушкодженнями чи смертю [3; 5].

Під час визначення розміру відшкодування шкоди, завданої здоров'ю потерпілої особи (розміру відшкодування заробітку (доходу), втраченого нею внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, додаткових витрат, стороннього догляду тощо), суд повинен звертати увагу на виплати, без урахування яких згідно з ч.3 ст. 1195 ЦКУ визначається шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я. Також слід ураховувати, що у випадках, коли середньомісячний заробіток потерпілого, виходячи з якого встановлюється розмір втраченого фізичною особою внаслідок каліцтва або іншого ушкодження здоров'я заробітку (доходу), є меншим від 5-кратного розміру мінімальної заробітної плати, розмір втраченого заробітку згідно з вимогами ст.1197 ЦКУ обчислюється, саме виходячи з 5-кратного розміру мінімальної зарплати, а не фактичного за місцем роботи, а розмір втраченого доходу від підприємництва – на підставі даних органу доходів і зборів (ст.1198 ЦКУ) [8, с. 44].

Відповідно до статті 27 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» страховик відшкодовує моральну шкоду, заподіяну смертю фізичної особи: її чоловіку (дружині), батькам (усиновлювачам) і дітям (усиновленим), при цьому загальний розмір такого страхового відшкодування (регламентної виплати) цим особам стосовно одного померлого становить 12 мінімальних заробітних плат у місячному розмірі, установлених законодавством на день настання страхового випадку, і виплачується рівними частинами [5].

Разом з тим, п. 27.3 ст. 27 зазначеного Закону не визначає у якому розмірі повинен отримати відшкодування один близький родич чи утриманець померлого, у випадку якщо інші особи, які мають право на страхове відшкодування, не звернулися до страховика із заявою про страхове відшкодування. Страховик зацікавлений у тому, щоб з'ясувати

якомога більше коло осіб, які мають право на відшкодування, щоб зменшити розмір виплати. Відповідне питання має бути врегульоване у п. 27.3 ст. 27 зазначеного Закону.

Таким чином, під час вирішення судами справ щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, слід враховувати, що право на відшкодування шкоди, завданої внаслідок ДТП, не може бути обумовлене обов'язком потерпілого заявити таку вимогу до страховика. Право потерпілого на відшкодування шкоди за рахунок особи, яка завдала шкоди, є абсолютним і не може бути обмежено або припинено наявністю у останнього полісу обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів. Недостатньо врегульованим у національному законодавстві є питання відшкодування шкоди, завданої смертю фізичної особи. Обґрунтована доцільність врегулювати на законодавчому рівні питання розміру відшкодування близькому родичу чи утриманцю померлого, у випадку якщо інші особи, які мають право на страхове відшкодування, не звернулися до страховика із заявою про страхове відшкодування. Неврегульованість цього питання породжує виникнення спорів на практиці між родичами померлого та страховиком.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы возмещения вреда, причиненного в результате дорожно-транспортного происшествия. Проанализированы некоторые проблемные вопросы и особенности возмещения имущественного и морального ущерба, причиненного в результате дорожно-транспортного происшествия, возникающие на практике, и предложены пути их решения.

Ключевые слова: источник повышенной опасности, дорожно-транспортное происшествие, ущерб, страховой случай, страховщик.

Abstract. In the article the questions of the compensation of the damage was caused as a result of the accident. Analyzed some of the problems and peculiarities of compensation for material and moral damage caused as a result of the accident occurring in practice, the proposed solutions.

Key words: source of increased danger, traffic accident, damage, compensation for damages, the insurance case.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Статистика аварійності в Україні за 9 місяців 2016 року Управління безпеки дорожнього руху Департаменту превентивної діяльності Національної поліції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sai.gov.ua/uploads/filemanager/file/dtp_09_2016.pdf.
2. Конституція України. Офіційний текст (в редакції від 30.09.2016 року) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Цивільний кодекс України. Офіційне видання (станом на 12 червня 2013 року) – К. : Алерта, 2013. – 326 с.
4. Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 4 від 01.03.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13>.
5. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 01.07.2004 р. №1961-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1961-15/page>.
6. Постанова від 20 січня 2016 року у справі № 6-2808цс15 [Електронний ресурс] / Верховний Суд України // Офіційний веб-сайт ВСУ. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/4ABBDfB94A8702DAC2257F45002B0717](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/4ABBDfB94A8702DAC2257F45002B0717).
7. Верховний Суд України змінює судову практику у справах по ДТП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://justa.com.ua/blog/verhovniy-sud-ukrayini-zminyue-sudovu-praktiku-u-spravah-po-dtp>.
8. Кушнір Б. Ціна необережності водія / Б. Кушнір // Закон і Бізнес. – 2015. – № 3 (1197). – С. 41–47.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ВОЛОНТЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З 2001 ДО 2016 РОКУ: ДИНАМІКА ТА ПРИЧИНИ ЗМІН

О. В. Алексєєнко, В. Ф. Кокорський

Анотація. У даній статті розглядається тенденція змін настроїв та рівня довіри українців до громадських і волонтерських організацій з 2001 до 2016 рр. Метою дослідження є визначення факторів, що вплинули на її динаміку. Методологічною основою роботи є використання описового, аналітичного, проблемно-хронологічного, узагальнюючого методів, а також соціологічних та статистичних даних. Основні результати роботи свідчать про значне зростання волонтерської активності після 2013 року, пов'язане з Революцією гідності та початком проведення АТО. При цьому рівень довіри до волонтерських організацій значно зріс, порівняно з показниками за 2001–2012 рр.

Ключові слова: волонтерський рух, громадські організації, довіра.

Складна суспільно-політична ситуація в Україні, поглиблення економічної кризи, невдалі спроби реформування, безвідповідальність політиків та державних службовців щодо виконання своїх обов'язків, нездатність органів управління повноцінно функціонувати в умовах зовнішньої агресії та великої корумпованості тощо спровокували серйозне зростання недовіри населення до влади. Проте, попри такі негативні чинники, посилилась громадська активність, оскільки громадяни відчували за собою відповідальність за майбутнє країни і усвідомили, що покладатися лише на владні структури недостатньо для реальних змін ситуації в країні. Крім того, військова агресія на сході країни об'єднала навколо спільної проблеми всіх небайдужих за долю захисників Вітчизни та постраждалих людей.

Протягом 2013–2016 рр. все більше громадян, серед яких була не тільки молодь, а й люди зрілого віку, долучилися до громадських та волонтерських організацій або активно сприяли їх роботі. Однак постають питання: чи завжди населення довіряло їм та позитивно сприймало дані організації? А якщо ні, то з чим пов'язана зміна ставлення і оцінок? Для того, щоб відповісти на них, потрібно простежити зміни настроїв та орієнтацій громадян у суспільно-політичному просторі з початку ХХІ ст.

В контексті даної теми останнім часом досить плідно працюють українські науковці, зокрема Л. О. Жужа, В. Л. Голуб, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський, А. Г. Каплун, А. С. Татарська тощо. Впродовж 2008–2016 рр. були захищені дев'ять дисертацій, предмет дослідження яких пов'язаний з волонтерською діяльністю, по три з педагогіки та психології і по одній – з соціології, права і державного управління. У Харкові в квітні 2015 р. відбулася міжнародна науково-практична конференція «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи». Разом з тим, наявні наукові праці є обмеженими у часовому та проблемному вимірах, а їх автори аналізують лише окремі аспекти волонтерського руху і ставлення до нього.

Перехідний стан від авторитарного режиму до демократії, особливо протягом 1990-х рр. ХХ ст., в Україні виявився складним та неоднозначним. Люди, які звикли, що за них все вирішує держава, мало долучалися до участі у громадському та політичному житті. Проте з кожним роком вони починали все більше усвідомлювати, що саме народ є джерелом влади, а отже майбутнє країни залежить від них, а не від правлячої еліти чи окремих політиків/олігархів. Таке усвідомлення впливало на їх ставлення, що, зокрема, відтворювалося у динаміці довіри до громадських об'єднань.

За даними соціологічного опитування Центру Разумкова в період з жовтня 2001 по березень 2013 рр. вона була наступною: у 2013 р. організаціям громадянського

суспільства (ОГС) довіряли 39,5 % населення, в той час, як в 2001 р. цей показник складав 22,5 %. Рівень недовіри у 2013 р. становив 45,5%, а у 2001 р. – 56,3 %. Тобто за 12 років показник довіри до ОГС істотно зріс (на 17%), тоді як рівень недовіри зменшився на 10,8 %. Щоправда залишалася досить значна частка тих респондентів, які не визначилися з відповіддю: у 2001 р. таких було 21,2 %, у 2013 – 14,9 % [1].

Що ж слугувало підставою для зазначених тенденцій? На нашу думку, в рамках згаданого періоду було характерним маскування феномену волонтерства як громадськими організаціями, так і державою. Адже кількість його представників певним чином залежить від стану соціально-економічного розвитку. У розвинених країнах волонтерами почасти стають достатньо заможні люди зрілого віку, бо це – добровольча та безкорислива діяльність. В Україні ж все навпаки: масово збідніле населення прагнуло не так до альтруїзму, як до покращення власного матеріального становища, в зв'язку з чим у період соціально-політичних і фінансово-економічних криз 2000, 2002, 2004, 2008–2010 рр. були відсутні належні умови для потужного розвитку волонтерського руху, який почасти виявлявся швидше імітацією суспільної активності. До нього долучалися ті, хто в обмін на безоплатну діяльність мали змогу користуватися певними послугами або ресурсами, а також частина молоді, що бажала проводити вільний час, заводячи нові знайомства і накопичуючи свій соціальний капітал.

Як стверджували дослідники, чи не основною метою членства в НДО було отримання грошових надходжень з міжнародних фондів, а отже волонтерство поставало насамперед засобом здобуття відповідного фінансування від іноземних інвесторів, почасти задля вирішення власних проблем. Чи не тому в 2010 р., за даними Державного комітету статистики України, лише 39,2 % громадських організацій прозвітували органам державної влади щодо результатів своєї активності [2]. Крім цього, участь у волонтерській діяльності іноді допомагала кар'єрному зростанню, зокрема через конкурс «Корпоративне волонтерство в Україні-2012». Таким чином, тривалий час волонтерська діяльність була передусім засобом маскування реальних цілей та власних інтересів, тому і рівень довіри до НДО залишався досить низьким.

Кардинально змінили ставлення та оцінки громадян події 2013 року. Революція гідності, Євромайдан, анексія Криму та війна на Сході створили умови для масштабних трансформаційних процесів: обрання європейського зовнішньополітичного вектору розвитку, повалення режиму Януковича, люстрації корумпованих держслужбовців тощо. На той час у рейтингу міжнародного альянсу CIVICUS Україна посіла 46 місце серед 109 країн світу за індексом наявності сприятливого середовища для розвитку громадянського суспільства. Якщо порівняти її показники з ситуацією в інших пострадянських державах, то вони виглядали як досить непогані: Молдова посіла 61 місце, Грузія – 66, Росія – 75, Білорусь – 93. На перших позиціях у даному списку знаходилися в основному члени ЄС, а от серед колишніх пострадянських країн саме наша країна мала найвищий показник [3].

Відповідно до ЄДРОПОУ, станом на 1 жовтня 2013 року було зареєстровано 76574 громадських об'єднань (порівняно з 74038 у 2012 р.), 14729 благодійних організацій (проти 13949) [4]. Звісно, далеко не всі з них проявили реальну активність та долучилися до революційних подій, руху допомоги українським військовослужбовцям і тимчасово переміщеним особам. Реально таких виявилось не більше чверті.

Разом з тим, згідно з тогорічним індексом сталості розвитку організацій громадянського суспільства від USAID, все більше вітчизняних ОГС ставали прозорими у сфері фінансування та витрачання коштів, співпрацювали з міжнародними організаціями, розширювали кількість своїх представництв на місцевому рівні, встановлювали партнерські відносини з бізнесом тощо. Місцеві джерела фінансування на той момент складали 50 % бюджетів ОГС, що вказувало на важливість існування таких організацій [5].

Тобто були закладені позитивні тенденції для динамічного розвитку громадського сектору, які щороку набирали обертів. Їх посилювало те, що на парламентських виборах

2014 р. до Верховної Ради зайшла група громадських активістів. Цей факт, за даними Центру Разумкова, позитивно оцінили 39,6 % співвітчизників, які висловили сподівання на пов'язане з цим покращення її діяльності. Разом з тим, довіру до них висловили 19,5 % респондентів, тоді як негативну оцінку дали 14,2% [6]. Відповідні показники свідчили про обережне ставлення громадян до входження представників громадськості у владу та побоювання негативних наслідків такого кроку – ризику розчинення у середовищі корумпованої еліти, відношення до якої у подальшому ставало все більш критичним (так, більш ніж три чверті респондентів вважали, що Президент та Уряд тільки створюють умови для збагачення олігархів і можновладців, а не представляють інтереси народу [7]), та відходу від попередніх принципів і гасел.

За даними Інституту соціології НАН України, на 2015 р. маємо наступну ситуацію: рівень довіри до Верховної Ради складає 8,4 %, Уряду – 8,8 %, міліції – 6,6 %, судів – 6,3 %. На такому тлі благодійні та волонтерські організації, які виникли після подій на Майдані та з початком ескалації військового конфлікту у Донецькій і Луганській областях, окупацією АР Крим, викликали значно позитивніші оцінки. Щодо волонтерського руху рівень довіри досяг 58,9 %. Узагальнення наявної інформації дозволяє нам констатувати, що з 2001 по 2014 рр. довіра до нього зросла на 36,6 % [8].

Схожі показники наводять і інші дослідницькі центри. Так, згідно даних Київського міжнародного інституту соціології за 2015 рік, 57,6 % громадян довіряють волонтерам, 45,3 % – Збройним силам України, 34,5 % – громадським організаціям. Водночас, рівень недовіри до Верховної Ради складає 72,4 %, Уряду – 66,3 %, Президента – 48,1 % [9]. На травень-червень 2016 р. благодійним і волонтерським структурам (їх чисельність тоді перевищила 215 [10]), які допомагають українській армії, довіряли 55,3% громадян, а тим, що підтримували вимушено переміщених осіб (ВПО) – 55,7 % [11].

І такі високі відсотки не мають дивувати. Адже волонтерський рух допомоги українським військовим і вимушено переміщеним особам з Криму та Донбасу став відповіддю на низку чинників, зокрема:

- відсутність належного забезпечення армії зброєю та технікою, одягом і медикаментами, їжею та засобами особистої гігієни;
- несвоєчасне надання допомоги та необхідних ресурсів військовим;
- збільшення кількості постраждалих серед мирного населення, яким вкрай потрібна допомога тощо.

А от недовіра до державних інститутів – це вже незмінна тенденція в Україні. Протягом 2015–2016 рр. падіння довіри до них пов'язане з повільним виконанням владою впроваджуваних реформ (децентралізації, конкурентної політики, реструктуризації державних підприємств тощо), незмінно високим рівнем корупції. Так, станом на 2015 р., Україна посіла 130 місце зі 168 можливих у Індексі несприйняття корупції [12]. У 2016 р. – 131 місце зі 176 країн [13].

У ці ж роки певне зниження довіри (на 3,2 %) спостерігалось і щодо волонтерів, що можна пов'язувати, зокрема, зі зростанням випадків шахрайства під виглядом волонтерської та благодійної діяльності. Відомі окремі приклади, коли злодіям ніби то задля допомоги українським військовим вдавалося зібрати велику суму коштів. Так, наприклад, у Києві, 12 березня 2015 р. був затриманий чоловік, який присвоїв собі майже 100 тис. гривень; інший (заарештований 36-річний молодик) у тому ж році під виглядом волонтера назбирав близько 60 тис. гривень шляхом розміщення в інтернеті статей та постів щодо закупівель бронезилетів і матраців для бійців на передовій.

Крім того, влада, яка завжди відчуває тренди, що визрівають у суспільстві, а отже почала виховувати своїх, «потрібних» волонтерів, щоб при потребі протиставляти їх тим, котрі не такі зручні. Особливо це помітно на територіях, де великі гроші освоюються тільки через громадських активістів. І кількість підробок поступово зростає (як стверджують самі волонтери, їх вже чи не більше, ніж справжніх) [14].

Також очевидне певне згасання волонтерської активності, чинниками чого стали очевидне збідніння населення (а отже зменшення фінансово-матеріальної підтримки руху), набута державою спроможність вирішувати ряд тих питань, розв'язанням яких займалися волонтери. Останнім часом у них з'явилася ще одна серйозна проблема: моральне виснаження та втома від тривалого виконання тих функцій, які зазвичай мають виконувати державні структури (як це і відбулося в нашій країні). Звісно, до добровольчої діяльності вони ніким не примушувалися, роблячи особистий вибір. Проте це не означає, що волонтерський рух повинен існувати як зовсім ізольований від державного сприяння. Адже ті люди, що почали займатися волонтерською діяльністю, мають сім'ю, приватне життя, роботу. Вони не зобов'язані весь свій час витратити на безоплатну активність [15]. Держава ж практично не проводить жодних заходів хоча б для їх психологічної реабілітації чи надання іншої допомоги. Як слушно констатує Геннадій Друзенко, один із засновників Першого добровольчого мобільного шпиталю ім. Миколи Пирогова, вона досі не навчилася бодай не заважати волонтерам, не кажучи вже про допомогу [16].

Зрештою, не можна не згадати про те, як сварилися між собою волонтерські організації: скандали розгорталися в реальному та віртуальному світі. Кому допомагати, як, тільки землякам чи усім, переселенцям чи військовим, своїми коштами чи отримувати гуманітарну допомогу, чесно чи не зовсім – усі ці питання кришили волонтерську спільноту на дрібні групи, які відмовлялися співпрацювати одна з одною.

Таким чином, розгортання громадянської активності і волонтерського руху в Україні з кінця 2013 року мали наслідком значне зростання рівня довіри до волонтерів. В той час, коли за її рівнем вони посіли друге (після церкви) місце, показники щодо державних структур демонстрували нисхідну тенденцію. І це не дивно, адже саме волонтери (а не держава) вирішували проблеми відсутності належного забезпечення усім необхідним збройних сил, підтримки і допомоги постраждалим серед мирного населення та тимчасово переміщеним особам.

Разом з тим, останнім часом спостерігається певне зниження довіри до волонтерського руху, чинниками якого стали зростання випадків шахрайства, виховання владою своїх, «потрібних» волонтерів, моральне виснаження та втома від тривалого виконання тих функцій, які зазвичай мають виконувати державні структури тощо. Ця тенденція (допоки не надто виразна) викликає тривогу, оскільки саме волонтерство, що стало неочікуваним вітчизняним феноменом, відкрило Україну світові як країну, спроможну змінюватися. Очевидно, що воно потребує як суспільної, так і державної підтримки.

Аннотація. В данній статті розглядається тенденція змін настроювання і рівня довіри українців до громадських і волонтерських організацій з 2001 по 2016 рік. Метою дослідження є визначення факторів, що впливають на її динаміку. Методологічною основою роботи є використання описативного, аналітичного, проблемно-хронологічного, узагальнюючого методів, а також соціологічних і статистичних даних. Основні результати роботи свідчать про значительний ріст волонтерської активності після 2013 року, пов'язаний з Революцією гідності та початком проведення АТО. При цьому рівень довіри до волонтерських організацій значительно зріс, порівняно з показателями за 2001-2012 рік.

Ключові слова: волонтерський рух, громадські організації, довіра.

Abstract. This article discusses the trend of changes in the mood and the level of trust of Ukrainians to public and volunteer organizations from 2001 to 2016. The aim of the research is to determine the factors that have influenced on its dynamics. The methodological basis of this work is using of descriptive, analytical, problem-chronological, generalizing methods, as well as sociological data and statistics. The main results of the work is showing a significant increase in volunteer activity after 2013, which is connected with the Revolution of Dignity and the beginning of the ATO. At the same time, the level of trust in volunteer organizations has significantly increased, compared with the figures for 2001-2012.

Key words: volunteer movement, public organizations, trust.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Соціологічне опитування: Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2013) // Центр Разумкова. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81
2. CIVICUS'2013: Enabling environment index. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://civicus.org/downloads/2013EEI REPORT.pdf](http://civicus.org/downloads/2013EEI%20REPORT.pdf)
3. CIVICUS'2013: Enabling environment index. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://civicus.org/downloads/2013EEI REPORT.pdf](http://civicus.org/downloads/2013EEI%20REPORT.pdf)
4. Єдиний реєстр волонтерських організацій. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=160017
5. CIVICUS'2013: Enabling environment index. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://civicus.org/downloads/2013EEI REPORT.pdf](http://civicus.org/downloads/2013EEI%20REPORT.pdf)
6. Соціологічне опитування: Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2013) // Центр Разумкова. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81
7. Соціально-політична ситуація в Україні: травень 2016 року // КМІС. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&..625&page=2>
8. Бевзенко Л. Волонтерський рух в Україні – соціальна підтримка та оцінка перспектив / Л. Бевзенко. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/el_library.php
9. Соціально-політична ситуація в Україні: лютий-березень 2016 року // КМІС. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=610&page=1>
10. Бевзенко Л. Волонтерський рух в Україні – соціальна підтримка та оцінка перспектив / Л. Бевзенко. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/el_library.php
11. Соціально-політична ситуація в Україні: лютий-березень 2016 року // КМІС. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=610&page=1>
12. Індекс корупції CPI – 2015 // Transparency International. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi->
12. Індекс корупції CPI – 2016 // Transparency International. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi->
13. Герасимчук В. Волонтерський рух помирає, тому що держава хоче сама перерозподіляти всі багатства / В. Герасимчук. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2016/02/15/327924_volonterskiy_ruh_pomiraie_shcho.html
14. Емінова В. Чому вмирають волонтери / В. Емінова. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.depo.ua/ukr/life/chomu-vmirayut-volonteri->
15. Гончарова Є. Не називайте мене волонтером! / Є. Гончарова. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Columns/50/187133>

УДК 327

ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ И США В ПОСТБИПОЛЯРНЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

К. О. Бесчекова, И. Ю. Чарских

Аннотация. Соединенные Штаты Америки и Европейский Союз действуют в новом мире, который требует от них большего и бросает новые вызовы. При этом ЕС и США по-разному видят основные угрозы своей безопасности: для США – это распространение оружия массового поражения, терроризм, государства изгой, а для ЕС – этнические конфликты, миграционные проблемы, организованная преступность, бедность и ухудшение состояния окружающей среды. В статье рассматриваются стратегии и особенности поведения данных акторов, истоки такого поведения, анализируются отличия в ролях, которые они играют на международной арене в современном мире.

Ключевые слова: Соединенные Штаты Америки, Европейский Союз, постбиполярный мир, безопасность, стратегии.

Европа и Америка всегда были значительными акторами на международной арене. После развала Советского Союза Соединенные Штаты так и вовсе претендуют на мировую гегемонию. Насколько хорошо у них это получается? Складывается новый мировой порядок и у каждого актора есть на него свой взгляд. Действительно ли место США в современном мире – это место гегемона? Какую роль во всем этом играет Европейский Союз и может ли он быть

противовесом Соединенных Штатов в международных отношениях? Эти и подобные вопросы рассматривались в основном заграничными авторами, такими, как Роберт Кейган [1], Майкл Смит [2], Чез Фриман [3] и др. Украинские исследователи склонны рассматривать США и Европу по отдельности или в контексте отношений с Украиной. Исключением является исследование А. Гальчинского [4], где он рассматривает нынешнее положение акторов с точки зрения их исторического прошлого. Современные трансатлантические отношения, особенно отношения в рамках организаций НАТО и ООН, подробно изучены Е. Макаренко [5]. Однако специально роль и взаимодействие ЕС и США в постбиполярных международных отношениях отечественными учеными, как правило, не рассматриваются. Это, а также сложность и непредсказуемость современных международных отношений и то, какую важную роль играют на международной арене США и ЕС, обуславливает актуальность настоящей статьи.

Каковы новые обстоятельства, в которых государствам необходимо действовать? В своей работе «Между двух миров? Европейский Союз, Объединенные Штаты и мировой порядок» Майкл Смит [2] называет следующие новые вызовы внешним политикам ЕС и США:

1. *Проблема пределов полномочий*: с одной стороны, никто не может влиять на действия США и решительно противостоять их решениям, а с другой ЕС делает чрезмерный акцент на развитие дипломатической мягкой силы.

2. *Институционализация различий*: по обе стороны Атлантики страны строят свои стратегии делая акцент на различиях, а не на общих чертах.

3. *Взаимное восприятие партнера как «чужого» или «другого» (mutual «othering»)*: все чаще исследователи отмечают, что политики в США и ЕС воспринимают друг друга, как «иностранных», то есть отношения стали менее партнерскими.

4. *Глобализация рисков*: глобализация распространяется на сферы жизни, в том числе и на угрозы безопасности.

Рассмотрим основные различия в поведении США и ЕС на международной арене и в их взглядах на новый миропорядок.

Внешними угрозами Соединенные Штаты считают распространение оружия массового поражения, терроризм, государства изгои, а Европейский Союз – этнические конфликты, миграционные проблемы, организованную преступность, бедность и ухудшение состояния окружающей среды.

Важно отметить особое положение угрозы терроризма в стратегии ЕС. В отличие от США эта проблема у Европы не стоит столь остро, и большинство ее представителей не считают, что она требует срочной безотлагательной реакции. На внешнюю стратегию США сильно повлияли события 11 сентября 2001 года – именно они задают основной курс их деятельности в мире. Недавно взрывы прогремели и странах Европейского Союза, но это не произвело такого же эффекта, как в США.

Почему же акторы видят угрозы такими разными? Дело в том, что внимание большей частью привлекают те проблемы, которые, по мнению акторов, могут быть решены, с помощью их сильных сторон.

Методы, используемые по обе стороны Атлантики, также сильно отличаются. Европа предпочитает дипломатические мягкие методы, желая обеспечить законность в мировом порядке, обеспечить выполнение правовых норм. Корень зла ЕС видит в бедности, нищете и отсталости государств, поэтому стремится бороться с ними. США же видят ситуацию такой, какая требует срочных и силовых методов, в том числе – превентивных, они стремятся использовать внешнюю политику как средство борьбы с «мировым злом».

Майкл Смит считает, что, говоря о влиянии внешнеполитических стратегий США и ЕС на миропорядок, необходимо обратить внимание на их виденье таких понятий как суверенитет, лидерство, мощь, институты и ценности. Подробнее о каждом их них.

Суверенитет. Соединенные Штаты адаптировали понятие суверенитета времен Вестфала, подчеркивая важность национальной автономии и защиту суверенитета в

одностороннем порядке. Для Европейского Союза характерна постмодернистская версия суверенитета – «перфорированный суверенитет», в котором распределена ответственность.

Лидерство. В США понятие лидерства построено на концепции исключительности американской нации и хорошо отражается в словах Джорджа Буша «или с нами, или против нас». Здесь нет большого пространства для переговоров, простого урегулирования или адаптации. Лидерство во внешней политике для США тесно связано с интервенцией – через нее оно демонстрируется. В ЕС понятие лидерства основывается на практике институционального развития, акцент делается на развитии переговорного порядка и мобилизации нормативных полномочий.

Мощь (власть, сила). У США есть преимущество военной мощи перед «гражданской силой Европы». Но важны также рамки, в которых эта сила может использоваться, так как она слишком сильно влияет на ход мышления многих влиятельных политиков. Если будет существовать сила, которой не будет противодействия, то придется пересмотреть понятия самой мощи, а также равновесия сил, сдерживания и т.д. При этом ЕС часто осуждается за владение только «мягкой силой» и неспособность проявить себя там, где доминируют США. Однако ЕС все же наградили званием «тихая супердержава».

Институты (речь о межправительственных институтах и том, как они формируют внешнюю политику). Институционализация мировой политики отражает потребность в улучшенной информации, уменьшении неопределенности и снижении операционных издержек относительно ключевых международных обменов. Такие процессы противоречат описанному ранее пониманию Америкой ключевых понятий, поэтому институты здесь недооценены, в противовес ЕС, где они, наоборот, переоценены, что приводит к разногласиям между этими акторами.

Ценности. В целом США и ЕС имеют общие ценности, однако разрыв создают те, на которых основываются стратегии поведения: в США – это собственная исключительность, а в ЕС – гражданские ценности, более направленные внутрь Союза.

Кроме этого в своей работе Майкл Смит описывает две модели государства – Государство Войны и Государство Торговли.

Государство Войны – государство, в котором по существу секьюритизирована политика, то есть, она проводится с точки зрения государственной безопасности и наличия угроз для последней, и может быть или стать милитаризованной.

В таком государстве стратегические действия имеют тенденцию быть принудительными и интервентскими. Сотрудничество с таким государством недолговечно из-за конкуренции государств, а государственные функции определяются с точки зрения способности защитить государство.

Торговое Государство – гражданское государство, и в нем понятие безопасности относится к безопасности общества, основных его групп и его благосостояния. Такое государство – постсуверенная и космополитическая модель. Международная стратегия такого государства строится на принципах многосторонних отношений и взаимности.

И хотя так и напрашивается аналогия Государства Войны с Соединенными Штатами, а Государства Торговли с Европейским Союзом, автор отмечает, что нет государства, которое идеально бы соответствовало той или иной модели, и что признаки обеих можно найти и в США, и в ЕС.

Каковы истоки именно такого поведения на международной арене? В некоторой степени стратегия государств диктуется силой, которой это государство обладает. Европейские государства ранее были наиболее могущественны и влиятельны. Нынешняя стратегия Европы – плод относительно недавней истории. Европейцы не желают более возвращаться к политике силы, поскольку осознают, насколько это опасно.

Может ли Европа вновь стать сильной? Может, но не желает этого. Сейчас она не видит задач, которые нужно было бы решать жесткой силой, а не дипломатическими методами. Сейчас ее задача – выступать против использования силы. Однако Европа не

осознает, что ее методы могут быть эффективными лишь в самой Европе, и что они бессильны в случае конфликта между демократией и тоталитаризмом. Такая новая Европа, говоря о своих идеях нового миропорядка, нуждается в одобрении других государств, в том числе и США.

Вот что пишет о соотношении американской мощи и мягкой стратегии Европы Роберт Кейган в книге «О рае и силе: Америка и Европа в новом мировом порядке»: «Американская мощь и готовность ее использовать – при необходимости в одностороннем порядке – представляет угрозу новому призванию Европы. Возможно самую большую угрозу. Американским политикам трудно в это поверить, но ведущих европейских чиновников и политиков действительно больше волновал не сам Ирак и наличие у Саддама Хуссейна оружия массового поражения, а вопрос о том, собирались ли США улаживать – или усугублять – иракскую проблему при помощи односторонних и не предусмотренных законом действий. И хотя они действительно опасались, что такие действия могли дестабилизировать Ближний восток и привести к ненужным человеческим жертвам, всегда существовала более глубокая озабоченность. Такие американские действия в случае успеха, угрожают самой сущности «постсовременной Европы». Они угрожают новым идеалам Европы, опровергают их общемировую значимость, точно так же, как европейские монархии 18-19 веков угрожали республиканским идеалам Америки» [1, с. 63–64].

Что же делали США в то время, как Европа, пострадав от политики силы, переходила к мягкой дипломатической стратегии? Они делали наоборот и усиливали свое влияние в мире. В той же работе Кейган пишет об этом: «Гегемония, установленная Америкой в западном полушарии в XIX веке, с тех пор стала неотъемлемой чертой ее международной политики. Распространив с началом Второй мировой войны свое стратегическое влияние на Европу и Восточную Азию, Америка никогда от него не отказывалась» [1, с. 87].

Таким образом, Европа оказалась под защитой Америки, а Америка с свою очередь продемонстрировала готовность защищать. Кейган считает ироничным, что американская мощь и помощь, которую она оказала Европе, в свою очередь и позволяет европейцам говорить о том, что эта самая мощь устарела и опасна.

Что же до мнения Кейгана о роли США: «Способны ли США подготовиться и ответить на стратегические вызовы во всем мире без существенной помощи со стороны Европы? Они уже это делают. США обеспечивают стратегическую стабильность в Азии, обходясь без помощи Европы. В различных кризисах на Ближнем Востоке и в Персидском заливе на протяжении прошлого десятилетия и в нынешнем европейская помощь, даже когда она предоставлялась с охотой, была символической. Независимо от того, что может предложить Европа с точки зрения моральной и политической поддержки, после окончания «холодной войны» в стратегическом военном отношении она не предложила США ничего за исключением наиболее ценного стратегического ресурса – мирной Европы. Принимая во внимание отказ слабой Европы от применения силы, у США нет другого выбора, кроме как действовать так как они уже это делают – жить по двойным стандартам, действовать в одностороннем порядке и т.д.» [1, с. 99]

Вывод. ЕС и США – наиболее важные акторы международных отношений. Они разделяют схожие ценности, однако неравенство сил привело их к заметному отдалению друг от друга. Они руководствуются различными целями, действуют различными методами, по-разному видят внешние угрозы и по-разному решают проблемы. Однако они зависимы друг от друга, правда Европа попадает под большую зависимость, нежели Соединенные Штаты. США более влиятельны в мире, так как сила имеет все еще слишком большое значение – она более универсальна в применении к различным угрозам и во многих случаях довольно эффективна.

США и ЕС видят различные варианты нового миропорядка, однако ЕС заявляет о своем недостаточно уверенно – ему нужна поддержка других государств, а США в свою очередь стараются поддержать (установить) свою гегемонию в мире.

Анотація. Сполучені Штати Америки і Європейський Союз зараз діють в новому світі, який вимагає від них більшого і представляє нові виклики. При цьому ЄС і США по-різному бачать головні загрози своїй безпеці: для США – це поширення зброї масового ураження, тероризм, держави ізгої, а для ЄС – етнічні конфлікти, міграційні проблеми, організована злочинність, бідність і погіршення стану навколишнього середовища. У статті розглядаються стратегії і особливості поведінки даних акторів, витoki такої поведінки, аналізуються відмінності в ролях, які вони відіграють на міжнародній арені в сучасному світі.

Ключові слова: США, ЄС, постбіполярний світ, безпека, стратегії.

Abstract. The United States of America and the European Union are acting in the new world now, which require more from them and represents new challenges for them. At the same time, the European Union and the United States see the threats to the safety differently: for the USA, these are a distribution of weapons of mass destruction, terrorism, pariah states, and for the EU – the ethnic conflicts, migration problems, organized crime, poverty and deterioration of environment. In the article, strategy and mode of behavior of these actors are considered, sources of such behavior are deliberated; differences in roles, which they play on the international scene in the modern world, are analyzed.

Key words: The United States of America, The European Union, post-bipolar world, security, strategies.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кейган Р. О рае и силе: Америка и Европа в новом мировом порядке / Р. Кейган. Пер. с англ. А. Смирнов. – М.: Дом интеллектуальной книги; «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 160 с.
2. Smith M. Between Two Worlds? The European Union, the United States and World Order / Michael Smith. – periodical: International Politics, № 41, 2004. – P. 95–117
3. Фриман Ч. Все рушится: Америка, Европа в новом мировом беспорядке / Чез Фриман // Россия в глобальной политике, 2016. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/115565/>
4. Гальчинський А. Європа і США – Геополітичне Суперництво / А. Гальчинський. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Evrointeg/ekonom.htm>
5. Макаренко Є.А. Відносини США і Європи у XXI столітті: прагматика і прогностика трансатлантизму / Є.А. Макаренко. – Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 103 (Частина I), 2011. – С. 3–8
6. Dowd A.W. A different course? America and Europe in the 21st Century / Alan W. Dowd. – periodical: Parameters, vol 34 no 3, 2004. – P. 61–74.
7. Kanet R.E. Still Mars, Still Venus? The United States, Europe, and the Future of the Transatlantic Relationship / Roger E. Kanet. – periodical: International Politics, №45, 2008. – p. 231-235
8. Кауфман С. Каким будет этот внезапно появившийся новый мир? / Сивилья Кауфман. – Инопресса, 2017. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.inopressa.ru/article/23jan2017/lemonde/trump_3.html

УДК 324

ЯК ЗМІНИВСЯ ПОЛІТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНИ ПІСЛЯ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ 2015: ВІД МОНОПОЛІЇ ДО РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ

К. І. Семивол, О. І. Кокорська

Анотація. У даному дослідженні проаналізовано, як місцеві вибори в Україні 2010 та 2015 рр. змінили політичний ландшафт країни. Чинники цих змін: нове виборче законодавство, закон про декомунізацію, вплив з боку бізнесових і фінансових кіл. Ситуація на Заході держави, де не спостерігається чітка перевага певної політичної сили, мало змінилася після виборів 2015р. Картина на Сході схожа на мапу часів перебування при владі «Партії регіонів». Тим не менш, якщо порівнювати сучасний політичний ландшафт з його параметрами у 2010 році, то він відрізняється, насамперед, своєю строкатістю та розпорошеністю політичних сил. Автор робить висновок, що політичний ландшафт України проходить період трансформації від монополії до регіоналізації.

Ключові слова: політичний ландшафт, місцеві вибори, партія, регіоналізація, Революція Гідності.

Події останніх років в Україні призвели до оновлення політичної системи. Події на Майдані та викриття діяльності колишньої влади вплинули на свідомість людей. Рішення

народу на місцевих виборах 2015 р. змінило політичний ландшафт в Україні. Після Революції Гідності ряд партій, включно з Партією регіонів і КПУ, зникли з політичної арени. Натомість виникали нові партійні структури, членами яких часто ставали саме активісти та громадські діячі, які безпосередньо брали участь у подіях на Майдані.

Ландшафт, зокрема політичний, досліджували у своїх працях такі вчені як Л. П. Нагорна, Р. Ф. Туровський, М. Д. Гродзинський. За Л. П. Нагорною політичний ландшафт – це концентрований вираз політичної культури, притаманний саме цій території. У візуальній формі здебільшого йдеться про ті напластування епох, які тією чи іншою мірою залишили свій відбиток на середовищі людського проживання [1, с.334]. М. Д. Гродзинський дає таке визначення: політичний ландшафт – це образ простору, в якому через його місця та конфігурації знаходять уречевлений вираз політичні ідеї, доктрини, цінності та структури певного часу [2, с. 127].

Російський політолог Р. Ф. Туровський визначає політичний ландшафт як сукупність характеристик (наприклад, електоральних вподобань) політичного процесу, характерного для певної території. Він відображає політику центральної або регіональної влади. У ньому можуть відбиватися риси того, чи іншого історичного періоду (наприклад, пам'ятники Леніну на Сході України, коли там мали підтримку комуністи). Політики завжди прагнуть його трансформувати [3].

Існує багато чинників, які можуть змінювати політичний ландшафт країни. Ми ставимо за мету визначити ті з них, які найбільше вплинули на місцеві вибори в Україні 2015 року:

1. Виборче законодавство.

Виборче законодавство і вміння політиків підлаштовуватися під нього відіграє чи не вирішальну роль на виборах. Значний вплив на політичний ландшафт мало запровадження на виборах до органів місцевого самоврядування в Україні пропорційної системи. До її плюсів можна віднести стимулювання розвитку організаційної структури політичних партій в регіонах, зростання уваги до місцевої проблематики. Негатив полягає у віддаленні партійних структур від суспільства, закріплення його соціокультурного поділу.

2. Закон про декомунізацію в Україні від 9 квітня 2015 р.

Ним була заборонена діяльність комуністичних партій. Як наслідок, впливова раніше політична сила – КПУ – зникла з політичної арени.

3. Вплив з боку бізнесових і фінансових кіл.

Саме вони під час місцевих виборів 2015 р. активно створювали партії-проекти. Нерозмежованість політики (влади) і бізнесу в Україні зумовили великий інтерес бізнесових кіл до виборів та використання політичних партій задля реалізації своїх інтересів. Це призводить до спотворення природи партійних структур і зміни характеру політичної системи з демократичної на кланово-олігархічну. По суті, саме таку трансформацію ми і спостерігаємо зараз.

Задля того, щоб побачити, як змінився політичний ландшафт в Україні після Революції гідності та виборів 2015 р., розглянемо його приблизний стан після місцевих виборів 2010 р. На них підтримку в більшості регіонів держави здобула Партія регіонів. Такі її результати стали можливими, зокрема, завдяки застосуванню адміністративного ресурсу. Так, успіх ПР на Заході можна пояснити мобілізацією до їх лав в якості кандидатів представників місцевих органів влади, керівників підприємств і установ різних форм власності, а також працівників бюджетної сфери (лікарів, педагогів, працівників культури). По суті йшлося про такі ж методи, які застосовувалися цією партією на Сході та Півдні.

Загалом на виборах до рад різного рівня, що проводилися за партійними списками, від Партії регіонів було обрано 39,39% депутатів, а разом з її “політичними сателітами” («Сильна Україна», КПУ, «Народна партія») – понад 55%. Опозиційна сила – ВО «Батьківщина» – провела за партійними списками 16,34 % депутатів, інші опозиційні

партії (ВО «Свобода», «Наша Україна») – відповідно, 4,47 % та 3,26 %. Вибори засвідчили досить помітну підтримку нових партій – «Фронту змін» та «Сильної України», які отримали відповідно 8,03 % та 5,37 % депутатів. Активну участь у виборах взяли й інші нові політичні проекти («Єдиний Центр», «УДАР», «Громадянська позиція», «Совість України» тощо) [4, с.3].

«Батьківщина» мала найбільшу підтримку в Волинській області, «Свобода» у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській, а от у Закарпатській області перемогу отримав «Єдиний центр».

У 2010–2013 рр. партійна система розвивалася в рамках поміркованого плюралізму. Після того, як Янукович став Президентом, можна було спостерігати тенденцію до монополізації політичного простору Партією регіонів. Події Революції гідності радикально вплинули на оновлення партійної системи, хоча сам політичний ландшафт змінився несуттєво. Так, хоча Партія регіонів фактично зникла з політичної арени, частина її представників створила новий політичний проект – «Опозиційний блок» або перейшла в інші партії.

Почасти нові партії та проекти формувалися з політиків та громадських діячів, які брали участь в акціях протесту на Майдані. У 2014 р. на політичну арену вийшли партії, створені під час акцій протесту та після їх завершення («Правий сектор», Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Народний фронт»). Більш голосно заявили про себе деякі створені раніше партійні структури, лідери яких наростили власну підтримку під час Майдану («Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка). Зберегли своє місце, хоча й різною мірою втративши підтримку, «Батьківщина» та «Свобода». Призупинив свою самостійну діяльність «УДАР» [2, с.18].

Але варто брати до уваги те, що зникнення з політичного ландшафту одних партій та поява інших ще не означає, що ідеологічні вподобання людей на певній території докорінно змінилися.

Відомий вітчизняний політолог Юрій Шведа виділив 3 аспекти місцевих виборів 2015 р.

1. Оскільки вони проходили за оновленим законодавством, коли кандидати висувалися через політичні партії, то очевидно, що останні використовували цей момент задля розкрутки свого бренду.

2. Оскільки вибори були місцевими, то більше шансів отримати перевагу мали ті партії, які орієнтувалися на місцеву проблематику, тобто акцентували не загальнонаціональні, а дуже конкретні, прив'язані до місцевої ситуації господарські питання. Вузько-спеціалізовані, тобто регіональні партії, краще орієнтувалися в ситуації на місцях. На них мало вплив не так партійне керівництво, як громада. Наочним прикладом слугує успішне просування партії «Наш край».

3. Оскільки нові політичні утворення ще не мають за собою негативного минулого, яке притаманне багатьом загальнонаціональним партіям, їх шанси на перевагу більші [5].

Таким чином, враховуючи наведені характеристики місцевих виборів 2015 р., можна зробити висновок, що на зміну політичного ландшафту могла вплинути історія партії, її зорієнтованість на певну проблематику та вміле рекламування партійного бренду.

Загалом результати виборів 2015 року кардинально відрізняються від тієї картини, яку ми спостерігали в 2010 році: після Революції гідності жодна з партій не набрала більшості голосів в більшості областей, як це раніше було з «Партією регіонів». Отже, згаданий факт дозволяє нам стверджувати, що політичний ландшафт в Україні зазнав певних змін. Їх сутність і масштаб дозволяє оцінити аналіз зведених показників партій на місцевих виборах, здійснений інформаційно-аналітичним центром «RATING Pro». Згідно з результатами підрахунків Блок Петра Порошенка «Солідарність» підтримали 19,4 % виборців, «Батьківщину» – 12 %, «Опозиційний блок» – 11,5 %, «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» – 7,3 %, «Свободу» – 6,7 %, Радикальну партію Олега Ляшка – 6,7 %, «Сильну Україну» – 5,37 %, «Фронт змін» – 4,47 %.

«САМОПОМІЧ» – 6,3 %, «Відродження» – 5,4 %, «Наш край» – 4,8 %, Аграрну партію України – 3,2 %[6].

Тобто попри економічну кризу та продовження конфлікту на Сході, правлячій партії «Блок Петра Порошенка» вдалося провести в ради найбільшу кількість своїх представників, включно з тією територією Донбасу, де вибори відбулися. На відміну від колег по коаліції у парламенті, партія Арсенія Яценюка «Народний фронт» втратила довіру виборців і відмовилася від участі у місцевих виборах, оскільки економічна криза в країні дуже вдарила по рейтингу Прем'єра та його політичної сили.

Серед інших варто виділити таку проєвропейську партію як «Самопоміч», яка поступово закріплюється в політичному ландшафті України. Спочатку вона мала виразний регіональний характер, однак поступово розширила свою електоральну базу, отримуючи підтримку громадян навіть на Сході та Півдні України. Її кандидат Олександр Сенкевич став головою міськради у Миколаєві. За кількістю депутатів, які увійшли до Миколаївської міської ради, «Самопоміч» посіла друге місце після «Опозиційного блоку», набравши 18,52 % голосів.

Також досить успішно проявили себе на місцевих виборах регіональні партії, які значною мірою орієнтувалися на місцеві, а не на загальнонаціональні проблеми. Наприклад, «Вінницька європейська стратегія» перемогла на виборах до Вінницької міської ради, «Довіряй справам» активно конкурувала на виборах в Одесі, «За конкретні справи» – на Хмельниччині. Новий проєкт «Наш край», програма якого також була зорієнтована на регіональні питання, отримав помітну підтримку виборців на Півдні та Сході, а партія «Відродження» – в Харківській, Одеській та Закарпатській областях. Тим самим вони відібрали голоси у «Опозиційного блоку» у східних, південних і центральних областях України.

Поступово реабілітується перед виборцями та відновлює свої колишні позиції націоналістична партія «Свобода». Частина голосів у неї міг би «відірвати» «Правий сектор», який у політичному ландшафті орієнтується на схожий електорат, однак ця політична сила не брала участі у місцевих виборах. «Свободу» найбільше підтримали у Вінницькій, Львівській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Волинській, Черкаській та Хмельницькій областях.

В окремих областях України (наприклад, у Волинській – 26,56 %) заручився підтримкою виборців політичний проєкт «УКРОП», якому вдалося провести потужну рекламну кампанію з акцентуванням уваги на темі війни та патріотизму. Він також як проєкт одного з місцевих олігархів увійшов в політичний ландшафт Дніпропетровщини, де здобув 20,83 % голосів на виборах у обласну раду. Але чи зможе «УКРОП» надовго закріпитися в політичному ландшафті – далеко не факт, оскільки будь-які проєкти є тимчасовими.

Партія «Опозиційний блок», яка значною мірою складається з колишніх регіоналів, очікувано набрала більшість у східних областях України, проте варто зауважити, що її підтримка виявилася набагато меншою, аніж та, котру мала «Партія регіонів». А отже після Майдану та подій у Криму і на Донбасі політичний ландшафт Центру та Сходу змінюється слідом за змінами у свідомості та вподобаннях людей.

Зі свого боку, на Заході України він фактично зберігає свій профіль. Тут результати виборів були прогнозованими. Для прикладу, на Закарпатті, як і в 2010 р., на виборах до обласної ради з результатом 29,69 % голосів перемогла партія «Єдиний центр», обійшовши БПП «Солідарність».

Підсумовуючи, зазначимо, що в цілому за результатами місцевих виборів 2015 р. політичний ландшафт України зазнав несуттєвих змін. Так, з'явилися нові партії та партійні проєкти, які показали гарні результати на місцевих виборах і мають шанс закріпитися на перспективу, якщо претендуватимуть на місця в парламенті. Саме це свого часу відбулося з партіями «УДАР», «Фронт змін», «Сильна Україна». Але на даний момент їм не вистачає авторитетних лідерів загальнонаціонального масштабу. Крім того,

їх сутність та спрямування багато в чому залишилися тими ж самими, що і раніше. Та і громадяни, які підтримували «Партію регіонів» продовжують голосувати за своїх кандидатів, котрі або просто змінили назву партійної конячки («Опозиційний блок», «Наш край»), або перейшли в інші партії. Так, найбільша кількість колишніх регіоналів виявилася в партії «Блок Петра Порошенка», де як мінімум значиться 120 депутатів-перебіжчиків. Другим запасним аеродромом для них стала партія «Наш край», яка зібрала під своїм крилом насамперед мерів з різних областей України. Третє місце утримує партія «Відродження», на четвертому – «Батьківщина» Юлії Тимошенко [7].

Практично не змінилася ситуація на Заході держави, де не спостерігається чітка перевага певної політичної сили. Тут виборці надали підтримку БПП «Солідарність», «Свободі», «Батьківщині» та ряду інших партій. Зі свого боку, картина на Сході не виглядає такою барвистою. Вона навіть дещо схожа на мапу часів перебування при владі «Партії регіонів». Там населення, хоч і значно меншою мірою, продовжує підтримувати опонентів діючої влади. Тим не менше, якщо порівнювати сучасний політичний ландшафт з його параметрами у 2010 році, варто підкреслити, що він відрізняється, насамперед, своєю строкатістю та розпорошеністю політичних сил. Сьогодні у межах однієї області конкурують між собою декілька політичних партій, а не одна-дві, як це було за правління Януковича. А отже, можна стверджувати, що політичний ландшафт проходить період трансформації від монополії до регіоналізації.

Аннотація. В данном исследовании проанализировано, как местные выборы в Украине 2010 и 2015 гг. изменили политический ландшафт страны. Факторы этих изменений: новое избирательное законодательство, закон о декоммунизации, влияние со стороны бизнеса. Ситуация на Западе государства, где не наблюдается четкое предпочтение определенной политической силы, мало изменилась после выборов 2015г. Картина на Востоке напоминает карту, когда при власти была «Партия регионов». Тем не менее, если сравнивать современный политический ландшафт с его параметрами в 2010 году, то он отличается, прежде всего, своей пестротой и разпорошенностью политических сил. Автор делает вывод, что политический ландшафт Украины проходит период трансформации от монополии к регионализации.

Ключевые слова: политический ландшафт, местные выборы, партия, регионализация, Революция Достоинства.

Abstract. In this study, we analyzed how the local elections in Ukraine 2010 and 2015 have changed the political landscape of the country. The reasons for these changes: a new election law, the law on de-communization, the impact of the business. If we compare the present political landscape with his options in 2010, it differs primarily in a variety of political forces. The author concludes that the political landscape of Ukraine is undergoing a period of transformation from a monopoly to regionalization.

Keywords: political landscape, the local elections, party, regionalization, the Revolution of Dignity.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
2. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір. У 2-х томах / М.Д. Гродзинський. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – Т. 2. – 503 с.
3. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити / Аналітична доповідь центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6-7(155-156). – С. 2-60
4. Туровский Р. Ф. Политический ландшафт как категория политического анализа. – [Електронний ресурс] Р. Туровский. – Режим доступа: <http://gigabaza.ru/doc/163577.html>
5. Шведа Ю. «Наш край» матиме серйозний вплив на політичний ландшафт Львівщини / Ю. Шведа. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://galinfo.com.ua/news/nash_kray_matyme_seryoznyu_vplyv_politychnyy_landshaft_lvivshchyny_shveda_203375.html
6. "RATING Pro" проаналізував результати місцевих виборів 2015. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://kurs.if.ua/news/rating_pro_proanalizuvav_rezultaty_mistsevyh_mistsevyh_vyboriv_2015_28940.html
7. Активисты подсчитали, в какие партии вошли экс-регионалы. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://nahnews.org/394381-aktivisty-podschitali-v-kakie-partii-voshli-eks-regionaly/>
8. Центральна виборча комісія. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/vm_2015/

ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В ШВЕЙЦАРІЇ ТА БЕЛЬГІЇ В КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

О. Г. Ясько, О. М. Чальцева

Анотація. В даній статті розглядаються зарубіжні моделі децентралізації. Мета дослідження – визначити головні критерії децентралізації в демократичних системах Швейцарії та Бельгії та проаналізувати їхній досвід в контексті впровадження реформи децентралізації в Україні. Застосовується метод компаративного аналізу динаміки децентралізації демократичних федеративних систем, в тому числі методами крос-темпорального та лонгitudного аналізу, бінарного порівняння. Країни для порівняльного аналізу відбиралися за принципом схожості систем. Це допоможе виявити і пояснити загальні і особливі політичні характеристики двох моделей децентралізованих державних устроїв.

Ключові слова: децентралізація, федералізм, державне управління, демократія, місцеве самоврядування.

Проблеми територіальної цілісності і ефективності політичної системи є життєво важливими для будь-якої сучасної держави, де Україна не є виключенням. Важко переоцінити актуальність цього питання для держави, яка перебуває в процесі реформування своєї політичної системи і потребує створення чіткої системи організації влади, гармонізації відносин між різними її рівнями та елементами з урахуванням процесів саморегулювання і саморозвитку. Сама ідея самоорганізації українського суспільства у формі місцевого самоврядування стала фундаментом нового розуміння політичної складової реформи децентралізації. У рамках області, регіону чи територіальної громади найкращим чином реалізується так звана "просторова форма демократії" і водночас забезпечуються умови для запровадження сучасних інноваційних моделей розвитку. Але можливість переведення політичної площини децентралізації в режим дезінтеграції чи деградації також не виключена, а зайва політизація міжрегіональних відмінностей здатна посилювати цю тенденцію. В умовах пошуку механізмів, норм та інститутів, здатних пом'якшити імовірні конфлікти і нівелювати протиріччя, які можуть виникнути у відносинах між центральною владою і регіонами, надзвичайно важливо дослідити процес впровадження реформи децентралізації в Україні та особливу увагу приділити досвіду проведення адміністративно-територіальних реформ у Швейцарії та Бельгії для пошуку найоптимальнішої форми децентралізації, та для запобігання проблем, викликів та потенційних наслідків, які можуть виникнути в процесі її впровадження.

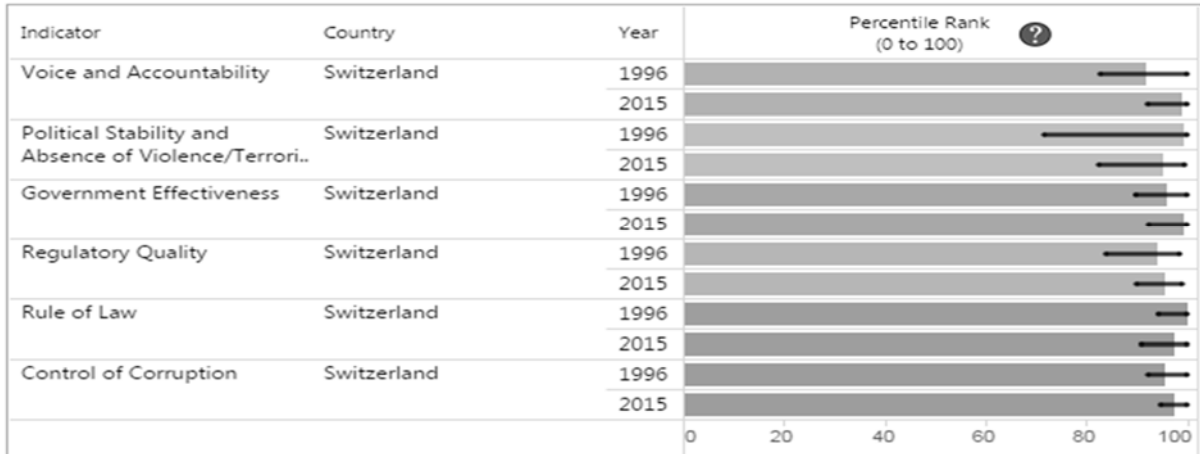
Дослідження проблеми децентралізації потребує розгляд і усвідомлення цього терміну. Децентралізація – є способом територіальної організації влади, при якому держава передає право на прийняття рішень по визначених питаннях або у визначеній сфері структурам локального або регіонального рівня, що не входять у систему виконавчої влади і є відносно незалежними від неї [1].

Децентралізація – це дуже складний процес, який складається з багатьох аспектів: економічного, правового та політичного. В роботі мова йде саме про політичну складову децентралізації для дослідження якої були виділені основні індикатори (критерії) порівняння. Якщо ми виокремлюємо політичну складову від загальної децентралізації, то і індикатори порівняння в складних децентралізованих політичних системах слід брати, спираючись на політичні показники децентралізації.

Перший індикатор – світові показники управління [2]. В цьому дослідженні ми представляємо комплекс показників управління, що охоплюють більш ніж 200 країн упродовж 1996–2015 років та наводимо підсумки дослідження, що презентують основні

тенденції та результати розвитку управління в Швейцарії та Бельгії, які можна побачити з оновленої версії показників управління, і висвітлюють відповідні питання політики. Показники управління відображають шість основних аспектів інституційної якості або управління:

1.1.

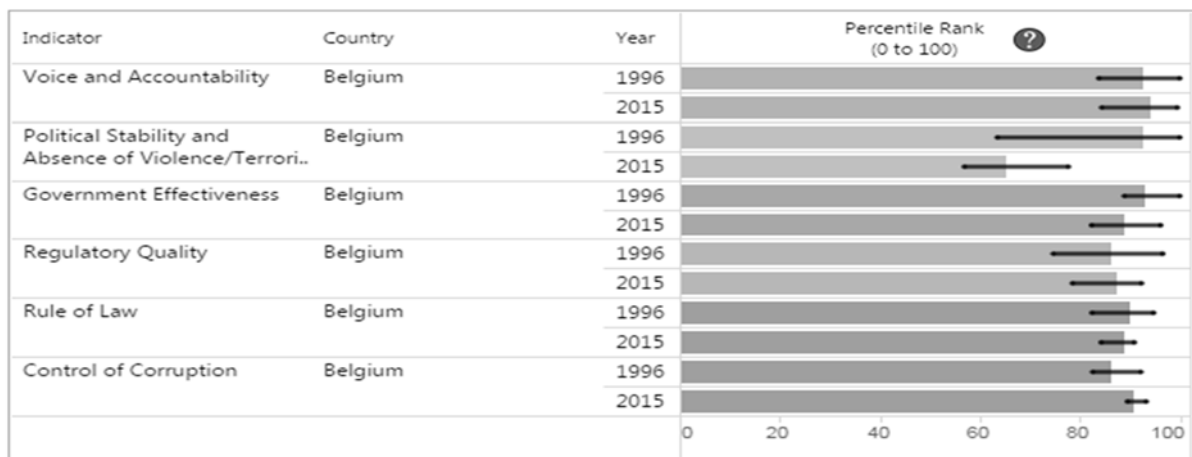

1.2.

Ці показники (1.1., 1.2.) за 2015 рік ґрунтуються на 352 різноманітних базових змінних, які вимірюють сприйняття широкого кола питань управління. Ці змінні походять з 32 окремих джерел даних, які надають 30 різноманітних організацій по всьому світу. Ми презентуємо оцінки шістьох аспектів управління для кожної країни, а також межі похибки, що охоплює певний діапазон значень для кожної країни в певному періоді. Ці значення межі похибки не є виключними для аспектів управління, заснованих на сприйнятті, але вони є важливою ознакою будь-яких вимірів якості управління, «об’єктивних» чи «суб’єктивних».

За багатьма показниками державного управління ці дві країни дуже подібні. Різниця незначна, але бінарний компаративний аналіз передбачає описати і пояснити саме відмінності цього індикатора.

Політична стабільність і відсутність насильства (Political Stability and Absence of Violence) – показник, на якому ми повинні зробити особливий наголос. Як можна побачити за 2015 рік у Бельгії він значно похитнувся, на відміну від Швейцарії. Це було зумовлено наростанням терористичної активності в регіоні та в світі загалом. Недавні терористичні акти в Бельгії наглядно продемонстрували це.

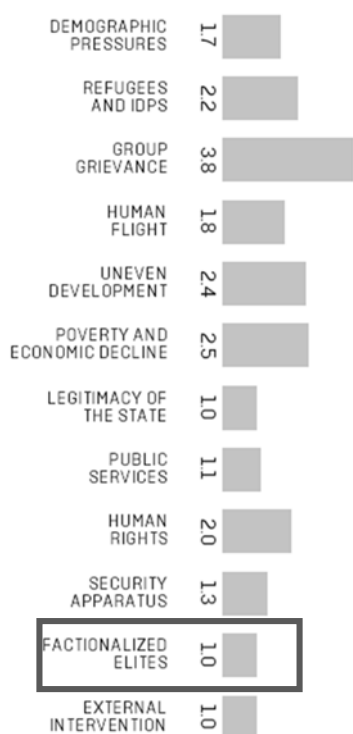

Чому це так важливо? В умовах проведення військових дій на території Донецької та Луганської областей, анексії Криму, ослаблення централізації влади в результаті

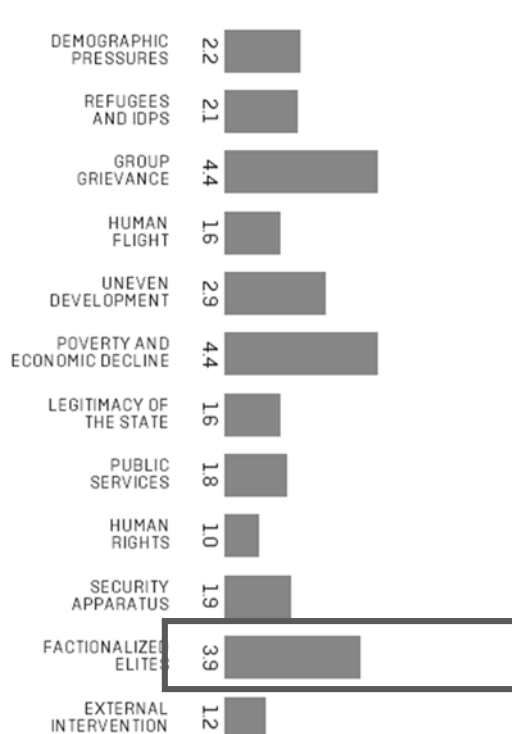
децентралізації може значно послабити ефективність та стійкість української політичної системи. Зарубіжний досвід це підтверджує. Успішні в політичному, економічному, соціальному плані країни в процесі здійснення децентралізації влади теж мають великі проблеми. Тому Україні в умовах глибокої політичної, економічної і соціальної кризи цей фактор слід завчасно враховувати, щоб попередити можливі негативні наслідки при впровадженні реформи.

Другий індикатор – індекс нестабільних держав [3]. Індекс нестабільності країн (Індекс недієздатності держав), це комплексний показник, що характеризує здатність (і нездатність) влади тієї або іншої країни контролювати цілісність своєї території, а також демографічну, політичну і економічну ситуацію в країні.

2.1. Швейцарія

2.2. Бельгія

Як можна побачити, індекс враховує показники з різних сфер: соціальної, економічної та політичної. Нам потрібні показники з останньої, виходячи з тематики нашого компаративного аналізу – політичного аспекту реформи децентралізації в Швейцарії та Бельгії.

Як і в попередньому аналізі, акцент робиться саме на розбіжностях даних показників. У цьому індексі – це розколотість політичної еліти (Factionalized Elites). В Бельгії він втричі вищий, що є суттєвою перепорою ефективності політичної системи країни. Для України це може означати, що ослаблення централізації влади в результаті децентралізації може спричинити зростання свавілля місцевих чиновників і зростання незадоволеності населення владою, включаючи центральну, яка буде не в змозі і нездатна захистити інтереси і права регіональних громад. Децентралізація може підсилити відцентрові тенденції через вкрай низький рівень відповідальності держави перед адміністративно-територіальними суб'єктами.

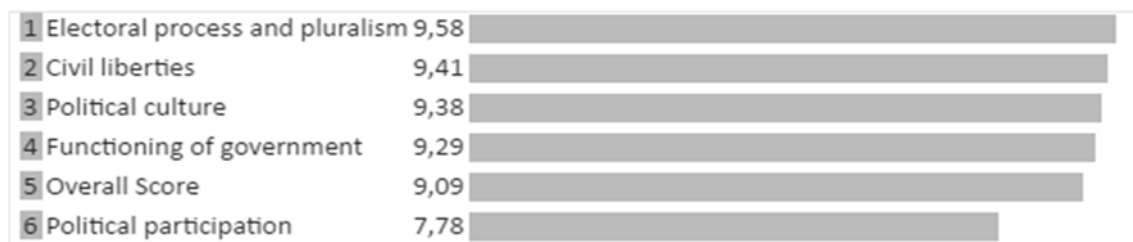
Третій індикатор порівняння – індекс розвитку демократії [4]. Індекс демократії країн світу (The Democracy Index) – це глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн світу по показнику рівня демократії. Розрахований за методикою британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit (аналітичний підрозділ британського журналу Economist), заснованою на комбінації експертних оцінок

і результатів опитувань громадської думки з відповідних країн. Дослідження проводиться з 2006 року і публікується раз в два роки.

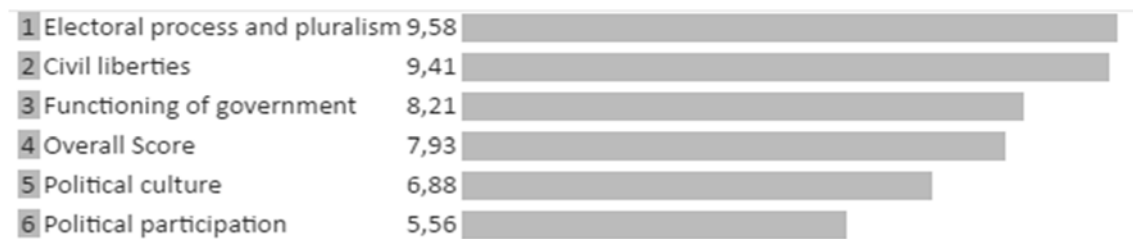
Індекс (3.1, 3.2) складений з 60 ключових показників, згрупованих в п'ять основних категорій, які характеризують стан демократії усередині держави:

1. Виборчий процес і плюралізм.
2. Діяльність уряду.
3. Політична участь.
4. Політична культура.
5. Громадянські свободи.

3.1. Швейцарія

3.2. Бельгія

Якщо уважно роздивитись графік, то можна помітити, що такі показники, як політична культура та політична участь, які є основними складовими політичної поведінки, у значній мірі різняться. Бельгія суттєво відстає від Швейцарії в даному аспекті.

Проблема низького рівня політичної поведінки є актуальною і для України. Це пов'язано, по-перше, з ментальністю українського народу, якому більше імпонує сильна державна влада, що бере на себе всі обов'язки щодо задоволення потреб громадян в управлінських послугах, а не здійснення самоврядування. По-друге, з фактичним не розумінням своєї причетності до територіальної громади і можливості у зв'язку з цим вирішувати питання місцевого значення. Значною мірою громадяни України ототожнюють себе з проживанням на відповідній адміністративно-територіальній одиниці, а отже з приналежністю до державних інституцій, і аж ніяк не членом територіальної громади.

Але тим не менш, відносно низький рівень політичної культури та участі в політичному житті своєї країни не став на заваді реформуванню адміністративно-територіального устрою, хоча і певна кореляція тут має місце. Це повинно стати прикладом для української еліти, що говорять про потенційну недієздатність української децентралізації, обумовлюючи це вищеназваними причинами.

Глибокий компаративний аналіз децентралізації Бельгії та Швейцарії був зумовлений тим, що обидві країни є частиною Європейського Союзу, який інституційно «слабший», ніж традиційні національні держави, де більше повноважень в прийнятті рішень, які приймаються саме на регіональному рівні. І хоча обидві країни подібні за багатьма ознаками, але основна відмінність між ними – протилежність відправних точок і напрямків у федеральній динаміці: в швейцарському випадку, федералізм був

відправною точкою внаслідок агрегації раніше незалежних кантонів, в той час як Бельгія починала цей процес як унітарна національна держава [5].

Досвід Швейцарії та Бельгії для України, на перший погляд, виглядає дещо дивним для вивчення та застосування. Адже ми звикли вважати, що це надто розвинені та надто ментально відмінні від нас країни. Насправді саме ці країни, завдяки реформі децентралізації, зробили значний прорив у своєму розвитку. Але, у кожній країні повинна бути своя дорога до реформування свого адміністративно-територіального устрою. Не має єдиного шаблону або рецепту, який був би успішним в реалізації для кожної країни. Ми обрали для порівняння дві країни Європи з розвинутими демократичними системами, але все, що вони можуть зробити для України – це не принести вирішення цієї проблеми, а поділитися своїм досвідом проведення реформ. Не можна повністю копіювати чужу модель успішного впровадження реформи. Треба зважати на українську політичну, соціальну та економічну реальність, специфіку законодавства, елементи демократичних традицій, консенсус суспільства щодо впровадження децентралізації, політичну систему та соціалізацію, культуру і т.д. І на основі цих факторів та індикаторів підлаштовувати реформу під себе, методом проб і помилок видозмінювати її у процесі.

Аннотація. В данной статье рассматриваются зарубежные модели децентрализации. Цель исследования – определить главные критерии децентрализации в демократических системах Швейцарии и Бельгии и проанализировать их опыт в контексте внедрения реформы децентрализации в Украине. Применяется метод сравнительного анализа динамики децентрализации демократических федеративных систем, в том числе методами кросс-темпорального и лонгитюдного анализа, бинарного сравнения. Страны для сравнительного анализа отбирались по принципу схожести систем. Это поможет выявить и объяснить общие и особые политические характеристики двух моделей децентрализованных государственного строя.

Ключевые слова: децентрализация, федерализм, государственное управление, демократия, местное самоуправление.

Abstract. There is a description of foreign decentralization models in the article. The main purpose of the article is to find out and determine key criteria of the decentralization process in democratic systems of Switzerland and Belgium and to analyze their experience in the context of decentralization reform in Ukraine. The method of comparative analysis of the dynamics of democratic decentralization of federal systems, including cross-temporal methods and longitudinal analysis of binary comparison are used in the research. The countries for comparative analysis were selected on the basis of similarity of the systems. This will help to identify and explain the general and specific political characteristics of two models of decentralized political system.

Key words: decentralization, federalism, public administration, democracy, local government.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гурне Б. Державне управління / Б. Гурне / Пер. з франц. В.Шовкуна. – К. : Основи, 1994. – 165 с.
2. Світові показники управління (Worldwide Governance Indicators) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home>
3. Індекс нестабільних держав (Fragile States Index) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://foreignpolicy.com/fragile-states-index-2016-brexit-syria-refugee-europe-anti-migrant-boko-haram/>
4. Індекс розвитку демократії (Democracy Index) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://knoema.ru/GDI2016/democracy-index-2015>
5. Cullen R. Adaptive Federalism in Belgium // R. Cullen // UNSW Law Journal – 2013 – №2. – p. 21 – 5

ЖУРНАЛІСТИКА

УДК 17.342.7

ЖУРНАЛІСТИКА ТА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ

К.І. Семивол, Г.Є. Ковальський

Анотація. У статті розглянуто важливі питання, серед яких – поняття цінностей, європейська модель цінностей, вплив журналістики на формування структури цінностей, роль ЗМІ в процесі формуванні європейської моделі цінностей в Україні. Автори зробили спробу показати вплив журналістики на ціннісну переорієнтацію українського суспільства після розпаду СРСР. Простежено тематику сучасної української преси та її відмінності з російською, де сприйняття європейських цінностей відбувається крізь призму пропагандистських установок та кліше. Виявлено певні успіхи ціннісної реформації української журналістики та сформульовано питання, які потребують усунення задля реального утвердження в українському суспільстві демократичних ментальних цінностей.

Ключові слова: європейські цінності, аксіологія, журналістика, права людини, свобода.

Нині перед Україною стоїть дуже важливе і доленосне завдання – євроінтеграція. Цей процес нездійснений без переходу на європейські цінності. Тільки тоді, коли кожен із нас переосмислить свої орієнтири в житті, світогляд та власні цінності – держава зміниться. Коли ми перестанемо піддаватися корупційним недугам, винних в злочинах будемо саджати в тюрми, захищатимемо права кожного, незалежно від статусу цієї людини, коли ми врешті вивчимо свою історію і відчуватимемо себе нацією. На всі ці моменти так чи інакше впливає журналістика. Головні цінності, які пропагували ЗМІ в радянському союзі – це держава, подвиг заради держави, комуна, колективізм. Зараз перед журналістикою стоїть завдання переорієнтації цих цінностей на загальнолюдські, демократичні, або європейські, де не «людина для держави, а держава створена для людини». З'ясуємо дефініцію поняття цінності. Цінності розглядаються як річ, яка має певну користь і здатна задовольняти ту чи іншу потребу людини; як ідеал; як норма; як значущість чогось для людини, соціальної групи чи спільноти тощо. Цінності – це не лише те, що вже існує, але й те, за що треба боротися. Це може бути річ чи ідея, тому цінності й ділять на матеріальні та духовні. Кожна людина має свої пріоритети в ціннісних орієнтирах. Це щастя, свобода, справедливість, рівність, винагорода праці, цінність життя тощо [1].

Метою статті є визначення місця засобів масової інформації у формуванні європейської аксіологічної моделі в українському соціумі.

Про те, що журналістика впливає на формування ціннісної та світоглядної картини світу кожної людини, яка живе в соціумі, наголошують відомі українські та зарубіжні дослідники журналістики. Серед українських виділимо І. Л. Михайлина, А. З. Москаленко, В. В. Різуна та ін. Аксіологічна функція журналістики завжди визначається вченими, як додаткова, спеціальна функція. Головне завдання журналістики – інформувати. Але журналісти самі обирають, які теми треба розглядати, а які неважливі для суспільства, які треба, або можна замовчувати чи уникати. Саме цей підбір тем визначає ціннісні орієнтири суспільства. Журналіст сам обирає, про що розповісти народу, щоденно говорити про уявних зовнішніх ворогів держави і звеличувати військову могутність армії, чи про соціальні проблеми в країні.

Дослідник засобів масової інформації І. Л. Михайлин визначає журналістику як універсальну галузь духовної діяльності людини, що формує її свідомість на рівні

раціонально-понятійному й образно-емоційному, якомога краще відповідає синкретизму суспільної й індивідуальної свідомості. У цьому відношенні преса й сама є суб'єктом політики, формує певну систему ідеологічних та соціально-політичних цінностей, поширює соціально-ціннісний досвід, новаторські починання, компетентну ініціативу [2, с. 215]. «Діяльність засобів масової інформації аксіологічна, вона спрямована на поширення системи поглядів на світ, структурованих згідно існуючій сукупності цінностей», – зазначає І.В. Єрофеева. У своїй масі споживачі культури залежать від медіальних структур, дозволяють вибирати те, що соціальні посередники «вкидають» на ринок духовних цінностей [3].

Журналіст А. З. Москаленко виділяє серед основних принципів і норм етики журналістики вірність загальнолюдським цінностям. Визнаючи пріоритет загальнолюдських цінностей перед усіма іншими, журналіст виступає за гуманізм, мир, демократію, соціальний прогрес, права людини. Він займає непримиренну позицію щодо будь-яких форм виправдання агресії, озброєння, інших форм насильства, зневаги й дискримінації, тоталітаризму й тиранії. А. З. Москаленко підпорядковує свою діяльність відстоюванню життєвих інтересів Української держави, її народу, ліквідації небезпечних соціальних конфліктів, охорони природи й пам'яток історії та культури, своїми виступами допомагає вирішувати такі проблеми, як бідність, недоїдання, захворювання. Він з повагою ставиться до особливостей, цінностей і гідності кожної національної культури, кожної людини. Своєю діяльністю допомагає усувати непорозуміння й настороженість у стосунках між народами, сприяє вихованню культури міжнародних відносин, пробуджує у своїх читачів, глядачів, слухачів розуміння потреб інших народів, повагу прав і гідності всіх націй і всіх людей, незалежно від статі, раси, мови, національності, релігійних та ідейних переконань. Дослідник сприяє створенню клімату довіри в міжнародних відносинах, роззброєнню і національному розвитку, відстоює право на свободу слова [4, с. 154].

Який же метод впливу ЗМІ на формування ціннісної орієнтації суспільства? На першому етапі відбувається синтез певної цінності на основі спостереження за окремими фактами суспільного життя і показу цих фактів. Другий етап передбачає популяризацію або включення в систему вже існуючих у суспільстві цінностей способом аналізу вже синтезованого ідеалу або негативного явища. Третій (заклучний) етап – це інклюзія шляхом пропаганди даної цінності в суспільстві [5].

Для того, щоб зрозуміти вплив журналістики на формування європейських цінностей в Україні, треба розглянути, які це мають бути цінності. Основоположні принципи європейської інтеграції чітко зазначені в Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу. Це людська гідність, свобода, демократія, рівність, правова держава, солідарність, а також дотримання прав людини. У документі особливо підкреслюється, що ці принципи засновані на духовній, моральній та історичній спадщині народів Європи. Головною ідеєю Хартії є те, що людську особистість Європейський Союз вважає центральною у своїй діяльності, надає їй «громадянство Союзу та створює простір свободи, безпеки та правосуддя» [6]. До загальноєвропейських цінностей також відносяться право націй на самовизначення, парламентаризм, ринкова економіка, ліберальний індивідуалізм, толерантність, мультикультуралізм та ін.

Наскільки українська журналістика відійшла від радянських канонів та готова продукувати і поширювати нові аксіологічні конотації можна зрозуміти, порівнявши наші ЗМІ із російськими, які продовжують притримуватися загальноімперських принципів. Для більш детального дослідження оберемо кілька цінностей, які для України є вкрай важливими – право нації на самовизначення, права людини та цінність свободи. Почнемо із такої цінності, як право нації на самовизначення. Україна молода країна, яка ще розбудовує свою державність, тому питання національної ідентичності для неї до сих пір актуальне. Тим більше, у зв'язку з останніми подіями на Сході, Україна як ніколи раніше

потребує об'єднання, що можливе тільки через усвідомлення кожним із нас своєї приналежності до української нації. Журналістика по суті формує історичну свідомість народу. Кожна людина має відчувати себе частиною спільноти, народу, нації, держави.

І. Л. Михайлин зазначає, що українська журналістика зробила багато для спростування псевдоісторичних російських концепцій про Київську Русь, «як нібито не українську державу, а міфічну колиску трьох братніх народів», про росіян як «старшого брата» українців, про провінційність української національної культури та її похідність від російської. Натомість сучасні українські ЗМІ сміливо утверджували правду про давність українців, їх походження та належність до власної землі, викривали сталу антиукраїнську політику Російської держави, що дуже часто запроваджувалася збройними методами. Журналісти змушені вести контрпропаганду, оскільки наш народ зіткнувся з проблемою пропаганди правди про свою історію, пропаганди загальнолюдських життєвих цінностей, які протистоять класовим ідеалам комуністичних реваншистів [2, с. 217].

Наприклад, значний вклад у відновлення історичної правди та формування національної самосвідомості робить щоденна всеукраїнська газета «День». Матеріали, написані журналістами, істориками, філософами, виконують просвітницьку функцію, впливаючи на відновлення історичної пам'яті народу. Газета навіть запустила веб-проект «Україна Incognita», який увібрав у себе кращі матеріали історико-культурної тематики, що були опубліковані в газеті та на сайті «Дня» за весь час його існування. В цих матеріалах можна дізнатися про те, яким був насправді СРСР (геноцид, терор, репресії, «розстріляне відродження»), звідки «пішла» Україна, про важливі події українського державотворення та людей, які доклали до цього процесу зусиль, про роль України у Другій світовій війні, про звичаї та традиції українців і тощо.

Після отримання Україною незалежності, історична тема почала активно обговорюватися практично у всіх ЗМІ. У цей час російська журналістика продовжує розповідати про те, що такої нації, як українці ніколи навіть не існувало. Замість того, щоб задуматися над питанням, хто такі росіяни, звідки вони пішли і що представляє собою Росія у відношенні нації до території, яку вона займає, російські ЗМІ займаються поширенням пропаганди та перекрученням історії. Періодично в російській пресі можна зустріти матеріали про те, що Київська Русь – це прабатьківщина Росії, а Україна ніякого відношення до Русі не має. Прикладом цього є матеріал газети «Аргументы и факты» (від 19.02.2016 р.) під назвою «Московия, Киевская Русь и пропаганда. Путеводитель по историческим терминам», де знову відсутня логічна аргументована позиція та будь-яка об'єктивність щодо загальноєвропейських процесів періоду існування Київської Русі. Тому якщо говорити про право нації на самовизначення, Україна зробила свій вибір ще в 1991 р., а українська журналістика виконує роль модератора загальнонаціонального дискурсу підтримуючи та розвиваючи цю найбільшу для народу цінність.

Серед інших загальноєвропейських цінностей виділяються права людини. У демократичній країні на першому місці має стояти людина та її життя. Журналісти в країні з європейськими цінностями будуть писати про порушення цих прав, про страйки, мітинги, судові процеси. Коли на перше місце ставиться влада та її міць, а порушення прав людини відходить на задній план – це є ознакою тоталітарного суспільства. Проаналізувавши тематику видання «День» і російського «Аргументы и факты» за останні місяці 2016 р., можна зробити висновок, що Україна рухається в європейському напрямі. У той час, коли російські журналісти розміщують в рубриці «Общество» інформацію, яка стосується могутності збройних сил Росії, терористів ІДІЛ, негативної інформації про сусідів та геополітичних конкурентів – США і ЄС, досягнення Росії та виключно позитивної оцінки президента, то в газеті «День» така ж рубрика зосереджена на внутрішніх проблемах українського суспільства, порушеннях прав переселенців,

судових процесах проти можновладців та корупціонерів, махінаціях держслужбовців, питаннях соціального характеру.

Велика кількість російських матеріалів із тих, що присвячена порушенням прав людини, стосується порушень не в самій Росії, а в інших країнах (США та Європі). Так моделюється образ ідеальної країни, в якій внутрішніх проблем не так і багато на фоні інших країн. Україна далеко не ідеальна країна з точки зору захисту прав людей, але у нас журналісти не приховують негативну інформацію, діючи по принципу, що проблеми треба висвітлювати, а не замовчувати. Цим самим ЗМІ привчають людей до головних принципів громадянського суспільства – відстоювати права, боротися за справедливість, не боятися і мовчати, само організовуватися, тиснути на владу та правоохоронну систему задля вирішення нагальних суспільних проблем.

Наступною цінністю, яку беремо до розгляду, є свобода – як право людини, свобода слова, свобода совісті та вибору релігії, свобода у самовираженні, свобода суспільних меншин. Про свободу слова у Росії складно говорити при наявності такої кількості потужних контрольованих державою ЗМІ, де кваліфіковані журналісти перетворюються на пропагандистів із імперською ідеологією. В Україні, незважаючи на те, що практично у кожного видання є власник (олігарх чи представник бізнесу), ЗМІ знаходяться у жорсткій конкуренції між собою, що дає можливість громадянам почути різні точки зору. Це і є свобода слова. Потік різної інформації, яку можна зіставляти, аналізувати та робити власні висновки, а не одностороння інформація про те, що все «біле» або «чорне». На жаль, в Україні й досі немає повністю незалежного ЗМІ, яким міг би стати загальнонаціональний канал «Громадського телебачення», кожне видання піддається самоцензурі та редакторській політиці, але на щастя державної цензури в Україні на сьогодні немає.

Варто також розглянути свободу меншин. А саме, права і свободи національних, сексуальних та інших меншин. Ця тематика, останнім часом, набуває поширення в засобах масової інформації України. Права меншин є невід'ємною частиною загальнолюдських прав. Якщо Україна прагне євроінтеграції, то вона повинна бути готовою до прийняття у власну свідомість необхідності поважати права людей інакших за національними, сексуальними та іншими ознаками. Аналізуючи матеріали преси стосовно гей-параду, який мав відбутися у Львові 19 березня 2016 р., бачимо різні точки зору серед суспільства. Але дуже важливим є фактор – журналісти намагалися подати інформацію об'єктивно, не ображаючи і не захищаючи права меншин, що говорить громадянську прозрілість українського суспільства. Якщо у Росії подібні заходи отримують однозначну негативну оцінку, то в Україні журналісти почали аналізувати ситуацію: чому заборонили, чи доцільно було організувати саме зараз, провели опитування і т.д. Проблема толерантності і поваги свобод один одного все ще існує в Україні. ЗМІ не змушуватимуть «полюбити» меншини, але зможуть стерти «кути» в конфліктах та виховати елементарну толерантність до інакших людей.

Отже, проаналізувавши вплив ЗМІ на головні європейські цінності – права людини, свободи, право нації на самовизначення, можна зробити висновок, що протягом останнього часу ці цінності поступово укріплюються в свідомості українців і чималу роль в цьому відіграли саме журналісти виконуючи контролюючу роль «четвертої влади». Порівняно з Росією, Україна після розпаду СРСР зробила величезний крок в переорієнтації світорозуміння та прийняття гуманних цінностей, переконала ціннісного потенціалу суспільства з державно-владних на загальнолюдські антропоцентричні цінності. А це свідчить про поступове світоглядне оздоровлення нації й утворення активного соціуму. Тільки духовно розвинута нація має шанси на побудову гуманного громадянського суспільства.

Анотація: В статті говориться о том, что такое ценности, что мы относим к европейской модели ценностей, как журналистика влияет на формирование структуры ценностей, какова роль СМИ в процессе формирования европейской модели ценностей в Украине. Авторы пытаются показать влияние

журналистики на ціннісну переорієнтацію українського общества після розпаду СРСР. Піддається порівнянню тематика сучасної української преси і російської, де сприйняття європейських цінностей відбувається через призму пропагандистських кліше і установок. В результаті дослідження виявлені певні успіхи ціннісної реформи української журналістики, а також проблеми, які потребують усунення для реального утвердження в українському общество общечеловеческих цінностей.

Ключевые слова: європейські цінності, аксіологія, журналістика, права людини, свобода.

Abstract. The article said that such values refer to the values of the European model as journalism influences the structure of values that the role of media in the formation of the European model values in Ukraine. The authors try to show the impact on journalism of values reorientation of Ukrainian society after the collapse of the USSR. Quantifiable themes of modern Ukrainian and Russian media, where the perception of European values is through the prism of propaganda clichés and attitudes. The study found some success valuable reformation of Ukrainian journalism and problems that require removal for a real statement in the Ukrainian society of human values.

Keywords: European values, axiology, journalism, human rights and freedom.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєв В. Ю. Цінності в житті людини і суспільства (аксіологія). Філософія: навчальний посібник / В. А. Буслінський, П. І. Скрипка, В. Ю. Алексєєв, Л. М. Кусок. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ellib.org.ua/books/philosofy/fil1/index.html>
2. Михайлин І. Л. Основи журналістики: підручник / І. Л. Михайлин. / 3-є вид., доп. і поліпш. – К. : ЦУЛ, 2002. – 284 с.
3. Виноградова С. М. Психологія масової комунікації: підручник / С. М. Виноградова, Г. С. Мельник. – М. : Юрайт, 2014. – 516 с.
4. Москаленко А. З. Теорія журналістики: навч. посібник / А. З. Москаленко – К. : Експрес-об'ява, 1998. – 336 с.
5. Нерсєсова Т. Є. Аксіологічна основа медіаконтенту як спосіб формування суб'єктивного сприйняття культурних цінностей суспільства та їх оцінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mediascope.ru/node/835>
6. Чикаленко Л. Д. Європейські цінності – основоположні принципи Європейської інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lyudmilache.at.ua/blog/evropejski_cinnosti_osnovopolozhni_principi_evropejskoji_integraciji/2014-06-19-4

ФІЛОЛОГІЯ

УДК 821.161.2

РОМАН І. РОЗДОБУДЬКО «ГУДЗИК»: СПЕЦИФІКА РЕЖИСЕРСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В. ТИХОГО

Д.О. Безносенко, О.В. Пуніна

Анотація. У статті розглядається роман Ірен Роздобудько «Гудзик» та його однойменна екранізація. Особлива увага приділена видозмінам в естетично-інтенціональній системі роману української письменниці під час його кіноінтерпретації. Визначено нові смислові акценти, які набув фільм.

Ключові слова: роман, екранізація, композиція, сюжет, смисл.

Ірен Роздобудько – українська письменниця, поетеса, журналіст, викладач, сценарист. Це досить плідна авторка, якій протягом 2005–2011 років вдалося започаткувати, за визначенням Я. Голобородька, «*власний літературний бренд*» [1, с. 45]. Оцінки літературознавців й читачів щодо художньої прози сучасної письменниці можуть бути неоднозначними, проте всі вони сходяться в одному: на сьогодні Ірен Роздобудько належить до тих популярних українських авторів, чиї твори стають затребуваними на книжковому ринку та вже мають свого постійного читача.

Кінематографічність є однією з домінуючих ознак творчості письменниці. Конкретність і деталь, кадровість і крупноплановість в описах сприяють відтворенню подієвої схеми творів, викликають ефект кіноперегляду. Літературний критик Ганна Улюра звернула увагу на те, що творам Ірен Роздобудько притаманні такі кінематографічні прийоми, як сценарність, монтаж і візуальність [5, с. 148]. Завдяки цим основним характеристикам її романи легко піддаються екранізуванню. Проте наукові матеріали, предметом розгляду яких є кіноінтерпретація прози української письменниці, майже відсутні. Тож дослідження екранізації художніх творів Ірен Роздобудько цілком виправдане й актуальне.

З-поміж художньої прози сучасної письменниці варто звернути увагу на роман «Гудзик», за мотивами якого у 2008 році режисером Володимиром Тихим було знято однойменний фільм. «*Фільм не зовсім такий, як книга, там навіть фінал змінений на більш позитивний*, – поділилася Ірен Роздобудько на прес-конференції напередодні прем'єри. – *Екранізувати книгу слово в слово й непотрібно. Актори вкладають свою енергетику, режисер – своє бачення. Тож книга – лише підґрунтя для фільму*» [2, с. 12].

Авторка наголошує на тому, що фільм варто сприймати окремо від роману. Заради екранізації їй довелося добре переробити книгу. Так, дія роману відбувається в Україні, Америці й Чорногорії. Володимир Тихий попросив залишити у картині одну сюжетну лінію, тому події у фільмі розгортаються в Карпатах і Києві. У результаті численних обговорень врешті-решт народився художній фільм «Гудзик», який на XIII Міжнародному телевізійному фестивалі в Барі (Чорногорія) отримав нагороду за найкращий сценарій у категорії «Телевізійний фільм/Драма».

Щоправда фільм викликав і досить негативну критику. Так, А. Філатов відзначає прісну гру акторів, спрощену сюжетну лінію та хепі-енд [6]. Проте Володимир Тихий поставив позитивну оцінку своїй роботі: «*Фільм відрізняється від книги, це така особливість кіно. Коли вже багато людей прочитали роман, склавши певні образи героїв і вже представляють їх на екрані, тут головне не помилитися і максимально виправдати очікування глядача. Мені здається, нам це вдалося!*» [3].

Щоб виявити специфіку роману «Гудзик» та його екранізації, проаналізуємо видозміни в естетично-інтенціональній системі під час перенесення твору на екран.

Зовнішня форма. У цьому плані варто зауважити, що фільм, на відміну від книги, російськомовний. Глядачів про це попереджали з самого початку, пояснюючи це тим, що українське кіно знімати нерентабельно. Ірен Роздобудько висловила свої міркування щодо цього наступним чином: *«Те, що фільм виходить російською мовою, – це проблема нашої кінематографії. У мене зараз є можливість писати українською, а в молодих режисерів такої можливості немає. Та вони не можуть чекати десять чи п'ятнадцять років, поки така можливість з'явиться. Вони хочуть знімати зараз»* [2, с. 12].

Внутрішня форма. Важливо, що назву фільму не змінили. Письменниця обрала назву, яка доносить до читача/глядача думку про те, що велике щастя або велика трагедія може початися з найменшої деталі, з гудзика, який так легко загубити, а потім дуже важко шукати решту життя. В анотації зазначено, що гудзик може стати певною точкою відліку в житті кожного. Такою є головна думка роману, що перейшла, певною мірою, у його екранізацію.

Сюжет фільму багато в чому ідентичний книжці. Та для того, щоб з'ясувати, у чому полягає різниця між «Гудзиком»-романом та «Гудзиком»-фільмом, розглянемо основні етапи розвитку сюжету. Звернімося спочатку до літературного твору.

Експозиція: Денис, студент-першокурсник кінофакультету, приїхав на відпочинок до Карпат.

Зав'язка: хлопець закохався з першого ж погляду у відому сценаристку – Єлизавету Тенецьку, яка значно старша за нього. Але жінка одразу сказала хлопцю, щоб той забув про їх швидкоплинний роман. Денис зрозумів, що це вже неможливо: *«Я просто відчував, що на мене насувається дев'ятий вал, і найрозумніше, що варто було б зробити – ніколи до неї не наближатися. Але для такого рішення я був занадто молодий»* [4].

Розвиток дії: Денис переслідує Лізу, але вона йому відмовляє. Юнак служить в Афганістані. Одруження з Лікою. Денис дізнається, що мати Ліки – Єлизавета Тенецька: *«Це був... жах, мара, вишкір долі, удар обухом, чортівня, абсурд, маразм, лажя, кінець усьому, смерть ...»* [4].

Кульмінація: сидючи в шафі, Ліка чує гірку правду про кохання чоловіка до її матері та зникає безвісті.

Розв'язка: Ліка стає дружиною американця Джошуа Маклейна, так і не повертається до Дениса.

Ірен Роздобудько у романі вдається до цікавого прийому – обрамлення. Читач одразу потрапляє у 2005 рік, знайомиться з чоловіком, який перебуває у повному розпачі, причини якого ще не відомі. Денис боїться прийти додому, побачити на екрані монітора конвертик з повідомленням, у якому написано: *«Я померла 25 вересня 1997 року...»*. Це одразу інтригує читача: хто помер? І як людина може написати про свою смерть, якщо вона вже померла?

У фільмі етапи розвитку сюжету також чітко виражені.

Експозиція: Денис щойно вступив на сценарне відділення кінофакультету, поїхав відпочити на туристичну базу біля Карпат.

Зав'язка: зустріч Дениса і Лізи, хлопець до нестями закохується у старшу за нього жінку.

Розвиток дії: Ліза виявляється викладачем Дениса; вона категорично відмовляє йому; служба юнака в Афганістані; Денис стає відомим письменником; знайомство з Лікою, одруження.

Кульмінація: Ліка вирішує зробити сюрприз чоловіку. Купує шафу, ховається у ній. Дізнавшись про таємні почуття Дениса до матері, дівчина тікає.

Розв'язка: Денис знаходить Ліку на скелі Прощення. За законами жанру мелодрами фільм закінчується поцілунком.

Екранізація також має своєрідне інтригуюче обрамлення – Денис знайшов гудзик і починає згадувати події минулого. У фіналі ми знову потрапляємо на цей епізод, після якого чоловік їде на пошуки Ліки.

У фільмі Ірен Роздобудько опускає образ американця Джошуа Маклейна, а Ліка і Денис залишаються разом. Тож бачимо, що на рівні експозиції, зав'язки, розвитку дії, кульмінації книга і фільм майже ідентичні. Проте після зникнення Ліки сюжет дуже різниться. Хоча основні фабульні віхи збережені, в екранізації помічаємо нагромадження окремих деталей, запозичених ззовні тексту, що відчутно впливає на сприймання сюжету. Деякі ж суттєві моменти просто пропущені або змінені.

Прикладом може слугувати епізод перебування Дениса в армії. У романі юнак добровільно перериває навчання задля вступу до армії, бо Афганістан, що став для одних пеклом і цвинтарем, для Дениса виявився порятунком від божевільного кохання. Відчай, повне спустошення юнака передає той факт, що він не бажає повертатися додому: «...В Афгані мене не шльопнули, і я попросився на другий термін, а коли благополучно відбув і його, залишився на третій. На мене дивилися, як на ідіота або – закінченого покидька. Щоправда, я сам відчував себе не дуже нормальним...» [4].

У фільм ці події скоротили. Ми бачимо, як Дениса забирають в армію. Проте не зрозуміло, чи хлопець сам вирішив піти служити, чи батькам просто не вдалося його від цього вберегти. Відчай Дениса передано лише за допомогою короткої фрази юнака: «Мені байдуже, куди відправлять. Нехай навіть у Афганістан. Так навіть краще». Період перебування в Афганістані передано за допомогою швидкої зміни кадрів протягом 18 секунд.

У порівнянні з художнім текстом у кінофільмі образи героїв, їх характери набувають дещо іншого значення. Наприклад, в екранізації історія знайомства Дениса та Лізи подається спрощеною, що має певний вплив на розуміння поведінки Єлизавети Тенецької. Розглянемо спочатку, як відбувалися події у романі. Письменниця зображує декілька зустрічей Дениса та Лізи. Під час першої зустрічі саме Ліза запропонувала Денису піти в гори. Але потім жінка загадково зникає. Друга зустріч відбувається біля басейну. Тільки тоді Ліза називає своє ім'я. Цікаво, що під час першої зустрічі, вона відмовляється назвати своє ім'я: «Яке це має значення? Особливо зараз...» [4]. Це пов'язано з тим, що жінка не сподівалася на наступну зустріч із юнаком.

Неодноразово вони зустрічалися протягом п'яти днів відпочинку – в ідальні, у кінозалі, біля басейну. Весь цей час Денис шукав нагоди зустрітися з Лізою. І нарешті побачив її ім'я в списку групи для походу в гори. Під час походу відбулася остання, найважливіша, зустріч. Ірен Роздобудько показує, що хлопець уже закоханий у Лізу: «Я вже кохав її! Боявся зайвого разу глянути на неї – від цього в мене різало в очах, як від спалаху лампи, ба більше – мене випалювало зсередини вогнище шаленого бажання, я вкривався потом, червонів, трясся, як осиковий лист» [4]. У горах, провівши з Лізою одну-єдину ніч пристрасті, Денис закохався на все подальше життя.

Для розуміння образу Єлизавети важливо також зазначити, що це була друга ніч, які вони провели разом у горах. Під час першою Ліза перервала розмову і лягла спати: «Досить, – сказала Ліза, – давай спробуємо заснути, доки вогнище не вигоріло. Вона дістала зі своєї торбинки светр, натягла його і, скулившись, лягла на купі сіна. Я взяв свою куртку, вкрив її ноги й примостився поруч так, аби, не дай Бог, не доторкнутися до неї» [4].

Повернімося до фільму. Ірен Роздобудько залишила лише одну зустріч героїв. Денис сам вирішує йти з Лізою. Вони приходять до скали прощення, потім губляться у лісі, через що їм доводиться ночувати у знайденому куріні. Помітно, що у фільмі вимальовується дещо інший характер поведінки Лізи. У романі жінка довго вагалася перш ніж піддатися почуттю, одразу попередила, що у неї є дитина, що вона втомилася від життя і їй нічого не потрібно від Дениса: «...своє життя, до якого я звикла, яке не збираюся змінювати жодним чином. Ця хвилинка мине, а ти потім почнеш переслідувати мене, чогось вимагати... А я від цього так втомилася. Мені це не потрібно. Розумієш?» [4]. У фільмі Ліза спочатку піддається пристрасті, а вже потім дає юнаку зрозуміти, що для неї це нічого не означає, і зникає.

Суттєвою відмінністю відзначається відверта розмова Дениса і Лізи. Цей епізод показує, наскільки образ чоловіка у фільмі не є ідентичним романному. У книжці Денис

зрозумів свою абсолютну непристосованість до сімейного життя: *«я не міг приходити додому вчасно, не збирався відмовлятися від старих звичок і терпіти не міг звітувати про свої пересування містом»* [4]. Коли Ліку запрошують на щорічне бієнале в Карпатах, Денис вирішує влаштувати «з'ясувальну» зустріч із Єлизаветою. Під час цієї зустрічі Ліза впізнає у Денисі того юнака, з яким вона колись мала короткий роман. Чоловік зізнається їй, що його почуття досі не минули: *«Я любив тебе все своє життя, – ось до чого зводилася вся моя промова, – хто з усіх тих, кого ти зустрічала на своєму шляху, може сказати так само?! Упевнений – ніхто! Адже це божевілля... – пам'ятаєш, так ти назвала свій фільм? – але добровільне божевілля! Всіх я порівнював із тобою, й перед цим порівнянням програвали й тьмяніли навіть дуже гідні жінки... Лізо, я люблю тебе досі...»* [4].

Монолог Дениса у кінофільмі набуває зовсім іншого звучання. Чоловік говорить, що багато років не міг забути Лізу. Але врешті-решт він зізнається, що зараз кохає Ліку. Хоча познайомився з нею тільки тому, що вона сиділа разом з Лізою, але покохав цю дівчину по-справжньому і не збирається йти від неї. Тільки після цих слів Денис нарешті відчуває полегшення.

Отже, у фільмі постає людина, яка не обманювала себе і близьких людей, що змогла ще раз щиро покохати. У романі ж Денис розуміє, наскільки важливою в його житті була Ліка лише після її зникнення: *«Про Лізу я більше не думав. Дивно й дико: Ліка ніби забрала з собою нав'язливу ідею мого життя. Але хіба це мало статися такою ціною? ...»* [4].

Зміст твору. «Гудзик» – це книга про пристрасть, пекельну силу кохання, яке здатна тільки руйнувати людське життя. Проблематика роману досить багатогранна. У творі осмислюються проблеми кохання і зради, віри й брехні, залежності й свободи, пошуку сенсу життя та ін. Зазначені проблеми також представлені у кінофільмі.

У романі наявні численні мотиви, які певним чином реалізуються у фільмі. Так, досить цікавим є мотив вина, яке сприймається як любовний напій. І. Роздобудько надає йому містичності, яка передається за допомогою численних описів: *«Що це було за вино! Перший ковток здався мені розпеченою в'язкою смолою. Солодка та густа лава розтікалася горлом, гарячим потоком пішла далі й омила всі нутроці. У грудях ніби розліплював склеєні крила метелик-махаон...»* [4]. Вино постає певною ниточкою, яка з'єднала долі Дениса й Ліки.

Екранізація має вагому деталь, яку не побачимо у книзі. Це легенда про скелю прощення. На початку фільму Ліза приводить туди Дениса і розповідає легенду, а у кінці фільму Денис саме тут знаходить Ліку. Ліка дізналася про цю скелю від Дениса. Отже, скеля прощення, що репрезентує трагічне кохання, проходить лейтмотивом через увесь фільм. В одному з інтерв'ю письменниця згадує: *«Ще одне диво, яке пов'язане саме з фільмом, в сценарії я придумала скелю «Прощення». Це була мною вигадана скеля. Режисер знайшов схоже місце в Житомирі, там відбувалися зйомки. Після того, як картина вийшла на екран, багато людей стали їздити на цю скелю і просити вибачення один у одного. Я пишаюся, що стала автором цієї легенди»* [3].

Основним прийомом сюжетотворення «Гудзика» є фатальний збіг обставин: для персонажів є вирішальним один-єдиний вчинок, що змінює все життя героїв. Ірен Роздобудько вдало вибудовує ситуативний ряд подій твору за принципом «закономірної випадковості»: Денис одружується з дівчиною, що виявляється донькою жінки, яку він кохав багато років; головний герой випадково натрапляє на світлину Ліки в альбомі для туристів, що слугує йому додатковою підказкою у пошуку дівчини та ін. Частина таких випадковостей також присутня у кінофільмі. Ці сюжетні особливості забезпечують існування цікавої інтриги, вносять мелодраматичні відтінки.

Сенс твору. Хоч назва залишилася незмінною, гудзик у фільмі все ж таки втратив первинний сенс. У романі Ліка перетворила звичайну джинсову куртку на «шедевр», пришила гудзики із мініатюрними зображеннями янголів. Це були улюблені гудзики Дениса, які він застібав, проводжаючи дружину. Цю буденну процедуру перетворено на справжній ритуал: *«Цей янгол тебе обоожнює, цей – захистить, цей – убереже, а цей – трохи сердиться... – промовляла вона, поки я возився і застібками»* [4]. Проте у фільмі

ми бачимо звичайний дерев'яний гудзик, до речі, від звичайної кофти героїні. Тож у цьому плані кіноінтерпретація не відповідає романному задуму.

У творах Ірен Роздобудько жінки і чоловіки зазвичай далекі від категорії «щастя». Вони переважно не бувають щасливими ані в індивідуальних, ані в сімейних долях. Це спостерігаємо й в екранізації. І хоча подружнє життя Ліки і Дениса врятоване (про це здогадуємося у кінці фільму), проте стосунки Лізи та її чоловіка остаточно зруйновані. На запитання Дениса «Ти хоча б була щасливою?» жінка мовчки йде.

Книжка на двісті сторінок і плід співавторства режисера Володимира Тихого й сценариста Ірен Роздобудько – речі зовсім різні. Проте, перш за все, треба пам'ятати, що перед нами екранізація за мотивами книги, яка передбачає надзвичайно активне впровадження авторів-кінематографістів у тканину першоджерела.

Роман «Гудзик» і його однойменна екранізація, маючи низку неподібних ознак в естетично-інтенціональних системах, викликають відмінні емоції. Утім, у цьому можна вбачати майстерність Ірен Роздобудько: вона фактично зробила два різні розвитку подій. Це вкотре доводить, що книга стала лише підґрунтям для створення фільму.

Анотація. В статье рассматривается роман Ирэн Роздобудько «Пуговица» и его одноименная экранизация. Особое внимание уделяется видоизменениям в эстетически-интенциональной системе романа украинской писательницы во время его киноинтерпретации. Определены новые смысловые акценты, которые получил фильм.

Ключевые слова: роман, экранизация, композиция, сюжет, смысл.

Abstract. In the article Irene Rozdobudko's novel «The Button» and its eponymous adaptation are considered. Particular attention is paid to changes in the aesthetically-intentional system of the novel of the Ukrainian writer during his film interpretation. The new semantic accents that the film received are determined.

Key words: novel, film adaptation, composition, plot, meaning.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Голобородько Я. Українська fashion–література. Тексти і цінності Ірен Роздобудько / Ярослав Голобородько // Вісник НАН України. – 2010. – № 1. – С. 44–50.
2. «Жіночі голоси у вітчизняній літературі»: метод. поради на допомогу популяризації сучас. укр. худож. кн. / Донец. обл. універс. наук. б-ка ім. Н. К. Крупської; уклад. Н. П. Супрунець. – Донецьк: Сх. вид. дім, 2008. – 24 с.
3. «Пуговица» – один из наших любимых фильмов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://freshproduction.com/uk/pugovica-odin-iz-nashix-lyubimyx-filmov/>
4. Роздобудько І. Гудзик [роман] / Ірен Роздобудько. – Харків: Фоліо, 2007. – 222 с. – Режим доступу : <http://www.rulit.me/books/gudzik-read-185114-1.html>
5. Улюра Г. Театр: помилковість аксіоми / Ганна Улюра // Київська Русь. – Кн. II: Ілюзія. – К., 2006. – С. 144–149.
6. Філатов А. Кіно vs література: українські письменники-кінематографісти [Електронний ресурс] / Антон Філатов // Режим доступу : <http://litakcent.com/2012/09/26/kino-vs-literatura-ukrajinski-pysmennyky-kinematohrafisty/>

УДК 1751.81.812

ЗООМОРФНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Є. К. Буточкіна, Я. В. Григошкіна

Анотація. У статті розглядаються фразеологізми з найменуваннями тварин англійської та української мов. Фразеологія віддзеркалює національні особливості та уявлення про носіїв мови. Фразеологічні одиниці з найменуваннями тварин представляють великий прошарок лексики. В англійській та українській мовах лексичні одиниці належать до споконвічної лексики, яка позначає здавна відомих людині тварин. Серед них зустрічаються найчастіше фразеологізми з компонентом cat «кіт», dog «собака», horse «кінь», bear «ведмідь», bird «птаха», goose «гусак». Досліджуючи фразеологізми з зоонімами, можна виокремити 3 семантичні групи, які характеризують позитивні і негативні риси людини, та фразеологізми, які позначають

сприйняття події. Існує декілька способів перекладу фразеологізмів, але передання символічного значення лексеми-зооніму потребує глибокого розуміння самотності мови.

Ключові слова: фразеологізм, зоонім, переклад, семантика.

Вивчення фразеології через взаємозв'язок її семантики та прагматики дає змогу здійснювати комплексний підхід до вивчення та аналізу фразеологізмів. Фразеологія відзеркалює, насамперед, національні особливості, категорію добра і зла, уявлення про носіїв мови, історію народу, його побут і світогляд.

Робота присвячується аналізу фразеологічних одиниць (далі – ФО) з компонентами найменувань тварин, наприклад англ. *work like a horse* – «працювати, як кінь», *busy as a bee* – «працьовитий, як бджола».

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що фразеологічні одиниці, що містять назви тварин, представляють великий прошарок лексики, часто вживаються, привертають увагу дослідників, однак залишаються недостатньо вивченими [1; 2; 4]. ФО із компонентом-соматизмом були проаналізовані у роботі Н. А. Вахрушевої на матеріалі німецьких діалектів [1]. Такі вчені, як В. В. Виноградов, М. М. Шанський, Б. О. Ларіна, С. Гаврин, досліджували і аналізували ФО, виділивши їх класифікацію за структурно-семантичними, граматичними, функціонально-стилістичними, генетичними, тематичними ознаками. Мета роботи полягає у вивченні семантики фразеологізмів англійської й української мов та передбачає розв'язання наступних завдань:

- 1) визначення корпусу ФО з назвами тварин в англійській та українській мовах;
- 2) виявлення найчастотніших найменувань, що вживаються у цих ФО;
- 3) надання семантичної класифікації ФО, що аналізуються;
- 4) встановлення шляхів перекладу ФО.

Об'єкт дослідження складають ФО з компонентом «назва тварин», відібрані з англо-українського словника К. Т. Баранцева, який був укладений на основі англо-російського словника О. В. Куніна.

Предметом дослідження є семантика фразеологізмів із компонентом на позначення тварин та способи перекладу українською мовою з англійської.

Англійська фразеологія дуже багата має багатовікову історію. Фразеологію вважають скарбницею мови, оскільки саме у фразеологізмах знаходить своє відображення історія народу, його культура та побут. Фразеологізми найчастіше носять національний характер. Разом із національними фразеологізмами в англійській фразеології існує багато інтернаціональних фразеологізмів. Фразеологічний фонд – це поєднання корінних та запозичених фразеологізмів з переважанням перших. У деяких фразеологізмах зберігаються архаїчні елементи [2, с. 5].

На сучасному етапі досліджень під час опису зооморфних фразеологізмів необхідно відзначити важливість таких ознак, як емотивність, образність, оцінність. Наприклад: укр. *бити байдики* 'нічого не робити'; *точити яси, правити теревені* 'вести пусті безпредметні розмови'; англ. *the black dog is on one's back* 'нудитися'; укр. *ні пари з уст, тримати язика зубами* 'мовчати', *накивати п'ятами* 'втікати', *міряти воду решетою* 'безрезультатно працювати'; англ. *a shot in the blue* 'помилка, промах'; укр. *здобути перемогу, делікатне питання, насупити брови, брати участь, вжити заходів*; англ. *to drink till all is blue* 'допитися до білої гарячки' [3].

Фразеологізми з зоокомпонентом, як і вся оцінна лексика, сприяють вираженню почуттів, реакцій, емоційного життя людини в цілому, формуючи і позначаючи ціннісну картину світу, зокрема оцінку предметів з етичних і естетичних норм цього мовного колективу (укр. *добрий – поганий, чорний – білий*, англ. *good – bad, black – white*). Вони характеризують семантичний варіант, який включає в себе основу номінації, до якої додається значення характеристики, що ускладнює структуру варіанту і вносить до неї якісну зміну. У той же час лінгвістична специфіка цього значення проявляється в тому, що зміст характеристики обумовлено не стільки якостями реального поза лінгвістичного об'єкта (у

разі зооніма – тварини), скільки якостями, які приписуються цьому об'єкту колективною мовною свідомістю. Мова реєструє, закріплює ці якості як властиві денотату, що дозволяє регулярно використовувати назву об'єкта як еталон певних якостей [4, с. 17-18].

Мовна образність виникає на перетині двох систем: естетичної, надмовної (художній вимисел) і лінгвістичної (мовне оформлення). Семантика мовної образності включає в себе два види відображення, а саме відображення дійсності у слові та відображення дійсності художніми засобами. Порівняння можуть бути поділені на логічні (необразні) і образні, які, у свою чергу, включають в себе порівняння – словосполучення з формальним елементом. Наприклад: укр. *як миша в пастці* – «розгублено, панічно», *як віл до браги* – «жадібно», *як мокра курка* – «безвольна людина», англ. *as greedy as a pig* – «дуже жадібний», *like a drowned rat* – «як мокрий шук» [5].

Зооніми можуть функціонувати в якості самостійних лексичних одиниць, можуть вони також входити до складу різних фразеологічних зрощень, ідіом, прислів'їв, приказок: укр. *жити як кіт з собакою*, англ. *fight like a cat and dog* «запекло лаятися», англ. *like a bat out of hell* «дуже швидко»; укр. *заяча душа*, англ. *as timid as a hare* «боягузливий як заєць».

Такі домашні тварини, як кіт і собака відігравали значну роль у житті народів. Але не завжди цим тваринам приписували позитивні якості. Так, наприклад, у англійців кіт символізував недобррозичливу людину (англ. *to bell the cat* «повісити коту дзвоник на шию, відважитися»). ФО з лексичною одиницею *собака* теж мають негативний характер у більшості випадків, хоча що собака сприймається людиною як приязна тварина (англ. *dog-tired* «втомлений, як собака»).

Потенційно для зооморфного найменування людини може використовуватися будь-яка назва тварини, проте практично коло тварин звужується до більш-менш доступного для огляду їх кількості, головним чином тих, з якими людина (стосовно середовища свого існування) знайома досить добре. Як ключові слова можуть використовуватися іменники – імена тварин: укр. *віл, баран, вовк, птах*, англ. *pig, ox, sheep, lamb*. У свою чергу, тварини можуть підрозділятися на домашніх і диких, а також екзотичних. Можна виділяти як укрупнені групи зоосемізмів: «птахи», «комахи», «тварини», так і групи більш дробові, аж до конкретних зоосемізмів: *жайворонок, свиня* і т.п. [6, с. 151].

Одні й ті ж тварини можуть грати неоднакову роль в житті різних етносів і оцінюватися ними по-різному.

У процесі аналізу ФО з найменуваннями тварин в англійській мові було виявлено 30 назв тварин. Серед них найчастіше зустрічаються: англ. *ape* «мавпа», *ass* «віслюк», *bear* «ведмідь», *beaver* «бобер», *bull* «бик», *camel* «верблюд», *cat* «кішка», *calf* «теля», *cow* «корова», *dog* «собака», *donkey* «віслюк», *fox* «лисиця», *goat* «козел», *hare* «заєць», *hog* «кабан», *horse* «кінь», *lamb* «ягня», *leopard* «леопард», *lion* «лев», *monkey* «мавпа», *mule* «мул», *ox* «віл», *pig* «свиня», *rabbit* «кріль», *rat* «пацюк», *sheep* «вівця», *skunk* «скунс», *squirrel* «білка», *tiger* «тигр», *wolf* «вовк» та більш ніж 20 назв птахів: *chicken* «курча», *cock* «півень», *coot* «лисуха», *crow* «ворона», *dotterel* «сивка», *dove* «голуб», *duck* «качка», *eagle* «орел», *goose* «гусак», *hawk* «яструб», *hen* «курка», *jay* «сойка, деряба», *lark* «жайворонок», *magpie* «сорока», *nightingale* «соловейко», *parrot* «горобець», *peacock* «павич», *pigeon* «голуб», *swan* «лебідь», *rook* «грак», *vulture* «гриф» та деякі інші. Також зустрічаються зооніми на зразок: *bee* «бджола», *bird* «птах», *eel* «вугор», *fish* «риба», *fly* «муха», *hound* «гончий собака», *mouse* «миша», *snake* «гадюка» та ін.

Матеріал дослідження дозволяє виокремити 3 семантичні типи в англійській та українській мовах:

1) ФО, які характеризують людину з позитивної сторони: англ. *a busy bee has no time to sorrow* – «працьовита бджола не має часу сумувати»; укр. *працьовитий, як бджола*;

2) ФО, які надають людині невгавної оцінки: англ. *every ass likes to hear himself bray* – «кожен осел любить своє ревіння слухати»; укр. *хитрий, як лис*;

3) ФО, які позначають сприйняття певної події: англ. *the great fish eat the small* – «велика риба з'їдає маленьку», укр. *жити як кішка з собакою*.

Фразеологізми з назвами тварин і птахів відображають як позитивні, так і негативні риси людини, особливої уваги заслуговує група з назвами тварин, які представляють тільки негативні якості. В англійській мові – це назви диких тварин: *ape, bear, beaver, fox, monkey, rat, skunk, wolf*; назви домашніх тварин: *ass, donkey, goat, hog, mule, pig*; назви диких птахів: *coot, doterrel, jay, peacock, pigeon, rook, vulture*; назви свійської птиці: *duck, goose, hen*.

В англійській та українській мовах лексичні одиниці, які є найуживанішими у складі ФО, належать до споконвічної лексики, яка позначає здавна відомих людині тварин: наприклад, англ. *bear* (данг. *bera* «ведмідь», герм. **beron* «коричневий ведмідь»; англ. *cat* (данг. *catt*, від західно-герм., герм. **kattuz*, лат. *cattus* «кішка»); англ. *horse* від герм. **hursa-* «кінь» [9]. Серед найпоширеніших зустрічаються ФО з компонентом *cat* – «кіт» (123 ФО), *dog* – «собака» (289 ФО), *horse* «кінь» (80 ФО), *bear* – «ведмідь» (60 ФО), *bird* – «птах» (45 ФО), *goose* «гусак» (50 ФО). Наприклад: англ. *the black dog is on one's back* «нудитися»; *catch the bear before you sell his skin* «впіймай ведмедя перш, ніж продавати його шкуру»; англ. *cook your own goose* «занапасти себе»; англ. *every bird likes his own nest*, укр. *усякий кулик до свого болота звик*.

Розгляд особливостей перекладу фразеологічних одиниць з найменуваннями тварин ґрунтується на класифікації О.В. Куніна, який виокремлює наступні способи перекладу фразеологізмів [3]:

– повний еквівалент (англ. *as brave as a lion* – хоробрий, як лев; *as quiet as a mouse* – тиха, як миша);

– частковий лексичний еквівалент (англ. *scornful dogs eat dirty puddings* – «гордість до добра не доведе»; *there are more ways than one to kill a cat* – «є декілька шляхів для досягнення мети»);

– частковий граматичний еквівалент (англ. *never look a gift horse in the mouth* – «дареному коню в зуби не дивляться»);

– обертональний переклад (англ. *cat doesn't fight* – «нікуди не годиться»; *cook your own goose* – «занапасти себе»);

– описовий переклад (англ. *give you a lot of horse manure* – «дуже вихвалялася»; *like a bat out of hell* – «щодуху, дуже швидко»);

– дослівний переклад (калька) (англ. *like a cat on hot bricks* – «як кішка на розпечених цеглинах»; *a cat has nine lives* – «у кішки дев'ять життів»).

Досліджуючи фразеологічні одиниці з компонентом «назва тварини», зазначимо, що немає легкого шляху в перекладі з однієї мови іншою. Це пов'язано з адекватним відтворенням не лише змісту, але й експресивно-стилістичною забарвленістю фразеологічних одиниць, що спонукає перекладачів до пошуку вирішення цієї проблеми у кожному випадку.

Висновки. Вивчення фразеології має велике значення для дослідження особливостей певного народу, створення уявлення про носіїв мови та їх світогляд. З давніх давен люди співіснують з тваринами, якості яких уособлюються в людині. ФО з найменуваннями тварин складають великий прошарок лексики і часто вживаються для позначення як позитивних, так і негативних якостей у характері людини.

ФО з зоонімами можна поділити на три семантичні групи: ФО, які характеризують людину з позитивної сторони; ФО, які надають людині невгавної оцінки та ФО, які позначають сприйняття певної події.

Фразеологізм, як носій національної забарвленості, перекладається у сукупності з екстралінгвістичними факторами. Розглядаючи особливості, які мають фразеологічні одиниці, та їх переклади доходимо висновку, що велика значущість мовних засобів, які зустрічаються в різних джерелах, слугує для їх передачі ФО іншою мовою. Дуже часто

важко передати переклад фразеологізмів за допомогою звичних принципів перекладу і потребує глибокого розуміння самотності мови. Значення багатьох фразеологізмів має свою специфіку, інколи тільки певні знання про менталітет народу допоможуть перекласти ФО коректно.

Лексема-зоонім відіграє значну роль в семантичній структурі фразеологізмів, обумовлюючи їх семантичну своєрідність. Завдяки своєму символічному значенню така лексема входить до складу фразеологізму, представляючи поведінку тієї чи іншої тварини.

У перспективі дослідження – розширення корпусу одиниць дослідження, структурна класифікація фразеологізмів з компонентом-зоонімом, застосування статистичних методів дослідження, виявлення національно-культурної своєрідності цих фразеологізмів.

Аннотация. Данное исследование посвящается изучению фразеологизмов с наименованиями животных. Фразеология отражает национальные особенности и представление о носителях языка. Фразеологическая единица с наименованиями животных представляют огромный шар лексики. В английской и украинском языках лексические единицы принадлежат к исконной лексики, которая издавна обозначает известных животных. Среди них чаще всего встречаются: cat «кот», dog «собака», horse «конь», bear «медведь», bird «птица», goose «гусь». Исследование фразеологических единиц с зоонимами позволило выделить 3 семантические группы, которые характеризуют положительные и отрицательные качества человека, а также фразеологизмы, которые обозначают восприятие события. Существует несколько способов перевода фразеологизмов, но для передачи символического значения лексемы-зоонима необходимо глубокое понимание самобытности языка.

Ключевые слова: фразеологизм, зооним, перевод, семантика.

Abstract. This article is devoted to the study of the phraseological units with denominations of animals. The phraseology reflects the national peculiarities and conceptions of the native speakers. The phraseological units with denominations of animals are abundant as a lexical group. In English and Ukrainian languages the lexical units belong to the primordial lexis, which denotes the well-known animals. The most frequent lexemes are cat «кіт», dog «собака», horse «кінь», bear «ведмідь», bird «птаха», goose «гусак». The analysis of the phraseological units allows to divide them into 3 semantic groups: phraseological units with positive features of a person, phraseological units with negative features of a person, and phraseological units with the perception of the event. There are a few ways of phraseological units translation, but to convey the symbolic sense of the denominations of animals lexemes you should have the sense of the «language's spirit».

Keywords: phraseological units, denominations of animals, translation, semantic.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Верхушева Н. А. Соматичні фразеологізми в острівних німецьких говорах: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / Алтайська державна педагогічна академія. – Іркутськ, 2009. – 16 с.
2. Кривенко Г. Л. Зоосемізми в англ. та укр. мовах: семантико-когнітивний і функціонально-прагматичний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Київський національний лінгвістичний ун-т. – К., 2006. – 20 с.
3. Молотков А. І. Основи фразеології російської мови / А. І. Молотков. – Л., 1977. – 281 с.
4. Нагорна О. О. Етнокультурні особливості семантики англ. фразеологізмів (на мат. британського варіанту англ. мови): Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2008. – 21 с.
5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Київ : Освіта, 1998. – 224 с.
6. Ярова Л. О. Особливості міжмовних еквівалентів англійських зоофразеологізмів в аспекті перекладу / Л. О. Ярова // Культура народів Причорномор'я. – №5. – Т. 3. – Сімферополь, 2003. – С. 150–155.
7. Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев. – 2-ге вид., випр. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2005. – 1056 с.
8. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин. – [7-е издание стереотип.]. – М. : Рус. яз. – медиа, 2006. – 571 с.
9. The Concise Oxford Dictionary of English Etymology / Ed. T. F. Hoad. – Oxford University Press, 1996 // Excess : www.oxfordreference.com.

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРИ СЛІВ У РОЗМОВНОМУ ЖАНРІ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛОМОВНОГО СЕРІАЛУ «ДРУЗІ»)

О. Г. Владова, М. Я. Оленяк

Анотація. У даному дослідженні подана інформація про поняття «гра слів» та його основні семантичні особливості у розмовному жанрі на матеріалі англomовного серіалу «Друзі». Методологічною основою роботи виступають системний та критичний підхід до аналізу літературної та джерельної бази. Специфіка дослідження передбачає використання описового методу для визначення, систематизації та узагальнення основних рис поняття «гра слів» та методу компонентного аналізу для виділення окремих семантичних особливостей тексту і їх дослідження. Основні результати роботи полягають у виділенні трьох типів гри слів у межах телесеріалу «Друзі» та визначенні рівня їх семантичного наповнення.

Ключові слова: гра слів, каламбур, мовна гра, омонімія, полісемія.

В межах сучасної лінгвістики мова розглядається як засіб передачі інформації та як система мовних одиниць, з яких складається зміст висловлювання, тому семантична структура мовних та мовленнєвих явищ привертає увагу багатьох дослідників в різних сферах сучасної лінгвістичної науки. Одним з таких явищ мови та мовлення слід вважати гру слів, яка як стилістичний прийом та мовний засіб створення комічного ефекту, виступає способом вивчення змістовної сторони висловлювань.

Дослідження гри слів як лінгвістичного явища, її класифікації та механізмів творення завжди привертало увагу лінгвістів, з-поміж яких слід відзначити роботи О. М. Александрової [7], О. Є. Воронічева [5], М. Л. Вотинцевої [4], Р. В. Кузьміної [6], С. С. Іванова [8], Т. П. Карпухіної [1], М. В. Ушкалової [12], І. В. Цікушевої [3], К. Lems [14]. Незважаючи на широке висвітлення поняття «гра слів» та його особливостей, в науковій літературі ще досі не існує достатньо повного опису використання цього явища у повсякденному житті, немає повного уявлення про функціонування гри слів в кінодискурсі та не надано чіткої характеристики семантичних особливостей каламбурів у розмовному жанрі.

Мета статті полягає в обґрунтуванні статусу гри слів як стилістичного прийому та мовного засобу в сучасній лінгвістиці, а також у розгляді семантичних особливостей каламбурів у розмовному жанрі.

Розглядаючи семантичні особливості гри слів та специфіку її функціонування у розмовному жанрі, насамперед необхідно визначити поняття «каламбур» у сучасній лінгвістиці та окреслити його основні риси.

Поняття «мовної гри» як окремих феномен мови та культури вперше отримало своє наукове обґрунтування в праці Л. Вітгенштейна «Філософські дослідження» (1945). З того часу цей мовний та мовленнєвий феномен досліджувався в межах різних підходів. Сучасна лінгвістика націлена на визначення та вивчення засобів і прийомів, які беруть участь у створенні «мовної гри» на різних рівнях мови. Одним з найважливіших питань залишається розмежування понять «мовної гри», «гри слів» та «каламбур».

Поняття «гра слів» та «каламбур» найчастіше ототожнюються в лінгвістиці. Так, Т. П. Карпухіна зазначає, що ці поняття визначаються як засоби художньої виразності, які функціонують в мові як жарти, створенні на основі полісемії, омонімії та схожому звучанні слів [1, с. 81]. Дослідниця зазначає, що поняття «гра слів» та «каламбур» підпорядковуються поняттю «мовна гра», яка виступає «гіперонімом, що трактується з максимальним ступенем широти та визначається тим, наскільки мова здатна виконувати «функцію мови» [1, с. 81].

За словами А. І. Ніколаєва, каламбур – це «стилістична фігура або самостійна мініатюра, яка ґрунтується на навмисній або мимовільній двозначності, яка виникає

завдяки схожості звучання слів або словосполучень, що мають різне значення і надають мовленню або тексту відтінок комічного» [2, с. 187].

І. В. Цікушева звужує поняття «мовної гри», визначаючи її як «усвідомлене та цілеспрямоване маніпулювання експресивними ресурсами мови, обумовлене реалізацією комічного ефекту» [3, с. 3]. М. Л. Вотинцева зазначає, що експресивність каламбурів найбільш чітко прослідковується в жартах. Вона зазначає, що «незважаючи на простоту змісту жартів, вони, «одягнені» в каламбур, часто набувають відтінку легкої іронії з елементами філософії» і «часом досить складно сказати, чому ж було так смішно» [4, с. 50].

Попри те, що поняття «мовна гра», «каламбур» та «гра слів» мають певні відмінності у значеннях, вони трактуються як синонімічні в межах сучасної лінгвістики, оскільки виконують однакові функції у мові та мовленні і найчастіше ґрунтуються на багатозначності слів.

Під час дослідження семантичних особливостей мовної гри слід зробити наголос на механізмах її творення. Механізми створення мовної гри або гри слів відрізняються за своєю структурою та частотою використання. До найбільш поширених засобів реалізації каламбурів належать омонімія та полісемія, з-поміж інших слід виділити розпад значення фразеологічних одиниць, гра цифр, фонетичне членування слів тощо. Кожний з прийомів в свою чергу може розподілятися на різні типи, а також характеризується використанням різних форм та значень слів, тому необхідно окремо зупинитися на розгляді кожного з механізмів.

Полісемія, як здатність слів мати різні лексичні значення в межах певних контекстах, досить широко використовуються для створення каламбурів. Це пояснюється її здатністю до економії мовних засобів. О. Є. Воронічев стверджує, що «з точки зору функціонування полісемантів актуальними для створення каламбурної опозиції є лексичні одиниці зі схожим планом вираження, які протиставляються за певними ознаками» [5, с. 192].

Омонімія як протиставлення слів, що звучать однаково, але мають різні значення, також досить часто використовуються для створення каламбурів. Р. В. Кузьміна зазначає, що «омонімія встановлює між словами лише звукову та графічну схожість, а змістовні асоціації відсутні, тому зіткнення омонімів завжди неочікуване, що створює більше стилістичних можливостей для обігрування» [6, с. 51]. О. М. Александрова виділяє такі типи омонімії, які використовуються для реалізації гри слів як: 1) морфологічну; 2) лексичну; 3) синтаксичну [7, с. 13].

З-поміж інших засобів створення гри слів можна виділити і такі, які не часто використовуються в мові. С. С. Іванов виділяє окремими типами гру цифр та розпад ідіоми чи фразеологічної одиниці [8, с. 228]. В лінгвістиці також виділяються пароніми (як окремий різновид омонімії), енантіосеманти та омоантоніми [5, с. 205], десемантизація лексем та стилізація [9, с. 70], котекстуалізація [10, с. 38] як механізми творення гри слів. Дослідниця Ю. Н. Мухіна говорить про використання okazionalizmів як окремого засобу створення гри слів [11, с. 279]. Нове слово піддається процесу генералізації і уточнює значення слова, на основі якого було створено okazionalizm.

В межах західноєвропейської традиції каламбури прийнято класифікувати за способом творення на чотири категорії: 1) омофони (soundlike puns); 2) полісеманти (lookalike puns); 3) схожі за звучанням слова (close-sounding puns); 4) текстові каламбури (texting puns), що включають в себе специфічні цифрові, алфавітні та спрощенні форми написання слів [14, р. 29]. Лінгвіст М. Джигоргадзе поділяє каламбури на лексико-семантичні, структурно-синтаксичні та структурно-семантичні, але також виділяє окремий підтип, який в західноєвропейській лінгвістиці отримав назву «візуальна гра слів», тобто, коли концепт мовної гри прикріплюється до певного зображення [15, р. 364].

Під час дослідження семантичних особливостей каламбуру у розмовному стилі насамперед слід враховувати механізми творення гри слів, оскільки на основі них

визначається, яке саме значення несе в собі та чи інша мовна гра. Каламбур має складну інформативну структуру, оскільки він, як і будь-який інший стилістичний прийом, передає певну інформацію. До складу каламбуру входять щонайменше дві мовні одиниці, які впливають на формування змісту усього прийому і можуть бути побудовані на взаємодії різних ознак слова.

Аналізуючи американський телесеріал «Друзі», насамперед слід зазначити, що оскільки останній належить до кінодискурсу, з притаманним йому усним типом мовлення, використання каламбурів є досить поширеним явищем в межах серіалу. З-поміж таких типів каламбурів, кожен з яких характеризується особливостями своєї семантики, можна виділити фонетичні, лексичні та фразеологічні каламбури.

Головною ознакою формування фонетичного каламбуру виступає звукове оформлення висловлювання. Найчастіше фонетичні каламбури побудовані на омонімії, а саме на омофонах, тобто словах, які однаково вимовляються, однак по-різному пишуться та мають різні значення. Фонетичні каламбури в межах телесеріалу «Друзі» також можна розподілити на такі групи: каламбури, які базуються на звуковому обігруванні власних назв, а саме імен персонажів серіалу, назв відомих пам'яток чи місць відпочинку, а також гра слів, яка формується на основі обігрування схожого звучання загальних назв.

Перша група фонетичних каламбурів, які базуються на звуковому обігруванні власних назв, ґрунтується на тому, що в межах висловлювання обігрується схоже звучання власної назви із загальною, наприклад:

(at Westminster Abbey; Joey finds out Chandler's impression about Westminster Abbey)

Joey: "What do you think of the Abbey?"

Chandler: It's great! They're thinking of changing the name.

Joey: To what?

Chandler: To "Put the Camera Away"!

Joey: Man, you are Westminster Crabby" [16, season 4, episode 23].

У цьому прикладі гра слів формується на схожому звучанні слів «*Abbey*» та «*crabby*». Використання таких співзвучних слів мовцем створює, в першу чергу, гумористичний ефект, оскільки слово «*crabby*» в перекладі на українську означає «скиглий» і в дослівному перекладі означало б «*Вестмінстерський скиглий*».

Друга група фонетичних каламбурів базується на схожому звучанні слів, які належать до розряду загальних назв. Ця група характеризується тим, що зазвичай в каламбурі беруть участь два слова у висловлюванні, які схожі за звучанням та належать до різновиду загальних назв, наприклад:

1) (at Monica and Rachel's apartment; talking about Monica's dating with Paul)

Joe: "Your "not a real date" is with Paul, the wine guy?"

Phoebe: What does it mean? Does he sell it, drink it? Or he just complains a lot?" [16, season 1, episode 1].

2) (at Central Perk; Chandler is telling Joey how to deal with young talented actors)

Chandler: "You've got to accept that.

Joey: Except what?" [16, season 2, episode 16].

У наведених прикладах гра слів формується не лише на основі омофонів, але й за допомогою рими. Так, у першому прикладі, слово «*wine*» імпліцитно протиставляється лексемі «*whine*». Обидва слова однаково вимовляються, однак по-різному пишуться та мають різне значення («*вино*» – «*жалітися, хникати*»), тому належать до омофонів. У другому прикладі пара слів, які утворюють каламбур, саме «*accept*» та «*except*» належить до паронімів, оскільки звучать та майже однаково пишуться, однак мають різне значення: у першому випадку слово означає «*приймати щось/когось*», в той час як у другому лексема належить до прийменників і означає «*замість*».

До групи лексичних каламбурів відносяться різні типи гри слів, які базуються на обігруванні слів або їх частин, на багатозначності та омонімії, на основі різних лексичних

категорій, таких як антоніми, терміни, абрєвіації тощо. В американському телесеріалі «Друзі» лексичні каламбури є найпоширенішим різновидом гри слів, які ґрунтуються на різних способах обігрування значення слів, наприклад:

(at Central Perk; Rachel is talking about her financial problems)

Rachel: "What's FICA? Why's he getting all my money?" [16, season 1, episode 4].

У наведеному прикладі гра слів формується на основі обігрування не лише окремих слів, але й їх абрєвіацій. Так, у цьому прикладі обігрується лексична одиниця «FICA», абрєвіація від *Federal Insurance Contributions Act*, документ про відрахування у фонд соціального страхування, який відомий американському суспільству, однак в контексті серіалу наведена власна назва, яка трактується як чийсь ім'я, оскільки має схожу вимову.

Фразеологічні каламбури володіють своїми власне фразеологічними особливостями, в той час як гра слів на основі фразеологізмів досить часто не виключає використання лексичних одиниць: обігрування окремих компонентів сталих виразів є найпоширенішим прийомом. У телесеріалі «Друзі» використання фразеологічних каламбурів не є частотним явищем. Однак, в діалогах героїв використовуються сталі вирази, які виступають основою створення каламбурів, наприклад:

(at the hospital; Phoebe is talking about some old lady)

Phoebe: "What? She's not passed! She's present! She's back! What's going on?" [16, season 1, episode 8].

У цьому прикладі обігрується значення фразеологічної одиниці «*to pass away*», що означає «померти». Дієслово «*to pass*» у висловлюванні отримує значення «проходити повз», хоча з контексту зрозуміло, що мова йде про смерть людини, а не її здатність ходити. Така гра слів спрямована на те, щоб викликати у глядача гумористичний ефект на основі багатозначності слова.

Таким чином, проаналізувавши каламбури у телесеріалі «Друзі» слід узагальнити, що семантичні особливості гри слів у межах кінодискурсу необхідно аналізувати залежно від типу мовної гри. Так, фонетичні каламбури базуються на обігруванні звучання слів, що мають різне значення. Вони характеризуються переважанням звучання над сенсом. Часом це переважання є настільки помітним, що виникає сумнів чи насправді такий зворот належить до каламбурів. Лексичні каламбури мають дещо складнішу семантику, оскільки для їх розуміння глядачу необхідно знати щонайменше два значення, які притаманні слову, яке використовується як основний елемент гри слів. Якщо зрозуміти лексичний каламбур за допомогою контексту не вдається, тоді його найчастіше основна функція, а саме створення гумористичного ефекту, не буде виконана. Фразеологічні каламбури володіють найскладнішою семантикою, оскільки для розуміння гри слів, яка заснована на фразеологізмі, глядачу необхідно насамперед знати значення цієї одиниці, а вже потім переосмислювати його в контексті каламбури. В межах телесеріалу «Друзі» фразеологічні каламбури мають досить прозору семантику, яку можна зрозуміти з контексту висловлювань.

Отримані результати дослідження можна використати для подальшого вивчення гри слів у розмовному жанрі, а також в межах кінодискурсу. З-поміж інших перспектив подальшого дослідження феномену мовної гри слів можна виділити вивчення різних типів каламбурів та їх семантичних особливостей.

Аннотація. В данном исследовании представлена информация о понятии «игра слов» и ее основных семантических особенностей в разговорном жанре на материале англоязычного сериала «Друзья». Методологической базой работы выступают системный и критический подходы к анализу литературной базы. Специфика исследования предполагает использование описательного метода для определения, систематизации и обоснования главных черт понятия «игра слов» и метода компонентного анализа для выделения семантических особенностей текста и их исследования. Основные результаты работы заключаются в выделении трех типов игры слов в телесериале «Друзья» и определения уровня их семантического наполнения.

Ключевые слова: игра слов, каламбур, языковая игра, омонимия, полисемия.

Abstract. The article deals with the notion of play on words and its main semantic peculiarities in colloquial style on the basis of the *Friends* American TV series. The methodological basis of the research includes the systemic and critical approaches to the literature analysis. The research specificity presupposes the appliance of descriptive method for identification, systematization and generalization of the notion of play on words and the method of component analysis for determining text's semantic peculiarities and their research. The main results of the work are confined in identification of three types of pun in the *Friends* American TV series and determination of the level their semantics.

Key words: play on words, pun, language game, homonymy, polysemy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Карпухина Т. П. Игра слов и морфемный повтор: комическое «соствязание» смыслов в словах с общей морфемой (на материале английской художественной прозы) / Т. П. Карпухина // Вестник ВГУ. Серия: «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – Хабаровск, 2007. – Вып. 1. – С. 81-89.
2. Николаев А. И. Основы литературоведения / А. И. Николаев. – Иваново: ЛИСТОС, 2011. – 255 с.
3. Цикушева И. В. Феномен языковой игры как объект лингвистического исследования / И. В. Цикушева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – СПб., 2009. – № 90. – С. 169–171.
4. Вотинцева М. Л. К проблеме перевода омонимичного каламбура / М. Л. Вотинцева // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь, 2012. – Том 25 (64) № 1. Часть 1. – С. 50-54.
5. Вороничев О. Е. Каламбур как феномен русской экспрессивной речи: дисс. на соискание уч. степени доктора фил. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Вороничев Олег Евгеньевич. – М., 2014. – 723 с.
6. Кузьмина Р. В. Полисемия и омонимия как лексические средства языковой игры (на материале русской поэзии и английских анекдотов) / Р. В. Кузьмина // Вестник Ивановского государственного химико-технологического университета. – Иваново, 2014. – С. 49–58.
7. Александрова Е. М. Омонимия как механизм создания языковой игры в разноструктурных языках / Е. М. Александрова // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – Иркутск, 2011. – Вып. 55. – С. 13–16.
8. Игра слов и способы её создания: смысловая и звуко-смысловая игра слов / С. С. Иванов // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Лингвистика». – Нижний Новгород, 2009. – № 6 (2). – С. 227–231.
9. Матвеева Е. Н. Языковая игра в поэзии игоря северянина / Е. Н. Матвеева // Вестник ВГУ. Серия: «Филология. Журналистика». – Воронеж, 2009. – № 1. – С. 69–71.
10. Москвин В. П. Каламбур: приемы создания и языковая основа / В. П. Москвин // Филологические беседы. Серия «Русская речь». – Волгоград, 2011. – № 3. – С. 35-42.
11. Мухина Ю. Н. Ироническая маркированность каламбура в художественном дискурсе / Ю. Н. Мухина // Вестник СГТУ. Серия «Лингвистика». – Самара, 2006. – № 3 (15). – С. 276-281.
12. Lems K. Laughing All the Way: Teaching English Using Puns / K. Lems // English Teaching Forum. – United Kingdom, 2013. – P. 26–33.
13. Giorgadze M. Categories of visual puns / M. Giorgadze // European Scientific Journal. – Tbilisi, Georgia: Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, 2016. – P. 362–368.
14. Friends online [Электронный ресурс] // английською. – Режим доступа до серіалу: <http://friends-online.co/eng/>

УДК 811,111'161.2

СЕНСОРНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЕМОЦІЙ В АНГЛОМОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ 19 ст.)

А. А. Гребенюк, В. І. Калініченко

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей мовної об'єктивації окремих аспектів сенсорної концептуалізації емоцій в англomовній картині світу на матеріалі вибраних текстових фрагментів з художніх творів англomовних письменників 19 ст. У межах наукової розвідки розглянуто реалізацію перцептивно-когнітивного концепту на рівні п'яти сенсорних блоків, що виявляють свою значущість або

незначущість для мовної свідомості англомовних комунікантів у процесі концептуалізації емоцій за допомогою сенсорних рецепторів. Опрацювання емпіричного матеріалу здійснюється за рахунок методів лінгвістичного опису, семантико-когнітивного та кількісного аналізу. Результати дослідження дозволяють констатувати перевагу візуального та аудіального блоків сенсорної концептуалізації емоцій мовцями, значно меншу значущість смакового і тактильного блоків і несформованість нюхового блоку в межах системи перцептивної концептуалізації емоцій у площині англомовної картини світу.

Ключові слова: сенсорна концептуалізація, когнітивна інтерпретація, концепт, когнітивна ознака, емоція, модус перцепції.

На сучасному етапі розвитку когнітивної лінгвістики та лінгвістики емоцій значно підвищився науковий інтерес до вивчення вербального вираження специфіки концептуалізації емоцій у мовній картині світу. Дослідники все активніше починають звертатися до студювання проблем визначення мовних засобів, за допомогою яких мовець передає своє ставлення, думки та почуття. У поданій науковій розвідці зосереджено увагу на особливостях сенсорної концептуалізації емоцій, тобто, яким чином комунікант виражає свої емоції за допомогою основних перцептивних аналізаторів – зору, слуху, смаку, дотику та нюху, що відбивається у вибраних текстових фрагментах американської художньої літератури 19 ст.

Актуальність обраної проблематики визначається загальними тенденціями сучасних досліджень у галузях когнітивної лінгвістики та лінгвістики емоцій, що, головню, прослідковується у працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців (А. Вежбицької, Е.Б. Гольдштайна, Н.А. Красавського, О.С. Кубрякової, Р. Ленекера, О.Ю. Мягкової, В.І. Шаховського, З.Д. Попової, Й.А. Стерніна та ін.).

Мета цієї наукової розвідки полягає у вивченні особливостей сенсорної концептуалізації емоцій в англомовній картині світу на матеріалі вибраних текстових фрагментів з літературних художніх творів американських письменників початку ХІХ ст., у яких здійснюється мовна об'єктивація візуального, нюхового, аудіального, тактильного та смакового блоків концептуалізації емоцій.

Мова – це один із об'єктів сприйняття, що в якості джерел використовує невербальні знаки, чуттєвий образ, а розвиток мовних навичок розвиваються за допомогою перцептивних процесів. Вважають, що сенсорно-перцептивні процеси сприйняття дійсності стали важливими регуляторами діяльності індивіда та одним з основних способів вираження життєдіяльності, пов'язаної з пізнанням навколишнього середовища і його чуттєвим відображенням у свідомості індивіда у формі сенсорних образів [7, с. 115].

Концептуалізація – процес утворення та формування концепту в свідомості, осмислення нової інформації, що призводить до створення нових концептів [1, с. 18–36]. Проблема сенсорної концептуалізації емоцій полягає у ретельних пошуках підходів до вивчення функціонування процесів, які виникають не тільки в рамках мови, але й у взаємозв'язку з психологією. Суб'єктивне ставлення до дії виражають емоції. Тому вони реалізуються через міміку, жести і, нарешті, сенсорні рецептори [3, с. 128]. На цьому етапі потрібно обґрунтувати психологічну основу механізму сприйняття. Для того, аби зрозуміти що є механізмом, потрібно звернутися до визначення. Отже, сприйняття – це складна система переробки інформації, механізм якого ґрунтується на принципі відчуттів, джерелами яких є, головню, органи відчуття. Емоція може бути виражена словом або образом. Коли виникає емоція, тоді свідомість індивіда звертається до вже відомих матеріальних, конкретних, абстрактних, реалій та процесів життєдіяльності [11, с. 32].

Перцептивно-когнітивна реалізація емоцій виникає найчастіше в метаморфічному вигляді, а їх відображення виникає на абстрактному рівні. Спостерігається схильність до «обгортання» емоції метаморфічними мовними засобами. Наступним етапом є формування можливості «бачити», «чути», «нюхати», «торкатися», «смакувати», тобто відбувається процес сенсорної концептуалізації емоцій. Перцептивно-когнітивний процес, або процес сенсорної концептуалізації базується на образі та перцепції, між ними формується взаємовідношення та виникає сприйняття,

яке є результатом рефлексії зорового, слухового, нюхового, смакового і тактильного органів відчуття. Існують канали різного типу для отримання інформації. Безпосередньо в цьому процесі беруть участь рецептори або чуттєві аналізатори (зоровий, слуховий, нюховий, тактильний та смаковий). Але для встановлення типу емоційного стану найчастіше задіяні всі форми чуттєвої концептуалізації, тобто сприйняття якості результату.

Становлення когнітивного підходу в сучасній лінгвістиці зумовлено ростом інтересу науковців до феномену сенсорної концептуалізації та розглядається в якості фундаменту для вивчення пізнавальної діяльності людини [5, с. 10]. Для напрацювання досвіду у визначенні статусу перцепції потрібно враховувати процеси на основі мислення та мови [6, с. 18].

Найбільш ефективним способом для визначення типу та сутності перцепції є спостереження за мовою як формою відображення та вираження розумових процесів. Важливо відзначити, що мова є «сховищем всіх знань», де фіксується менталітет нації та окремого індивіду. У процесі пізнання формується чуттєвий образ, у формуванні якого беруть участь мислення, пам'ять, асоціативність [5, с. 79–82]. Створення картини світу в художньому тексті зумовлено мовою та індивідуально-авторською концептуальною картиною світу, реалізуючись за допомогою мовних засобів [9, с. 56]. У процесі формування картини світу головну роль відіграє перцепція. На важливість «перцептивного» концепту, а також на сенсорну репрезентацію як основу для формування концепту, вказують багато науковців. Варто зазначити, що наше дослідження проводилося на основі англійських художніх творів «Гордість та упередження» Дж. Остін, «Північ та Південь» Е. Гаскелл та «Джейн Ейр» Ш. Бронте. В якості емпіричного матеріалу відібрано 269 текстових фрагментів, що становить (100 %).

Як вже було вказано вище, основними каналами сприйняття інформації слугують наступні рецептори: зоровий, слуховий, тактильний, смаковий та нюховий. Розглянемо реалізацію сенсорних рецепторів більш детально. Як відомо, зоровий канал формує реалізацію **візуального сприйняття**, тому варто зазначити, що в результаті дослідження візуальної перцепції було виявлено, що вона є одним із способів просторової орієнтації людини.

І. Ю. Колесов дотримується думки про те, що зорове сприйняття є найбільш вивченим пластом в системі мовознавства [4]. Візуальність є однією з базових характеристик для формування художнього образу. Це конкретно-чуттєвий спосіб вираження дійсності. Зокрема, якщо образ формується заочно, він все одно стає візуальним. Все, що пов'язане з навколишнім середовищем, має комплексний склад, але одна з характеристик є центральною. Через те, що чіткого поняття про зорове сприйняття поки що немає, існують протиріччя, які ознаки все ж таки мають виражатися контекстуально.

В рамках блоку візуального сприйняття виділено 192 од. (71,3 %). Наступні приклади вдало проілюструють реалізацію візуального блоку, зокрема: *He even looked at her with a smile of affected incredulity* («Pride and Prejudice» J. Austen), *Mr. Thornton saw her beautiful eyes lifted to her father, full of light, half-laughter and half-love, as this bit of pantomime went on between the two, unobserved, as they fancied, by any* («The North and the South» E. Gaskell) та ін. Представлені приклади відображають реалізацію перцептивного компоненту візуального блоку сприйняття інформації і надання емоційного забарвлення. Візуалізація є одним із найважливіших інструментів для пізнання, вираження та моделювання образу в поетичному тексті. Ситуація візуалізації та розумової діяльності формують єдиний когнітивний механізм. У межах поданого блоку варто відзначити формування когнітивного компоненту, тобто створення метаморфічного образу візуального сприйняття: *Her eyes began to see the bright serene contemplation of the hopeful future* («The North and the South» E. Gaskell). *Mrs. Thornton saw the battle-spirit in Margaret's eyes, and it called up her combativeness also* («The North and the South» E. Gaskell) та ін.

Наступним в категорії сенсорної концептуалізації емоцій варто представити **аудіальний блок**, який базується на слуховому сприйнятті. Реалізація аудіального блоку відбувається за рахунок створення образу як комплексу сенсорної концептуалізації та формування емоційного стану в ментальній діяльності людини [3, с. 240]. Класичні теорії вказують на той факт, що

відбувається процес фіксації почуттів. Науковці наразі студіюють і специфіку формування звукової картини світу. В першу чергу вона розглядається як праобраз світогляду самого письменника.

На сучасному етапі розвитку когнітивної лінгвістики аудіальний блок ще не вивчений досконало. На початку 1990-х років у вітчизняній психології виникло поняття «емоційний слух» [цит. за 3, с. 248]. Цей термін пов'язаний з визначенням емоцій за допомогою слухового рецептору. Подібний процес підтверджує також і факт того, що існує кореляція між артикуляційним апаратом та слуховим рецептором. Згідно з результатами останніх досліджень спостерігається наступна тенденція – емоційний слух виникає та розвивається в процесі формування особистості та накопичення необхідного досвіду. В рамках емпіричного матеріалу виділено 39 од. (14,5 %). Зокрема, наступні приклади вдало реалізують ознаки аудіального блоку: *She often listened with an astonishment bordering on alarm at her lively, sportive, manner of talking to her brother.* («Pride and Prejudice» J. Austen), *«Listening to him was a relief for all of them»* («Jane Eyre» Ch. Bronte), *«Jane!» he said, in such an accent of bitter sadness it thrilled along every nerve I had* («Jane Eyre» Ch. Bronte) та ін.

Одним із найважливіших чуттєвих рецепторів, що дає можливість людині формувати уявлення про особливості предмета, є **тактильне сприйняття**.

Ю. Д. Апресян наголошує, що тактильне сприйняття знаходиться на третьому місці в ієрархії чуттєвих рецепторів, тому що не є провідним для формування образу про предмет. Дослідження різних років дають підстави зауважити про те, що кількість текстових фрагментів на предмет особливостей тактильного сприйняття є набагато меншою, ніж зорових та слухових. Т.С. Борейко дотримується думки про те, що тактильне сприйняття може викликати окремі типи емоційних станів, а саме реакцію на фактуру та температуру [2, с. 95]. Лексика, яка супроводжує опис, є в широкому сенсі експресивною, що дає можливість урізноманітнити сутність образів та дій у художньому творі. Використання такого роду лексики формує змістово-концептуальну та підтекстну образність твору.

Зокрема, тактильні сенсоризми грають важливу роль для реалізації авторської картини світу та естетичної моделі. Тактильне сприйняття є важливим компонентом для формування образу письменника та виступає інструментом для створення неповторних відтінків. Лексичне наповнення цього блоку є обмеженим, що робить його перспективним для подальшого детального дослідження. Склад емпіричного матеріалу за даною ситуацією становить 34 од. (12,6 %). До прикладу, *«He kissed it with affectionate gallantry, though he hardly knew how to look, and they entered the house.* («Pride and Prejudice» J. Austen), *«Still, it was the simple straightforward way of explaining his meaning; so, putting aside the touch of shyness that brought a momentary flush of colour into his dark cheek, he said* («The North and the South» E. Gaskell). В цьому випадку відбувається реалізація базового емоційного стану – кохання або прихильність. Фрагмент *«What a cold, loose touch, he impressed on my fingers!* («Jane Eyre» Ch. Bronte)» ілюструє жорстокість як базовий емоційний стан.

Наступним блоком сенсорного сприйняття є **смаковий**. Через те, що лексичний ряд для вираження смаку є обмеженим, категорія «смак» отримує передостаннє місце в ієрархії чуттєвості. О. В. Макарова вважає, що специфіка реалізації смакової семантики в художньому тексті включає в себе важливу характеристику: джерело смаку представлено імпліцитно, а вираження естетичної функції відбувається за рахунок встановлення асоціативних зв'язків [8, с. 7].

Поєднання з іншими типами сенсорних відчуттів, зокрема, з нюховим, є одним із важливих факторів смакового сприйняття. Коли людина відчуває запах, вона бере до уваги не весь об'єкт в цілому, а лише одну з його характеристик [10, с. 6]. Смак пов'язаний також з іншим типом перцепції – тактильним. За твердженням Т.С. Борейко, тактильне та смакове сприйняття є контактними в першу чергу [2, с. 101]. За якістю смак традиційно

розділяють на солодкий, солоний, гіркий, гострий, кислий. Вони здатні перемішуватися та реалізовувати нову смакову картину.

Однією із значущих зон концептосфери смаку є емоція, при цьому відбувається процес переосмислення подразників, що реалізується за допомогою позначення емоційних станів. Спостерігається інтеграція тілесного, концептуального, емоційного, ментального і, як результат, виникає певний комплекс, в якому ментальна інформація розглядається через призму тілесного. Перенесення відбувається за рахунок смакових характеристик та його перенесення до позначення емоційного стану.

В ході дослідження було відібрано відповідні 3 текстових фрагменти (1,2 %). Зокрема, емоційний стан «незадоволення» виражено в наступному прикладі: «*But the misfortune of speaking with bitterness is a most natural consequence of the prejudices I had been encouraging*» («*Pride and Prejudice* J. Austen), "I'm easier in my mind for having spit it out; but I want some thoughts of the world that's far away to take the weary taste of it out o' my mouth («*The North and the South*» E. Gaskell).

Останнім етапом для презентації сенсорної концептуалізації емоцій є ситуація **сприйняття запаху**. Нюхове сприйняття має низку специфічних особливостей, пов'язаних з мисленням та реалізацією асоціативного ряду. Найчастіше мовна репрезентація виражає поєднання двох типів сприйняття – запах та смак. Наразі існує проблема класифікації мовних засобів, які визначають процеси сприйняття запаху, тому і прослідкувати їх реалізацію в мовній картині світу досить важко. Запах є менш об'єктивним з поміж різних типів перцепції, а об'єктом стає джерело запаху. Об'єкт є важливим центром реалізації процесу нюхового блоку. На лексичному рівні він представлений як у прямому, так і переносному значенні. Об'єкт також розглядають з різних сторін, зокрема, як за допомогою метафори, так і контекстуальних синонімів.

Головні проблеми – це розмаїття запахів та індивідуальна оцінка. Лінгвісти вказують на той факт, що в повсякденному житті людина зустрічається з великою кількістю запахів, але немає потреби в їх вербальному вираженні. Лексика для позначення одоративних відчуттів є збіднілою, проте виникає широке поле для їх вираження. Зокрема, за допомогою метафори, тому передача емоційних станів за допомогою нюхового сприйняття найчастіше реалізується переносно.

Як зазначає Н. С. Павлова, головна особливість розвитку метафоричного значення лексики із семантикою запаху полягає в тому, що метафоричне перенесення відбувається на основі подібності до запаху певного предмета, при цьому ольфактивними характеристиками наділяються предмети та явища об'єктивної дійсності, що фізично нездатні мати запах, такими чином, за ними закріплюється уявний запах [цит. за 9, с. 16]. В ході дослідження було виявлено лише 1 текстовий фрагмент, що становить 1 од. (0,4 %). Ілюстративним є приклад: I saw a *universal manifestation of discontent when the fumes of the repast met the nostrils of those destined to swallow it* («*The North and the South*» E. Gaskell).

Отже, в ході дослідження було визначено, що візуальний та аудіальний блоки є найбільш насиченими, про це свідчить кількість відібраних текстових фрагментів та розширений асоціативний ряд. Блок тактильного сприйняття є обмеженим лексично, оскільки відображає лише загальні особливості предмету. Блок смакового сприйняття частіше представлений у взаємозв'язку із запахом і є поширеним в гастрономії. Нюхове сприйняття є важливим процесом в житті людини, але в лінгвістиці виникають труднощі з його конкретним вираженням. У першу чергу труднощі виникають через те, що у кожної людини спостерігається індивідуальна оцінка запаху. Лексика з урахуванням сприйняття запаху є обмеженою на сьогоднішній день, тому ця категорія перцепції потребує більш конкретного дослідження.

Перспективним для подальших досліджень сенсорної концептуалізації емоцій в англійській мовній картині світу є вивчення зазначеної проблематики на матеріалі різних типів

дискурсу, а також мовленнєвих зразків, одержаних за результатами психолінгвістичних експериментів із залученням представників американської, британської та інших англомовних спільнот.

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей языковой объективации отдельных аспектов сенсорной концептуализации эмоций в англоязычной картине мира на материале текстовых фрагментов художественных произведений англоязычных писателей 19 ст. В рамках исследования рассмотрена реализация перцептивно-когнитивного концепта на уровне пяти сенсорных блоков, которые демонстрируют свою значимость или незначимость для языкового сознания англоязычных коммуникантов в процессе концептуализации эмоций с помощью сенсорных рецепторов. Обработка эмпирического материала осуществляется с помощью методов лингвистического описания, семантико-когнитивного и количественного анализа. Результаты исследования позволяют констатировать преимущество визуального и аудиального блоков сенсорной концептуализации эмоций для англоговорящих, существенно меньшую значимость вкусового и тактильного блоков и несформированность нюхового блока в рамках системы перцептивной концептуализации эмоций в плоскости англоязычной картины мира.

Ключевые слова: сенсорная концептуализация, когнитивная интерпретация, концепт, когнитивный признак, эмоция, модус перцепции.

Abstract. The article deals with studying the peculiarities of verbalization of the certain aspects of perceptual conceptualization of emotions in the English language worldview and is based on the selected pieces from the English fiction of the 19th century. In the paper realization of perceptual and cognitive conceptual units at the level of five basic sensory blocks is discussed, their significance and insignificance for language consciousness of English speakers in terms of perceptual conceptualization of emotions is observed. Empirical data are processed by means of linguistic description method, the method of semantic and cognitive analysis, quantitative method. According to the results of the research the author claims the visual and the audial blocks to dominate the tactile and the gustatory blocks which appear to be less significant for English speakers in the process of sensory conceptualization of emotions, whereas the odor block appears to be generally unformed in the plane of the English language worldview.

Key words: perceptual conceptualization, cognitive interpretation, cognitive sign, concept, emotion, modus of perception.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики / Н. Н. Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1 – С. 18–36.
2. Борейко Т. С. Ситуация тактильного восприятия: способы представления в системе русского языка и в языковом сознании индивида : дис. на соискание учён. степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Борейко Т. С. – Омск, 2006. – 224 с.
3. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2008. – 783 с.
4. Колесов И. Ю. Проблемы концептуализации и языковой репрезентации зрительного восприятия (на материале английского и русского языков) / И. Ю. Колесов. – Барнаул : БГПУ, 2008. – 354 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е. С. Кубрякова // Вопр. когнитивной лингвистики. Известия РАН. Серия литературы и языка. – М. : РАН, 2004. – Вып. № 1. – С. 10–13.
7. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания : [монография] / А. А. Леонтьев. – М. : Комкнига, 2005. – 307 с.
8. Макарова О. В. Лингво-когнитивный аспект высказываний, репрезентирующих фрейм вкуса в современном русском языке: автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / О. В. Макарова. – Барнаул, 2007. – 21 с.
9. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики : [монографія] / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
10. Ставицька Л. О. Асоціативне поле запаху в сучасній українській мовній свідомості (гендерний аспект) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия Филология. – 2006. – Т. 18 (57), № 1. – С. 216 – 220.
11. Фомина М. А. Концептуализация «пустого» в языковой картине мира [Текст]: автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. филол. наук: 10.02.19 «Общее языкознание» / М. А. Фомина. – Москва, 2009. – 29 с.
12. Goldstein E. B. Sensation and Perception. Eighth. Edition. / E. B. Goldstein. – Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2009. – 500 p.
13. Langacker R. Conceptualization, Symbolization, and Grammar [Text] / R. Langacker // International Journal of Cognitive Linguistics. – N.Y. : Nova Science Publishers, 2010. – Vol. 1 – p. 31–63.

КОМПАРАТИВНІ ДІАЛЕКТНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В ГОВІРЦІ СЕЛА ЄЛИЗАВЕТІВКИ МАР'ІНСЬКОГО РАЙОНУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

О. А. Григоренко, Аксьонова І. О.

Анотація. Стаття присвячена аналізу компаративних фразеологізмів східностепової говірки. Фразеологізми було охарактеризовано за структурою, граматичною функцією, семантикою порівняльного компонента. Для аналізу використано описовий та порівняльний методи. За граматичною відповідністю виявлено фразеологізми на позначення стану, дії та характеристики людини (прикметник, прислівник і дієслово); структурно сполуки було поділено на члени речення (підмет, додаток, означення, обставина). Дослідження семантики виявило наявність конотації – негативної, рідше – позитивної.

Ключові слова: компаративний діалектний фразеологізм, порівняльний компонент, говірка, діалект.

Фразеологізми є невід'ємною частиною лексичного складу кожної говірки, у них зафіксовані фрагменти численних вірувань і звичаїв, що сьогодні нерідко вже втратили будь-яку мотивацію й сенс. До того ж, сталі звороти містять усебічну картину навколишнього світу, характеризують родинні стосунки і вчинки людей, щоденний побут і трудову діяльність, зовнішність особи та її фізіологічні потреби, фізичні вади й моральні якості людини.

У другій половині ХХ ст. питання діалектної компаративної фразеології порушено в роботах М. Алефіренка, Г. Доброльожі, А. Івченка, В. Мокієнка, О. Юрченка, В. Білоноженко, І. Гнатюк та ін. На діалектному матеріалі фразеологізми досліджено в роботах: В. Лавера (діалекти карпатського регіону); Н. Бабич (буковинські); Ю. Прадіда (бойківські); М. Олійник (гуцульські); Г. Ступінської (лемківські); В. Чабаненка (нижньонаддніпрянські); Л. Ройзензона (слобожанські); Т. Грици, А. Поповського (степові); О. Плетневої (центральнослобожанські); К. Глуховцевої, І. Мілевої, Р. Міняйла, Н. Скоробагатко, В. Ужченка, Д. Ужченка (східнослобожанські, східностепові) [3].

Серед мовознавців досі не існує єдиного підходу до визначення поняття «фразеологічна одиниця» (ФО). Цей термін був уведений В. Виноградовим для позначення тих сполук, які не утворюються в процесі мовлення, а відтворюються за традицією [1, с. 27]. В. Жуков називає фразеологізмом «стійку нарізно оформлену відтворювану одиницю мови, наділену цілісним значенням, здатну сполучатися з іншими словами» [2, с. 102]. На думку М. Шанського, фразеологічна одиниця – «це відтворювана одиниця мови з двох чи більше наголошуваних компонентів слівного характеру, фіксована (тобто постійна) за своїм значенням, складом і структурою» [2, с. 102].

Фразеологізмом можна назвати семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур, не створюється у процесі мовлення, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивими їй лексичним складом і значенням.

Фразеологічний склад мови має системний характер, але не є звичайною сукупністю ізольованих фразеологізмів. Фразеологічна одиниця – елемент фразеологічної системи, якій властиві певні закономірності, оскільки вона є впорядкованою множиною [2, с. 37].

Фразеологічна система – це традиційна єдність системних відношень між компонентами фразеологічних одиниць і ФО між собою на основі їх структурно-семантичних особливостей [4, с. 52].

Фразеологічні одиниці як знаки вторинного найменування мають потужний емоційно-експресивний та оцінний потенціал. Серед таких відносно стійких сполучень слів з цілісним значенням вирізняються компаративні фразеологічні одиниці (КФО) – замітники певних назв понять, процесів, якостей, прями номінації яких у певному дискурсивному оточенні не є влучними. Пізнаючи світ, людина йде від відомого до невідомого. Невідоме порівнюється з відомим. Порівняння виступає в пізнанні як форма відображення найбільш загальних

властивостей і відношень об'єктивної дійсності і, по-друге, як засіб пізнання тих самих властивостей і відношень.

Компаративними (від лат. *comparatives* – порівняльний) фразеологічними одиницями називають стійкі та відтворювані словосполучення, фразеологічна специфіка яких ґрунтується на традиційному порівнянні. Для досягнення стилістичного урізноманітнення використовуємо рівнозначні терміни *компаративема*, *компаративна фразема*, *компаративна фразеологічна сполука*, *порівняльний фразеологізм*, *стійке народне порівняння*. Структурно-семантична своєрідність компаративних фразеологізмів полягає в тому, що характеристика якості або дії відбувається через порівняльну групу або порівняльне підрядне речення, що вводиться сполучниками *як*, *мов*, *немов*, *наче*, *неначе*.

Порівняльні фразеологізми – це, як правило, двокомпонентні структури, перший елемент яких називає властивість чи якість, дію чи стан суб'єкта. Другий компонент, порівняльний (порівняльна група або порівняльне підрядне речення), вводиться сполучником. В. Огольцев виокремлює в порівнянні такі компоненти: 1) елемент А – те, що порівнюється (суб'єкт порівняння); 2) елемент В – те, з чим відбувається порівняння (об'єкт); 3) елемент С – спільна ознака порівнюваних предметів, явищ, дій, ознак (основа порівняння). Наприклад: *руки* (А), *як у жаби* (В) = холодні (С); *кусається* (А), *як муха у спасівку* (В) = гонориста (С).

Мета статті – здійснити системний аналіз компаративних діалектних фразеологізмів говірки с. Єлизаветівки Мар'їнського району Донецької області, ураховуючи їх структуру, граматичну функцію, семантику порівняльного компонента, зрощеність і метафоризацію сполук.

Залежно від того, який принцип покладено в основу кожної з класифікацій фразеологізмів (семантичний, стилістичний, структурний, граматичний, генетичний), розрізняють відповідні їх типи.

За **структурою** одні фразеологізми нагадують словосполучення, інші – речення. Порівняльний елемент фразеологізму може містити декілька позицій (підмет, присудок, додаток, означення, прикладка, обставина), які можна відновити з виразу, уявивши, що він ужитий у прямому значенні. Це дасть можливість визначити, конструкції якої складності переважають у діалектному мовленні говірки.

У селі Єлизаветівці зібрано 69 компаративних діалектних фразеологічних одиниць. Компаративні фразеологізми можуть бути згрупованими за **граматичною подібністю**. Фразеологізми уточнюють поняття – *дію*, *характеристику*, *обставину*, становлячи щось середнє між членом речення і підрядним реченням. Порівняльний фразеологізм вживається у складі простого речення, заступаючи один з його членів: означення, обставину, присудок і підводячи його, за висловом В. Виноградова, під певні граматичні категорії слів: прикметників, прислівників, дієслів [4, с. 24].

Отже, всі КФО можна згрупувати за структурою порівняльної частини і за граматичним значенням таким чином:

Структура порівняльної частини: підмет+присудок

Така структура притаманна фразеологізмам **прислівникового** значення: *як кіт наплакав* (мало), *як мокре горить* (повільно), а також структури, поширені іншими членами: *як рак на горі свисне* (ніколи); *як жарений петушок у жопу кльоне* (пізно); **дієслівного** значення: *як лизень злизав* (пропав); *як корова язиком злизала* (зник).

Структура порівняльної частини: підмет і обставина місця

Одиниці **прислівникового** типу: *як риба в воді* (комфортно); *як п'яте колесо до воза* (недоречно); *чхає, як кошенятко в попелі* (тихенько); *ростуть, як гриби після дощу* (рясно); *вискочив, як Пилип з конопель* (раптово); *спішить, як голій у сорочку* (швидко); **дієслівного** типу: *розхвастався, як жаба на купілі* (хвастається); *упёрлося, як сліпе теля в яму* (потрапив у безвихідне становище); *як більмо на оці* (заважає); **прикметникового** типу: *крутиться, як гімно в ополонці*, *як доббий бублик у помийниці* (вертлявий), *прилип, як ріп'ях до сраки*

(приставучий); кусається, як муха у спасівку (гонориста); плаває, як вареник у маслі (багатий, добре пристосований).

Структура порівняльної частини: підмет і додаток

Фразеологізми **прислівникового** типу: дивиться, як середа на п'ятницю (з-під лоба); пише, як курка лапою (неакуратно); боїться, як чорт ладану (дуже); набрався, як собака бліх (багато проблем, справ, речей); як на корові сідло (негарно, не личить); держись, як воши кожуха (тримайся за вигідну людину); компаративами **дієслівного** типу: наївся, як дурень мила (переїв); круте ним, як циган сонцем (розпоряджається чимось на власний розсуд); носиться, як дурень з писаною торбою (турбується, опікає); **прикметникового** типу: воно тобі нужне, як зайцеві стоп-сигнал (непотрібний); прилип, як до Ганни Пилип (набридливий); дурний, як сало без хліба; похожий, як свиня на коня, тіке шерсть не така (несхожий).

Структура порівняльної частини: частина складеного дієслівного присудка

Фразеологізми **прислівникового** типу: сказав, як одрізав (впевнено); як в око вліпив (влучно); як дурному з гори котіться (легко); **дієслівного** типу: як у воду дивився (прорахував, передбачив, вгадав).

Структура порівняльної частини: додаток

Фразеологізми **прислівникового** типу: заживає, як на собаці (швидко); на віку, як на довгій ниві (важко); жить, як у Христа за пазухою (заможного); сили багато, як у горобця під коліном (мало); як горохом об стіну (марно); **дієслівного** типу: як на голках (хвилюється); руки, як у жаби (замерз); **прикметникового** типу: очі, як у Сірка (хитрий); як з голодного краю (голодні); на голові, як у дурного на хаті (неохайний).

Структура порівняльної частини: означення

Фразеологізми **прислівникового** типу: кричить, як ошпарений (голосно); стоїть, як укопаний (нерухомо); **дієслівного** типу: бігає, як у жопу вжарений (поспішає); **прикметникового** типу: сидить, як засватана (сором'язлива).

Структура порівняльної частини: прикладка, поширена прикладка

Фразеологізми **прислівникового** типу: біжить, як сімнадцятка (швидко); налетіли, як сороки (багато); заховав, як котове сало (добре); знає, як свої п'ять пальців (добре); ганять її нада, як Сидорову козу (дуже); кричить, як свиня недорізана (голосно); **дієслівного** типу: синій, як пуп (замерз); замерз, як цуцик; поможе, як мертвому припарки (не допоможе); **прикметникового** типу: він, як комашка, а вона – як бжоло (працьовиті); мокрий, як хлюц (мокрый); язик, як лопата, як помело (балакучий); простий, як двері, як п'ять копійок (простий); така красива, як собака сива; тупий, як сибірський валянок; дівчина гарна молода, а не як переспівша диня; дурний, як сто пудів (пудів) диму.

Найчастіше в досліджуваній говірці зустрічаються компаративні фразеологізми прислівникового типу (33 одиниці), що мають форму прикладки (заховав, як котове сало; знає, як свої п'ять пальців). Вони у своїй більшості реалізують ознаку дії (кричить, як ошпарений; почувається, як риба в воді). Прикметникові сполуки здебільшого виконують характеризуючу функцію щодо людини (мокрый, як хлюц; дурний, як сто пудів диму). Найменше спостерігається компаративем дієслівного типу (15 одиниць) форми означення (бігає, як у жопу вжарений (поспішає)).

За цілісною семантикою всього фразеологізма об'єднуються в синонімічні ряди: кричить, як ошпарений // як свиня недорізана; руки, як у жаби // замерз, як цуцик // синій, як пуп; як корова язиком злизала // як лизень злизав; язик як лопата // як помело; простий як двері // як п'ять копійок; тупий, як сибірський валянок // як сто пудів (пудів) диму // як сало без хліба.

Крім того, класифіковані нами діалектні компаративні фразеологізми можуть об'єднуватися за **семантикою порівняльного компонента** у гнізда. Найпоширенішим виявився тваринний порівняльний компонент (курка, кіт, чорт, корова, собака, свиня, муха тощо) – 28 одиниць; приблизно стільки ж компаративем на порівняння понять із

неживими предметами (*пуп, середа, сало, сто пудов диму*) (25 одиниць); порівняння з людьми (*дурень, циган, Пилип, сімнадцятка*) відбувається рідше (10 одиниць).

Структури компаративем характеризуються **різним ступенем зрощеності й метафоризації складників**. Є сполуки, у яких елемент С (спільна ознака порівнюваних предметів, явищ, дій, ознак) виступає фразеологізованою частиною нарівні з порівняльним елементом і не припускає заміни його на інше слово або існування вислову без нього (*держись, як вош кожуха; розхвастався, як жаба на купілі*). Яскраво таке явище можна побачити у римованих і ритмізованих сполуках (*така красива, як собака сива; прилип, як до Ганни Пилип*). Інші сполуки є вільнішими, вживання при них порівняльної основи факультативне або й зовсім непотрібне (*грошей осталося як кіт наплакав; віник наш як корова язиком злизала*).

Отже, порівняльні фразеологізми-члени речення й пояснювальні речення можуть вимагати обов'язкового вживання компонента С: чхає, як кошенятко в попелі; воно тобі нужне, як зайцеві стоп-сигнал; а можуть функціонувати у мовленні без нього: я тут як риба в воді; у нього очі, як у Сірка.

Дослідження показало, що в зазначеній східностеповій говірці переважають структури з обов'язковим вживанням елемента С (спільної ознаки порівнюваних предметів, явищ, дій, ознак; порівняльної основи): 41, тоді як структур без елемента С налічується 28.

Компаративні вислови-члени речення й пояснювальні речення за класифікацією фольклорних жанрів М. та З. Лановик [5] є малими жанрами усної народної творчості, а саме приказками.

Окрім компаративних фразем-виконувачів функції члена речення або пояснювального речення, використовуються стійкі народні порівняння, які є самоцінною завершеною думкою, тобто в яких фразеологізовані й усталені всі компоненти порівняння (А, В і С – за В. Огольцевим). Таких малих жанрів УНТ (паремій) значно менше в обстежуваній говірці. За класифікацією вони належать до прислів'їв.

Синтаксичний склад прислів'їв можна розглянути всього на декількох прикладах. Вони можуть містити двоскладні структури, але неодмінно з пропущеним або імпліцитним членом речення:

- *Батько й мати – як сволок: удень і вночі усе держуть на плечі* (у другій частині пропущений підмет, який легко відновити з контексту).
- *Зарікалася свиня гімна їсти, коли як біжить, а їх четверо лежить – усі й похвотала* (в останній частині фразеологізму пропущений підмет, який легко відновити з контексту).
- *Одне живе, як вутя на воді, а друге – як на гарячій сковороді* (показниками присудку є обставина місця).

Зустрічаються паремії з будовою односкладних речень:

- *Не такий страшний чорт, як його малюють* (узагальнено-особове).
- *І свинка господинка, як є кому робіть* (безособове).
- *Високий до неба, а дурний, як треба* (називне).

Вживання компаративем-прислів'їв у даній степовій говірці є доволі рідкісним, їх кількість обмежена наведеними вище варіантами (6 структур).

У ході дослідження компаративні діалектні фразеологізми розмежовані на одиниці типу приказок (несамостійних означальних елементів) та структури типу прислів'їв (самостійні структури, що співвідносяться з реченням, мають інтонаційне членування на синтагми, аналогічне розділовим знакам на письмі).

Фразеологізми-приказки класифіковано за **граматичною подібністю до різних частин мови** (у даному випадку це прислівник, дієслово та прикметник) та за **структурно-семантичним складом** (здійснено буквальный розбір компаративем на члени речення – підмет, додаток, означення, обставина та поширені комбіновані структури). Фразеологізми-

прислів'я співвідносяться з односкладними і неповними двоскладними реченнями, але такого типу утворень істотно менше, ніж фразеологізмів-приказок (6 і 69 одиниць).

Беручи за основу граматичний і структурно-семантичний принципи класифікації фразеологізмів, їх можна охарактеризувати за відмінними рисами, але варто зазначити й дещо спільне між ними – усі без винятку одиниці є носіями **емоційно-експресивного значення**, здебільшого **пейоративного** (*держись, як вош кожуха; і свинка господинка, як є кому робіть*) і лише **зрідка мейоративного** (він, як комашка, а вона – як бжзола (працьовиті); *Батько й мати – як сволок: удень і вночі усе держуть на плечі*). Досліджувані фразеологічні одиниці вживаються у мовленні для досягнення комічного ефекту, щоб пожвавити розповідь або влучно зреагувати на певну ситуацію. Показовим щодо їх комізму є часте вживання зменшено-пестливих порівняльних слів (*свинка, петушок, кошенятко, цуцик*).

Результати проведеного дослідження важливі для подальшого аналізу досліджуваної говірки на фразеологічному, лексико-семантичному та синтаксичному рівнях.

Анотація. Стаття посвячена аналізу компаративних діалектних фразеологізмів восточностепного говора. Фразеологізми було охарактеризовано по структурі, граматической функції, семантике сравнительного компонента. Для анализа использовано описательный и сравнительный методы. По грамматическому соответствию выявлено фразеологізми на обозначение состояния, действия и характеристики человека (прилагательное, дополнение, определение, обстоятельство). Исследование семантики выявило наличие коннотации – негативной, реже – позитивной.

Ключевые слова: компаративный диалектный фразеологізм, сравнительный компонент, говор, диалект.

Résumé. Cet article est consacré à l'analyse des idioms d'un comparatifs d'une parois de steppes oriental. Des idiomes ont été classés selon leur structure, fonction grammaticale, la sémantique du composant comparatif. Pour l'analyse ont été utilisées des méthodes comparatives et descriptives. Selon conformité grammaticale ont été révélés les idioms, qui indiquent la voix, les actions et les caractéristiques d'une personne (adjectif, adverbe et verbe); les combinaisons ont été divisées structurellement sur les membres de la proposition (sujet, complément, définition, circonstance). L'étude de la sémantique a révélé la présence la connotation négative, plus rarement positive.

Mots-clés: comparatif idiom dialecte, composant comparatif, patois, dialecte.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Сучасна українська мова. Фразеологія [Текст]/ Леонід Авксентьев. – Х. : Вища школа, 1988. – 150 с.
2. Баран Я. Фразеологія в системі мови [Текст]/ Ярослав Баран. – Івано-Франківськ, 1997. – 200 с.
3. Шкуран О. Національно-культурне підґрунтя компаративних фразеологізмів східнослов'янських та східностепових говірок Середнього Подінців'я [Текст]: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Оксана Шкуран; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2011. – 20 с. – укр.
4. Виноградов В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) [Текст], Учпедгиз, М.-Л., 1947.
5. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість [Текст]. Навчальний посібник / К. : Знання-Прес, 2006. – 591 с.

УДК 811.161.1:81'373.47

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛЕНГУ В АМЕРИКАНСЬКОМУ КІНОТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ СЕРІАЛУ «ТЕОРІЯ ВЕЛИКОГО ВИБУХУ»)

А. Ю. Добровольська, Л. В. Сегін

Анотація. Стаття присвячена вивченню особливостей функціонування сленгу. У ході дослідження розкрито поняття «кінотекст» і його складові. З'ясовано, що кінотекст містить лінгвістичні та нелінгвістичні системи, кожна з яких представлена письмовою (титри, написи) та усною (репліки акторів,

пісні, закадровий текст тощо) складовими. Нелінгвістична система містить звукову частину (шум, музика) та відеоряд (образи, рухи, інтер'єр, пейзаж, спецефекти, реквізит). Окреслено проблеми перекладу цих слів. Проаналізовано особливості творення сленгізмів на матеріалі серіалу «Теорія Великого Вибуху»

Ключові слова: сленгові слова та вирази, кінотекст, лексичні особливості.

Увага дослідників до різних видів нелітературної лексики, особливо до таких специфічних, як сленг, існувала завжди. І це цілком зрозуміло, тому що сленг цікавий своєю метафоричністю, виразністю тощо, свідченням чого є низка публікацій із цієї проблематики [1; 2; 3 та ін.]. Розвиток сленгових виразів є важливим, оскільки в процесі життєдіяльності мовці використовують нові слова, вирази. У студентських колах зазвичай в англійській мові вирізняють книжну мову і сленг. Цей факт є свідченням, що сленг усе частіше стає основою в спілкуванні студентів. Незнання сленгу викликає велике непорозуміння між студентами та викладачами або між батьками та їхніми нащадками. Мова попередніх століть відрізняється від сучасної мови, що зумовлено різними чинниками.

Мета публікації – проаналізувати особливості функціонування сленгу в американському кінотексті. Мета зумовлює реалізацію таких завдань: розкрити поняття «кінотекст» та окреслити його складові; з'ясувати особливості творення сленгізмів.

Матеріал для дослідження взято із ситкому «Теорія великого вибуху».

Кінофільм – аудіовізуальний твір кінематографії, що складається з епізодів, поєднаних між собою творчим задумом і зображувальними засобами та який є результатом спільної діяльності його авторів, виконавців і виробників. У технологічному плані фільм являє собою сукупність рухомих зображень (монтажних кадрів), пов'язаних єдиним сюжетом. Кожен монтажний кадр складається з послідовності фотографічних або цифрових нерухомих зображень, на яких зафіксовані окремі фази руху. Фільм зазвичай включає в себе звуковий супровід. На думку В. А. Хомякова, кіно постійно визначає, зміцнює та перетворює світосприйняття глядача [1].

Фільм дозволяє отримати знання про культурне та соціальне середовище персонажів. У культурно-логічному плані інформативність усього фільму для глядача міститься в тому, що він/вона дізнається про нові реалії чужої культури, схеми поведінки й цінності. Таким чином, кінотекст відображає факти, події реальної / нереальної дійсності, характери людей, оцінку ситуацій і стану речей, тобто експлікує концептуальну картину світу суб'єкта.

Кінотекст також розуміють як зв'язне, цільне і завершене повідомлення, що виражене за допомогою вербальних (лінгвістичних) й невербальних (іконічних та/або індексальних) знаків, які організовані відповідно до задуму колективного функціонально диференційованого автора за допомогою кінематографічних кодів і яке зафіксоване на матеріальному носії і призначене для відтворення на екрані й аудіовізуального сприйняття глядачами. Колективне авторство в кіно – це спільна робота сценариста, акторів, костюмерів, композиторів тощо [2, с. 25–26, 37]. Відтак, кінотекст є продуктом суб'єктивного осмислення дійсності колективним автором.

Отже, кінотекст містить лінгвістичні та нелінгвістичні системи. Лінгвістична система представлена письмовою (титри, написи) та усною (репліки акторів, пісні, закадровий текст тощо) складовими. Нелінгвістична система містить звукову частину (шум, музика) та відеоряд (образи, рухи, інтер'єр, пейзаж, спецефекти, реквізит). Усі елементи, як справедливо констатує В. В. Рюмін, пов'язані між собою [2, с. 17–18].

Під кінотекстом також розуміють технічно диференційовану динамічну знакову ситуацію, яка є сукупністю структурних елементів кіномови в рамках кінематографічного твору, яка відправляє згідно із жанровою установкою певне інформаційно-емоційне повідомлення реципієнту (глядачу) у вигляді синергетичної комбінації актуалізованих у кіноповісті семіотичних кодів [4, с. 156–157].

Кінопереклад схожий на переклад художньої літератури. Головним критерієм художнього перекладу є не тільки адекватність лексики та сюжету авторському тексту, але й збереження індивідуального стилю автора. Якісний художній переклад має бути точним,

зрозумілим та літературним. Перекладачеві необхідно зберегти авторську ідею з усіма відтінками та нюансами роздумів та переживань [2]. Художній переклад має свою специфіку й проблематику. Він є не тільки найбільш вивченим, але й найбільш мобільним. Для такого перекладу характерна новизна, оригінальність та прагнення до модернізації. Однією з головних рис художнього перекладу є використання різноманітних фігур мови – засобів, які використовують, щоб максимально розкрити текст [5]. До основних проблем письмового художнього перекладу відносять вилучення дослівного перекладу, або «кальки», переклад стійких виразів, переклад гумору, збереження стилю та культурних особливостей певної епохи, збереження індивідуальності та адаптація під певну культуру [5].

Перекладачеві також необхідно підкреслити колорит іншомовної культури, який відображено в специфічному гуморі, грі слів, розмовній лексиці, сленгу, інтонаціях героїв і який є віддзеркаленням ідей режисера та сценариста кінофільму [3, с. 156]. Проте кінопереклад має свої прикметні риси. Переклад художніх фільмів пов'язаний як з лінгвістичними, так із певного роду технічними труднощами, що можуть уплинути на адекватність та еквівалентність перекладу й синхронність артикуляції реплік акторів та їх дублерів [3, с. 153].

Серед цих проблем окрему увагу приділяють перекладу назв кінофільмів. Назви фільмів можуть задавати тон, настрій, нести певний емоційний заряд, що приваблює потенційного глядача. Назва виокремлює певний погляд, налаштовує на певне сприйняття та інтерпретацію тексту або відбиває короткий зміст фільму. При перекладі назв фільмів перекладач має застосовувати відповідні стратегії адаптації для адекватного перекладу. Найпростішим є дослівний переклад (калькування), до якого вдаються тоді, коли утворений у такий спосіб перекладний відповідник не порушує норми вживання і сполучуваності слів в українській мові.

У ході дослідження виявлено приклади із серіалу й проаналізовано такі лексичні особливості сленгу:

1) вислів Шелдона: Yeah, of course you do. You're a girl. You like all kinds of hippy-dippy things. У цьому прикладі hippy-dippy є сленгом, утворився шляхом двох слів: hippy – представник груп молоді, що виникли в 60-і роки, вели бродяжний спосіб життя, носили довге волосся й екстравагантний одяг, і слова dippy – божевільний. Таким чином, звертаючись до Стюарта, Шелдон використовує сленгізм hippy-dippy, створив чіткий образ божевільного хіпі;

2) звернення Леонарда до Шелдона: Yeah. Listen, I have to kinda sneak out for a while. Sheldon: All right, goodbye. В якості сленгу в цьому висловлюванні виступає слово kinda – це скорочення від прислівника kind of, що вписується в тенденцію американців усе скорочувати, тому навіть найкоротші слова не залишилися осторонь від молодого покоління. Такий вид скорочених англійських слів спостерігається все частіше і частіше; не менш цікавий сленгізм sneak out – вислизати, ухилитися від чого-небудь небажаного, як і в нашому прикладі Леонард хотів «втекти» від небажаної зустрічі. Такий віз сленгу утворився шляхом переосмислення лексико-семантичних одиниць, переосмислення слів у зв'язку з їх переносним вживанням, звуженням і розширенням значення відіграє основну роль в утворенні нових одиниць, як і з сленгізмів sneak out.

Отже, на основі проаналізованого можна стверджувати, що сленг – це жаргонні слова або вислови в усному мовленні, які характерні для людей певних соціальних груп. У сучасній англійській мові існує кілька різновидів сленгу. За аналізом мовних характеристик персонажів фільмів і психотипів ми можемо припускати поведінку конкретного героя і мовні реалізації емоцій. Вони демонструють синтез понять мовної особистості, персонаж, художній образ, дозволяє перейти від аналізу мови героя фільму до розгляду авторського задуму, підводить нас до дослідження мови фільму в цілому. Також можна констатувати, що укладачі словників, як правило, обмежуються стилістично нейтральними варіантами лексичних одиниць, що передають лише їх загальний зміст.

Тому завдання перекладача, який працює з кінотекстом, де зустрічаються сленгізми, полягає в тому, щоб відшукати еквівалент відповідного сленгізму в мові перекладу, який характеризується б приблизно однаковою з ним експресивністю та емоційною забарвленістю. Перспектива подальшого дослідження полягає у розгляді інших шарів американського сленгу, наприклад комп'ютерного, та у його зіставленні з українським сленгом, оскільки сьогодні бурхливий розвиток специфічної сленгової лексики відзначається саме в сфері розвитку сучасних комп'ютерних технологій.

Анотація. Стаття посвячена изучению особенностей функционирования сленга. В ходе исследования раскрыто понятие «кинотекст» и его составляющие. Выяснено, что кинотекст содержит лингвистические и нелингвистические системы, каждая из которых представлена письменной (титры, надписи) и устной (реплики актеров, песни, закадровый текст и т. п.) составляющими. Нелингвистическая система включает звуковую часть (шум, музыка) и видеоряд (образы, движения, интерьер, пейзаж, спецэффекты, реквизит). Обозначены проблемы перевода этих слов. Проанализированы особенности создания сленгизмов на материале сериала «Теория Большого Взрыва».

Ключевые слова: сленговые слова и выражения, кинотекст, лексические особенности.

Abstract. The article is devoted to studying of features of functioning of slang. The study explores the concept of «addition» and its components. It was found out that the film text contains linguistic and non-linguistic systems, each of which is represented in written (titles, labels) and verbal (cues actors, songs, narration, etc.) components. The system includes non-linguistic sound (noise, music) and video series (images, motion, interior, landscape, special effects, props). In this article issues of these words' translation have been identified. The creation of slang words has been analyzed based on the material of the TV series «the Big Bang Theory».

Key words: slang words and expressions, screen text, lexical features.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хомяков В. А. Три лекции о сленге : [пособие для студентов англ. отд-ния пед. вуза] / В. А. Хомяков. – Вологда : ВГПИ, 2009. – 64 с.
2. Рюмин Р. В. Английский рифмованный сленг: теоретический и прикладной аспекты : монография / Р. В. Рюмин, А. А. Емельянов. – Иркутск : Иркутский гос. лингвистический ун-т, 2010. – 182 с.
3. Дорд В. О. The Sources of American Student Slang / В. О. Дорд // Нова філологія : збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 69–72.
4. Матасов Р. А. Методические аспекты преподавания кино/видеоперевода / Р. А. Матасов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 94.
5. Литературная норма и просторечие / отв. ред. Л. И. Скворцов. – М. : Наука, 1990. – 252 с.

УДК 347.78.034

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОНОВИХ ЗНАНЬ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕКЛАДУ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ М.О. БУЛГАКОВА «СОБАЧЕ СЕРЦЕ» ТА ЙОГО ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ)

В. О. Іванілова, С. М. Кришталь

Анотація. У даному дослідженні розглядаються реалії як одиниці лексичного рівня тексту, які традиційно утворюють певні складнощі при перекладі. Матеріалом дослідження є текст повісті М. О. Булгакова «Собаке серце» та його переклад англійською мовою. Методологічною основою роботи є системний підхід, принципи наукової об'єктивності та структурованого підходу до джерельної бази роботи. Специфіка досліджуваної теми передбачає застосування порівняльного методу, який робить можливим створення структурно-семантичної класифікації реалій з повісті М. О. Булгакова «Собаке серце» та дає можливість проаналізувати способи перекладу цього лексичного матеріалу.

Ключові слова: реалія, екстралінгвістичний матеріал, безеквівалентна лексика, перекладознавство.

Вступ

Безеквівалентна лексика і реалії зокрема надзвичайно важливі при створенні адекватного перекладу художнього тексту. Незважаючи на те, що в теорії і практиці перекладу розроблено рекомендації щодо перекладу реалій, кожний окремий текст містить свої виклики, що передбачає аналіз у кожному конкретному випадку.

Це в повній мірі стосується повісті М. О. Булгакова «Собаче серце», де реалії є одним із найважливіших компонентів утворення гумористичного ефекту і загальної атмосфери твору. Втрата ідейно-стилістичного навантаження реалій при перекладі призвела би до руйнування всієї концепції роману у сприйнятті іноземним читачем.

Матеріалом дослідження стали 226 найменувань реалій, які було отримано методом суцільної вибірки із роману М. О. Булгакова «Собаче серце». Реалії представлено у формі як однокомпонентних, так і багатокомпонентних утворювань.

Для перекладача надзвичайно важливо навчитися помічати реалії в іншомовному художньому тексті для того, щоб показати читачеві справжній та неповторний дух оригіналу. Найголовніше завдання – створити адекватний переклад. Вчені-лінгвісти, які займаються теорією перекладу, прийшли до висновку, що адекватним називається переклад, який передбачає повне дотримання перекладачем мовних норм, відсутність спотворення стильових особливостей та авторської спрямованості тексту, збереження ідейного підтексту. Він є повноцінним еквівалентом початкового тексту.

Термін «реалія» в якості знака реалії отримав в лінгвістичній літературі досить широке поширення. У Л. Н. Соболева терміном «реалія» позначаються побутові і специфічні національні слова і звороти, що не мають еквівалентів у побуті, а отже, і в мовах інших країн, та слова з національного побуту, яких немає в інших мовах, тому що немає цих предметів і явищ в інших країнах. [1]

На думку М. Л. Вайсбурд, до числа реалій відносяться події суспільного і культурного життя країни, назви громадських організацій та установ, звичаї та традиції, різноманітні твори мистецтва, літературні твори, назви предметів побуту, найменування географічних пунктів, імена історичних або громадських діячів, вчених, письменників, композиторів, артистів, популярних спортсменів, персонажів художніх творів, явища природи (в останньому випадку реалії носять регіональний характер), а також безліч розрізнених факторів, що не піддаються класифікації. [1]

Саме на це визначення терміну «реалія» ми будемо спиратися в даній науковій роботі, тому що воно дозволяє залучити до аналізу більше лексичних одиниць, які несуть екстралінгвістичне семантичне значення, тим самим дозволяючи повніше розкрити текст оригіналу при перекладі.

Питання про відображення позамовної дійсності реаліями – одне з найскладніших у всій теорії перекладу, і, разом з тим, винятково важливе для будь-якого перекладача художньої літератури. У ньому сплітається цілий ряд різноманітних елементів, які включають в себе перекладацький аспект країнознавства, культуру перекладача, загальний об'єм фонових знань читача і чимало лінгвістичних і літературних моментів.

1. Семантична класифікація реалій з повісті М. О. Булгакова «Собаче серце»

Усього з тексту роману було виписано 226 реалій. Після проведення класифікації реалій в повісті М. О. Булгакова «Собаче серце» стало зрозуміло, що найбільш уживаними у тексті є реалії, **які позначають предмети або явища, пов'язані з побутом** (82 лексичні одиниці або 36,3 % від всієї вибірки).

Наступна за розміром семантична група – це **реалії, пов'язані з культурою та мистецтвом** (34 лексичні одиниці або 15 %). Тридцять дві лексичні одиниці позначають **реалії, пов'язані з суспільно-політичним життям**.

Найменш чисельна група реалій – та, що позначає етнічні об'єкти. Туди входять лише дві лексичні одиниці: *немцы, мосье*. Такі групи, як «об'єкти фізичної географії» та «географічні об'єкти пов'язані з людиною» взагалі не представлені в романі.

Цікавим є те, що для позначення грошей автор використовує цілих 7 реалій (*рубль, червонец, пятиалтынный, копейка, золотник, двугривенный, целковый*).

Крім цього, після класифікації виявилось, що залишилися реалії, які не увійшли до представлених вище груп. Це імена історичних персоналій (*Николай Романов, Карл Маркс, Айседора Дункан*), та лексика, пов'язана з наукою та медициною (*атавизм, мышьяк, реторта, евгеника, купорос, полиграф, фонограф*).

Імена історичних діячів є надзвичайно важливим елементом екстралінгвістичного матеріалу, тому що без них неможливо повністю відобразити стилістичне забарвлення першотвору. Але, не всі лінгвісти визначають антропоніми як реалії. Тематична класифікація реалій, розроблена С. Влаховим і С. Флорінім [2] не передбачає внесення імен історичних діячів до складу реалій. Спираючись на визначення М.Л. Вайсбурд, ми все ж схильні до того, щоб вважати антропоніми реаліями, тому що вони позначають людину, місце якої зафіксовано в конкретний історичний період, і характеризують саме цей період, незалежно від того, в якому контексті вони вживаються.

2. Структурна класифікація реалій з повісті М. О. Булгакова «Собаче серце»

Найчастіше до реалій відносять слова, лексичні одиниці і словосполучення, які семантично рівні слову. Говорячи про фразеологічні одиниці, потрібно сказати, що реаліями вважаються як звичайні стійкі словосполучення всіх типів (ідіоми, прислів'я, приказки), так і фразеологічні одиниці, складовим компонентом якого є реалія. Особливою формою реалій є скорочення, оскільки вони являють собою цілісні номінативні поєднання.

В цій статті ми будемо використовувати структурну класифікацію реалій М.Л. Вайсбурд. На її думку, поняття, що відноситься до числа реалій, можуть бути виражені окремими словами (*маївка, декабристи, щі, п'ятак*), словосполученнями (*Мамаїв курган, будинок відпочинку*), реченнями (*не все коту Масниця*), скороченнями.

Найчастіше реалії виражаються одним словом (*рубль, сударыня, репетир, кудесник*), більшість з яких представлена іменниками. Але, серед вибірки зустрічаються також прикметники (*беспартийный, городской*) та дієслово (*расписаться*). Таких реалій було знайдено 134 одиниці, що приблизно складає 59 % всього відібраного матеріалу.

Друга за розміром група складається з 76 лексичних одиниць (34 % відібраного матеріалу). Її представляють реалії, виражені сполученнями слів, наприклад: *английское сукно, красный террор, нечистый дух, царский режим*. У цьому випадку, більшість реалій є іменниковими словосполученнями.

Цікавим є також те, що деякі сполучення слів ілюструють таке явище, як фразеологізація.

Найважливішою умовою перетворення простого словосполучення в ідіоматичне є семантичне збагачення, так звана метафоризація, сутність якої полягає у розширенні та узагальненні значення на користь образної типовості [3].

Отже, при постійному вживанні поєднання слів можуть ставати стійкими, при цьому, змістова індивідуальність слів, які входять до складу словосполучення, порушується і словосполучення отримує єдине цілісне значення.

Приблизно 4 % (9 лексичних одиниць) складають реалії, виражені скороченнями, такі як *домком, культотдел, РСФСР, МСПО, Москивея*. Незважаючи на невелику кількість, такі лексичні одиниці надзвичайно успішно передають дух епохи, в якій розгортається дія повісті «Собаче серце». В радянські часи скорочення були надзвичайно поширені і використовувалися у повсякденному житті.

Найменш чисельною є група реалій, представлених реченнями. Їх було знайдено лише 7, що в процентному еквіваленті складає 3 % від усього відібраного матеріалу. Прикладами цієї групи виступають: ...*калачом не виманишишь*; *царство ему небесное*; ... *и ешь его с кашей*. Ці реалії здебільшого є фразеологічними одиницями і використовуються для надання стилістичного забарвлення тексту. Найчастіше вони зустрічаються в діалогах, як складові частини мовлення героїв для ілюстрації реальності, в якій вони існують в романі та екстралінгвістичної інформації стосовно їх соціального статусу, політичних переконань, емоційного стану, тощо.

3. Переклад реалій з повісті М. О. Булгакова «Собаче серце»

Особливостями передачі реалій є відсутність у мові перекладу прямої лексичної відповідності через відсутність у носіїв мови об'єкта, який позначається реалією, та необхідність передачі не тільки семантичного значення, але й національного, історичного забарвлення реалії. У кожному окремому випадку, покладаючись на контекст, власне чуття і свої фонові знання, перекладач обирає найбільш відповідний шлях передачі безеквівалентної лексики.

Спосіб перекладацької транскрипції і транслітерації застосовується при передачі іншомовних власних назв, географічних найменувань і назв різного роду компаній, фірм, пароплавів, готелів, газет і журналів. Він має на увазі механічне перенесення реалії з мови оригіналу в мову перекладу графічними засобами останнього. У випадку з транскрипцією перевага віддається оригінальній фонетичній формі, в той час, як при транслітерації оригінальне написання лексичної одиниці відбувається за допомогою знакової системи мови-перекладу. Нерідко перекладацькі відповідності, створені за таким методом, отримують «права громадянства» в мові перекладу або в одній з його термінологічних систем. Так, в західноєвропейські мови через транслітерацію увійшло чимало слів з російської мови: *водка*, *бори*, *тройка*, *кокошник* (як один з різновидів тіари) та багато інших.

Цей перекладацький метод надзвичайно часто використовується для перекладу реалій, які позначають грошові одиниці або явища, пов'язані з суспільно-політичним життям Росії.

Проілюструємо цю думку конкретними прикладами.

Такі грошові одиниці як *рубль* та *копейка* перекладач передає за допомогою перекладацької транскрипції як *rouble* і *kopeck*. В тексті роману багато соціально-політичних реалій, які взагалі не представлені в об'єктивній реальності англійськомовних читачів. Передати їх за допомогою безпосередньо перекладу неможливо. Ми бачимо, що реалії *большевик*, *меньшевик* перекладаються як *Bolshevik* і *Menshevik* відповідно. Також транскрипція або транслітерація використовуються для передачі топографічних реалій, наприклад тих, що позначають назви вулиць, майданів, тощо: *Пречистенка* (*Prechistenka Street*), *Неглинный* (*Neglinny Street*), *Сокольники* (*Sokolniki Park*), *Охотный ряд* (*Okhotny Ryad*), *Обухов переулок* (*Obukhov Street*).

Іншими прикладами можуть виступати такі реалії, як, *водка* (*vodka*), *Большой* (*the Bolshoi*).

Тут необхідно зазначити, що перекладацькі транскрипція та транслітерація не є властивими до художнього функціонального стилю письмового мовлення. Тому для передачі більшості реалій англійською мовою здебільшого використовується безпосередньо переклад та його варіації.

Переклад реалії перекладачеві слід застосовувати, коли транскрипція або транслітерація реалії неможлива або небажана з якоїсь причини. Одним із способів перекладу реалій можна назвати введення неологізму. Цей варіант є найбільш вдалим після транскрипції або транслітерації в плані збереження змісту і колориту перекладної реалії. В якості нового слова може виступати калька.

Прийом калькування полягає в передачі безеквівалентної лексики вихідного мови за допомогою заміни її складових частин – морфем або слів (у разі стійких словосполучень) їх прямими лексичними відповідниками в мові перекладу. Кальки дозволяють перенести реалію при максимально вірному збереженні семантичного змісту. [2] Найчастіше за допомогою калькування перекладається словосполучення, проте можна зустріти і кальки окремих слів (наприклад *superpower* – *наддержжава*).

Калькування не завжди розкриває читачеві, незнайомому з мовою оригіналу, значення перекладного слова або стійкого словосполучення. Причини цього полягають в тому, що складні складові слова і стійкі словосполучення, при перекладі яких калькування використовується найчастіше, нерідко мають значення, нерівне сумі значень їх компонентів, а оскільки при калькуванні використовуються еквіваленти саме цих компонентів, значення всього лексичного формування в цілому може залишитися нерозкритим.

В романі калькування використовується для перекладу назв установ (*Центральний совет народного хозяйства -National Economic Council*) та суспільно-політичних реалій (*белый террор* – *white terror*, *красный террор* – *red terror*).

Приблизний (або наближений) переклад часто використовується при перекладі безеквівалентної лексики з огляду на те, що з його допомогою зазвичай вдається передати предметний зміст реалій. Ціною такого підходу є практично повна втрата колориту, так як відбувається заміна очікуваного конотативного еквівалента нейтральним по стилю. Приблизні еквіваленти лексичних одиниць називають «аналогами».

Приблизний переклад включає в себе принцип родовидової заміни, при якому родові поняття вводяться замість видового. По суті, при такому перекладі реалій застосовується прийом генералізації.

Наприклад, фраза «*Царство ему небесное*», яка є характерною саме для російської дійсності, була перекладена як «*God rest his soul*», що є аналогічним виразом в англійській мові. Також за допомогою калькування було перекладено такі суспільно-політичні реалії як *гражданин (citizen)*, *господин (gentleman)*, *сударыня (madam)*, *товарищ (comrade)*.

Описовий переклад як прийом приблизного перекладу використовується тільки в тому випадку, коли інші шляхи передачі інформації не застосовні в процесі роботи. Цей спосіб передачі безеквівалентної лексики полягає в розкритті значення лексичної одиниці вихідної мови за допомогою розгорнутих словосполучень, що відображають істотні ознаки позначуваного даною лексичною одиницею явища. Саме поняття передається шляхом або транскрипції, або транслітерації, а потім перекладач дає йому дефініцію.

Описовий переклад, хоча він і розкриває значення вихідної безеквівалентної лексики, має серйозний недолік. Він зазвичай виявляється дуже громіздким і неекономним. Тому, хоча він є звичайним засобом передачі значень безеквівалентної лексики в двомовних словниках, при перекладі текстів, особливо художніх, його застосування не завжди можливо, як застосування транскрипції і калькування.

Описово в романі було перекладено такі реалії, як *шляйка (stray mongrel)*, *МСПО (MSFS – Moscow State Food Stores)*, *двугривенный (twenty kopecks-worth)*, *домоуправление (management committee of the block of flats)*, *постбиф (a chunk of underdone roast beef)*, *примус (kerosene stove)* та інші.

Вибір способу перекладу безеквівалентної лексики та реалій зокрема залежить від характеру тексту, від значимості реалії в контексті, від характеру самої реалії, її місця в лексичних системах вихідної мови та мови перекладу. [4] Самі мови, які беруть участь у процесі міжкультурної комунікації, мають важливе значення, особливо в плані їх словотворчих можливостей, їх літературної та мовної традиції.

3.1 Відмова від використання реалій з повісті М. О. Булгакова «Собаче серце»

Крім перекладу реалій, перекладач повісті «Собаче серце» дуже часто взагалі відмовляється від використання реалій. При цьому, зрозуміло, втрачається національне забарвлення першотвору та відчуття історичної дійсності, часу, в який відбуваються події

в повісті. Також, в тексті перекладу в багатьох випадках реалії були змінені на нейтральну лексику, яка передає зміст в цілому, але, одночасно з цим, не здатна повністю відобразити колорит оригінального тексту.

Наприклад, речення: «*И вот когда он вылупит из себя мировую революцию, Энгельса и Николая Романова, угнетенных малайцев и тому подобные галлюцинации, а займется чисткой сараев – прямым своим делом, – разруха исчезнет сама собой.*» було перекладено таким чином: «*Every one of them needs to hit himself on the back of the head and then when he has knocked all the hallucinations out of himself and gets on with sweeping out backyards – which is his real job – all this "ruin" will automatically disappear.*»

Як бачимо, всі наявні у першотворі реалії, пов'язані з історичною епохою повісті, відсутні у тексті перекладу.

Не має сумнівів, що професійний перекладач вирішив пожертвувати реаліями, які ілюструють історичну дійсність повісті «Собаке серце», не без вагомої причини. При роботі з текстом перекладу перед нами повстало питання: чому елементи, надзвичайно важливі з точки зору створення повноцінного та адекватного перекладу, було опущено?

На нашу думку це сталося через те, що реалії нерозривно зв'язані з ментальністю народу, яка користується мовою оригіналу, з коннотативністю і асоціативністю слів, які використовує автор першотвору. Такі реалії, як *мировая революция, Энгельс, Николай Романов* для російськомовних читачів є символами часу та невід'ємними елементами пост-революційної та радянської дійсності. Їм не треба пояснювати, чому автор називає все це «галлюцинації», вони інтуїтивно відчують, що він мав на увазі. Носію мови оригіналу одразу зрозуміло, що автор натякає на те, як бездумно витрачалися час і ресурси у післяреволюційній Росії. Замість того, щоб займатися власними справами, та відбудовувати власну країну після громадянської війни, радянська влада шукала, кому надати допомогу за кордоном (тут «*угнетенным малайцам*»). Для того, щоб передати всю цю інформацію читачеві, який є носієм іншої мови, перекладачу необхідно було б робити величезні примітки. Якщо перекладач залишив би реалії, як вони і були представлені в оригіналі, це був би просто набір слів, не зрозумілий для читачів. Тоді переклад не виконував би свою головну функцію – передачу інформації, а значить його не можна було б вважати адекватним.

В цілому, можна зробити висновок про те, що кращим способом перекладу реалій в художньому тексті є використання декількох прийомів, які доповнюють один одного. Виключне використання тільки одного зі способів мало б своїм результатом або перевантаження тексту перекладу іншомовним словесним матеріалом (при транскрипції/транслітерації), або велике розширення тексту (при описовому перекладі). Це також може привести до втрати національної специфіки або семантичного збіднення лексичної одиниці. У перекладі роману М.А. Булгакова «Собаке серце» англійською мовою найчастіше використовується приблизний переклад, мета якого – представити реалії, відсутні в мові перекладу, у найбільш зрозумілій для потенційного читача формі.

Висновок

Отже, для створення адекватного перекладу необхідно в першу чергу здійснити правильне тлумачення тексту оригіналу, що не є можливим без фонових знань. Це – невербальний контекст, і чим він ширший, тим більш достовірним і правильним є текст перекладу. Художні літературні твори не можна перекладати, спираючись суто на лінгвістичні знання. Для їх розуміння потрібна екстралінгвістична інформація, а саме контекст про середовище, певні історичні обставини, у світлі яких вони тільки й можуть бути зрозумілі для перекладача та читача. Фонові знання є основою майстерності перекладача. Фонові знання – це весь той досвід, який отримує людина в ході свого життя; це все, з чим зіткнувся і що побачив перекладач; це його життєвий багаж.

Аннотація. В данном исследовании рассматриваются реалии как единицы лексического уровня текста, которые традиционно создают определенные сложности при переводе. Материалом исследования

являється текст повісті М.А. Булгакова «Собачье сердце» і його переклад на англійський мову. Методологічною основою роботи є системний підхід, принципи наукової об'єктивності і структурованого підходу до наукових джерел роботи. Специфіка досліджуваної теми передбачає застосування порівняльного методу, який робить можливим створення структурно-семантичної класифікації реалій з повісті М.А. Булгакова «Собачье сердце» і дає можливість проаналізувати способи перекладу цього лексичного матеріалу.

Ключові слова: реалія, екстралінгвістичний матеріал, безеквівалентна лексика, перекладознавство.

Abstract: This study examines realias as lexical units of a text, that traditionally form some difficulties in translation. The research is based on the novel written by Mikhail Bulgakov and titled "Heart of a Dog" and its translation in English. The methodological basis of the article includes system approach, principle of scientific objectivity and structured approach to the scientific sources. The specificity of the subject involves the use of comparative method that makes it possible to create a structural and semantic classification of realias in the Bulgakov's novel "Heart of a Dog" and provides an opportunity to examine ways of translation of this lexical material.

Keywords: realia, extralinguistic material, culture-specific vocabulary, translation studies.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сабарайкіна Л. М. Прагматичний аспект як найважливіший компонент адекватності перекладу / Л. М. Сабарайкіна // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М. К. Аммосова. 2012. №1. С.112–117.
2. Шеина И. М. Роль фонових знань в розумінні іноземного тексту / И. М. Шеина // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки . 2009. №6. С. 111–117.
3. Семенова, Марина Юрьевна. Основы перевода текста [Текст]: учебник / М. Ю. Семенова. – Ростов н/Д : Феникс, 2009. – 344 с. : ил. – (Высшее образование). – Библиогр. : с. 337-340.
4. Комар Л. Ідіоматичність смислу фразеологічних одиниць / Л. Комар // Молодь і ринок. – 2010. – № 11. – С. 154-157. – Бібліогр. : 9 назв. – укр.

УДК 81'44:81'37(811.111+8111.161.2)

КАУЗАТИВНІ ЛОКАТИВНІ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

К. Д. Калініченко, О. О. Залужна

Анотація. У даній роботі проаналізовано каузативні локативні дієслова в українській та англійській мовах, а саме, семантичні типи каузативних ситуацій. Методологічною основою роботи є дефініційний та компонентний аналіз; зіставний та описовий метод. Було виділено три основні групи каузативних локативних дієслів: КЛД без додаткових семантичних ознак, КЛД з використанням інструменту, КЛД за допомогою протиправної дії. В обох мовах присутні досліджувані групи в різних пропорціях.

Ключові слова: каузація, каузативні дієслова, локативні дієслова, семантика.

1. Вступні зауваження. Каузація як мовна репрезентація причинно-наслідкових відношень представляє собою окремий випадок відношень обставини, які вказують на сукупність конкретних умов, у яких здійснюються, стаються будь-які явища, процеси; події, факти, пов'язані з чимось, що сприяють на щось, супроводжують щось або викликають появу чогось [1, с. 209].

У роботі досліджуються лексичні одиниці у двох неблизькоспоріднених мовах: англійській та українській, що зумовлено посиленням інтересом до порівняльного та типологічного вивчення мовних явищ упродовж останніх десятиліть в роботах таких дослідників: Г. І. Глушук [1], О. О. Залужна [2], М. Шибатані [3].

Не зважаючи на велику кількість робіт, присвячених вивченню різних питань каузативності, локативності та дієслівної семантики у цілому, дієслова, в семантиці яких

взаємодіють дві зазначені категорії, ще не ставали об'єктом окремого дослідження, що обумовлює *актуальність* пропонованого дослідження.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю системного опису семантики каузативних локативних дієслів у зіставному аспекті на засадах сучасного семантичного аналізу мовних одиниць та відсутністю окремих ґрунтовних робіт за темою.

Об'єктом дослідження є каузативні локативні дієслова в англійській та українській мовах.

Предметом дослідження є семантика каузативних локативних дієслів в англійській та українській мовах.

2. Теоретичні засади дослідження. Під терміном «каузація» розуміється мовна репрезентація логічної категорії причинності. Лінгвістичне поняття каузації, або «спричинення» типу «зробити так, щоб...», за Ш. Баллі, визначається як асиметричне та транзитивне причинно-цільове логіко-семантичне відношення, що пов'язує один з одним дві або більш елементарні суб'єктно-предикатні структури, послідовність яких формує складну каузативну макроструктуру та конститує відповідну каузативну ієрархію суб'єктів.

Каузативні дієслова – найбільш універсальний засіб вираження каузативних відносин. Їх семантична структура має різну ступінь складності. Це пов'язано з тим, що в каузальну ситуацію входять п'ять обов'язкових смислових компонентів, або констант: 1) організуюча константа, що позначає відношення каузації, вона робить ситуацію каузативною; 2) суб'єкт і 3) стан антецедента (той, що передує); 4) суб'єкт і 5) стан консеквентна (той, що йде наступним) [4, с. 87].

Основним поняттям категорії каузативності є термін «каузативна ситуація», яка на думку М. Шибатані має відповідати двом умовам:

1) каузувальна подія та подія, яка каузується, розподілені в часі таким чином, що подія, яка каузується, може відбуватися тільки після каузувальної;

2) каузувальна подія та подія, яка каузується, є взаємозалежними, й існування події, яка каузується, можливе тільки за умови реалізації каузувальної події. Якщо каузувальна подія не відбулася, подія, яка каузується, також не відбувається [3, с. 17].

Сучасне розуміння каузативності зводиться до граматикалізованої, тобто експлікованої в структурі мови, каузації. Каузація, в свою чергу, представляється як відношення причини та наслідку, що утворює когнітивну й емпіричну універсалію: як когнітивна універсалія каузація встановлює відношення між причиною та наслідком, а як лінгвістична – каузативність підлягає граматикалізації в усіх мовах і репрезентується системою рівноправних одиниць.

Певний інтерес викликає генеративний підхід до каузативних дієслів [5, с. 11]. З точки зору генеративістів, всі мови дозволяють включення каузативного дієслова до дієслівного комплексу. Аналіз дієслова, напр., укр. *зачинити*, з урахуванням вищезазначеного підходу можна представити таким чином: 1) якщо щось зачинили, то воно було відкрито до моменту зачинення, 2) агенса було залучено до якоїсь події, результатом якої стало зачинення, 3) якщо агенс не виконав би цю дію, то те щось не було б зачинено тепер. З погляду генеративної семантики дієслово, напр., укр. *зачинити*, можна розкласти на три компоненти: 'каузувати/спричинити + стати + зачинений'. Отже, дієслово '*зачинити*' вважається каузативним. Загалом, слушним є виділення в каузації трьох значенневих параметрів: *to cause* 'спричинити', *to enable* 'дозволяти', *to prevent* 'запобігати'. У такому випадку в семантичному спектрі засобів граматикалізації каузації у всіх досліджуваних мовах можна вичленити дієслова – зв'язки, дієслова впливу, дієслова примусу, результативні дієслова, лексичні каузативи, перифрази, сполучники, приєдники.

Так, каузативні дієслова тлумачаться як предикативні одиниці, у значенні яких присутня сема каузативності. Таке розуміння підкріплюється результатами розвідок мовознавців різних країн, як було зазначено вище [2].

Слід зазначити, що матеріалом данної роботи є каузативні локативні дієслова, які поєднують в своїй семантиці обидві категорії.

Локативність як семантична категорія абстрагованості вирізняється високим рівнем логічної самостійності, а її конкретизація на рівні фразеологічної парадигми здійснюється через субкатегорії. Субкатегоріями простору вважаються такі: локативність, директивність, об'ємність, протяжність тощо. Усі вони пов'язані між собою, утворюючи певну ієрархічно структуровану понятійну сферу. Разом із тим, відношення між субкатегоріями не носить однозначний характер. Це пояснюється тим, що прості семантичні категорії входять у складні категорії, неоднорідні за своїм змістом. Категорія простору є результатом синтезу семантичної категорії предмета (субстанції), форми (зовнішньої визначеності предмета), їх кількості (міри величини, або виміру).

Отже, можна зробити висновок, що каузативними локативними дієсловами можуть бути такі перехідні дієслова, які мають значення переводити в такий стан або спричинювати виконання дії, яка виражається у відповідній дієслівній основі, будучи закріплена за якимось місцем або простором.

Наприклад, англ. *to open* «to move (a door or window) so as to leave a space allowing access and vision» [6, с. 1021] «посунути так, щоб залишити в просторі допустимий прохід і видимість». Стан вікна змінився з зачиненого на відчинене, а дія відбулася не виходячи за межі простору кімнати.

3. Семантичні типи каузативних локативних дієслів. За основу поділу каузативних локативних дієслів на семантичні групи за каузативним компонентом значення прийнято брати найпоширеніший поділ в лінгвістиці каузативних дієслів на маніпулятивні та директивні. Ця класифікація оснований на характері відносин між суб'єктом (X) і об'єктом (Y): якщо дія каузації відбувається в тісному фізичному контакті X із Y, мова йде про маніпулятивну каузацію; якщо взаємодія між X та Y має дистантний характер без фізичного контакту між ними, йдеться про директивну каузацію.

Аналіз лексичного матеріалу демонструє, що фізичний контакт між X та Y може демонструвати значну варіативність, і залежно від того, яка сема стає центральною в аналізованих одиницях, контактні каузативні локативні дієслова можна поділити на:

- 1) контактні каузативні локативні дієслова без додаткових семантичних ознак;
- 2) контактні каузативні локативні дієслова із застосуванням інструмента;
- 3) контактні каузативні локативні дієслова із застосуванням фізичної сили;
- 4) контактні каузативні локативні дієслова із застосуванням протиправної дії.

В англійській та українській мовах наявні контактні дієслова, які можна віднести до контактних каузативних локативних, але відношення «X каузує Y зі зміною положення в просторі, застосовуючи фізичну силу» має особливість – ступінь застосованої фізичної сили нам не відомий, напр., укр. *брати* «схоплювати, охоплювати руками або яким-небудь знаряддям; набирати певну кількість чого-небудь» [7, с. 130]. Маємо ситуацію вилучення предмета в межах простору, але не маємо рівень застосованої сили, вказівки на примусову дію також немає.

Найбільш розгалужену систему номінації серед контактних каузативних локативних дієсловах в обох зіставлюваних мовах мають дієслова з інструментальною семою; застосування інструмента для каузації передбачає безпосередній фізичний контакт суб'єкта (X) із об'єктом (Y) із метою переміщення його в просторі, напр., англ. *to unlock* «to open the lock on something such as a door or a window, usually with a key» [6, с. 1480] «відкрити замок на чомусь, такому як двері чи вікно, зазвичай за допомогою ключа».

За допомогою методики побудови формул тлумачення семантика дієслів з інструментальною семою може бути представлена так: «X, застосовуючи інструмент, каузує Y зі зміною положення в просторі».

Порівнюючи пари дієслів, напр., англ. *to capture* «to take into one's possession or control by force» [6, с. 211] «брати у власність або контроль силою» та *to press* «to move or

cause to move into a position of contact with something by exerting continuous physical force» [6, с. 1370] ‘просуватися або змушувати просуватися до контакту з чимось за допомогою напруженої тривалою фізичної сили’, можна зазначити, що сила, з якою X каузує над Y різна. В першому випадку сила є протиправною, яку застосували до об’єкта (Y) без дозволу, в другому випадку сила – це фізична здатність людини виконувати що-небудь. Отже, формула каузативної ситуації для другого дієслова буде мати вигляд: «X каузує Y змінити положення в просторі, застосовуючи фізичну силу».

Для порівняльного аналізу було дібрано 110 українських та 134 англійських каузативних локативних дієслів, що були вибрані за принципом суцільної послідовної вибірки.

Таблиця 1

Кількісне співвідношення КЛД в англійській на українській мовах

Мова	КЛД без додаткових семантичних ознак		КЛД із застосуванням інструмента		КЛД за допомогою протиправної дії		Загальна кількість
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	
Англійська	60	44,7 %	35	26,4 %	40	28,9 %	134
Українська	77	70 %	25	22,8 %	8	7,2 %	110

Англійська вибірка каузативних локативних дієслів складається з 135 слів. Найбільш численною групою є контактні КЛД без додаткових семантичних ознак, що становить 44 %, напр., англ. *to raise* «to move from a higher to a lower level without control» [6, с. 1528] ‘змінити положення з нижчого на вищого рівень’. Наступною за кількістю є КЛД за допомогою протиправної дії 30 %, напр., англ. *to split* «to break or cause to break forcibly into parts, especially into halves or along the grain» [6, с. 1422] ‘насильно ламати або змушувати ламатися на частини, особливо навпіл або уздовж тріщини’. Найменш численною групою є КЛД із застосуванням інструмента 26 %, напр., англ. *to mop* «to wash a floor with a wet mop» [6, с. 1132] ‘мити підлогу вологою шваброю’.

Українська вибірка складається з 110 КЛД. Найбільш численною групою є контактні КЛД без додаткових семантичних ознак, що становить 70 %, напр., укр. *влипати* «потрапляти в що-небудь липке, грузьке або прилипати до нього» [7, с. 357]. Наступною за кількістю є КЛД із застосуванням інструмента 22 %, напр., укр. *спресовувати* «піддаючи що-небудь дії преса, тиснучи на щось, обробляти його певним чином, ущільнювати або змінювати його форму» [7, с. 474]. Найменш численною групою є КЛД з протиправною дією 7 %, напр., укр. *видирати* «рвучи, відділяти, відокремлювати що-небудь від цілого» [7, с. 204].

Від загальної кількості 30 % дієслів з двох вибірок можна віднести одночасно до двох груп: КЛД без додаткових семантичних ознак – КЛД за допомогою протиправної дії, та КЛД із застосуванням інструмента – КЛД за допомогою протиправної дії, зі співвідношенням 10 % – 20 % відповідно.

В лексичному матеріалі даної статті були відсутні дистантні каузативні локативні дієслова, тому що такі відношення між суб’єктом (X) і об’єктом (Y) пояснюють каузативну ситуацію зі зміною положення в просторі. В такому випадку дія відбувається без фізичного контакту і поза межами простору взагалі.

4. Висновки. Після дефініційного та компонентного аналізу лексичних одиниць англійської та української мов каузативними локативними дієсловами називаємо перехідні дієслова, які мають значення переводити в такий стан або спричинювати виконання дії, яка виражається у відповідній дієслівній основі, будучи закріплена за якимось місцем або простором.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, в англійській та українській мовах наявні контактні каузативні локативні дієслова всіх чотирьох семантичних груп з їхніми

ознаками і особливостями. Процентне співвідношення кількості розглянутих дієслів відрізняється у зв'язку з різними семантичними особливостями двох неблизькоспоріднених мов.

Аннотація. В данной работе проанализированы каузативные локативные глаголов в украинском и английском языках, а именно, семантических типах каузативной ситуаций. Методологической основой работы являются дифференциальный и компонентный анализ; сопоставительный и описательный метод. Было выделено три основные группы каузативных локативных глаголов: КЛГ без дополнительных семантических признаков, КЛГ с использованием инструмента, КЛГ с применением противоправной силы. В обоих языках присутствуют исследуемые группы в разных пропорциях.

Ключевые слова: каузация, каузативные глаголы, локативные глаголы, семантика.

Abstract. In the given research the causative locative verbs in the Ukrainian and English languages are analysed. Also the types of causative situations and their semantic meanings are described. The methodological basis of the work consists of differential and component analysis, the comparative and the descriptive methods. Three main groups of causative locative verbs were set off: CLV without additional semantic features, CLV with the use of an instrument, CLV with the use of unlawful force.

Keywords: causation, causative verbs, locative verbs, semantics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Глушук Г. І. Каузальність та каузативність – якісні різновиди каузативності / Г. І. Глушук // Науковий вісник Херсонського державного університету : зб. наук. пр. Серія «Лінгвістика». – 2009. – Вип. IX. – С. 209–212.
2. Залужна О. О. Привативні дієслова в англійській та українській мовах : дисертація на здобуття ст. кандидата філологічних наук : 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / О. О. Залужна. – Донецьк, 2014. – 283 с.
3. Shibatani M. Some Basic Issues in the Grammar of Causation / M. Shibatani // The Grammar of Causation and Interpersonal Manipulation / [M. Shibatani (ed.)]. – Amsterdam : John Benjamins, 2002. – P. 1–22.
4. Бессалов А. Ю. Каузативные глаголы как средство выражения причинно-следственных отношений в английском и французском языках / А. Ю. Бессалов // Вестник МГОУ. – М., 2010. – Вып. 6. – С. 85–90
5. Кучман І. М. Функціонально-семантична категорія каузативності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. М. Кучман. – Київ, 2011. – 16 с.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

6. Oxford Dictionary of English. C. Soanes and A. Stevenson. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 2068 p.
7. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник української мови. – К. : Перун, 2001. – 1425 с.

УДК 811.161.2

АВТОРСЬКІ МОДИФІКАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ В. ШКЛЯРА «МАРУСЯ»

О. А. Козлова, Н. А. Митько

Анотація. Стаття присвячена аналізу авторських видозмін фразеологічних одиниць в історичному романі В. Шкляра «Маруся». У цьому дослідженні встановлено стилістичні функції трансформованих загальновідомих фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, модифікації, поширення компонентного складу, еліipsis, контамінація.

Письменники у своїх творах можуть використовувати різні прийоми у вживанні фразеологізмів, у результаті чого вони зазнають певних змін. За словами Н. Устенко, майстри пера творчо переосмислюють узуальні фразеологізми, видозмінюють їх відповідно до художніх особливостей, ступеня вираження мовної експресії та стилістичного навантаження [1, с. 256].

А. Пономаренко, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, Л. Ф. Щербачук та ін. вважають індивідуально-авторські перетворення фразеологічних одиниць оказіональними змінами. Йдеться про заміну компонентів фразеологізму словами чи вільними словосполученнями, про зміну граматичної форми компонентів, а також про відхилення від звичної кількості компонентів фразеологізму [2, с. 31].

До найбільш потужних засобів актуалізації слід віднести ті, що пов'язані з модифікацією (структурною, смисловою) фразеологічної одиниці. Як зазначав В. Мокієнко, «активна мобільність форми і взаємозаміна компонентів – постійне джерело поновлення експресивності фразеологізму, основна причина актуалізації стійких сполучень у мовленні» [3, с. 26]. Видозміненість фразеологізму в системі художнього тексту сприяє «включенню» певних асоціативних планів «прочитання» того чи того образу, конкретного контексту.

На першому місці серед прийомів стилістичного використання ФО перебувають т. зв. трансформації фразеологізмів. Під трансформаціями фразеологізмів В. М. Білоноженко та І. С. Гнатюк [4, с. 8] розуміють «стилістичний засіб, який полягає у цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації структури традиційних ФО».

Здатність ФО до модифікування «закладена в самій мовній системі та впливає як із конститутивних (полілексичність, стійкість), так і з факультативних (ідіоматичність, образність, мотивованість) властивостей ФО» [5, с. 3]. Трансформаційні зміни ФО, стверджують В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та О. В. Кунін, зумовлені їхньою природою: відносною стійкістю і семантичною нерозкладністю, відтворюваністю, нарізнооформленістю.

Фразеологічні модифікації для С. Б. Пташник – «такі оказіональні перетворення семантики та / або структури ФО, які автор застосовує з певною інтенцією і які виходять за рамки тих змін формативу, які необхідні для морфо-синтаксичної інтеграції фразеологізма у реченні» [5, с. 5]. Проблемою вивчення фразеологічних модифікацій дослідниця вважає ідентифікацію вихідних фразеологізмів, що слугували основою для утворення фразеологічних модифікацій – такі ФО позначаються нею як фразеологічний базис [5, с. 6].

С. О. Гурбанська вважає, що оказіональні трансформації сталих виразів полягають в обов'язковій перебудові структури та, відповідно, семантики сталих виразів, а також у перетворенні їхнього стилістичного забарвлення і виявленні необмежених конотативних можливостей [6, с. 73].

За В. Д. Ужченко, найуживаніші різновиди трансформації ФО можна поділити на три основні групи:

- 1) прийоми, пов'язані зі зміною форми компонентів або компонентного складу ФО;
- 2) прийоми, пов'язані з контекстним обігруванням ФО чи їх окремих компонентів;
- 3) прийоми, пов'язані з використанням загального образу ФО [7, с. 184].

Мета дослідження: охарактеризувати авторські модифікації фразеологізмів в історичному романі В. Шкляра «Маруся», з'ясувати стилістичні функції таких фразеологічних трансформацій.

Новий роман українського письменника В. Шкляра «Маруся» багатий на фразеологізми, які зазнали певних авторських модифікацій.

Трансформації фразеологізмів можуть відбуватися на основі синонімії та фразеологічної варіації. Серед фразотворчих засобів прогресивної деривації помітне місце належить синонімії. Основою фразотворення таких фразеологічних одиниць є семантична структура [8, с. 22]. Вона представлена такими фразеологізмами, у яких немає жодної спільної деривативи [9, с. 28]. Наприклад: *кидати ноги на плечі* («Це був відомий партизанський маневр, коли на знетямлену від страху піхтуру, що **кидає ноги на плечі**, зненацька налітає кіннота...» [10, с. 61]) та *блискати п'ятами* («Одна ватага сховалася за осоками, що росли вздовж польової дороги, друга побігла за скирту, треті, спотикаючись і падаючи на слизоті, **блискали п'ятами** в лісопосадку [10, с. 61]).

А. М. Матвієнко звертає увагу на критерії розрізнення фразеологічних синонімів і фразеологічних варіантів. «Фразеологічні синоніми звичайно виражають те саме

предметне значення різними лексичними і структурними засобами, допускаючи ту чи іншу міру можливої спільності» [11, с. 16], наприклад, *сама довершеність – найвища досконалість; найвище щастя – вінець щастя; мати велику вагу – багато важити*. «Фразеологічні варіанти побудовані на тих же образах і зворотах, тими ж в основному засобами, але з частковою граматичною або лексичною видозміною» [Там же, с. 16]. Наприклад, варіантним фразеологічним зворотом до *вчепитися зубами* буде *вп'ястися зубами* («Первісний інстинкт боротьби враз поглинає всі думки й почування, і ти готовий, як звір, **зубами вп'ястися в горлянку ворога**» [10, с. 102]). Цікавим прикладом варіантності є просторічні фразеологізми *чухати матню* та *чухмарити матню*, які в романі В. Шкляра позначають «байдикувати» («**Підемо на Київ! Якщо комусь це далеко, нехай *чухає матню* на печі**», – глузливо промовила вона, і козачня, яка щойно кипіла гнівом, покотилася зо сміху. «**Хто хоче *чухмарити матню*, нехай вийде наперед!**» – гукнув великий, як копиця, Микита Шульга» [10, с. 89]. Цікавим авторським варіантом до ФО *спуститися з неба* є *злізти по драбині з неба* («**Усі, хто мав очі, побачили, а батько Шуліка таки *зліз по драбині з неба*, якщо назвав їх австріяками, і це був не жарт – почути таке від отамана, з яким разом іти до бою**» [10, с. 18]).

Л. Г. Авксентьев розуміє під фразеологічними варіантами «такі лексико-граматичні різновиди фразеологічної одиниці, які, маючи спільне загальне значення, допускають синонімічну заміну компонентного складу, видозміну порядку або граматичних форм» [12, с. 85].

В. І. Зимін окреслює виникнення явища варіантності ФО так: «Фразеологізм – це складна мовна організація, яка зв'язана з різними рівнями мови: семантикою, лексикою, морфологією, синтаксисом і т. д. Зміни і коливання, які відбуваються в тому чи іншому ярусі мови, діють і на вживання фразеологізму. Так виникають різні варіанти фразеологізму» [13, с. 78].

Варіантність зворотів у мовленні й індивідуально-авторські перетворення фразеологізмів з лінгвістичного погляду нічим не відрізняються. Останні створюються з різною стилістичною метою. Названі різновиди – постійна актуалізація усталеного вживання фразеологізмів.

Інший прийом модифікації ФО – це поширення компонентного складу фразеологізму. Суть поширення ФО полягає у включенні до традиційної структури стійкого виразу таких слів чи словосполучень вільного вжитку, які надають фразеологізмові більшої конкретності, наближаючи його до тієї ситуації, у якій використаний фразеологізм [14, с. 119].

Л. Б. Давиденко та В. М. Бойко виділяють три основні види поширення компонентного складу ФО: атрибутивне, об'єктне та обставинне [15, с. 32]. Атрибутивне поширення, як правило, в інтерпозиції (його ще називають вклинюванням) – дуже поширене явище в художньому мовленні, призводить до конкретизації внутрішнього образу ФО, звуження, оновлення її. Наприклад: «*Та ні цигани, ні сорока на хвості **добрих чуток не приносили*** [10, с. 159]; «*Так **накреслили йому серпневі зорі, які тремтіли в небі **ясні й великі*****, як перестиглі яблука [10, с. 86]. Об'єктні та обставинні поширювачі можуть займати будь-яку позицію відносно фразеологізму: *Головний Отаман покладався на **фортуна**, яка **всміхалася** українцям **на всю губу*** [10, с. 85]; *Усі, хто мав очі, побачили, а батько Шуліка таки **зліз по драбині з неба**, якщо назвав їх австріяками, і це був не жарт – почути таке від отамана, з яким разом іти до бою» [10, с. 18]). Останній приклад є особливим, бо в ньому «прийом заміни нормативного компонента фразеологізму і прийом розширення усталеного звороту завдяки введенню нових слів комбінуються» [16, с. 61].*

У художньому творі наявний і такий прийом, як еліпсис (редукція) – «це звуження рамок фразеологізму, усічення окремих його компонентів, зумовлене прагненням до економії мовних засобів і лаконізації мовлення» [14, с. 130]. Скорочення компонентного складу призводить до семантичної сконденсованості фразеологізму, що, у свою чергу,

посилує експресивність [15, с. 32]. Наприклад: «*Аби не голову, – гостро подивився на нього Дмитро*» (пор. : *голову загубити*) [10, с. 46].

Еліпсису, на думку О. А. Семенюка, найчастіше зазнає друга частина фразеологізмів, проте скорочення, усічення можуть бути частковими, стосуватися першої частини. Унаслідок скорочення фразеологічні одиниці стають більш виразними й зручними з погляду мовленнєвого використання [16, с. 220]. Опущений складник таких стійких мовних одиниць можна легко поновити в певному контексті. Деякі мовознавці розглядають цей процес як один із способів імплікування, тобто намагання зменшити кількість компонентів фразеологічної одиниці до однієї лексеми.

Скорочення (усічення) компонентного складу ФО може зумовлюватися необхідністю пом'якшити категоричність вислову або залишити за адресатом право на домислювання. Наприклад: «*Еге, подумав Станімір, пусти лисицю під лавку, та вголос сказав...*» [10, с. 152] (пор. : *пусти лисицю під лавку, а вона й на лавку*); «*Баба з воза, – сказав Гелевей. – Я б і сам його прикандичив* (пор. : *баба з воза, кобилі легше*) [10, с. 31].

Дослідник Г. М. Муқан вважає, що причиною того, що пропуск елемента ФО не впливає на її значення, є те, що «складові частини у фразеологічному звороті тісно злиті в одну змістову єдність» [17, с. 20], тому «значення і роль фразеологізму не залежить від його будови» [Там же, с. 20].

Проте не всі фразеологізми однаковою мірою можуть скорочувати свій склад. Дослідниця Л. Пашинська зауважує, що «скорочення компонентного складу можливе лише у тих стійких словосполученнях-інноваціях, зовнішня форма яких стала загальновідомою і достатньо вживаною». Вона називає такі важливі умови еліпсування фразеологізмів, як «популярність серед носіїв мови, адже тільки в такому разі буде зрозуміло, про який загальномовний вислів ідеться» та «опускатися можуть здебільшого другорядні в семантичному плані компоненти за умови збереження семантичної цілісності вислову» [18, с. 95].

Серед різновидів фразеологічних модифікацій у художньому мовленні трапляється також контамінація – не просто поєднання ФО, а взаємопроникнення, схрещення, своєрідне накладання і злиття різних значень ФО внаслідок мимовільних чи свідомих зближень, смислової компресії, лаконізації [19, с. 151]. Фразеологізми можуть об'єднуватися і на основі семантичної близькості, і спільності компонентів у своєму складі, і не маючи нічого спільного між собою [14, с. 141]. Наприклад: «...*не питай у нього, що він думає робити далі, а покажи заброді, почім фунт свинцю на українському ярмарку*» [10, с. 95]) (пор. : *показати, де раки зимують – почім фунт лиха*). Метою цього виду модифікацій є створення комічного ефекту [15, с. 32].

У художній прозі початку ХХІ століття серед письменників стає модною тенденція створювати своєрідні прецедентні тексти-контрасти, у яких поряд функціонують традиційні, народні ФО та суржикові, сленгові, іноді фразеологізми-варваризми, оформлені фонетичними засобами російської чи англійської мов [20]. Наприклад: *Да, Аверкій, с тобой перєгнулі ми палку, канєшно* [10, с. 64]; *Єслі прієжджій, так сматрі в оба! – кинув йому вслід вузькоокий, і всі азіати чомусь зарєготали* [10, с. 118].

Цікавим прийомом модифікації сталих виразів є «прийом зумисного зіштовхування прямого і фразеологічного значень словосполучень» [21, с. 74]. Наприклад: «*Первісний інстинкт боротьби враз поглинає всі думки й почування, і ти готовий, як звір, зубами вп'ястися в горлянку ворога*» [10, с. 102] (пор. *зубами вп'ястися – міцно триматися чого-небудь, не відступати від чого-небудь чи тримати щось*).

В. Д. Ужченко зазначає, що заміни здійснюються з метою 1) розгорнути дію в потрібному напрямку, 2) індивідуалізувати персонаж, 3) увиразнити мовну характеристику, 4) створити колорит гумору чи сатири, 5) відсвіжити традиційний образ, 6) інтимізувати виклад, 7) евфемізувати зображуване тощо [7, с. 191]. Так, у фразеологізмі *смажений півень клює* В. Шкляр замінює перший компонент на *червоний* («...*хай пеняє на себе, коли червоний півень клює його в «подушку»*) [10, с. 38]), тим самим відсвіжаючи традиційний образ.

Використання модифікованих ФО у художньому мовленні призводить до оновлення фразеологічного образу, а також збагачує, увиразнює мову письменника,

посилює емоційно-експресивний вплив на читача. Вдало дібрані, семантично обіграні, фразеологічні засоби не тільки створюють у свідомості читача живі, чуттєво-наочні образи-картини, але й несуть особливе смислове навантаження, сприяють експресивності оповіді. Це явище є виразною ознакою індивідуального стилю письменника, умінням творчо використовувати фразеологічне багатство мови.

Аннотація. Стаття посвячена аналізу авторських змін фразеологічних одиниць в історичному романі В. Шкляра «Маруся». В даному дослідженні встановлено стилістичні функції трансформованих загально відомих фразеологізмів.

Ключевые слова: фразеологічна одиниця, модифікації, розширення компонентного складу, еліпсис, контамінація.

Abstract. The article is devoted to the analysis of authorial changes in phraseological units in V. Shklyar's historical novel «Marusya». In this study, the stylistic functions of the transformed well-known phraseological units are established.

Keywords: phraseological unit, modifications, expansion of component composition, ellipsis, contamination.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Устенко Н. Семантико-стилістичні особливості функціонування фразеологізмів у мові художніх творів В. Винниченка / Наталія Устенко // Наукові записки : зб. наук. ст. Серія «Філологічні науки (літературознавство, мовознавство)». – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – Вип. 62.– Ч. 1. – С. 251–256.
2. Пономаренко А. «Чи закинути кругле слівце...» (про фразеологізми в художніх текстах) // Урок української. – 2003. – № 5–6. – С. 31–32.
3. Мокиєнко В.М. Славянська фразеологія. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
4. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 154 с.
5. Пташник С. Б. Структурно-семантичні особливості фразеологічних модифікацій та їхні функції в німецькому газетному тексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / С. Б. Пташник. – Львів, 2003. – 18 с.
6. Гурбанська С. О. Фразеологічна ідентифікація узуальних та оказіальних стійких висловлювань у художніх текстах // Studia linguistica : збірник наукових праць / КНУТШ. – Київ, 2009. – Вип. 3. – С. 68–75.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.
8. Удовиченко Г. М. Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів // Мовознавство. – 1984. – №2 – С. 18–24.
9. Ващенко В. С. Фразеологізми в системі синонімічних засобів мови // Питання фразеології східнослов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 27–29.
10. Шкляр В. Маруся. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 320 с.
11. Матвієнко А. М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 8. – С. 16 – 20.
12. Авксент'єв Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. – Харків : Наук. думка, 1983. – 97 с.
13. Зимин В. И. К вопросу о варианности фразеологических единиц // Проблемы устойчивости и варианности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – С. 70 – 83
14. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 154 с.
15. Давиденко Л. Б., Бойко В. М. Авторські модифікації фразеологічних одиниць у художньому мовленні // Мовознавство. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – 2012. – С. 30 – 33.
16. Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. – Кіровоград, 2001. – 368 с.
17. Муқан Г. М. Структура і синтаксична роль фразеологізмів // Українська мова і література в школі. – 1968. – № 5. – С. 13 – 20.
18. Пашинська Л. М. Еліпсис як спосіб скорочення компонентного складу фразем-інновацій у мові сучасної української періодики / Л. М. Пашинська // Лексикографічний бюлетень : зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 2006. – Вип. 14. – С. 91 – 95.
19. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
20. Скиба Н. Активні фразеотворчі процеси в українській публіцистичній і художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ ст.) : Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Н. Скиба: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філол. – К., 2005. – 17 с.
21. Наумов Э. Способы трансформации фразеологизмов / Э. Наумов // Русский язык в школе. – 1971. – № 3. – С. 71–74.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ БРИТАНСЬКИХ ПАБІВ, ДО СКЛАДУ ЯКИХ ВХОДИТЬ ІМ'Я ВІДОМОЇ ОСОБИСТОСТІ

В. І. Коряченко, Є. В. Коцаренко

Анотація. Дане дослідження присвячено лексико-семантичним особливостям назв британських пабів, в основі яких є ім'я відомої особистості. За допомогою описового методу та методу компонентного аналізу ми дійшли висновків, що в групі назв пабів переважають вторинні номінації, основою яких є ім'я міських діячів, оскільки люди шанують історію власного міста.

Ключові слова: паб, власне ім'я, вторинна номінація, ергоурбонім, відомі особистості.

Досліджуючи назви пабів, не можливо не звернутися до поняття «власна назва», яке є невід'ємною частиною лексичної системи кожної мови і являє собою окремих клас слів з низкою специфічних ознак, зокрема у плані змісту та плані вираження. Власна назва є «вторинною назвою даного предмета, що доповнює та уточнює первинне, загальне, і служить для розпізнавання відомих подібних предметів один від одного» [1, с. 50]. Власне ім'я має деяку, не для всіх однакову, інформацію (зміст), яку не слід змішувати зі значенням (семантикою). Однак, на думку С. Кріпке, власні ім'я є неописовими, порожніми одиницями, які, немов ярлики прив'язані до індивідів, та їх значення міститься виключно в їх денотації [2, с. 57].

Ономастика, вивчаючи власні імена, їх розвиток і функціонування у мові та мовленні, в залежності від об'єкта номінації поділяється на велику кількість розділів, як, наприклад, антропоніміка (що займається вивченням імен людей), зооніміка (досліджує власні імена тварин), топоніміка (вивчає власні імена географічних об'єктів) тощо. З огляду на об'єкт нашого дослідження особливий інтерес для нас становить топоніміка, яка у свою чергу, поділяється на велику кількість напрямків, що займаються дослідженням назв гір, водних об'єктів, населених пунктів, вулиць, внутрішньоміських об'єктів тощо. А оскільки ми досліджуємо назви британських пабів, ми звертаємось до галузі з вивчення назв внутрішньоміських об'єктів. А. А. Реформатський та А. В. Суперанська вважають назви внутрішньоміських об'єктів перехідними явищами між власними та загальними назвами, оскільки лексичне значення вихідних одиниць наближає їх до загальних назв, тоді як назви внутрішньоміських об'єктів є індивідуальними назвами, що є ознакою власних імен [3, с. 191].

Найбільш вдалим терміном для позначення назв пабів, на нашу думку, є «ергоурбонім». Цей термін був запропонований Р. І. Козловим для означення власного імені, яке позначає локалізовані комерційні підприємства, до яких відносяться, перш за все, підприємства торгівлі, харчування, сфери послуг та деякі інші. Науковець зазначає, що термін ергоурбонім фіксує комплексний характер об'єкту номінації, який представляє, з одного боку, ділове підприємство (для назви якого використовується термін «ергонім»), а з іншого – об'єкт міського простору (який називається «урбонім») [4, с. 26].

Вивчаючи походження лексичних одиниць мови, зокрема власні назви, не можливо не звернутися до поняття номінації, яке В. Г. Гак розглядає як «процес і результат найменування, за яким мовні елементи співвідносяться з позначуваними об'єктами» [5, с. 237].

Говорячи про особливості номінації предметів, Г. Н. Ягафарова стверджує, що характер номінації в слові ніяк не змінює того, що ознака, на основі якої матеріалізується абстрактна назва речі чи класу, може бути самою різною. Головне, щоб ця ознака мала відношення до класу предметів, але для номінації не важливо, чи ця ознака є суттєвою чи ні. Саме в силу того, що вибір ознаки не детермінує характер слова, ця ознака залежить

не від способу абстракції, а від практичних конкретних умов (трудового процесу, культури, традицій, географічної середина, тощо) [6, с. 2507].

В залежності від різновиду базових слів номінація поділяється на первинну та вторинну. Первинна номінація – позначення елементів дійсності (як на предметному рівні, так і на рівні подій) за допомогою непохідних слів, тобто таких, які усвідомлюються носіями мови як первісні, не утворені від інших слів [7, с. 173].

У зв'язку з об'єктом нашого дослідження, особливий інтерес становить саме вторинна лексична номінація, яку В. М. Телія визначає як «використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції наречення» [8, с. 129]. Тобто основною функцією вторинного найменування є образне переосмислення денотативного ядра лексичної одиниці. Такий тип номінації дозволяє давати нові імена об'єктам та явищам, не звертаючись до збільшення кількості лексичних одиниць.

Особливої уваги заслуговує той факт, що значення імені – це сума характеристик лінгвістичного й екстралінгвістичного планів; це складний комплекс, у якому відомості про слово переплітаються з відомостями про іменованій об'єкт. О. В. Кисель зазначає, що лінгвістична частина значення імені пов'язана зі специфікою існування імені в мові, його сприйняттям, історією й етимологією його апеллятивної основи [9, с. 9]. При цьому варто відзначити, що людина є обмежена при виборі імені словотворчою, морфологічною та синтаксичною будовою мови.

До екстралінгвістичних факторів відносяться особливості культури та національного характеру, державного устрою та політичної системи. О. П. Сологуб окремо розглядає національний фактор, пов'язаний з традиціями найменування, які існують у певній мові [6, с. 2506]. Даючи назву тому чи іншому об'єкту, людина припускає виникнення у адресата тих чи інших асоціацій, що можуть мати досить загальний характер та бути зумовлені певними соціокультурними уявленнями. Тож важливим у процесі найменування є урахування здатності адресату зрозуміти ці асоціації.

Щоб зрозуміти, чому саме паб є виразним показником культурного життя Британії, звернемося до його визначення та визначення його місця у житті британців. Паб (*pub* від *public house* – «народний дім») – це заклад для продажу пива та інших напоїв, та інколи їжі, для їх споживання у приміщенні [10]. Він є елементом багатоміської культурної традиції Великої Британії та являє собою важливу складову життя британців. Джойс Кері писав, що «паби знають багато, майже стільки, скільки і церкви. Вони мають традицію» [11, с. 92].

Наразі у Британії налічується близько 66 тисяч пабів. Їх відвідують більш ніж три чверті дорослого населення Великобританії, до яких належать люди різного віку, соціального класу та рівня освіченості. При цьому, 6 з 10 осіб (приблизно 27 млн. чоловік) вважають себе завзятими відвідувачами [12, с. 172].

Проаналізувавши загальний масив вибірки назв пабів (448 одиниць) ми виокремили різні групи назв, найбільші з яких пов'язані з людиною та її діяльністю, топографічними об'єктами, геральдиком, кораблями, зовнішнім виглядом пабу та культурою споживання алкогольних напоїв, але, на нашу думку, особливої уваги потребує група назв, які містять у собі ім'я відомої особистості (134 одиниці), оскільки ми вважаємо, що вона може найточніше відобразити сприйняття британцями їх історії та здобутків у сферах культури та науки. Цю групу ми поділили на декілька підгруп в залежності від сфери діяльності тієї чи іншої постаті:

1) міські діячі (35 од.; 26,1 %): *The Robert Hamilton* 'Роберт Гамільтон' – паб, розташований у м. Ейрдрі та названий на честь засновника міста, *The Harbord Harbord* 'Гарборд Гарборд' – розташований у м. Міддлтоні та названий на честь людини, яка почала розбудову міста; *The David Macbeth Moir* 'Девід Макбет Моїр' – розташований у м. Масселборо та названий на честь Девіда Макбета Моїра, почесного резидента міста; *The Robert Nairn* 'Роберт Нерн' – розташований у м. Керколді та названий на честь члена родини Нернов, яка допомогла містові з'явитися на мапі; *The William Owen* 'Вільям Овен'

– названий на честь мера м. Геверфордвест, який був рушійною силою для покращень, запроваджених у місті на початку 19 ст.

2) військовослужбовці (18 од.; 13,4 %): *The Lord Clyde* ‘Лорд Клайд’ – паб, названий на честь видатного вікторіанського командувача, *The Lord Nelson* ‘Лорд Нельсон’ – названий на честь віце-адмірала військово-морських сил Великої Британії; *The General Sir Redvers Buller* ‘Генерал Сер Редверс Буллер’ – названий на честь видатного генерала, який брав участь у війні в Судані та у Бурській війні, *General Moore* ‘Генерал Мур’ – названий на честь генерала-майора сера Джеремі Мура, командира сухопутних військ під час Фолклендської кампанії;

3) науковці та винахідники (17 од.; 12,7 %): *The John Logie Baird* ‘Джон Логі Берд’ – винахідник телевізійної системи, *The Alexander Graham Bell* ‘Александр Грем Белл’ – винахідник телефону; *The J. P. Joule* ‘Дж. П. Джоуль’ – фізик Джеймс Прескотт Джоуль, відомого за його експерименти з теплом; *The Alexander Bain* ‘Александр Бен’ – винахідник електронного годинника.

4) політики (17 од.; 12,7 %): *The Gladstone* ‘Гладстон’ – Вільям Гладстон – чотири рази прем’єр-міністром Великої Британії, *The Baldwin* ‘Болдуїн’ – Стенлі Болдуїн – прем’єр-міністр Великої Британії три рази; *The William Wilberforce* ‘Вільям Вілберфорс’ – Вільям Вілберфорс – член парламенту від м. Галл, який присвятив більшість своєї політичної кар’єри боротьбі з работоргівлею, *The Huskisson* ‘Гаскіссон’ – Вільям Гаскіссон – англійський політичний діяч, член парламенту;

5) монархи (15 од.; 11,2 %): *The Bruce Arms* ‘Герб Брюса’ – паб, названий на честь шотландського героя, Роберта Брюса (1274 – 1329), визвольника та короля Шотландії, який переміг англійців у битві при Беннокберні у 1314 р. та закріпив незалежність Шотландії у 1328 р., *Edward the Confessor* ‘Едвард Сповідник’ – названий на честь англосаксонського короля, який отримав таке прізвисько через свою набожність; *The William Rufus* ‘Вільгельм Руфус’ – названий на честь третього сина Вільгельма Завойовника; *The Prince Arthur* ‘Принц Артур’ – названий на честь третього сина королеви Вікторії;

6) письменники (12 од.; 9 %): *The Mary Shelley* ‘Мері Шеллі’ – названий на честь відомої англійської письменниці (1797 – 1851), *The Sir Walter Scott* ‘Сер Вальтер Скотт’ – названий на честь видатного шотландського письменника (1771–1832), *The Conan Doyle* ‘Конан Дойл’ – названий на честь відомого англійського письменника (1859–1930);

7) архітектори (7 од.; 5,2 %): *The Paxton’s Head* ‘Голова Пакстона’ – названий на честь Джозефа Пакстона, який сконструював Кришталевий палац, *The Playfair* ‘Плейфер’ – на честь Вільяма Генрі Плейфера, одного з найвідоміших шотландських архітекторів; *The Archibald Simpson* ‘Арчібальд Сімпсон’ – на честь архітектора, прозваного «Архітектором Абердіну», який спроектував декілька важливих будівель у місті, таких як Собор Святого Андрея та Колледж Марішал;

8) діячі кіноіндустрії (7 од.; 5,2 %): *The Gary Cooper* ‘Гері Купер’ – актор, *The David Garrick* ‘Девід Гаррік’ – актор, *The Sir Michael Balcon* ‘Сер Майкл Балкон’ – продюсер;

9) спортсмени (4 од.; 3 %): *The Malcolm Uphill* ‘Малкольм Апхілл’ – мотоцикліст, багаторазовий призер змагання Isle of Man TT, *The Harry Clasper* ‘Гаррі Класпер’ – відомий весляр вікторіанських часів;

10) художники (2 од.; 1,5 %): *The Benjamin Fawcett* ‘Бенджамін Фосетт’ – названий на честь англійського художника 19 ст., *The Holland Trigham* ‘Голланд Трігем’ – названий на честь вікторіанського художника.

Отже, такий тип ергоурбанімів як назви пабів утворюється у процесі вторинної номінації, тобто використання слова для позначення предмету, який не є його прямим референтом. Аналіз одиниць демонструє, що назви, до складу яких входять імена видатних особистостей, зокрема міських діячів, військовослужбовців, винахідників і політиків, значно переважають у відсотковому співвідношенні, що свідчить про значний інтерес до історії держави у цілому та її окремих міст.

Аннотация. Данное исследование посвящено лексико-семантическим особенностям названий британских пабов, в основе которых есть имя известной личности. При помощи описательного метода и метода компонентного анализа мы пришли к выводам, что в группе названий пабов преобладают вторичные номинации, основой которых является имя городских деятелей, поскольку люди почитают историю собственного города.

Ключевые слова: паб, имя собственное, вторичная номинация, эргоурбоним, известные личности.

Abstract. This paper is dedicated to lexico-semantic peculiarities of British pub names that are based on a name of a prominent figure. With the help of the descriptive method and the method of componential analysis it has been established that secondary nominations which is based on the town figure name prevail in the group of pub names since people esteem the history of their own city.

–Keywords: pub, proper name, secondary nomination, ergo-urbonym, prominent figures.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Казакова С. Л. Основы названий английских пабов / С. Л. Казакова // Мир науки, культуры, образования. 2009. – № 7. – С. 50–54.
2. Oltean S. On the Semantics of Proper Names / Stefan Oltean // Onomastics in Contemporary Public Space / ed. by O. Felecan and A. Bughesiu. – Newcastle-upon-Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2013. – P. 50–68.
3. Казакова С. Л. К вопросу о семантике урбанонима / С. Л. Казакова // Университетские чтения. – Пятигорск : ПГЛУ, 2009. – № 5. – С. 189–193.
4. Козлов Р. И. Современные эргоурбонимы в городской топонимической системе / Р. И. Козлов // Известия Уральского государственного университета. – 2001. – № 20. – С. 26–34.
5. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций / В. Г. Гак // Языковая номинация (Общие вопросы) / Отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1977. – С. 230–294.
6. Ягафарова Г. Н. О факторах, влияющих на процесс в номинации в языке / Г. Н. Ягафарова. // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 11. – С. 2505–2508.
7. Ягафарова Г. Н. Основные ономазиологические понятия / Г. Н. Ягафарова // Вестник Челябинского гос. ун-та. Серия: Филология. Искусствоведение. – 2010. – № 13 (194). – С. 172–177.
8. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды / В. Н. Телия // Языковая номинация (Виды наименований) / Отв. ред. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1977. – С. 129–222.
9. Кисель О. В. Коннотативные аспекты семантики личных имен : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / О. В. Кисель – Челябинск, 2009. – 24 с.
10. Oxford English Dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.oxforddictionaries.com/>
11. Леонович О. А. В мире английских имён / О. А. Леонович. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель, 2002. – 160 с.
12. Казакова С. Л. Новое в наименовании пабов Великобритании / С. Л. Казакова // Университетские чтения. – Пятигорск : ПГЛУ, 2011. – Ч. V. – С. 172–177.

УДК 811.111'36

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

О. С. Помазан, О. В. Ковтун

Анотация. У статті розглянуто функціональні особливості англійських модальних дієслів, які розкриваються під час їх перекладу українською мовою. Зауважено на вагомості модального дієслова, яка полягає в тому, що воно несе в собі ставлення мовця до дійсності. З'ясовані фонетичні, лексичні та лексико-граматичні засоби вираження модальності. Модальність може мати значення ствердження, наказу, побажання, припущення, достовірності, реальності чи нереальності. Визначено, що основним моментом під час перекладу англійських модальних дієслів є передача значення модальності.

Ключові слова: модальність, модальні дієслова, модальні слова, засоби вираження, модальне значення.

У лінгвістиці модальні слова та словосполучення вважаються одним із найсуперечливіших лексико-граматичних розрядів слів, які привертають особливу увагу вчених з другої половини ХХ століття. Але вони й досі не отримали повного розгляду у зв'язку з їх багатоплановістю, специфічністю мовного вираження та функціональними особливостями.

Значний внесок у вивчення категорії модальності зробили такі вчені, як Ш. Баллі, О. І. Беляєва, В. В. Виноградов, З. К. Долгополова, Л. С. Єрмолаєва, Г. О. Золотова, Ф. Р. Палмер, В. З. Панфілов та ін. Завдяки численним працям учених було визначено основні поняття, пов'язані з функціональним статусом зазначеної категорії, а також описано основні засоби її вираження в мові. Проте «феномен модальності» тільки посилює інтерес учених до її вивчення.

Явище модальності все ще залишається об'єктом дослідження багатьох мовознавців, оскільки велику значущість на сучасному етапі розвитку лінгвістики має проблема еволюції модальності в різних мовах, тому що вона є центральною мовною категорією та носить універсальний характер. Таким чином, недостатня наукова систематизація категорії модальності і засобів її вираження в англійській мові обумовлюють актуальність даного дослідження. Важливість проблеми полягає ще й в тому, що модальність як лексико-граматична категорія викликає багато труднощів у процесі перекладу та при дослідженні її функціональності. Це, насамперед, пов'язано із розбіжністю засобів вираження модальності в англійській та українській мовах, що призводить до неповного або неточного її розкриття під час перекладу.

В основу дослідження покладено гіпотезу про те, що категорія модальності, яка в англійській мові може бути виражена різнорівневими мовними одиницями, є лінгвокультурним концептом й, таким чином, має поняттєві, ціннісні та образні характеристики.

Мета дослідження полягає у виявленні сутності та описі й комплексному аналізі модальних слів як особливої частини мови, а також у розгляді модальних дієслів як одного із засобів реалізації категорії модальності.

На думку Вус Н. Й. сьогодні найвідомішими є три тлумачення терміну модальності у лінгвістиці:

1) модальність – це відношення змісту висловлення до дійсності. Прихильниками такого тлумачення є Виноградов В. В., Мірович А., та Свобода К.;

2) Беллерт І., Богуславський А., Вежбицька А. та Малджієва В. розуміють модальність як відношення мовця до змісту висловлювання;

3) модальність як комбінація відношення змісту висловлення до дійсності та відношення мовця до змісту висловлювання розглядається такими вченими як Гаєвська У. та Шмілауер В. Вони стверджують, що модальність є досить складним багатоаспектним поняттям, яке включає в себе декілька явищ, що накладаються один на одного [1, с. 122–123].

Правдівцева Ю. С. вважає, що найбільш розповсюджене визначення мовної модальності полягає в тому, що ця категорія виражає повідомлення з погляду мовця. Модальність охоплює граматичні засоби, які закріпилися в граматиці завдяки призначенню мови як засобу спілкування та забезпечують доступність думки, що повідомляється [2, с. 380].

Дослідники виділили 2 види модальності: об'єктивну та суб'єктивну. Об'єктивна модальність відображає ставлення мовця до дійсності з точки зору особи, яка говорить; суб'єктивна модальність відображає засоби кваліфікації мовцем об'єктивного змісту свого повідомлення. Про важливість модальності зазначав Ш. Балі: «Модальність – душа речення. Як і думка, вона утворюється здебільшого у результаті активної операції мовця, відповідно, не можна надавати великого значення висловлюванню, якщо в ньому не виявлено будь-яке вираження модальності».

Розглянемо фонетичні, лексичні та лексико-граматичні (модальні дієслова, котрі мають еквіваленти в українській мові, і котрі не мають українських відповідників) засоби вираження модальності.

Модальність, будучи екстралінгвістичною категорією, що виражає відношення мовця до реальності, має загальні в англійській та українській мові засоби реалізації, які в себе включають:

– фонетичні засоби (наголос та інтонація);

- лексико-граматичні засоби (модальні дієслова);
- лексичні засоби (модальні слова та модальні вирази), що виражають суб'єктивну модальність;
- граматичні засоби, що виражають граматичну модальність.

Такий поділ також проводить Я. І. Рецкер, який вважає, що в теорії практики та перекладу завдання, головним чином, полягає у передачі суб'єктивної модальності як фонетичними, так і лексико-граматичними, лексичними та граматичними засобами [3, с. 170].

Вираження модального значення за допомогою фонетичних засобів завжди мають ідентичну реалізацію в обох мовах, хоча в українській мові модальність часто виражається за допомогою лексичних засобів (модальні частки та модальні прислівники). Ці засоби також можуть виражати відтінки значення передбачення, застереження, припущення, сумніву, впевненості та ін. Найбільш часто вживаними частками, котрі створюють такі чи подібні значення, є *аж, ж, хоч, б, би, і, й, – но, – то, саме, таки* та ін., а також прислівники *авжеж, адже, надто, певне, напевне, все ж, все ж таки, немов, ніби* та деякі інші. Вибір модальних часток чи модальних прислівників залежить від контексту, хоча в більшості випадків він залежить від перекладача та його власного бажання забарвити текст перекладу.

Під час перекладу перекладач часто застосовує фонетичні засоби вираження модальності, адже він суб'єктивно відноситься до реальності, зображеної у тексті оригіналу. Це можна побачити за деяких можливих інтерпретацій модального значення у реченні, де модальність виражається за допомогою емпатичного та логічного наголосу, що падає на підмет чи займенник *you (ти, ви)*. Коли під емпатичний чи логічний наголос потрапляє англійське модальне дієслово, вираження модальності може збігатися в обох реченнях. Це саме модальне значення впевненості може виражатися в українській мові за допомогою модального прислівника *певне/напевне* та часток *ж, таки*. Значення здивування чи припущення, що виражається в англійській мові за допомогою просодичних засобів, передаються в українській мові за допомогою часток та передачі інтонації та наголосу. Зазначимо, що інтонація як засіб вираження модальності з чисто фонетичного феномена перетворюється у феномен фонетико-граматичний, тому що він виконує і граматичну функцію [4, с. 95].

Текстова модальність, відображаючи найбільш загальні та суттєві ознаки тексту, а саме ставлення того, хто говорить чи пише, до дійсності, може проявлятися на поверхню лексичними засобами. Композити, займаючи проміжне місце між простими словами, похідними одиницями, абрєвіатурами та ідіомами, вважаються одним із найбільш перспективних способів експлікації.

Композити є одним із засобів вираження модальності у тексті, яка існує у таких аспектах:

1. Реальність/ірреальність текстового світу. Категорія модальності поділяється на два види:

- а) атрибутивно-модальне значення;
- б) суб'єктивно-модальне значення.

Варенко Т. К. вважає, що об'єктивна модальність є обов'язковою ознакою будь-якого висловлювання і формує предикативну одиницю (пропозиція). Об'єктивна модальність виражає відношення висловлення до дійсності в плані реальності/ірреальності [5, с. 138].

Суб'єктивна модальність, тобто відношення мовця до того, що повідомляється, не є обов'язковою ознакою висловлення. Вона утворює у пропозиції другий модальний шар та іноді називається вторинною модальністю. Її семантичний обсяг значно ширший за семантичний обсяг об'єктивної модальності.

Модальні значення можуть бути передані різними мовними засобами, до яких відносяться: граматичні (спосіб дієслова); лексичні (модальні слова); лексико-граматичні (модальні дієслова), інтонаційні.

2. Оцінно-емотивне відношення автора до персонажів, змальованих ситуацій,

тексту в цілому, покликане сформулювати у читача уявлення схожого емоційно-оцінного характеру, спрямувати дії з результатом (ілокутивна діюча сила) [6, с. 202].

3. Передбачувана оцінка читача. Оцінка читача є результатом співпереживання, що формується у його уяві та завдяки замаскованим шляхам впливу збігається у більшості випадків з оцінкою автора. За допомогою підбору номіналем, автор може впливати на читача, враховуючи набір його очікувань, переконань, смаків, вікових особливостей, тобто передбачуючи його оцінку.

До лексичних засобів вираження модальності відносять модальні слова, що виражають суб'єктивне ставлення мовця до висловлювання у реченні. Модальні слова мають значення сумніву, вірогідності, впевненості, передбачення та ін. До них відносять такі слова: *perhaps* (можливо), *maybe* (можливо), *definitely* (без сумніву), *certainly* (звісно), *probably* (можливо), *of course* (звичайно), *surely* (звісно), *without a doubt* (без сумніву), *in fact* (фактично), *in truth* (правду кажучи), *possibly* (можливо), *naturally* (звісно), *obviously* (очевидно), *happily* (на щастя), *fortunately* (на щастя), *unfortunately* (на жаль), *undoubtedly* (без сумніву) та інші [7, с. 4].

Виражаючи сумнів, припущення автор англійського тексту-оригіналу використовує такі модальні слова як *perhaps*, *maybe*, *probably*, *possibly*, які перекладаються словами *можливо*, *ймовірно*, *мабуть*.

Для вираження впевненості зазвичай вживаються такі модальні слова: *definitely*, *certainly*, *of course*, *surely*, *without a doubt*, *no doubt*, *naturally*, *undoubtedly*. На українську мову вони перекладаються такими словами як *без сумніву*, *звісно*, *звичайно*, *безперечно*.

Модальні слова *in fact*, *in truth*, *truly* також виражають впевненість, яка базується на певних достовірних даних і перекладаються на українську мову словами *правду кажучи*, *фактично*, *по-справжньому*.

На думку Сорошук Ю. В. лексико-граматичне вираження модальності в обох мовах реалізується модальними дієсловами або їхніми лексичними еквівалентами.

1. Так, модальне дієслово *can/could*, що виражає фізичну чи ментальну спроможність зазвичай перекладається на українську за допомогою модальних дієслів *могти*, *вміти* чи за допомогою їхніх еквівалентів *мати змогу/можливість*, *бути в змозі/мати силу*. Виражаючи сумнів, підозру, невпевненість (переважно в запитальних та заперечних реченнях), значення *can/could* реалізується в українській мові за допомогою часток *невже*, *хіба* або прислівника *навряд*. Коли ми виражаємо докір, здивування чи дозвіл, лексичним еквівалентом модального дієслова *can* в українській мові буде модальне дієслово *можна*. Деякі значення модального дієслова *can* не мають відповідних еквівалентів в українській мові [8, с. 90–91].

2. Модальні дієслова *may/might* та їх еквіваленти *to be permitted to/ to be allowed* мають деякі особливості використання та вираження значення. Коли модальні дієслова *may/might* виражають дозвіл, вони зазвичай перекладаються на українську мову словом *можна* або *дозволяти*, *не заперечувати*. Виражаючи суворе попередження, часто *may* перекладається на українську мову словами *може*, *може бути*. Модальні дієслова *may/might* виражають припущення, бажання, невпевненість, можливість виконання якоїсь дії і можуть перекладатися різними способами, в залежності від творчості перекладача [8, с. 91–92].

3. Модальне дієслово *must* має особливі риси. Воно має значення повинності й сильного припущення. У цьому значенні *must* має в українській мові прямий відповідник – модальне дієслово *мусити/повинен/має*. Часто в українській мові дієслово *must* має більш м'яке значення при перекладі. Іноді це модальне дієслово не має чіткого вираження і перекладається на українську мову стверджувальним реченням.

4. Модальне дієслово *have to* в українській та англійській мовах мають одне й те саме значення і перекладається словами *треба*, *потрібно*, *необхідно*, *належить*. *Have to* можна назвати синонімом модального дієслова *must*, що позначає зумовлену обставинами повинність. Перекладаючи модальне дієслово *have to* необхідно звертати увагу на різні фактори, що впливають на переклад.

5. В англійській мові є синонім модального дієслова *have to – to be to*, яке має декілька значень, що реалізуються в залежності від форми та лексичного значення інфінітива, який за ним слідує. Це модальне дієслово може виражати обов'язок чи необхідність виконання якоїсь дії за планом, або за розкладом. Українські еквіваленти цих значень модального дієслова *to be to* – модальні дієслова мати, повинен, мусити, збиратися. Часто можна зустріти це дієслово у риторичних питаннях, що часто перекладається фразою питання в тому, що або питанням.

6. Модальне дієслово *need* виражає необхідність виконання чогось і перекладається в основному на українську мову модальними словами треба, потрібно, необхідно, належить.

7. У розмовній англійській мові дієслово *dare* часто вживається разом з дієсловом *say – daresay* і виражає сильне припущення. Воно може перекладатися такими словами як *насмільоватися, наважуватися, відважуватися, сміти, вважаю, допускаю, цілком імовірно, смію сказати, упевнений, не без того щоб, наважуватися сказати/стверджувати*.

Отже, модальність – це комплексна багатоаспектна функціонально-семантична категорія, що виражає ставлення мовця до висловлюваного, його оцінку ставлення до об'єктивної дійсності. Зміст висловлюваного може розглядатися як реальне або нереальне, можливе або неможливе, необхідне або ймовірне, бажане або небажане тощо. Модальність диференціюється на об'єктивну і суб'єктивну. Суб'єктивна модальність, на відміну від об'єктивної, є факультативною ознакою висловлювання та виражається такими засобами, як: порядок слів, інтонація, лексичні повтори, модальні слова і дієслова, вигуки, вставні слова і словосполучення, вставні речення, порядок слів у реченні.

Дослідження специфіки засобів вираження об'єктивної модальності може стати предметом подальших лінгвістичних розвідок.

Аннотація. В статті рассмотрены функциональные особенности английских модальных глаголов, которые раскрываются при их переводе на украинский язык. Подчеркнута значимость модального глагола, которая заключается в том, что он несет в себе отношение говорящего к действительности. Выяснены фонетические, лексические и лексико-грамматические средства выражения модальности. Модальность может иметь значение утверждения, приказа, пожелания, предположения, достоверности, реальности или нереальности. Определено, что основным моментом при переводе английских модальных глаголов является передача значения модальности.

Ключевые слова: модальность, модальные глаголы, модальные слова, способы выражения, модальное значение.

Abstract. The article deals with the functional peculiarities of English modal verbs which are disclosed during their translation into Ukrainian. The attention has been paid to the importance of a modal verb which lies in the fact that it includes speaker's attitude to reality. Phonetic, lexical and lexical grammatical means of expressing modality have been investigated. The modality can have meaning of statement, order, wish, assumption, reliability, reality or unreality. The delivering of the meaning of modality has been determined to be the principal moment during the translation of English modal verbs.

Key words: modality, modal verbs, modal words, means of expression, modal meaning.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вус Н. Й. Модальність та її трактування у працях дослідників / Н. Й. Вус // Слов'янський збірник. – Одеса, 2006. – Вип. 12. – 128 с.
2. Правдівцева Ю. С. Розкриття функцій модальності під час перекладу англійського тексту / Ю. С. Правдівцева // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія «Філологічна». – 2014. – Випуск 45. – С. 308-310.
3. Рецкер Я. И. Теорія перекладу і перекладацька практика. Нариси лінгвістичної теорії перекладу / Доповнення і коментар Д. І. Ермоловича. – 2-ге вид., стереотип. – М. : «Р.Валент», 2006. – 240 с.
4. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов. – Иркутск: ИГЛУ, 2011. – 161 с.
5. Варенко Т. К. Мовні засоби вираження модальності у жанрі фентезі (на матеріалі романів С. Мейер) / Т. К. Варенко // Вісник ХНУ. – №1022. – Лінгвостилістика і лексикологія. – Харків, 2012. – С. 136–140.
6. Ионина, А.А., Саакян А. С. Английская грамматика 21 века. – М. : Эксмо, 2012. – 349 с.
7. Ралдугіна К. О. Модальність як логіко-філософська та лінгвістична категорія / К. О. Ралдугіна // Вісник Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2008. – №1. – С. 156–161.
8. Сорошук Ю.В. / Категорія модальності в сучасному англомовному авторському дискурсі (на матеріалі творів Дена Брауна та Ніколаса Спаркса) / Ю. В. Сорошук // Актуальні проблеми філології. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2016. – С. 90–92.

ПОНЯТТЯ КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

В.О. Ромашевська, О.Д. Краєвська

Анотація. У статті проаналізовано фразеологічні одиниці двох зіставлених мов за їхнім просторовим значенням, зроблено огляд основних праць українських та російських учених у відповідному напрямі, окреслено особливості вираження простору в українській та англійській мовах. Фразеологічні одиниці, побудовані на основі просторопозначень, складають значний відсоток фразеологізмів української та англійської мов. У статті з компаративної точки зору проаналізовано особливості англійських та українських фразеологізмів на позначення переміщення в просторі.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, простір, локативність, просторова лексика, локалізація.

Проблема «мова та простір» неодноразово привертала увагу лінгвістів. Особливо багато праць, присвячених цьому питанню з'явилося в останні десятиліття. Просторові відношення, що існують в світі, відображаються в мовній картині світу за допомогою різнорівневих засобів мови – просторова лексика, специфічні морфологічні форми з локальним значенням, синтаксичні побудови.

Дослідження просторових фразеологізмів свідчить про існування двох груп з локальним і узагальнено просторовим значенням, які різняться між собою характером відтворення в мові просторових понять. Найчисленнішою і найрізноманітнішою за своїми значеннями є група з узагальнено просторовим значенням. Сюди належать співвідносні з прислівниками фразеологізми, які вказують на відстань або напрямок у просторі. Якщо прислівники найчастіше нейтральні, то фразеологізми мають більші можливості для емоційної характеристики певних реалій і явищ дійсності. Наприклад, прислівникові *далеко*, який указує на велику, кількісно не визначену відстань від мовця і є нейтральним з погляду на оцінку, відповідають кілька фразеологізмів: *близький (блигомий) світ, скільки око сягає, за тридев'ять земель* [9, с.289] та ін. Вони сприяють експресивному забарвленню мовлення і виражають суб'єктивну оцінку відстані. Також, англійські фразеологізми не тільки прикрашають мову, вони також дозволяють скоротити громіздкі речення до невеликих стійких виразів (іноді до двох-трьох слів). Мова з використанням англійських фразеологізмів стає більш красивою і стрункою: (англ.) *far cry – щось дуже не схоже; різне* [10, с.105]. *Наприклад: The first automobile could run, but it was a far cry from a modern car.*

Основними засобами вираження просторових відношень в мові вважаються просторові прийменники та прислівники, в значенні яких міститься вказівка на розташування предмета відносно деякого орієнтира (статична локалізація) або вказівка на пересування (наближення або віддалення) по відношенню до певної точки відліку (динамічна локалізація), але також поняття простору можна передати й за допомогою іменників, дієслів, прикметників та інших частин мов [1, с.22]. Наприклад: (укр.) *плисти за течією, байдики бити* [9, с. 376], (англ.) *a sore subject, act the fool* [10, с. 35].

Об'єктом дослідження є семантика просторових фразеологічних одиниць в англійській та українській мовах.

Мета роботи полягає у визначенні особливостей концептуалізації просторових відношень.

Предметом дослідження є фразеологічні одиниці з просторовим значенням в англійській та українській мовах.

Неможливо дослідити мови у всій повноті, їх специфічні структури, конкретні суспільні функції в різні історичні періоди, а також закономірності їх розвитку, не вдаючись до порівняння, а саме на прикладі фразеологічних одиниць.

Фразеологізми – надзвичайно багатий матеріал для розв'язання багатьох актуальних і дискусійних проблем фразеології, що стосуються фразеологічної семантики. Особливо актуальним є комплексне дослідження ФО, що дає можливість отримати цілісне уявлення про таке складне явище. Для цього можна використати семантичний опис фразеологізмів і виявлення їх образних репрезентацій. Дослідження саме цих двох сторін важливе для визначення як взаємодії образу (внутрішньої форми) і значення фразеологізмів, так і їх національної специфіки.

Слід рухатися від визначення груп англійських і українських ФО на означення переміщення в просторі, чому й присвячено цю статтю, потім до аналізу і зіставлення опорних компонентів і образних репрезентацій ФО. Аналіз не обмежений дослідженням семантичних структур, оскільки частина досліджуваних фразеологізмів – образно-емотивні, у значенні яких важливу роль відіграє образна репрезентація. В самому відборі образів таких ФО простежується зв'язок із культурно-національними символами та еталонами. Аналіз опорних компонентів сприяє виявленню символів і еталонів, що використовуються для позначення переміщення в просторі.

Традиційно вважається, що іменники описують предмети, а прийменники – просторові відношення [3, с. 7]. Деякі дослідники трактують прийменники як одиниці, які виражають просто зв'язки, відношення, тобто не обмежують їх описом просторових відношень між предметами. Прийменники, за їх думкою, можуть описувати просторові відношення між речами, сукупності об'єктів, подіями, місцями і навіть пустим простором. Наприклад: (англ.) *The mist hovered over the sea; there was an explosion next to my house, he swept the space in front of the fireplace;* (укр.) *Вузеньку вуличку як зараз бачу перед собою; гудуть бджоли понад пахучою гречкою.*

Але ж основними засобами вираження лексичної локативності є іменники, прислівники та прикметники. Отже, лексичні засоби наділені функцією деталізації і конкретизації часу та місця перебігу дії [4, с. 127]. Існує низка класифікацій іменників із просторовим значенням. Так, вони можуть називати замкнений/незамкнений простори [5] (за іншою термінологією, відкритий/закритий [6, с. 13], внутрішній/зовнішній [2, с. 86]). Вказівка на замкнений простір є первинною властивістю іменників, які називають будівлі, їх частини (будинок, гніздо, ганок) та простори, пов'язані з тілом людини (пазуха, кишень). Природні простори: небесні, водні, земні (небо, озеро, повітря, земля, ліс, пісок) – передають, як правило, незамкнений простір. Іменники, що пов'язані з населеними пунктами, можуть називати як відкритий (місто, околиця), так і закритий (двір, обійстя) простори.

Іменники із просторовим значенням групують також за ознакою природний/антропогенний(штучний) простори. До перших, відповідно, належать слова із загальною просторовою семантикою, назви природних просторів та простори, пов'язані з тілом людини. Наприклад: (укр.) *як води в рот набрати* [9], (англ.) *to have a thick skin* [10]. Лексика, пов'язана з населеними пунктами, та назви будівель, як правило, називають штучні об'єкти. Наприклад: (укр.) *Новий Світ – Америка*, (укр.) *мати городів руських – Київ* [9], (англ.) *not to know somebody from Adam* [10].

Найбільш конкретними з-поміж інших є фразеологізми, здатні називати обмежене в просторі місце (група з локальним значенням). Такі усталені словосполучення мають значення предметності і своїми семантико-граматичними функціями співвідносяться з іменниками. У фразеологізмів (укр.) *поле бою*, (укр.) *зоряне містечко*, (укр.) *пташиний базар* [9], (англ.) *a piece of cake*, (англ.) *blue moon* [10] відсутні слова-відповідники, вони виконують роль складної назви, тобто з точки зору відтворення явищ дійсності являють собою номінативні одиниці.

Прикметники також виражають просторові відношення, адже треба врахувати, що (за визначенням) поняття простору охоплює, окрім місця локації, протяжність предмета, а саме довжину, висоту і ширину. А саме ці значення, в основному, виражають прикметники: *короткий і довгий* (шлях, день), *високий* (про людину). У прикметниках просторове значення поєднується із атрибутивним. Локативне значення в українській мові мають три типи прикметників:

1) прикметники, що означають форму та розмір (великий, високий, круглий, тощо);

2) прикметники, що вказують на відстань, положення (далекій, крайній, лівий, тощо);

3) прикметники, похідні від іменників із просторовим значенням (земний, польовий, прирічковий тощо) [3, с. 14].

Часто дослідники не аналізують окремо іменники, прикметники чи прислівники, а розглядають комплекс лексичних засобів. Дослідження такого типу провели В. Головіна, В. Олексенко, О. Нечипорук. Та все ж одним із центральних засобів вираження просторових відношень є дієслово. Щодо просторових відношень, то воно передає основну семантичну опозицію локації, а саме статичність чи динамічність. «Дієслово завжди називає процес, дію або процесуальний стан і таким чином є основною одиницею мови, що представляє дійсність як рух і за допомогою своїх граматичних категорій відносить цю дійсність до часу – реального або гіпотетичного, а також суб'єкта або об'єкта дії» [8, с. 423]. Наприклад: (укр.)*як річка назад вернеться* [9], (англ.)*come true* [10].

Дослідження поняття простору є і на рівні фразеології (Н. Коновратська, Л. Поліщак). Фразеологізми класифікують за певною просторовою (наприклад, далеко-близько: *за тридев'ять земель, як рукою подати*) чи часовою (наприклад, рано-пізно: *чорти на кулаки підіймають, як усяка нечисть товчеться*) семантикою, за будовою (співвідносні зі словосполученням: *у лису середу*; та співвідносні з реченням: *як річка назад вернеться*), а також розглядають певне експресивне забарвлення фразеологізмів із відповідною семантикою [7, с. 143].

Огляд засобів вираження простору в українській та англійській мовах дозволяє зробити висновок, що аналіз вираження мовою категорії простору потребує комплексного підходу, який буде використовувати здобутки різних мовних рівнів та різних напрямів мовознавства.

За стилістичними ознаками локальні фразеологізми не мають чітко визначеної, обмеженої сфери використання. Вони належать до міжстильових шарів української фразеології, часто використовуються в мові художньої літератури, у публіцистиці. Оцінка в значенні одиниць цієї групи може пов'язуватися з наявністю позитивно-емоційного забарвлення та з характеристикою умов їхнього використання: «*О не забудьте тих, що рвались крізь багнети, В степах поклали голови свої, Щоб більше нашу голубу планету Не шарпали розбійницькі бої...*» (В. Симоненко).

Висновки. Загалом, українська та англійська мови використовують однакові засоби для вираження простору, проте деякі відмінності все ж існують. Так, наприклад, прийменники та прислівники слугують засобом вираження двох значень, проте первинними є ті, що мають просторове значення.

Таким чином, фразеологічні системи англійської й української мов, поряд із категоріальними і функційними особливостями спільного плану, мають і цілий ряд істотних розбіжностей, що відбивають характерні специфічні риси кожної з мов. Переважно аналітична за своєю структурою англійська мова і загалом синтетична українська мова користуються різноманітними структурами в неоднаковій мірі, оскільки притаманна англійській мові значна обмеженість відмінкових форм компенсується, наприклад, великою кількістю прийменникових конструкцій. Таким

чином, в українській та англійській мовах існує досить розгалужена система фразеологізмів з просторовим значенням. Вдале використання їх дозволяє не лише позбутися небажаної тавтології або внести емоційне уточнення, а й до певної міри конкретизувати поняття.

Аннотація. В статті рассмотрені фразеологічні одиниці двох сопоставляемих мов на основі їх просторового значення, виконан обзор основних трудов українських і російських учених в відповідному напрямку, описано особливості вираження простору в українській і англійській мовах. В статті з компаративної точки зору проаналізовані особливості англійських і українських фразеологізмів, позначаючих переміщення в просторі.

Ключевые слова: фразеологічна одиниця, простір, локалітетність, просторова лексика, локалізація.

Abstract. The paper has studied the phraseological units in the two contrasted languages within its spatial meaning. The exploring of the main researches, made by Ukrainian and Russian researchers. The description of peculiarities of space expressions in Ukrainian and English languages is also done. The article analyzes in comparative aspect the peculiarities of English and Ukrainian phraseological units denoting transfer in space.

Keywords: phraseological unit, space, locality, spatial lexicon, localization.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1980. – 288 с.
2. Ятель Г. П. Прийменники сучасної англійської мови / Г. П. Ятель // (вступна стаття до книги М. І. Балла «Вживання прийменників в англійській мові»). – К. : Вища школа, 1967. – 175 с.
3. Jackendoff R. The architecture of the Linguistic Spatial Interface / R. Jackendoff. – Cambridge – London: MIT Press, 1996. – Pp.1–37.
4. Романюк С. А. Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові / С. Романюк – Варшава, 2012. – 225 с.
5. Лебеденко Ю. М. Мовне вираження простору в «Повісті про санаторійну зону» М. Хвильового [Електронний ресурс] / Ю. Лебеденко, К. Дудик.
Режим доступу до журналу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znphnpu_lingv/2008_26/3.html.
6. Ющенко М. П. Концептуалізація простору у французькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Мирослава Петрівна Ющенко. – К., 2007. – 22 с.
7. Коновратська Н. В. Основні лексико-граматичні моделі номінативних фразеологічних одиниць на позначення простору й часу / Н. В. Коновратська // Культура народів Причорномор'я. – Сімферополь, 2002. – Том 32. – С. 142–147
8. Русская грамматика : В 2 т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
9. Фразеологічний словник української мови. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.
10. Gulland D. M. The Penguin Dictionary of English Idioms / D. M. Gulland, Hinds-Howell D. – Penguin Books, 1994. – 305 p.

УДК 811.111

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНІ ТИПИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ БІБЛІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Г. В. Сібілева, М. Я. Оленяк

Анотація. У даному дослідженні подана інформація про структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць біблійного походження англійської мови. У процесі дослідження був використаний метод фразеологічного опису, який дозволив виявити різні класи біблійних фразеологізмів. У рамках цього методу був проведений граматичний аналіз фразеологічних одиниць біблійного походження, за допомогою якого була встановлена граматична структура біблійних фразеологізмів, їхні морфологічні й синтаксичні особливості.

Ключові слова: фразеологічні одиниці біблійного походження, структурно-граматичні типи, словосполучення, речення, еквівалентність

Класифікація фразеологізмів, як і фразеологічних одиниць біблійного походження, є на сьогоднішній день однією з актуальних проблем фразеології. Існує велика кількість підходів до систематизації фразеологізмів, що залежать як від якостей фразеологізмів, так і від методів їх дослідження [1, с. 127]. Однією з класифікацій є структурно-граматична класифікація типів фразеологізмів.

Нами було здійснено структурно-граматичний аналіз БФО англійської мови для того, щоб виявити своєрідність БФО на структурно-граматичному рівні.

Згідно класифікації Л. Г. Авксентьева БФО можна поділити на дві групи:

- 1) БФО, що співвідносяться за своєю будовою зі словосполученнями;
- 2) БФО, які структурно організовані за моделями речення [2, с. 96].

Серед проаналізованих БФО англійської мови було виявлено чотири структурно-граматичних типи, що співвідносяться зі словосполученнями та розглядаються з позиції еквівалентності тій чи іншій частині мови: субстантивні, дієслівні, ад'єктивні та адвербіальні.

1) Субстантивні БФО, які функціонально співвідносяться з іменником. Субстантивні БФО можуть позначати як істот, так і неістот. Наведені далі приклади ілюструють це: *old Adam* – ‘ветхий Адам’, *gowning glory* – ‘предмет особливої гордості’. Субстантивні БФО можна поділити на п'ять підгруп на основі проаналізованих ФО даної групи:

1. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «N + of + N» або «N in genitive case + N» («іменник у присвійному відмінку»). В цій групі можна виділити два типи БФО: іменники, які утворюють присвійний відмінок за допомогою закінчення *-s*, та іменники, що утворюють присвійний відмінок за допомогою прийменника *-of*. Наведемо приклади: *angel of light* – ‘ангел світла’, *mark of Cain* – ‘Каїнова печать’, *garden of Eden* – ‘Едем, сади Едему’, *Joseph's coat* – ‘предмет заздості’, а *Job's comforter* – ‘людина, яка лише збільшує чийсь горе’, *Jacob's ladder* – ‘штормтрап’, *the light of the countenance* – ‘схвалення, посмішка, доброта’.

2. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «Adj + N» («прикметник+іменник»). Наведені далі приклади наочно представляють цю структуру: *old Adam* – ‘ветхий Адам’, *the olive branch* – ‘оливкова гілка, знак миру’, *daily bread* – ‘насушний хліб’, *a golden calf* – ‘золоте теля’, *Egyptian darkness* – ‘тьма єгипетська’, *a dead dog* – ‘непридатна річ, нікчемна людина’, *a forbidden fruit* – ‘заборонений плід’, *dead letter* – ‘лист, який не був доставлений адресатові; закон, що існує, але не застосовується’, *a leading light* – ‘провідна фігура’, *filthy lucre* – ‘нікчемний метал’. ФО цього типу також становлять значну кількість БФО.

У реченні дані БФО найчастіше виступають у ролі підмета або додатка. Розглянемо такі приклади:

We create a golden calf ... every time we take something of the earth and declare it exempt from the laws of history [3].

Також можуть виступати і в ролі іменної частини присудка. Наведемо приклад:

Lesley is a leading light in a local netball team [4].

3. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «N + Prep + N» («іменник+прийменник+іменник»). Наведемо приклади: *apple of (one's) eye* – ‘зіниця ока’, *a beam in one's eye* – ‘колода у власному оці’, *appeal to Caesar* – ‘звернення до найвищого інституту влади’, *crumbs from the rich man's table* – ‘крихти з барського столу’, *a drop in the bucket* – ‘крапля в морі’, *a fly in the ointment* – ‘ложка дьогтю в бочці меду’. Дані БФО найчастіше виступають у ролі підмета або іменної частини присудка, адже співвідносяться з іменником за синтаксичною роллю.

4. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «N + Co-ordinate conj + N» («іменник+сурядний сполучник+іменник»). Наведемо приклади: *alpha and omega* – ‘альфа та омега’, *chapter and verse* – ‘до найдрібніших подробиць’, *dust and ashes* – ‘порох і пил’, *gall and wormwood* – ‘щось обридле’, *loaves and fishes* – ‘земні блага’. ФО даної групи можуть вживатися з різними дієсловами. Розглянемо наступні приклади:

Ever since I lost the election for school president, I only feel gall and wormwood when I think of my unworthy opponent [3].

...Concentrating on how to get loaves and fishes, the schools ... make out of our youngsters precisely what their parents wish them to become [5].

5. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «N + Participle + N» («іменник+дієприкметник+іменник»). Наведемо приклади: the blind leading the blind – ‘сліпий веде сліпого’, a brand plucked from the burning – ‘людина, яка врятувалась якимось дивом’.

2) Дієслівні БФО. Ці ФО функціонально співвідносяться з дієсловом. ФО даної групи можуть вживатися як в однині, так і в множині. Наведемо приклад:

I see eye to eye with Mary [3].

My sisters don't see eye to eye with me about the arrangements [4].

Серед дієслівних БФО можна виділити наступні підгрупи:

1. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «V + (Prep) + N + (Prep)» («дієслово+(прийменник)+іменник+(прийменник)»). Найбільша кількість проаналізованих дієслівних БФО належить саме до цієї підгрупи. Це пояснюється тим, що дієслівно-іменникові словосполучення найчастіше утворюють фразеологізми. Дієслово та іменник можуть також мати залежні слова. Розглянемо такі приклади: to sell (one's) birthright for a mess of pottage – ‘продати первородство за миску сочевиці’, to sweat blood – ‘сильно хвилюватися’, to break bread with someone – ‘розділити трапезу з кимось’, to make bricks without straw – ‘починати безнадійну справу’, to bear one's cross – ‘нести хреста’, to turn a deaf ear – ‘не слухати’.

2. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «V + V» («дієслово+дієслово»). Наведений далі приклад ілюструє цю структуру: to come to pass – ‘траплятися, відбуватися’.

3. Фразеологічні одиниці біблійного походження зі структурою «V + Participle» («дієслово+дієприкметник»). Наведемо приклади: to be dead and buried – ‘закінчитись’, to be gathered to (one's) fathers – ‘померти’.

3) Ад’єктивні БФО. Фразеологізми даної групи виражають якості, характеристики особи, предмета або явища, функціонально співвідносяться з прикметником. У процесі аналізу були виявлені наступні приклади: clear as crystal – ‘кришталєво чистий’, deaf as an adder – ‘зовсім глухий’, as old as the hills – ‘старовинний’. Серед ад’єктивних БФО були виявлені лише ФО зі структурою «as + Adj + as + Adj» («(as)+прикметник+as+прикметник»). У реченні вони найчастіше виступають у ролі іменної частини присудка. Наведемо приклад:

Difficult relationships between parents and children are nothing new: the problem's as old as the hills [4].

The explanation was as clear as crystal [4].

4) Адвербіальні БФО. Фразеологізми цієї групи співвідносяться з прислівниками та мають значення якісної характеристики дії. У процесі дослідження були виявлені ФО зі структурою «Prep + N + (Prep) + (N)» («прийменник + іменник + (прийменник) + (іменник)»). Розглянемо такі приклади: out of the mouths of babes – ‘вустами дитини говорить істина’, from Dan to Beersheba – ‘від одного кінця до іншого’, to the bitter end – ‘до самого кінця’, on the face of the earth – ‘у цілому світі’, with all one's heart – ‘від чистого серця’, at the eleventh hour – ‘в останню секунду’. Серед фразеологізмів даної групи були виявлені ФО, що відповідають обставинним прислівникам, а саме, прислівникам зі значенням способу дії (with all one's heart), місця (on the face of the earth) та часу (at the eleventh hour).

Як показує наше дослідження, не всі БФО можна співвіднести з тєю чи іншою частиною мови. Серед біблійних фразеологізмів є такі, які як за структурою, так і за значенням відповідають реченню. Наведемо приклади:

Do as you would be done by. – ‘Не роби іншому того, чого не бажаєш собі’.

The dog returns to his vomit. – ‘Вертається пес до своєї блювотини’.
 Can the Ethiopian change his skin? – ‘Чи мурин відмінить коли свою шкіру?’
 Кількісні підрахунки, здійснені нами в процесі дослідження, відображені у табл. 1.

Таблиця 1

Мова		БФО англійської мови
Структурно-граматичні типи БФО		
БФ зі структурною словосполучення	Субстантивні	67 (42,1 %)
	Дієслівні	62 (39 %)
	Прислівникові	9 (5,6 %)
	Ад’єктивні	5 (3,1 %)
	Вигуків	0 (0 %)
БФ зі структурою речення		16 (10,1 %)
Загальна кількість		159 (100 %)

Викладене дає змогу дійти висновку про те, що найпоширенішими серед БФО англійської мови є субстантивні та дієслівні фразеологізми. Слід зазначити, що фразеологізми біблійного походження, що співвідносяться з тією чи іншою частиною мови, зберігають деякі граматичні категорії цієї частини мови, а також синтаксичну функцію у реченні. Субстантивні БФО найчастіше виступають у реченні у ролі підмета, додатка або іменної частини присудка, а дієслівні БФО виступають у більшості випадків у ролі присудка.

Аннотація. В данном исследовании представлена информация о структурно-грамматических типах фразеологических единиц библейского происхождения английского языка. В процессе исследования был использован метод фразеологического описания, который позволил выявить различные классы библейских фразеологизмов. В рамках этого метода был проведен грамматический анализ фразеологических единиц библейского происхождения, при помощи которого была установлена грамматическая структура библейских фразеологизмов, их морфологические и синтаксические особенности.

Ключевые слова: фразеологические единицы библейского происхождения, структурно-грамматические типы, словосочетания, предложения, эквивалентность.

Abstract: This study provides information about structural and grammatical types of biblical phraseological units of the English language. A method of phraseological description was used during the study, and it allowed to find out different types of biblical phraseological units. A grammatical analysis of biblical phraseological units was carried out as a part of this method, and grammatical structure of biblical phraseological units, their morphological and syntactic peculiarities were established with the help of the analysis.

Keywords: biblical phraseological units, structural and grammatical types, phrase, sentence, equivalence.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Назирова М. А. Субстантивные фразеологические единицы с компонентами цветообозначения в разноструктурных языках / М. А. Назирова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2009. – № 2. – С. 126-131
2. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія : навч. посіб. для філол. фак. ун-тів / Л. Г. Авксентьев. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Х. : Вища шк.; Вид-во при ХДУ, 1988. – 134 с
3. The Free Dictionary [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://idioms.thefreedictionary.com>
4. Cambridge Dictionary [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dictionary.cambridge.org>
5. Merriam-Webster Dictionary [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.merriam-webster.com>

ВИДИ МОТИВАЦІЇ ПРІЗВИСЬК МІСТ АНГЛОМОВНИХ КРАЇН

Г. В. Синегулова, Є. В. Коцаренко

Анотація. Стаття присвячена аналізу видів мотивації прізвиськ міст США, Канади, Австралії та Нової Зеландії. Під час дослідження використано описовий метод, метод семного аналізу, метод кількісного аналізу. У статті наводиться класифікація досліджуваних одиниць за їх мотиваційними підгрунтами, подано кількісну характеристику відповідних мотиваційних груп прізвиськ.

Ключові слова: прізвисько, мотивація, неофіційний топонім, вторинна номінація.

Прізвиська – один з найцікавіших об'єктів усного мовлення для дослідження ономастики, оскільки вони супроводжують людину у соціумі з давніх часів. Прізвиська виникають у всіх мовах, тобто можна стверджувати, що це явище є практично універсальним [1, с. 214]. Природа вибору прізвиськового іменування ідентична механізму та факторам вторинної номінації: прізвиська утворюються шляхом асоціативно-семантичного відображення властивостей та особливостей об'єкта [2, с. 75]. Більшість дослідників розглядають термін «прізвисько» по відношенню до іменувань людей, тобто антропонімів. Однак, прізвиська можуть мати не лише люди, а й географічні об'єкти. Прізвиська, що відносяться до географічних об'єктів, називають топонімами-прізвиськами або топонімічними прізвиськами [3, с. 7]. Такі прізвиська має значна кількість міст англомовних країн. Вони є вторинними одиницями та відображають найбільш характерну рису певного міста, зберігаючи інформацію про історію, культуру, побут та світогляд народу. Семантика прізвиськ відрізняється від семантики власних назв та апелятивів певною специфічністю. Усі прізвиська усвідомлюються як імена значущі, наповнені семантичним значенням. Вони відрізняються від свого офіційного найменування вмотивованістю [4, с. 5].

Актуальність дослідження зумовлюється, по-перше, неослабним інтересом до ономастичної лексики в цілому, до проблем вторинної номінації і, зокрема, до неофіційних найменувань топонімів, які досі залишаються маловивченим лінгвістичним явищем, адже більшість сучасних досліджень прізвиськ присвячено вивченню неофіційних антропонімів. По-друге, з часів останнього комплексного дослідження топонімічних прізвиськ міст матеріал дослідження значно розширився, з'явилася велика кількість нових прізвиськ, які потребують всеосяжного аналізу.

Метою роботи є дослідження видів мотивації прізвиськ міст англомовних країн.

Об'єктом дослідження є прізвиська міст США, Канади, Австралії та Нової Зеландії – усього 524 одиниці, відібрані з лінгвокраїнознавчих словників та офіційних веб-сайтів адміністрацій міст.

Виділення мотиваційних груп прізвиськ міст англомовних країн допомагає дослідити, які особливості позамовної дійсності, характерні для міст, слугували основою для надання місту того чи іншого прізвиська.

У кількісному відношенні найбільш широко представлена мотиваційна група з референтним значенням «**Природно-географічне середовище**» (134 од., 25,57%). Досліджувані одиниці можна розділити на ті, які відображають наступні характерні особливості міст та у зв'язку з цим виділити такі підгрупи:

а) розташування у просторі і конфігурація (30 од., 22,39%): *Queen City of the West* 'Місто-королева Заходу' – прізвисько міста Цинциннаті (Огайо, США), що розташоване неначе на троні та спускається терасами до ріки Огайо; *Crossroads of New York State* 'Перехрестя штату Нью-Йорк' – прізвисько американського міста Сірак'юс, отримане ним завдяки стратегічному місцезнаходженню у центральній частині штату; *City between*

the Canyons ‘Місто між каньйонами’ – прізвисько вказує на розташування міста Коттонвуд-Хайтс (Юта, США) між Великим та Малим Коттонвудськими каньйонами; *Border City* ‘Місто на кордоні’ – таке прізвисько міста Ллойдміністер (Канада) вказує на характерну особливість розташування міста, адже одна його частина підпорядкована провінції Альберта, інша – Саскачевану.

б) рослинний світ (25 од., 18,66 %): *Elm City* ‘Місто в’язів’ (Нью-Гейвен, Коннектикут, США) – Нью-Гейвен був першим містом в Америці, у якому було запроваджено кампанію з висадки дерев, у тому числі в’язів; *The City of Oaks* ‘Місто дубів’ – прізвисько міста Ролі (Північна Кароліна, США), славнозвісного своїми дібровами; *The Big Orange* ‘Великий апельсин’ – Лос-Анджелес (Каліфорнія, США) отримав таке прізвисько завдяки фруктовим деревам, які ростуть у його теплому кліматі; *The City of Roses* ‘Місто троянд’ – таке прізвисько канадського міста Віндзор вказує на численну кількість троянд, які вирощуються у ньому.

в) гідрографічні особливості (23 од., 13,16 %): *City by the Golden Gate* ‘Місто біля Золотих воріт’ – прізвисько вказує на розташування міста Сан-Франциско (Каліфорнія, США) біля проливу Золоті Ворота; *Queen City of the Upper Lakes* ‘Королева верхніх озер’ – прізвисько, надане місту Баффало (Нью-Йорк, США) у зв’язку з його розташуванням на східному березі озера Ері і на річці Ніагара; *Murrumbidgee River City* ‘Місто на річці Маррамбіджі’ – вказує на розташування міста Канберра, Австралія; *The River City* ‘Місто на річці’ – вказує на розташування новозеландського міста Вонгануї на березі бухти Таранакі, недалеко від гирла однойменної річки; *City of Lakes* ‘Місто озер’ – прізвисько вказує на гідрографічну особливість міста Дартмут, Канада.

г) рельєф (22 од., 16,42 %): *Trimountain City* ‘Місто на трьох пагорбах’ – прізвисько міста Бостон (Массачусетс, США), що розташоване на трьох узгір’ях; *The Mile High City* ‘Місто на висоті милі’ – прізвисько вказує на розташування міста Денвер (Колорадо, США) на висоті рівно однієї милі над рівнем моря, що робить його одним з найвищих міст США; *The Stairstep Town* ‘Східчасте місто’ – таке прізвисько було надане місту Евріка-Спрінгс (Арканзас, США) через гористий рельєф цієї місцевості та звивисті, пагористі шляхи його вулиць та доріг; *The City of Foothills* ‘Місто передгір’їв’ – прізвисько міста Калгарі, Канада.

д) клімат (15 од., 11, 19 %): *Hotlanta* ‘Хотланта’ – місто Атланта (Джорджія, США) отримало це прізвисько через надзвичайну спеку у літню пору року; *Windy City* ‘Місто вітрів’ – прізвисько міста Чикаго (Іллінойс, США), для якого характерні сильні вітри з озера Мічиган; *American Riviera* ‘Американська Рів’єра’ – прізвисько, отримане містом Санта-Барбара (Каліфорнія, США) через характерний для нього середземноморський клімат; *Raincouver* – прізвисько міста Ванкувер, Канада, яке вказує на притаманну йому велику кількість опадів; *Windy Wellington* ‘Вітряний Веллінгтон’ – прізвисько новозеландського міста Веллінгтон, яке характеризує його як місто з дуже вітряною погодою.

е) тваринний світ (12 од., 8,96 %): *Wild Hog Capital of Georgia* ‘Столиця диких кабанів Джорджії’ – прізвисько міста Абеویل (Джорджія, США), центру популяції дикого кабана; *The Wild Goose Capital of the World* ‘Світова столиця диких гусок’ – місто Самнер (Міссурі, США) отримало таке прізвисько завдяки тому, що восени на озеро, розташоване коло міста, злітаються зграї диких гусок; *Black Squirrel Capital* ‘Столиця чорних білок’ – прізвисько, отримане містом Мерісвіль (Канзас, США) завдяки значним популяціям чорних білок, що, за легендою, опинилися у місті, втікши з мандрівного цирку; *Cuttlefish Capital of the World* ‘Світова столиця каракатиці’ – таке прізвисько отримало австралійське місто Вайалла завдяки тому, що його узбережжя є місцем щорічної міграції австралійської каракатиці; *Polar Bear Capital of the World* ‘Світова

столиця білих ведмедів’ – таким прізвиськом канадське місто Черчил завдячує тому факту, що щосені білі ведмеді повертаються до нього з Гудзонової затоки.

є) розміри міста (5 од., 3,73 %): *The Empire City* ‘Імперське місто’ – прізвисько найбільшого міста США Нью-Йорка; *The Biggest Little City in the World* ‘Найбільше мале місто у світі’ – прізвисько міста Ріно (Невада, США), яке було започатковане як дуже мале місто, а зараз являє собою найбільше місто Північної Невади.

ж) природні явища (2 од., 1,49%): *Sulphur City* ‘Місто сірки’ – прізвисько новозеландського міста Роторуа, відомого завдяки поширеному в ньому явищу геотермальної активності та викидам сірководню в повітря; *Vapor City* ‘Місто пару’ – прізвисько міста Гот-Спрінгс (Арканзас, США), славнозвісного центру геотермальних джерел.

Другою за продуктивністю мотивацією для утворення досліджуваних одиниць є особливості економічного та промислового розвитку відповідних міст англомовних країн. Відповідна мотиваційна група – **«Економіка та промисловість»** – налічує 118 одиниць, що становить 22,52 % від загальної вибірки. Прізвиська, що до неї належать, здебільшого характеризують міста як осередки розвитку певних галузей промисловості та фінансові центри. Ця група розподіляється на наступні підгрупи:

а) промисловість та господарство (100 од., 84,75 %): *Oil Capital of the World* ‘Нафтова столиця світу’ – місто Талса (Оклахома, США) носила це прізвисько упродовж більшої частини двадцятого століття, відіграючи найважливішу роль у американській нафтовій промисловості; *Rocket City* ‘Місто ракет’ – місто Гантсвілл (Алабама, США) було визначним осередком розвитку космічних технологій починаючи з 50-х років минулого століття; *Spindle City* ‘Місто веретен’ – прізвисько міста Лоуелл (Массачусетс, США), що є центром текстильної промисловості; *Seafood Capital of Australia* ‘Австралійська столиця морепродуктів’ – прізвисько міста Порт Лінкольн, Південна Австралія, економіка якого базується на консервуванні та переробці риби; *Steeltown* ‘Сталеве місто’ – прізвисько міста Гамільтон, у якому виробляється 60 % канадської сталі.

б) бізнес та торгівля (14 од., 11,86 %): *World’s Leading Convention City* ‘Місто з’їздів та конференцій’ – прізвисько характеризує місто Чикаго (Іллінойс, США) як центр економічного життя країни; *City of Tomorrow* ‘Місто майбутнього’ – прізвисько міста Оклахома-Сіті, торгівельно-фінансового центру штату Оклахома, США; *Insurance Capital of the World* ‘Світовий центр страхового бізнесу’ – місто Гартфорд (Коннектикут, США) носить таке прізвисько через те, що у ньому знаходяться правління більш ніж сорока страхових компаній.

в) транспортна система (4 од., 3,39 %): *The Pivot* ‘Точка опори’ – таке прізвисько австралійського міста Джилонг (Вікторія) вказує на його роль як залізничного та судноплавного центру регіону; *Hub of the Maritimes* ‘Центр приморських провінцій’ – прізвисько вказує на значущість міста Монктон як центру залізничних перевезень приморських провінцій Канади.

Третю за кількістю мотиваційну групу прізвиськ міст англомовних країн складають скорочені назви міст та аббревіації. Такі прізвиська не надають додаткової характеристики місту і використовуються носіями мови у повсякденному спілкуванні задля зручності. Прикладами одиниць мотиваційної групи **«Скорочені офіційні назви міст та аббревіації»** (66 од., 12,59 %) можуть слугувати такі прізвиська: *K. C.* – скорочення від Kansas City, місто Канзас (Міссурі, США); *Frisco* – популярна назва міста Сан-Франциско (Каліфорнія, США); *The D* – прізвисько міста Детройт (Мічиган, США); *Jax* – популярне прізвисько міста Джексонвілл (Флоріда, США); *Wagga* – прізвисько міста Вагга-Ванна, Австралія; *The Peg* – прізвисько-скорочення від повної назви міста Вініпег, Канада; *Mot* – розмовна назва новозеландського міста Мотука.

Історія країни також часто стає основою для надання місту того чи іншого прізвиська. Здебільшого прізвиська, що складають четверту за кількістю одиниць мотиваційну групу «**Історія**» (58 од., 11,07 %), вказують на події, пов'язані з історією виникнення та заселення міст; деякі прізвиська підкреслюють особливу роль певних міст в історії та політичному житті країн: *Quaker City* 'Місто квакерів' – поширене прізвисько міста Філадельфія (Пенсильванія, США), що було засноване квакерами і дотепер є одним з квакерських центрів; *City of Magnificent Intentions* 'Місто величних намірів' – так гумористично охарактеризував місто Вашингтон Чарлз Діккенс; це прізвисько закріпилося за містом у XIX столітті, вказуючи на те, що молода столиця США у той час не зовсім відповідала величезним сподіванням, що на неї були покладені; *Gate City of the West* 'Ворота Заходу' – прізвисько міста Піттсбург (Пенсильванія, США), яке слугувало воротами на Захід для переселенців, що перетинали Аллеганські гори, які вважалися у XVIII столітті кордоном між освоєним Атлантичним узбережжям та вільними землями на Заході; *Edinburgh of the South* 'Едінбург Півдня' – таке прізвисько отримало новозеландське місто Дандін, яке є найбільшим поселенням шотландців у країні; *City of Light* 'Місто світла' – австралійське місто Перт отримало таке прізвисько у 1962 році, коли його жителі одночасно ввімкнули світло у своїх оселях щоб привітати американського астронавта Джона Гленна, коли він пролітав навколо земної орбіти; *Canada's Most Irish City* 'Найірландськіше місто Канади' – таке прізвисько отримало місто Сент-Джон, до якого іммігрувала величезна кількість жителів Ірландії, які втікали від Великого Голоду 1840-х років.

Досить велика кількість прізвиськ міст англомовних країн підкреслюють красу міста, особливості його ландшафту, архітектури. Ці прізвиська було об'єднано у п'яту мотиваційну групу «**Зовнішній образ міста**» (40 од., 7,63 %): *City of Magnificent Distances* 'Місто чудових просторів' – прізвисько було надано місту Вашингтон (федеральний округ Колумбія, США) у XIX столітті, коли воно було дуже поширеним у просторі та малозаселеним, але залишається актуальним і дотепер, тому що Вашингтон відомий завдяки своїм широким проспектам та площам, а також чудовим краєвидам; *The City of White-Marble Steps* 'Місто біломармурових сходів' – прізвисько міста Балтимор (Меріленд, США), у якому сходи багатьох будівель зроблені з білого мармуру; *City of Bridges* 'Місто мостів' – канадське місто Саскатун має таке прізвисько завдяки тому, що в ньому знаходяться численні мости через річку Саскачеван, яка розділяє місто на дві частини; *Chessboard City* 'Місто-шахівниця' – прізвисько австралійського міста Мельбурна, вулиці якого перетинаються під прямим кутом; *The Garden City* 'Місто садів' – таке прізвисько отримало новозеландське місто Крайстчерч завдяки тому, що у ньому знаходиться багато парків та садів.

Прізвиська міст англомовних країн часто носять рекламний характер, характеризуючи їх як туристичні та курортні центри, осередки індустрії розваг. Такі прізвиська складають шосту мотиваційну групу «**Туризм та розваги**» (32 од., 6,1 %): *Honeymooners' Capital* 'Столиця молодят' – прізвисько міста Ніагара-Фолс (Нью-Йорк, США), розташованого поблизу Ніагарського водоспаду, у який, за звичаєм, молодята повинні кинути монети під час весільної подорожі; *The Gambling Capital of the World* 'Світова столиця азартних ігор' – прізвисько характеризує місто Лас-Вегас (Невада, США) як один з найбільших у світі центрів розваг та ігрового бізнесу; *Choicest Spot in all Florida* 'Найкраще місце Флориди' – прізвисько курортного міста Анна-Марія (Флоріда, США), славнозвісного завдяки своїм першокласним пляжам; *City of Festivals* 'Місто фестивалів' – таке прізвисько отримало канадське місто Дофін, яке відіграє визначну роль як місце проведення багатьох літніх фестивалів країни, включаючи Daufin's Countryfest та Canada's National Ukrainian Festival; *Gumboot Capital of the World* 'Світова столиця гумових черевиків' – прізвисько міста Тейхап, Нова Зеландія, яке є місцем проведення щорічного змагання з кидання гумового черевика, яке є надзвичайно популярним серед жителів та туристів.

Сьома мотиваційна група «**Культурне життя**» (26 од., 4,96 %) включає прізвиська, що відображають розвиток певних галузей культури у місті і може бути поділена на наступні підгрупи:

а) освіта (12 од., 46,15 %): *College Town USA* 'Місто коледжів США' – прізвисько міста Колумбія, що з середини XIX століття є визначним освітнім центром; *Athens of the West* 'Афіни Заходу' – прізвисько міста Боулдер (Колорадо, США), майже третину населення якого складають студенти; *Student City* 'Місто студентів' – прізвисько новозеландського міста Палмерстон-Норт, яке є одним з найважливіших освітніх центрів країни.

б) музика (5 од., 19,23 %): *Music City* 'Місто музики' – прізвисько міста Нашвілл (Теннессі, США), що є відомим центром музичної індустрії; місто Мемфіс (Теннессі, США), відоме своїми видатними музикантами і співаками, передусім у напрямках блюз та рок-н-рол має два прізвиська: *Birthplace of Rock and Roll* 'Батьківщина рок-н-ролу' та *Home of the Blues* 'Домівка блюзу'.

в) спорт (4 од., 15,38 %): *Bicycle Capital of the Northwest* 'Велосипедна столиця Північного Заходу' – прізвисько міста Редмонд (Вашингтон, США), у якому щороку проводяться велоперегони та у якому знаходиться єдиний у штаті велодром.

г) література (3 од., 11,54 %): *Literary Emporium* 'Літературний центр' – таке прізвисько американського міста Бостон характеризує його як осередок літературної діяльності Америки, адже в ньому знаходиться велика кількість видавництва.

д) кіномистецтво (2 од., 7,69 %): *Wollywood* 'Веллівуд' – новозеландське місто Веллінгтон отримало таке прізвисько завдяки тому, що воно є одним з найважливіших в світі центрів кіноіндустрії, подібно до американського Голівуду.

Восьму мотиваційну групу «**Характер міста**» (23 од., 4,39 %) складають прізвиська міст англомовних країн, які вказують на атмосферу міста, спосіб життя, смаки та характер його жителів в цілому: *City that Care Forgot* 'Безтурботне місто' – прізвисько міста Новий Орлеан (Луїзіана, США), що вказує на повільний та безтурботний спосіб життя його жителів. Інше прізвисько Нового Орлеану – *The Big Easy* 'Велика легкість' також вказує на домінуючу у ньому атмосферу легкості та безтурботності, порівняно з життям у Нью-Йорку; таке прізвисько міста Бостона (Массачусетс, США) як *The Athens of America* 'Афіни Америки', вказує на вишукані смаки багатих жителів міста; *City that Never Sleeps* 'Незасинаюче місто' – прізвисько міста Нью-Йорк, що вказує на дуже високий темп життя у мегаполісі; *Last, Loneliest, Loveliest* 'Останнє найсамотніше та наймиліше місто' – так поетично охарактеризував новозеландське місто Окленд письменник Редьярд Кіплінг, і з того часу прізвисько закріпилося за містом; *Toronto the Good* 'Добропорядний Торонто' – таке прізвисько закріпилося за містом у XIX столітті, коли Торонто мав репутацію бастиону вікторіанської моралі. В наші дні прізвисько набуло іронічного підтексту, адже звичаї та спосіб життя його жителів значно змінилися.

Дев'ята мотиваційна група «**Люди**» (20 од., 3,82 %), одиниці якої характеризують професійну, етнічну або релігійну приналежність жителів міст або вказують на визначних особистостей, що в них мешкали, поділяється на наступні підгрупи:

а) професії (7 од., 35 %): *Sailor Town* 'Місто моряків' – прізвисько міста Норфолк (Вірджинія, США), яке розташоване в одній з найбільших корабельних США та є домівкою та місцем роботи багатьох моряків; *City of Executives* 'Місто керівників' – таке прізвисько міста Бірмінгем (Алабама, США) вказує на те, що значна частина його жителів займає керівничі посади.

б) етнос (6 од., 30 %): *The Capital of Latin America* 'Столиця Латинської Америки' – прізвисько міста Майямі (Флорида, США), 70 % населення якого складають латиноамериканці, переважно кубинці; *Bramladesh* 'Брамладеш' – прізвисько вказує на

велику кількість імігрантів з Південної Азії, зокрема з Бангладеш, що проживають у канадському місті Брамптон.

в) релігія (4 од., 20 %): *City of Saints* ‘Місто святих’ – жартівливе прізвисько міста Солт-Лейк-Сіті (Юта, США) – столиці мормонів, які називають себе “святими останніх днів”; *City of Churches* ‘Місто церков’ – прізвисько австралійського міста Аделаїда, яке було засноване за принципами релігійної толерантності, що спричинило появу в місті церков багатьох конфесій.

г) визначні жителі (3 од., 15 %): *City of Benjamin Franklin* ‘Місто Бенджаміна Франкліна’ – прізвисько міста Філадельфія, одним з найвідоміших жителів якого був молодий Бенджамін Франклін, один із засновників США, визначний політичний діяч.

До десятої за кількістю одиниць групи входять прізвиська, що вказують на темпи зростання міста. Прикладом одиниць групи «**Темпи становлення міста**» (6 од., 1,14 %) може слугувати прізвисько американського міста Канзас-Сіті *Mushroomopolis* ‘Місто, що вирросло як гриби після дощу’, яке вказує на його стрімке зростання.

Отже, в результаті аналізу мотиваційних підґрунть досліджуваних одиниць було виділено 10 мотиваційних груп прізвиськ міст англomовних країн. Виділені групи відображають різні сторони життя жителів міст, які слугували мотивацією для надання тому чи іншому місту певного прізвиська, як то історія, зовнішній образ міста, туризм та розваги, культурне життя та інші. Під час класифікації прізвиськ було з’ясовано, що найпродуктивнішою мотивацією для досліджуваних одиниць є природно-географічні особливості міст. До відповідної мотиваційної групи належить 134 одиниці, що складає 25,57 % від загальної кількості. Другою ж за кількістю одиниць є мотиваційна група «Економіка та промисловість» (118 одиниць, 22,52 %). Найменша у кількісному відношенні група «Темпи становлення міста» налічує 6 одиниць, що становить 1,14 % від загальної вибірки. Такий розподіл одиниць можна пояснити тим, що інформація про особливості природно-географічного середовища та економіку регіону належать до тих базових знань жителів міст, які, безперечно, проявляються в процесі творення прізвиськ.

Аннотація. Стаття посвячена аналізу видів мотивації прозвищ городов США, Канады, Австралии и Новой Зеландии. При исследовании использован описательный метод, метод семного анализа, метод количественного анализа. В статье приводится классификация исследуемых единиц по их мотивационным основам, приводится количественная характеристика соответствующих мотивационных групп прозвищ.

Ключевые слова: прозвище, мотивация, неофициальный топоним, вторичная номинация.

Abstract. The article deals with the analysis of the motivation types of city nicknames of the USA, Canada, Australia and New Zealand. During the research, the following methods were used: the descriptive method, the method of componential analysis, the method of quantitative analysis. The article provides a classification of the units under study according to their motivational grounds and the quantitative characteristic of the corresponding motivational groups of the nicknames.

Keywords: nickname, motivation, unofficial place name, secondary nomination.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Катернюк В. В. Конверсія як спосіб утворення неофіційних антропонімів в англійській, німецькій та українській мовах / В. В. Катернюк // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики – 2008. – № 14 – С. 212-219.
2. Ван Несс Р. В. Использование вторичной номинации при создании прозвищных наименований / Р. В. Ван Несс // Вестник ЮурГУ. – 2008. – №16. – С.74–77.
3. Уразметова А. В. Особенности животного мира в топонимических прозвищах штатов США / А. В. Уразметова // Филология и человек. – № 4. – 2014. – С. 6–15.
4. Махниборода О. В. Неофициальные (прозвищные) имена различных объектов ономастики: структурно-семантический аспект автореферат дис. Кандидата филологических наук: 10.02.19 [Електронний ресурс] / Оксана Викторовна Махниборода. – Майкоп, 2010. – 19 с. – Режим доступу : <http://cheloveknauka.com/neofitsialnye-prozvischnye-imena-razlichnyh-obektov-onomastiki-strukturno-semanticheskiiy-aspekt>

КАУЗАТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

В. М. Соколова, О. О. Залужна

Анотація. Ця стаття присвячена зіставному дослідженню каузативних конструкцій (далі КК) на матеріалі англійської та української мов. Методологічною основою є системний підхід, використання таких методів та прийомів лінгвістичного аналізу, як диференційний, компонентний, дистрибутивний, структурний, контекстологічний аналіз і описовий метод. Специфіка досліджуваної теми передбачає опрацювання методики зіставного опису КК, здійснення семантичної класифікації КК в англійській та українській мовах. Здійснений кількісний аналіз емпіричного матеріалу з метою виявлення ступеня продуктивності семантичних типів у порівнювальних мовах.

Ключові слова: каузація, каузативна конструкція, семантика, синтаксис.

1. Вступні зауваження. Під каузативною конструкцією (далі КК) розуміється будь-яка конструкція, яка виражає каузативну ситуацію, наприклад:

(1) англ. *Jane dropped her pencil* 'Джейн упустила свого олівця';

(2) укр. *Сашко побудував дім.*

Об'єктом дослідження є КК в англійській та українській мовах, напр., англ. *to let smb do smth* 'дозволяти кому-небудь робити що-небудь', *He stirred her wrath* 'Він викликав її гнів', укр. *Батьки спонукали мене до навчання*, укр. *Батьки наказували мені вчитись, вразити кого-небудь, впустити що-небудь.*

Предметом є семантика каузативних конструкцій в англійській та українській мовах.

Мета полягає у проведенні семантичного аналізу одиниць дослідження та визначенні спільних і відмінних ознак англійських та українських КК.

Матеріалом дослідження слугують 454 конструкції (253 конструкції в англійській та 201 конструкції в українській мові), отримані методом суцільної вибірки з текстових джерел англійської та української мов.

2. Теоретичні засади дослідження. КК і семантичні смисли, які вони передають, є фундаментальною основою, яка присутня в усіх мовах світу і є частиною універсальної семантичної організації.

Каузація як мовна репрезентація причинно-наслідкових відношень представляє собою окремий випадок відношень обставини, які вказують на сукупність конкретних умов, у яких здійснюються, стаються будь-які явища, процеси, події, факти, пов'язані з чимось, що сприяють на щось або викликають появу чогось [1: 209].

На думку М. Шибатані, каузативна ситуація має відповідати двом умовам:

1) каузувальна подія та подія, яка каузується, розподілені в часі таким чином, що подія, яка каузується, може відбуватися тільки після каузувальної;

2) каузувальна подія та подія, яка каузується, є взаємозалежними, й існування події, яка каузується, можливе тільки за умови реалізації каузувальної події. Якщо каузувальна подія не відбулася, подія, яка каузується, також не відбувається [2: 1–2].

За визначенням Г. Г. Сильницького, каузативні дієслова у своїй семантичній структурі містять вказівку на каузувальний стан; стан, який каузується; та причинно-наслідковий зв'язок між ними, тобто каузативність виражається імпліцитно і міститься в глибинній структурі дієслова [3: 247].

У сучасній лінгвістиці існує декілька семантичних класифікацій каузативних дієслів. Залежно від ступеню впливу каузатора виділяють *маніпулятивну* та *директивну*, або, за іншою термінологією, *контактну* та *дистантну* каузацію [4: 18]. За маніпулятивної каузації каузувальна дія відбувається за допомогою фізичної сили (пор. : англ. *to cut away, to throw, to break*; укр. *відпізати, кидати, ламати* тощо), директивний

каузатив передбачає застосування каузатором соціальних або вербальних засобів (пор. : англ. *to confiscate, to beg, to arrest*; укр. *конфіскувати, впрошувати* тощо).

Залежно від темпоральної дистанції між антецедентом та консеквентом каузативні ситуації поділяються на *прямі* та *непрямі*. Під прямою каузацією розуміють ситуацію, коли антецедент безпосередньо є причиною консеквента (наприклад, “X, штовхаючи Y, примушує його впасти”), непряма каузація має справу із ситуацією, коли консеквент каузується не безпосередньо антецедентом, а ще однією дією (наприклад, “X ламає машину, внаслідок чого Y потрапляє в аварію”) [4: 18].

За ступенем участі каузатора каузативні ситуації стратифікують на *фактивні*, *пермісивні* (*прохібітивні*) та *асистивні* [4: 18]. За фактивної каузації каузатор розглядається як основне джерело дії, що каузується, пор. : англ. *to cut, to take, to order*; укр. *різати, брати, наказувати* тощо. За пермісивної (прохібітивної) ситуації каузатор не є основним джерелом дії, яка каузується, а його роль обмежується дозволом (заборонаю) виконання дії, пор. : англ. *to let, to allow*; укр. *дозволяти, допускати* тощо. За асистивної каузації каузатор є не єдиним джерелом дії, яка каузується, а виконує цю роль спільно з ким-небудь іншим чи сприяє виконанню дії, пор. : англ. *to help, to assist*; укр. *допомагати, сприяти* тощо.

Розподіл на *навмисну* (активну) та *ненавмисну* (пасивну) каузацію базується на характері каузувальної дії, яка може бути агентивною, тобто протікати під контролем каузатора (наприклад, англ. *John built a house* ‘Джон побудував дім’), або неагентивною, тобто відбуватися без активної участі каузатора (наприклад, англ. *Jane dropped her pencil* ‘Джейн упустила свого олівця’) [4: 19].

Якщо дія каузації та її результат (дія, яка каузується) позначаються однією лексемою, дієслово визначається як таке, що містить у своїй семантиці *результативну* КС, напр., англ. *to kill, to solicit, to frighten*; укр. *вбити, впросити, налякати* тощо. Якщо зазначені елементи містяться в семантиці різних лексем, дієслово виражає *нерезультативну* КС, напр., англ. *to let, to make*; укр. *дозволити, змусити* [4: 19].

За напрямком каузативної дії виділяють *пряму* (позитивну) та *зворотну* (негативну) каузацію [4: 19]. За визначенням Г. О. Золотової, за прямої каузації мова йде про становлення відношень, напр., укр. *надавати, давати, посилати*; зворотна каузація має справу з розривом відношень і містить негативну сему [5: 285], напр., укр. *знімати, забирати, повертати*. Пари каузативних дієслів за опозицією «пряма – зворотна каузація» розглядаються як антоніми, тому що вони протиставляються тільки за наявністю або відсутністю семи заперечення, що експлікується під час їх розкладання на диференційні ознаки: *давати* «каузувати мати», *забирати* «каузувати не мати» тощо.

Особливий тип каузативних дієслів становлять лексеми, в яких форма перехідного каузативного дієслова збігається з формою неперехідного некаузативного дієслова, до яких належать, зокрема, англійські слова, напр., англ. *to open* ‘відкривати’, *to move* ‘пересувати’ тощо, наприклад, *The door opened* ‘Двері відчинилися’, *John opened the door* ‘Джон відкрив двері’ [2: 19].

3. Семантика компонентів КК. В англійській та українській мовах у фактивній каузації каузатор розглядається як основне джерело дії, що каузується. Пермісивна каузація реалізується за допомогою метадієслова ‘забороняти’ або ‘дозволяти’. В асистивній каузації агент каузації допомагає іншому агенсу. Найбільш частотним типом каузації в англійській мові є пермісивна каузація (англ. 77,5 %, укр. 50 %).

В навмисній каузації дія протикає під контролем каузатора. Ненавмисна каузація найчастіше реалізується в конструкціях, які передають емоційний стан каузатора. Найбільш частотним типом каузації в англійській та українській мовах є навмисна каузація (англ. 84 %, укр. 64 %).

(3) англ. *The decorator had raised his supercilious eyebrows, but it was the only room in the house in which Julia felt completely at home* ‘Декоратор підняв його зарозумілі брови, але це була єдина кімната в будинку, в якому Джулія відчувала себе зовсім як вдома’;

(4) укр. *Значить, сьогодні ввечері екрани газет зроблять цей шелест криком на всю Європу.*

В англійській та українській мовах в прямій каузації ситуація каузації і результуюча ситуація нероздільні в часі. В зворотній каузації ситуація каузації і результуюча ситуація можуть бути розділені в просторі та часі. Найбільш частотним типом каузації в обох мовах є пряма каузація (англ.58 %, укр.54 %).

В результативній КК можна поділити на: 1) дієслова каузації вимоги (causation by command); 2) дієслова каузації безпосередньою фізичною дією; 3) дієслова каузації емоцій. Найбільш частотним типом каузації в англійській та українській мовах є каузація з дієсловами безпосередньою фізичною дією (англ.58 %, укр.58 %).

(5) англ. *He pushed open the door, and a hideous cheesy smell of sour beer hit him in the face* ‘Він штовхнув двері, і огидний сирний запах кислого пива вдарив йому в обличчя’;

(6) укр. *Тоді вартовий штовхнув її в плече поточилась вона і впала на шпориш.*

Аналіз емпіричного матеріалу демонструє, що в англійській та українській мовах в результативній каузації дія каузації та її результат (дія, яка каузується) позначаються однією лексемою, дієслово визначається як таке, що містить у своїй семантиці. Нерезультативна каузація найчастіше реалізується в конструкціях, де дія каузації та її результат містяться в семантиці різних лексем. Найбільш частотним типом каузації в англійській та українській мовах є результативна каузація (англ.52 %, укр.57 %).

(7) англ. *The Party prisoners seemed terrified of speaking to anybody, and above all of speaking to one another* ‘Партиїні ув’язнені, здавалося, були в жаху не з ким-небудь заговорити, і перш за все, заговорити один з одним’;

(8) укр. *Жахається думкою Мирон Данилович: «Ну, яцир і єсть! Скоро – час головного, який від прірви і мучитель...».*

В англійській та українській мовах КК можуть виражати активний і пасивний стан. Найбільш частотним типом каузації в англійській та українській мовах є каузація активного стану (англ.90 %, укр.68 %).

(9) англ. *He put the diary away in the drawer* ‘Він поклав щоденник у ящик’;

(10) укр. *Оленка миттю поклала дзеркальце на стіл і, торгнувши дверима, відпурхнула через сіни.*

4. Висновки. КК мають спонукальне значення, тобто суб’єкт не виконує дію сам, а спонукає когось до її виконання. Також такі конструкції можна визначити як словосполучення зі спонукальною семантикою, що мають кілька компонентів та утворюють складний додаток. Залежно від ступеню впливу каузатора виділяють маніпулятивну та директивну каузацію. Фактивна каузація відрізняється тим, що за її умов дія, яку здійснює агент дії, приносить певну користь для автора каузації. Розподіл на навмисну та ненавмисну каузацію базується на характері каузувальної дії. Нерезультативна каузація може бути виражена в англійській і українській мовах дієприкметниковим зворотом. Відсоткові показники різних типів КК та частотність їх використання в англійській та українській мові загалом співпадають.

Аннотація. Данная статья посвящена сопоставительному исследованию каузативных конструкций (далее КК) на материале английского и украинского языков. Методологической основой является системный подход, использование таких методов и приемов лингвистического анализа, как дифференциальный, структурный анализ, описательный метод, контекстологический анализ. Специфика исследуемой темы предусматривает проработку методики сопоставимого описания КК, осуществления семантической классификации КК в английском и украинском языках. Проведен количественный анализ эмпирического материала с целью выявления степени продуктивности семантических типов в сравниваемых языках.

Ключевые слова: каузація, каузативна конструкція, семантика, синтаксис.

Abstract. The main concern of this article is the comparative analysis of the causative constructions (CC) on the basis of the English and the Ukrainian languages. The methodological basis is the systematic approach, the use of such methods and ways of linguistic analysis as differential, structural, contextual analysis and the descriptive method. Specificity of the given theme presupposes the developmental work of the principles of the comparative description of CC, accomplishment

of the semantic classification of CC in both the English and the Ukrainian languages. Quantitative analysis of the empiric material is done with the aim of indicating the level of productivity of semantic types in the languages compared.

Keywords: causation, causative construction, semantics, syntax.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Глушук Г. Каузальність і каузативність – якісні різновиди каузації / Г. Глушук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». – 2009. – Вип. IX. – С. 209–212.
2. Shibatani M. Causativization / M. Shibatani // Syntax and Semantics / [M. Shibatani (ed.)]. – N.Y., San Francisco, London : Academic Press, 1976. – Vol. 5. – P. 239–294.
3. Сильницкий Г. Г. Семантическая валентность глагола и его разноуровневые характеристики в английском языке / Г. Г. Сильницкий // Типология. Грамматика. Семантика : [сб. ст. к 65-летию В. С. Храковского / ред. Н. А. Козинцева, А. К. Оглоблин]. – СПб. : Наука, 1998. – С. 246–260.
4. Залужна О. О. Привативні дієслова в англійській та українській мовах : дис. на здобуття ст. канд. філол. наук : 10.02.17 / О. О. Залужна. – Донецьк, 2014. – 283 с.
5. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / [2-е изд., испр.] / Г. А. Золотова. – М. : УРСС, 2005. – 351 с.

УДК 811.161.2'271

ОСОБЛИВОСТІ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТУ ІНТИМНІСТЬ В ЛЕКСИЧНІЙ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СЕМАНТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

К. В. Струкевич, О. Д. Краєвська

Анотація. У статті розкрито комплексний підхід до вивчення засобів вербальної репрезентації концепту ІНТИМНІСТЬ в українській та англійській мовах. Визначено принципи дослідження концепту ІНТИМНІСТЬ. Змодельовано структуру концепту ІНТИМНІСТЬ у кожній з досліджуваних мов.

Ключові слова: категорія емотивності, емотивний концепт, сема, прототиповий параметр, семантико-когнітивна ознака концепту.

У лінгвістичних дослідженнях емоції до недавнього часу вивчали переважно у межах емотіології на основі лінгвопсихології та системно-структурного мовознавства (І. Арнольд, О. Галкіна-Федорук, А. Зеленько, В. Шаховський та ін.). Увагу приділяли саме таким аспектам, як емотивні лексико-семантичні засоби мови (М. Алефіренко, Н. Арутюнова, Ф. Джонсон-Леїрд, М. Красавський, О. Латіна, В. Шаховський та ін.), афективна фонетика (А. Калита, Л. Кантер, Дж. Кейнен, Г. Класмейєр, Н. Фрідленд та ін.), афективна граматики та синтаксис (М. Гірман, В. Задворнов та ін.), гендерні та етнокультурні відмінності у вираженні емоцій (С. Воркачов, Ш. Кітаяма, Х. Маркус, Д. Мацумото та ін.), вербалізація емоцій у художньому тексті (О. Воробйова, В. Шаховський).

З-поміж перелічених досліджень спільними рисами є інтерес лінгвістів до вивчення внутрішньої емоційної сфери мовної особистості, антропоцентризм, відповідно до якого людські емоції відіграють визначальну роль у створенні та подальшому розвитку концепції категоріального статусу емотивності в мові, та функціоналізм, тобто дослідження мови при реалізації нею своєї емотивної функції. Проте варто відмітити, що саме когнітивна парадигма в лінгвістиці підтвердила тезу про те, що кожна емоція має свій концептуальний каркас. Це зумовило включення дослідження емоцій, специфіки їхнього освоєння й матеріалізації та їхніх лінгвоментальних реалізацій (емотивних концептів) у коло завдань когнітології.

На сьогоднішній день, одним із актуальних напрямків сучасної когнітивної лінгвістики є дослідження емотивних концептів, чи концептів емоцій (М. Алефіренко, А. Бабушкін, Л. Барсалоу, А. Белова, А. Вежбицька, О. Винарська, Н. Дорофєєва,

С. Іонова, З. Ковечеш, М. Красавський, Дж. Лакофф, К. Погосова, Р. Рикунів, О. Філімонова, Ю. Шамаєва та ін.).

Слід наголосити на доцільності використання саме терміну *емотивний концепт*, а не *емоційний концепт*, адже *емотивність* – це іманентно притаманна мові семантична здатність виражати системою мовних засобів емоційність як факт психіки, емоції, відображені в семантиці мовних одиниць, у той час як *емоційність* – це чутливість людини до емоційних ситуацій та її емоційні реакції на них. Таким чином, дефініцію «емоційність» варто розуміти як психологічну категорію, а емотивність – це мовна категорія, оскільки емоції можуть і формуватися, і передаватися (висловлюватися) у мові та мовою [1, с. 536]. Отже, доречним вважаємо використання лексеми *емоційний* у терміносистемі психологічної науки, а *емотивний* – у дисциплінах лінгвістичного циклу.

Сутність поняття «емотивний концепт» слід тлумачити як ментальне утворення, що реалізує емоційно усвідомлювані типізовані фрагменти досвіду, які зберігаються в пам'яті людини [5, с. 129]. Типізованість таких одиниць дає змогу відтворити образ дійсності у вигляді певних стереотипів; усвідомлюваність – передати інформацію про них іншим людям; значущість закріплює в індивідуальному та колективному досвіді важливі (і тому емоційно пережиті) характеристики дійсності.

Отже, емотивні концепти, до яких зараховуємо й концепт ІНТИМНІСТЬ, – це свого роду універсальні ментальні конструкти з не зовсім чітко вираженою етнокультурною специфікою; вони базуються на певних емоціях (емоційних станах), притаманних будь-якому індивіду із здоровою психікою незалежно від національної лінгвокультури [2, с. 132–133].

Концепт ІНТИМНІСТЬ слід відносити до класу емотивних ще й через те, що ядром його постає безпосередньо емоційний стан інтимності, притаманний людині незалежно від національності та культури. У різних лінгвокультурах стан інтимності вербалізовано відповідно до національно-специфічних мовних та культурних норм і правил, але емоційна сутність цього стану є однаковою незалежно від лінгвокультури й розглядається як психологічна універсалія.

Висуваючи гіпотезу про приналежність концепту ІНТИМНІСТЬ до універсальних емотивно-культурних концептів, ми обґрунтовуємо тезу про інтимність як невід'ємну частину психолого-емотивної структури мовної особистості, яку тлумачимо як складний комплекс ментальних установок, відзначений ціннісною когнітивною позицією, тобто позицією *Я*, що реагує на навколишній світ і відповідно вербально себе виявляє. Інтимне *Я* як одна з багатьох проєкцій *Я* людини в лінгвістичному аспекті реалізується в повсякденно-побутовій комунікації. Мовна особистість у вербальній проєкції свого інтимного *Я* постає як тип, варіантний вияв інваріанта – концептуальної моделі інтимності, яку кваліфікуємо як одну з базових когнітивних структур. Інакше кажучи, у семантичному просторі різних мов інтимність постає універсальною семантичною зоною. Варіативність цієї зони виявляється в національному характері інтимного *Я*, зумовленому етнічними, соціальними, історичними та діахронічними чинниками. Сказане дало можливість схарактеризувати інтимність у контексті вербалізованої повсякденно-побутової та художньої моделей світу, які виражені одиницями лексико-семантичного (лексемами), фразеологічного (фраземами) та синтаксичного (пареміями) рівнів [6, с. 31–33].

Здійснюючи дослідження концепту ІНТИМНІСТЬ за основу беремо припущення: концепт ІНТИМНІСТЬ, будучи національно забарвленою ментальною структурою з властивими тільки йому мовними засобами вираження інтимності, є в той самий час і структурою загальнонаціональною, універсальною емотивно-культурною категорією, яка притаманна будь-якій національно-культурній спільноті. У свою чергу, у різносистемних мовах наявна одна й та ж семантична зона інтимності та її лінгвокогнітивний вияв – концепт ІНТИМНІСТЬ, що посідає ідентичне місце в семантичному просторі кожної з цих мов. Однак при цьому кожна мова обирає, які саме частини такого семантичного простору

будуть виражатися притаманними їй формальними засобами (О. Ханіна), тобто обирає засоби мовного позначення та вираження концепту.

Аналізуючи концепт ІНТИМНІСТЬ у межах лінгвокультурного напрямку дослідження концептів, варто відзначити, що він характеризується кількарівневою будовою, до складу якої входить ядро та периферія. Ядро концепту становлять найосновніші, найактуальніші ознаки (репрезентовані лексемою, яка може називатися *домінантою*, *ядром*, *ядерною лексемою*, *лексемою-ідентифікатором* тощо) [5, с. 130–131].

Таким чином, скористаємось терміном *лексема-ідентифікатор*, називаючи ним ядерне слово-репрезентант концепту ІНТИМНІСТЬ. Істотні, але не основні значення утворюють приядерну зону (репрезентанти – синоніми та деривати); периферійні елементи входять до змісту інших концептів, які формують структуру аналізованого концепту як окремі змістовні компоненти. Між ядром концепту та його периферією констатовано зв'язок включення й перетину досліджуваного концепту з суміжними. Так, у структурі периферії концепту ІНТИМНІСТЬ в українській мові виявлені суміжні концепти: ОСОБИСТІСТЬ, СТОСУНКИ, ЕМОЦІЇ, ПРИВАТНІСТЬ, САМОТНІСТЬ, ТАЄМНІСТЬ, СЕКРЕТНІСТЬ, АТМОСФЕРА, ПОРУШЕННЯ ІНТИМНОСТІ; в англійській мові – PERSONALITY, RELATIONS, EMOTIONS, SOLITARINESS, PRIVACY, SECRECY, INFORMATION, KNOWLEDGE, ATMOSPHERE, VIOLATION OF INTIMACY [3, 4].

Дослідження семантичної структури концепту ІНТИМНІСТЬ у системі української мови проводили за рахунок опису найбільш характерних, суттєвих ознак (сем) ядерної лексеми-ідентифікатора концепту в цій мові (Р. Рикунів). Аналіз визначень лексеми *інтимність* (*інтимний*), наведених у лексикографічних джерелах української мови, дав підстави стверджувати, що полісемантичність досліджуваної лексеми, тобто наявність у її семантичній структурі низки денотативних та емотивних сем [2, с. 150].

У свою чергу, семантичний аналіз значень лексеми *інтимність* (*інтимний*) дозволив виділити ядерну зону концепту, яку формують два прототипові параметри – каузальний і локальний. Кожен з них постає як конотативний макрокомпонент значення ядерної лексеми-ідентифікатора концепту.

Каузальний параметр представлений значеннями лексем *закритість*, *скритність*, *таємно*, *приховано*, *потаємно*, *заповітно*, *затаєний*, *внутрішній*, *осібний*, *глибоко особистий*, *що не підлягає розголосу* і т.п. (23 лексичних одиниці).

Локальний параметр має вектор руху «всередину, у напрямку до суб'єкта / об'єкта дії» і представлений значеннями лексем: *близький*, *найближчий*, *близькість*, *недалекий*, *недальній*, *внутрішній*, *задушевний* (*за душею = всередині*), *сердечний*, *чуйний*, *щиросердний* і т.п. (19 лексичних одиниць). Окреслені когнітивні параметри взаємопов'язані: локальний параметр осмислюємо як місце (напрямок) і все, що належить до нього; каузальний є підставою для того, щоб рухатися у визначеному напрямку [5, с. 142].

Крім каузального і локального параметрів, до структури досліджуваного концепту в українській мові входять такі семантико-когнітивні ознаки, що складають раціонально-логічний модус концепту ІНТИМНІСТЬ (лексичні засоби об'єктивації ознаки та їхні деривати):

1) «позитивне почуття, що викликає стан внутрішнього комфорту»: *приятність*, *добррозичливість*, *близькі (короткі) стосунки*, *довіра*, *ввіритися*, *покластися*, *симпатія*, *прихильність*, *приємність* і т.п. (70 лексичних одиниць): *Почуття втрати, а може, й затаєних ревнощів поволи покидало Голуба, поступаючись місцем іншому, чистому й дорогому почуттю інтимної дружби до Ніни* [Український національний лінгвістичний корпус (УНЛК)];

2) «відкрита модель поведінки суб'єкта інтимності»: *відкритість*, *щирість*, *не криючись*, *з усією відвертістю*, *поклавши руку на серце*, *як на духу*, *як перед Богом*, *по душах*, *неприхований* і т.п. (51 лексична одиниця): *Оцеї малий такий інтимний з тобою? – считала кузинка уципливо. – Так. Це чудовий хлопчина* [УНЛК];

3) «закрита модель поведінки суб'єкта інтимності»: *осібний, відокремлений, потаємний, замкнутий, затаїти/-ся, закрити душу на замок* і т.п. (36 лексичних одиниць): *Нещасний юнак виразно вимовляв лише два слова: тато і мама. З його легкої руки в інтимному колі Романових так стали називати Миколу II та його дружину* [УНЛК];

4) «об'єктивний світ»: *оточення, атмосфера, середовище, затишок, затишний, спокійний, приємний, приютний* і т.п. (15 лексичних одиниць): *Постійні відвідувачі [кабачка] воліють напівтемряви. Це створює необхідний інтим* [УНЛК];

5) «характер стосунків між суб'єктом та об'єктом інтимності»: *дружба – дружність, приятель, дружлюбність, доброзичливість, прихильність, гарне ставлення, близькі/короткі стосунки* і т.п. (39 лексичних одиниць): *Він хороший хлопець, цей Август. Серед студентів не зустрічав Густав такого сердечного друга* [УНЛК]; *любов – уподоба, прихильність, обожнювання, потяг, захоплення, сердечна схильність, романтичний, лагідний, сударка, сударушка, коханий, любаш* і т.п. (323 лексичні одиниці): *Якщо я принесу [фотографічну картку], не прийме вона це за заставу сердечної інтимності?* [УНЛК];

6) «сексуальне забарвлення інтимності»: *збудливий, сексуальний, чуттєва пристрасть, потяг, кохання* (див. вище), *жадання, жадати (палко, всім серцем, всіма фібрами душі), полум'яний, палкий-гарячий, хтивість (хтивий)* і т.п. (42 лексичні одиниці): *Особливу радість викликало у Сиром'ятникова те, що вони їдуть разом з Оленою. З нею його пов'язували давні, найближчі, найінтимніші стосунки* [УНЛК].

Аналіз дефініцій лексеми *intimacy* (*intimate*), поданих у лексикографічних джерелах англійської мови, також засвідчив наявність у семантичній структурі досліджуваної лексеми низки денотативних та емотивних сем, які дозволили виділити в складі концепту INTIMACY ядерну зону. Її також формують два прототипові параметри – каузальний і локальний.

Зауважимо той факт, що на відміну від української мови, у якій каузальність інтимності виражена семантико-когнітивною ознакою «закритість (закрита модель поведінки суб'єкта інтимності)», а ознака «відкрита модель поведінки суб'єкта інтимності» постає похідною, але не визначає каузальності концепту, в англійській мові каузальний параметр відтворюється безпосередньо когнітивною ознакою «відкритість», що виявлено в значеннях таких лексем та їхніх дериватів: *familiarity, familiar, informality, affection, affectionate, love, attachement, infatuation, interest, inclination, personal relationship, friendship, amicability, belongning together* і т.п. (145 лексичних одиниць). Локальний параметр має вектор руху «в напрямку до суб'єкта / об'єкта дії» і представлений значеннями лексем: *close, attached, friendly, familiar, loving, devoted, inseperable, associated, binded, tied together* і т.п. (87 лексичних одиниць) [7, p. 114-115].

Крім каузального й локального параметрів, структуру концепту INTIMACY в англійській етнолінгвокультурі формують такі семантико-когнітивні ознаки, що складають раціонально-логічний модус концепту (лексичні засоби об'єктивації ознаки та їхні деривати):

1) «позитивне почуття, що викликає стан внутрішнього комфорту»: *closeness, familiarity, similarity, affinity, affection, attachement, inclination, friendship, amicability, belongning together* і т.п. (31 лексична одиниця): *On one occasion in this period he was unusually self-revealing in a conversation with Virginia Woolf; she sensed an agonized and lonely man, filled with «self-torture, doubt, conceit, desire for warmth and intimacy»* [British National Corpus (BNC)];

2) «відкрита модель поведінки суб'єкта інтимності»: *openness, receptiveness, receptivity, close personal relationship, trust, credence, credulous, acceptance* і т.п. (18 лексичних одиниць): *Sharing photographs was to him an act of intimacy; to show someone a photograph you took was to give them a deeper insight into you as well as what you discerned* [BNC];

3) «об'єктивний світ»: *quiet, private, warm atmosphere, secluded, isolated place, cozy, informal, relaxed* і т.п. (10 лексичних одиниць): *Cathy switched on the studio lights, further exposing its tattiness but adding to its intimacy* [BNC];

4) «характер стосунків між суб'єктом та об'єктом інтимності»: *friendship* – *friendly relationship, friend, friendliness, established friendship, on familiar (intimate) terms, to be on an intimate footing with* і т.п. (11 лексичних одиниць): *I had acquired his confidence, which I believe I still retain, but for a number of reasons which were quasi-political we drifted apart towards the end of his second premiership, and although we have remained on friendly terms, the intimacy has long vanished* [BNC]; *love* – *lover, passion, affair, liaison, involvement, amour* і т.п. (98 лексичних одиниць): *In his own life it had always been he who was the supplicant, telephoning Diana from call boxes on his rounds in the hope of closing some nagging gap of intimacy left at breakfast, and always having to hide the agony of dread that her casualness could cause him for fear of the danger of irritating her* [BNC];

5) «сексуальне забарвлення інтимності»: *amorous, to fumble, love life, sexual love, intimate (suxual) relations between, to be intimate with smb.* і т.п. (16 лексичних одиниць): *His lips traced the curves his finger had explored, and then he delved sensuously deeper, his tongue finding hers and abruptly intensifying the embrace, as if the intimacy of their tongues together had driven any intentions of reserve and restraint from his mind* [BNC];

6) «докладне знання, що виникає на основі тривалого та близького контакту або вивчення»: *detailed knowledge, information* (2 лексичні одиниці): *Taylor quickly began to acquire that complete command of the Swahili language and that intimacy with its literature on which his fame rests* [BNC].

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене варто відмітити, що емотивний концепт ІНТИМНІСТЬ – це ментальна структура, яка бере участь у формуванні цілісного Я мовної особистості, сприяє цілісному розумінню інтимності як емоційного стану фізичної та емоційної близькості між людьми. Концепт ІНТИМНІСТЬ поєднує в собі тілесне й духовне в людині та представляє феномен єдності тіла й свідомості, які базуються на взаємозв'язку фізіологічних станів та емоційних реакцій.

Слід зауважити, що структуру концепту ІНТИМНІСТЬ на мовному рівні формують закріплені в мовній системі й відображені лексикографією номінації на позначення стану інтимності в українській та англійській етнолінгвокультурах.

Аннотація. В статтю раскрыто комплексный подход к изучению средств вербальной репрезентации концепта интимность в украинском и английском языках. Определены принципы исследования концепта интимность. Смоделирован структуру концепта интимность в каждой из исследуемых языков.

Ключевые слова: категория эмотивности, эмотивный концепт, сема, прототипический параметр, семантико-когнитивная признак концепта.

Abstract. The article reveals a comprehensive approach to the study of the means of verbal representation of the concept of intimacy in Ukrainian and English. The principles of research of the concept of intimacy are determined. The structure of the concept is modeled in intimacy in each of the studied languages.

Key words: category of emotivity, emotivny concept, seme, prototypical parameter, semantic-cognitive feature of the concept.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел; (уклад. і голов. ред.). – К. : Перун, 2005. – 1728 с.
2. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / П. П. Горностай // Основи теорії гендеру: Навч. посібн. / За ред. В.П. Агеєва. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132–156.
3. Словарь символов // [http:// mirсловarei.com/content_ sim/Kot-379](http://mirсловarei.com/content_sim/Kot-379).
4. Словник символів // <http://www.newacropolis.org.ua/ua/interesting/symbols/?DETAIL=3127>
5. Ставицька Л. О. Гендерні стереотипи в сучасній українській мовній свідомості (за даними асоціативного експерименту зі словами «жінка», «чоловік») / Л. О. Ставицька // Наук. зап. Луганського нац. пед. ун-ту. Серія «Філологічні науки»: Зб. наук. пр. [Поліетнічне середовище: культура, політика, освіта]. – Луганськ, 2004. – Вип. 5. – Т. 3. – С. 128–146.
6. Ставицька Л.О. Мова і стать / Л.О. Ставицька // Критика. – 2003. – № 6. – С. 29–34.
7. Gender and Language. – London: Equinox, 2007. – 264 p.

ПРИРОДНИЧІ ТА ТЕХНІЧНІ НАУКИ

УДК 004.1082

РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОННОГО ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

О. М. Артеменкова, О. М. Анісімова

Анотація. У роботі розглянуті можливості впровадження електронного уряду в Україні, не тільки як технічне забезпечення, але й як політично-соціальний фактор. Як він буде впливати на життя громадян та взагалі як буде змінювати політичне та соціальне життя в системі адміністративного управління. Актуальність теми зумовлена прийняттям рішення переходу від паперового до електронного документообігу у системі державного управління. E-government – це можливість взаємодії влади з суспільством прозоро із застосуванням сучасних технологій.

Ключові слова: електронна система, E-government, цифрова демократія.

З кожним роком інформаційний потік збільшується і для його впорядкування необхідні нові способи обробки інформації. Які дозволять оперативно та якісно створювати, обробляти, поширяти і зберігати інформацію. Для цього створюються електронні системи управління. Електронна система (англ. electronic system) – це будь-який електронний вузол, блок, прилад або комплекс, що виконує обробку інформації. Інформаційна революція, яка відбувається в сучасному суспільстві дала імпульси для розвитку демократії. Застосування новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), що сприяє підвищенню рівня політичної участі громадян, спрощення спілкування громадян і уряду, може привести до істотної зміни характеру політичної комунікації і значної трансформації звичних політичних інститутів. Вже сьогодні розроблені механізми лобювання за допомогою мережі Інтернет і тощо.

Вивчення теоретичних основ розвитку електронної демократії розглядаються відомими західними вченими, такими, як Х. Гібер, Р. Гібсон, Р. Катц, М. Кастельс, М. Кітсінг, К. Макнат, Й. Масуда, Г. Ортофер, М. Порат, Т. Стоуньєр, Дж. Фонтейн, Р. Транумюллер, С. Уорд та ін.

Розвиток електронного уряду в Україні були висвітлені в наукових працях таких вітчизняних науковців О. Баранова, О. Голобуцького, В. Горбатенка, О. Дубаса, В. Коляденка, В. Недбая, О. Сосніна, А. Сіленко, О. Шевчука та ін.

Питання формування та розвитку суспільних інформаційних відносин і їхнього правового регулювання розглядають у своїх наукових працях І. Аристова, В. Брижко, Р. Калюжний, Т. Костецька, Є. Петров, В. Цимбалюк, М. Швець та ін.

Вивчення джерел показує, що дослідження проблеми електронного уряду тільки зароджується, тому ще багато питань треба дослідити в процесі творення та розвитку електронного уряду. Особливо важливо вивчати, як цей процес вплине на соціально-політичне життя суспільства.

E-Government – це свого роду постіндустріальна філософія взаємодії держави і суспільства з використанням новітніх інформаційних технологій, яка виходить за межі утилітарних завдань інформатизації сфери державного управління [1]. Демократія гарантує кожному право не тільки звертатися до влади з метою домогтися якихось індивідуальних і соціальних цілей, а й право на отримання достовірної інформації про діяльність владних структур, а внаслідок чого, робити політичний вибір самостійно і зі знанням справи.

На сьогоднішній день термін «E-Government» є міжнародним терміном і широко використовується в усіх країнах світу, де реалізуються програми електронного уряду.

Термін з'явився порівняно нещодавно і має американське походження. У 1997 р Національний науковий фонд США в рамках програми з аналізу використання нових технологій з метою поліпшення роботи федеральної адміністрації вперше ввів поняття «цифровий уряд» (digital government), яке згодом було замінено терміном «електронний уряд» (E-Government).

Електронний уряд (E-Government) – це система інтерактивної взаємодії держави і громадян за допомогою мережі Інтернет, нова модель державного управління, перетворює традиційні відносини громадян і владних структур, тобто створення електронного уряду пов'язане з наданням послуг різним групам користувачів (клієнтів) державними структурами. Це одна з найважливіших сучасних тенденцій в розвитку державного управління в світі. Ідея «електронного уряду» з'явилася саме як наслідок цієї тенденції, а не виключно завдяки бурхливому розвитку інформаційних технологій [2]. Незважаючи на широке використання цього терміну, в літературі немає однозначного визначення терміну «електронний уряд». Виділяється трактування цього терміну у вузькому і в широкому сенсі:

1. Електронний уряд в вузькому сенсі визначається, як використання інформаційно-комунікаційних технологій в діяльності органів державної влади (в наданні послуг населенню і бізнесу, організації державних за купівель, здійсненні фінансових операцій, отриманні та наданні інформації)[2].

2. Електронне урядування в широкому сенсі розуміється, як процес трансформації внутрішніх і зовнішніх взаємодій в системі державного управління в результаті впровадження інформаційних і телекомунікаційних засобів з метою оптимізації управління, поліпшення якості обслуговування населення та забезпечення, конституційних прав громадян.

Вузьке трактування терміну більшою мірою відповідає завданням практичного застосування ІКТ в державному управлінні. Подібні визначення широко використовуються в програмах і проектах розвитку електронного уряду, основний акцент в них робиться на впровадженні ІКТ з метою підвищення ефективності надання державних послуг громадянам та бізнесу.

Європейська комісія визначає поняття «електронний уряд» наступним чином: «Це використання в державних структурах інформаційно-телекомунікаційних технологій на тлі проведення організаційних реформ і формування у державних службовців навичок, спрямованих на поліпшення функціонування державних структур та підвищення рівня надаваних ними послуг» [3]. Можна зробити висновок, що основною місією використання «електронного уряду» є підвищення ефективності роботи основних державних служб.

Основний принцип впровадження передбачає наявність можливості для населення отримувати основні державні послуги через Інтернет в режимі он-лайн. Наприклад, подача податкових декларацій, отримання копій різноманітних свідоцтв та інших документів, оплата комунальних послуг, реєстрація транспортних засобів і водійських прав, пошук роботи, запис до лікаря, запис на особистий прийом в той чи інший орган або держструктуру і тощо. Це послуги для фізичних осіб і громадян. Державними послугами для бізнес-спільноти може бути реєстрація нових компаній, оновлення ліцензій, сплата податків та зборів, відправка відомостей в статистичні органи, подача митних декларацій, проведення виплат до фондів соціального страхування, здійснення державних закупок і тощо [4].

Очікуваний результат від впровадження електронного уряду:

1. Поліпшення якості надаваних державних послуг.
2. Зменшення витрат часу на транзакції.
3. Зниження і поступова ліквідація адміністративних бар'єрів.
4. Введення нових видів державних послуг.
5. Розвиток ефективної взаємодії державних органів і громадян і бізнес-структур.

Одним з найважливіших очікуваних результатів є економія часу, яка буде досягнута завдяки тому, що будь-яку послугу можна буде отримати через інтернет.

Важливе значення розробники надавали такому фактору як зниження фінансових витрат, який повинен був стати наслідком зниження вартості електронних послуг в порівнянні з традиційною формою їх надання.

Адміністративні бар'єри також повинні були знизитися внаслідок того, що громадяни безпосередньо зверталися б за необхідної їм послугою.

Безсумнівним фактором підвищення якості послуг має стати використання сучасних інформаційних технологій. Це змінило б підхід до надання послуг. Поряд з безумовними позитивними сторонами впровадження і використання «електронного уряду» громадянами можна виділити і безперечні позитивні очікування державних органів від впровадження «електронного уряду».

По-перше, концепція «електронного уряду» сприяла б підвищенню ефективності функціонування державних структур. Деякі статистичні дані: у 2009 р на рутинні операції, пов'язані з документування державних послуг, в Європі витрачалося щорічно 484 млрд доларів, в США – близько 843 млрд доларів. Таким чином, економія як мінімум 15 % від зазначених витрат забезпечила б половину бюджету системи охорони здоров'я середньоевропейської держави [5].

По-друге, використання «електронного уряду» дозволило б скоротити завантаженість штату адміністративного апарату. Так, вдосконалення пенсійної системи Великобританії на основі використання «e-government» звільнило 50 % управлінського персоналу, який можна переправити на виконання інших, не менш важливих видів робіт [6].

По-третє, за допомогою електронних онлайн-сервісів буде більш раціонально використовуватися робочий час державних органів. Наприклад, електронне декларування податків дозволить економити більше 100 млн годин на рік. Використання електронного порталу, коментування законодавчих або інших нормативно-правових актів, дозволить забезпечувати поінформованість громадян та бізнес-структур з юридичних питань і економити час працівників.

Для впровадження системи «e-government» в систему державного апарату необхідно дотримуватись наступних умов:

1. Прийняття рішення на державному рівні та їх нормативно-правового регулювання.

2. Інтернет-охоплення не менш ніж 30 % працездатного населення країни, державних установ та бізнес-структур.

3. Наявність інформаційно-документаційного, фінансового, технічного, технологічного та кадрового забезпечення для успішного впровадження концепції «електронного уряду».

4. Прийняття до уваги реалій соціально-економічної та політичної кон'юнктури держави при впровадженні даної концепції.

5. Використання багатоаспектного підходу при формуванні принципів використання «електронного уряду» в конкретній державі.

6. Не допущення використання концепції «електронного уряду» в злочинних цілях.

Висновки. Реалізація концепції електронного уряду підвищує ефективність роботи державного апарату, сприяє розвитку економіки, а також створює передумови для формування нової моделі демократії -цифрової демократії (digital democracy), заснованої на можливості прямої участі громадян у вирішенні державних питань шляхом онлайн-голосування, при більш повному підпорядкуванні діяльності уряду суспільству. З іншого боку, кожна країна має свої особливості розвитку держави, існуючі традиції, внутрішньо- і зовнішньополітичну ситуацію. Це означає, що при розробці концепцій повинні враховуватися ці особливості. Також, якщо говорити про глобальне процесі інформатизації суспільства і розвитку інформаційних технологій, існують як позитивні, так і негативні моменти.

Прагнення сучасного суспільства до автоматизації, відкритості інформації ставить питання про безпеку використання даних (наприклад, персональної і особистої інформації). В цьому відношенні особливо важливо стає забезпечити захист даних від несанкціонованого використання. Безпека інформації повинна займати одне з провідних місць при розробки концепцій електронного уряду.

Анотація. В работе рассмотрены возможности внедрения электронного правительства в Украине, не только как техническое обеспечение, но и как политически-социальный фактор. Как он будет влиять на жизнь граждан и вообще, как будет менять политическую и социальную жизнь в системе административного управления. Актуальность темы обусловлена принятием решения перехода от бумажного к электронному документообороту в системе государственного управления. E-government – это возможность взаимодействия власти с обществом прозрачно с применением современных технологий.

Ключевые слова: электронная система, E-government, цифровая демократия

Abstract: The paper discusses the possibility of introducing e-government in Ukraine, not only as technical support, but also as a political and social factor. How it will affect the lives and generally how it will change the political and social system of administration. Actuality caused by the decision of the transition from paper to electronic document management in public administration. E-government – is the ability to interact with the public authorities in a transparent manner with the use of modern technologies.

Keywords: electronic system, E-government, digital democracy

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ивойлова О.Ю. Роль электронного правительства в процессе формирования позитивного имиджа региона / Ивойлова О. Ю. // Вопросы государственного и муниципального управления. 2008. № 3. – С. 105–118
2. Голубева А.А. Электронное правительство: введение в проблему / А. А. Голубева // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2005. №16. С. 120–139.
3. Прохоров. А. Электронное правительство в цифрах и фактах/ А. Прохоров // Компьютер-пресс. 2006. № 5. С. 144–150.
4. Шляхтина С. Интернет в цифрах и фактах / С. Шляхтина// Компьютер пресс. 2005. № 5. С. 144–150.
5. Статистичні данні компанії Microsoft [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.microsoft.com/presspass/events/ glfamericas>
6. European Comission. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu>

УДК 004.03

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

О. М. Денисов

Анотація. У даному дослідженні подана інформація про глобалізаційні процеси у сфері інформаційних технологій серед компаній країн, що розвиваються і країн-лідерів, а також висвітлені основні тенденції глобалізації ІТ нашої країни. Методологічною основою роботи є системний підхід, принцип наукової об'єктивності, критичного та структурно-системного підходу до літературної та джерельної бази роботи. Специфіка досліджуваної теми передбачає застосування порівняльного методу, який робить можливість виявити основні тенденції глобалізаційних процесів у сфері ІТ.

Ключові слова: глобалізація, інформаційні технології, інтеграція, бізнес.

Постановка проблеми. На початку ХХІ ст. в умовах загострення глобальної конкуренції імперативом забезпечення міжнародної конкурентоспроможності суб'єктів світового господарства в довгостроковій перспективі стає процес створення та нарощення інноваційних конкурентних переваг.

Сьогодні ключовим фактором економічного зростання і підвищення рівня життя населення країни виступає не її забезпеченість природними ресурсами, а наявність конкурентоспроможних наукомістких секторів промисловості, що знижує потенційний ризик виникнення зовнішньополітичної залежності держави через вичерпання її ресурсів, в тому числі інформаційних.

Саме у цьому контексті потрібно розглядати необхідність побудови і функціонування ефективної національної інноваційної системи країни та актуальність інноваційного забезпечення українських компаній, які мають всі шанси стати учасниками процесу глобалізації ІТ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засновниками концепції глобалізації ІТ вважаються Б. Лундвалл, К. Фрімен та Р. Нельсон. Подальше дослідження теоретичних основ функціонування глобалізації інноваційних систем здійснено у працях таких іноземних науковців, як Д. Норт, Х. Еджіст, Б. Годін та ін. Серед вітчизняних наукових робіт за даною тематикою потрібно виділити праці Л. Федулової, Л. Антонюк, Н. Іванової, В. Іванова, В. Онищенко.

Мета дослідження – здійснення порівняльного аналізу особливостей глобалізації ІТ між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, дослідження інноваційного потенціалу компаній України.

У наші дні відбуваються масштабні зміни в усіх сферах людського життя. Важливу роль в цих перетвореннях відіграє стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, а також глобальна інформатизація передових країн світової спільноти.

Інформаційні технології стали рушійною силою в сучасній економіці. Кожна бізнес-функція і форма спілкування здійснюється через постійно мінливе ІТ-середовище. Раніше тільки великі промислово розвинені країни, отримували великі вигоди від ведення бізнесу з іншими країнами. Сьогодні, навіть країни, що розвиваються, можуть відчути плоди таких відносин. Причиною цього є глобалізація інформаційних технологій [1].

В останні роки інформаційні технології стрімко розвиваються майже у всьому світі. За останні два десятиліття, країни-лідери змогли добитися великих успіхів в становленні глобальних інформаційних зв'язків. Перед тим як інформаційні технології отримали широке розповсюдження, країни, що розвиваються, мали практично нульові зв'язки в глобальній політиці та економіці.

Сьогодні у них є важелі зі своїми ІТ-можливостями і, отже, такі країни мають великі шанси зміцнити свої позиції на світовій арені. Сучасні тенденції такі, що у сфері бізнесу викликає необхідність глобалізації між великими організаціями-лідерами.

Якщо компанія представляє інтереси своєї країни на світовому ринку, але не бере участь у глобалізаційних процесах, її діяльність не матиме бажаного успіху. Зрештою, інтегрувати вітчизняні компанії в світову інформаційну спільноту реально, адже є безліч засобів вести інформаційну діяльність – наприклад, проводити відео-конференції з партнерами по усьому світу.

В наші часи інформаційні технології дозволяють проводити онлайн-конференції таким чином, що складається враження, ніби партнери знаходяться в офісі разом з вами. Подібні переговори організаціях можуть проводити хоч кожен день [2].

Своєрідний симбіоз сформувався між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються. Отже, глобалізація у сфері ІТ стимулює інтенсивне економічне і технологічне просування в різних галузях держави.

Хоча останнім часом компанії України не можуть розширити свою клієнтську базу на глобальному рівні, вони розробили глобальну мережу підтримки за рахунок використання переваг від взаємодії з іншими компаніями, щоб підтримати свою нішу на ринку. Розуміючи, на яких проблемах компанії потрібно зосередитися в кризових і нестабільних умовах, потрібно робити ставки на розвиток інформаційно-технологічної

інфраструктури, яка, в свою чергу, буде стимулювати зростання ІТ як всередині, так і поза межами нашої країни [3].

Для того, щоб інтегрувати будь-який інформаційний процес або компонент бізнесу за кордон, треба зосередитися на основних ідеях і вимогах будь-якого бізнесу. Тобто, підприємства повинні використовувати одні і ті ж критерії для вивчення зарубіжних компаній, як вони це роблять при оцінці місцевих ринків, а рішення стосовно аутсорсингу має застосовуватись тільки тоді, коли результати такого рішення матиме стратегічні переваги, які відповідають цілям компанії.

По суті, компаніям в першу чергу потрібно проаналізувати основні ІТ-можливості свого сайту, щоб зважити можливості подальшої глобалізації своєї фірми. По-перше, головним завданням організацій є міцна економія коштів і отримання стратегічних переваг, які правильно розроблений сайт може забезпечити [4].

Сучасну стадію в розвитку глобальних процесів відрізняє розрив між стрімким ходом економічної глобалізації та досить слабкими зусиллями щодо створення узгодженої політичної системи регулювання взаємодії господарюючих суб'єктів. Це глобальне регулювання може здійснюватися в різних формах. Основними з них є глобальне співробітництво та інформаційне забезпечення.

Існують різні погляди на сутність інформаційного забезпечення. Воно може розумітися як: по-перше, інформація, що міститься в базах даних інформаційних систем, яка необхідна для управління економічними процесами; по-друге, використання інформаційних даних для автоматизованих систем управління; по-третє, використання інформації для забезпечення діяльності різних рівнів споживачів.

Оскільки країни і регіони розвивають свої можливості ІТ для підтримки вітчизняних підприємств, кардинальні зміни треба провести в оплаті праці персоналу, що займається розробкою та впровадженням ІТ в організаціях, які вийшли на високий рівень обслуговування, не тільки на території нашої країни.

У той час як впровадження деяких інноваційних рішень в сфері ІТ, насправді може бути спочатку дорожче, протягом тривалого часу введення змін в компанії і з величезними витратами на інформаційне забезпечення, такі впровадження орієнтовані на довгострокові тенденції, будуть значно важливіше короткострокових заощаджень.

Ці неповоротні витрати також є головним визначальним фактором при виборі орієнтирів на глобалізаційні процеси.

Наступною ключовою проблемою українських компаній є їх здатність підтримувати стабільність свого бізнесу в усій багатовимірності ІТ-процесів організації. Ринок інформаційних послуг розширюється з кожним днем, компанії невпинно стежать за новими тенденціями у ІТ-сфері, переймають позитивний досвід інших компаній, що також є важливим компонентом нинішньої інформаційної глобалізації [5].

Аналогічним чином, захист даних в вітчизняних компаніях повинен бути на високому рівні. У той час як нові технології дозволяють використовувати для комунікацій інтернет, а також мобільний телекомунікаційний доступ, зростає потреба захисту даних, які містяться в інформаційних системах компаній, на сайтах, а також на поштових хостингах.

Інше питання, яке часто ігнорується в нашій країні – це транспорт. Доступ до міжнародних перевезень може мати важливе значення в залежності від потреб компаній, але ще важливішим є формування потужної транспортної інформаційної системи. Крім того, в залежності від галузі та функцій компанії, її фізичне середовище і об'єкти мають важливе значення. У той час як деякі операції можуть відбуватися на рівні робочого столу, деякі функції можуть виконуватися тільки за допомогою спеціальних технологій, які є достатньо недешевими [6].

Збільшення швидкості економічних процесів, що призводить до дефіциту часу при прийнятті рішень, посилення конкуренції, нерівномірність розподілу інформації і інші

чинники роблять інформаційне забезпечення необхідним для більшості господарюючих суб'єктів. Інформаційне забезпечення може використовуватися і для маніпулювання очікуваннями суб'єктів ринку, що може приводити і до неефективного розподілу ресурсів. Надмірний інформаційний тиск на господарюючих суб'єктів можна віднести до негативних наслідків інформаційної глобалізації.

Інформаційні технології перетворили світ в глобальне село. Сьогодні всі інформаційні процеси в світі вкрай пов'язані, все, що відбувається у віддаленому районі земної кулі буде прямо або побічно впливати на інші держави. Не можна заперечувати, що інформаційні технології стали основою глобалізації в сучасному світі.

Країни, що розвиваються, вже мають хорошу опору в області ІТ. Ці країни є не тільки джерелом висококваліфікованої і низької вартості робочої сили, а й величезне джерело практично неосвоєного ринку. До таких країн можна віднести і Україну.

Глобалізація – це не тільки стимулювання торгівлі між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, це також процес, який допомагає сприяти встановленню міцних відносин між країнами.

Розвинені країни забезпечують багато робочих місць для країн, що розвиваються, і виконують ці завдання більш ефективно і з більш високою якістю. Країни, що розвиваються стають економічно сильнішими і починають застосовувати в більш складні технології, що робить процес глобалізації корисним для всіх залучених сторін [7].

Наша країна має великий потенціал і шанс відігравати значну роль в області інформаційних технологій. Україна повинна продовжувати вживати заходи щодо виправлення становища в деяких областях, таких як скорочення небажаної бюрократії, яка завжди була перешкодою на шляху розвитку ІТ. Більше зусиль має бути спрямовано на розвиток інфраструктури, тому вона є більш сприятливою для іноземних інвестицій.

Великі українські ІТ-компанії, яких, на жаль, дуже мало, мають взяти напрям на глобалізацію ІТ з більш розвиненими країнами і переймати в них позитивний досвід.

Аннотация. В данном исследовании представлена информация о глобализационных процессах в сфере информационных технологий среди компаний развивающихся стран и стран-лидеров, а также освещены основные тенденции глобализации ИТ нашей страны. Методологической основой работы является системный подход, принцип научной объективности, критического и структурно-системного подхода к литературной и источниковой базы работы. Специфика исследуемой темы предусматривает применение сравнительного метода, который дает возможность выявить основные тенденции глобализационных процессов в сфере ИТ.

Ключевые слова: глобализация, информационные технологии, интеграция бизнес.

Abstract. This study presents information about globalization in information technology among companies developing countries and leading countries, and highlighted major trends of globalization of IT in our country. The methodological basis of the system approach is the principle of scientific objectivity, critical structural and systemic approach to literature and of sources of work. The specificity of the subject involves the use of comparative method that makes it possible to identify the main trends of globalization processes in IT.

Key words: globalization, information technology integration business.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Casey J. Backgrounder: China's 12th Five-Year Plan, U.S.-China Economic & Security Review Commission, June 2011 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.uscc.gov/researchpapers/2011/12th-fiveYearPlan_062811.pdf
2. Інноваційна політика зарубіжних країн: концепції, стратегії, пріоритети : інформаційно-аналітичні матеріали, підготовлені Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти та Міністерством закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/doccatalog/document?id=48725>
3. The Global Competitiveness Report 2010–2011, World Economic Forum [Electronic resource]. – Access mode : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf
4. Phadnis, C., “Driving a Smart Bargain” Business line, Chennai, May 8, 2014 pg. 1
5. Kamel, S., and Hussein, M., “The Emergence of E-Commerce in a Developing Nation” Benchmarking, Bradford: 2014. Vol. 9, Iss. 2; pg. 146–154

6. Prahalad, C., Krishnan, M., and Donker, A., "The Building Blocks of Global Competitiveness" Optimize, Manhasset: Sep 2013, pg 30-36

7. Raghuvanshi, G., "Worth a close-up: There's nothing distant about the remote management opportunity, it's happening here and now, and worth a closer look. A word of caution though, it's a game for the big guys." Business line, Chennai, Apr 21, 2013, pg 1

УДК

ЕЛЕКТРОННІ ТЕХНОЛОГІЇ ОБМІНУ ДАНИМИ В ТРАНСПОРТНІЙ СФЕРІ

К. О. Денисова, О. М. Анісімова

Анотація. У даному дослідженні подана інформація про використання електронних технологій обміну даними в транспортній сфері, зазначено переваги використання EDI-технологій на підприємствах України, проведено опис архітектури платформ EDI-технологій, а також проаналізовано зарубіжний досвід впровадження Electronic Data Interchange.

Ключові слова: логістика, електронна комерція, EDI-технології, транспортна сфера.

Постановка проблеми. EDI-технології успішно використовуються транспортними компаніями у всьому світі, багато підприємств завдяки таким впровадженням значно розширили географію своєї діяльності, а також забезпечили безпечну передачу даних та їх захист.

На сьогоднішній день в Україні невелика кількість компаній впровадила електронні технології обміну даними в свою діяльність. Така тенденція є негативною, тому слід провести детальний аналіз EDI-технологій, знайти шляхи впровадження таких систем в нашій країні та з'ясувати, яким чином можна адаптувати такі технології під українські підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом багато вітчизняних авторів займаються вивченням інформаційної логістики. Це праці перш за все таких авторів, як Є. Крикавський, М. Окландер, Сергеев В. І., Григор'єв М. М., Уваров С. О., Родкіна Т. А.

Проте практика свідчить, що дана область знань ще не повністю розкрита і потребує подальшого глибокого вивчення.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення сутності та значення використання EDI-технологій у транспортній сфері України.

Міжнародна торгівля в сучасному світі робить велике і все більш широке використання комп'ютерних технологій для полегшення міжнародних угод, і рухається в бік електронної комерції. Комп'ютеризована система, яка в даний час розроблена для торгових цілей, має назву Electronic Data Interchange (електронний обмін даними).

У транспортній сфері, системи EDI були розроблені для того, щоб замінити традиційні паперові перевізні документи, зокрема, транспортні накладні, тому найважливіші переваги EDI полягають в їх швидкості.

Важливою проблемою, що стоїть перед будь-якою компанією в IT-індустрії, є також захист даних. Електронний обмін даними придбав великий успіх з моменту його створення і є одним з найсучасніших способів зв'язку і передачі файлів, що дозволяє без проблем безкоштовно здійснювати передачу даних, не піклуючись про свою безпеку [1].

При використанні електронного обміну даними компанії можуть отримати значні переваги, які включає в себе підвищену швидкість обробки даних, зниження витрат, зниження помилок і поліпшення відносин з діловими партнерами.

Впровадження EDI забирає багато часу і грошей, при цьому бізнес-процеси компанії повинні бути змінені, щоб адекватно відображувати нове внутрішнє середовище організації.

EDI функціонує на будь-яких платформах: мейнфрейм, клієнт-сервер, персональний комп'ютер. Наприклад, торгові мережі та їх постачальники часто користуються послугами EDI-провайдера, що працює на платформі Microsoft BizTalk Server 2000 [2].

У загальному випадку, вибір платформи для EDI залежить від конкретних потреб компанії, обсягу трансакцій і кількості партнерів, що беруть участь в EDI-проекті.

У даному контексті під трансакцією розуміється пересилання змістовної інформації. Часто в інформатиці під трансакцією розуміється характерний для роботи в режимі діалогу короткий у часі цикл взаємодії об'єктів, що включає запит – виконання завдання відповідь.

Слід мати на увазі, що в економіці термін «трансакція» має й інші значення, в бухгалтерії – це бухгалтерська проводка, у банківській справі – переказ коштів з одного рахунку на інший або просто платіж, в комерційному справі – угода, що супроводжується взаємними поступками [3].

При прямих EDI-з'єднаннях використовуються мережі VPN (Virtual Private Network), FTP (File Transfer Protocol), EDIINT (EDI over the Internet), а також мережі з додатковими послугами (функціями) VAN (Value-added Network), спеціалізованими для електронної торгівлі. В даному випадку під електронною торгівлею (eCommerce) розуміється торгівля будь-якими товарами і послугами через онлайнві мережеві служби, в тому числі і з використанням EDI. У загальному випадку процес електронної торгівлі включає розміщення і прийом заявок на певні товари або послуги, а також їх оплату через Інтернет.

Для побудови VAN часто компанія, що надає EDI-послуги, орендує лінії зв'язку у постачальників комунікаційних послуг, потім покращує їх, застосовуючи засоби виявлення і виправлення помилок, зменшення часу відповіді, резервування, забезпечення високої надійності передачі даних і т. п., а потім на комерційній основі надає іншим ці лінії за певну плату [4].

Послуги VAN є дорогими, в деяких випадках вартість відправлення одного електронного документа може скласти 0,7 дол., тому ними користуються великі компанії, оснащені потужними мейнфреймами за 50 250 тис. доларів, і готові багато платити за надійну пересилку документів у приватних мережах, оскільки з точки зору якості VAN поки не існує конкурентів.

Більшість середніх і дрібних компаній планують перехід або відразу починають працювати в інтернет-EDI і XMLEDI, оскільки для них дешевизна IP-мереж є вирішальною при виборі способу з'єднання. В інтернет-EDI транзакції проходять пішки або частково по IP-мереж (вертикальним або горизонтальним порталам, промисловим екстранет-мереж або безпосередньо – в системі "комп'ютер – комп'ютер". В даному випадку під екстранет-мережами розуміється сукупність корпоративних мереж, об'єднана в єдиний інформаційний простір за допомогою Інтернету [5].

Передачу EDI-даних характеризують:

- гарантія доставки, оскільки система автоматично сповіщає відправника про доставку;

- оперативність – близько 170 видів повідомлень (з їх допомогою можна описати практично всі бізнес-процеси) обробляються і передаються протягом 10 хвилин;

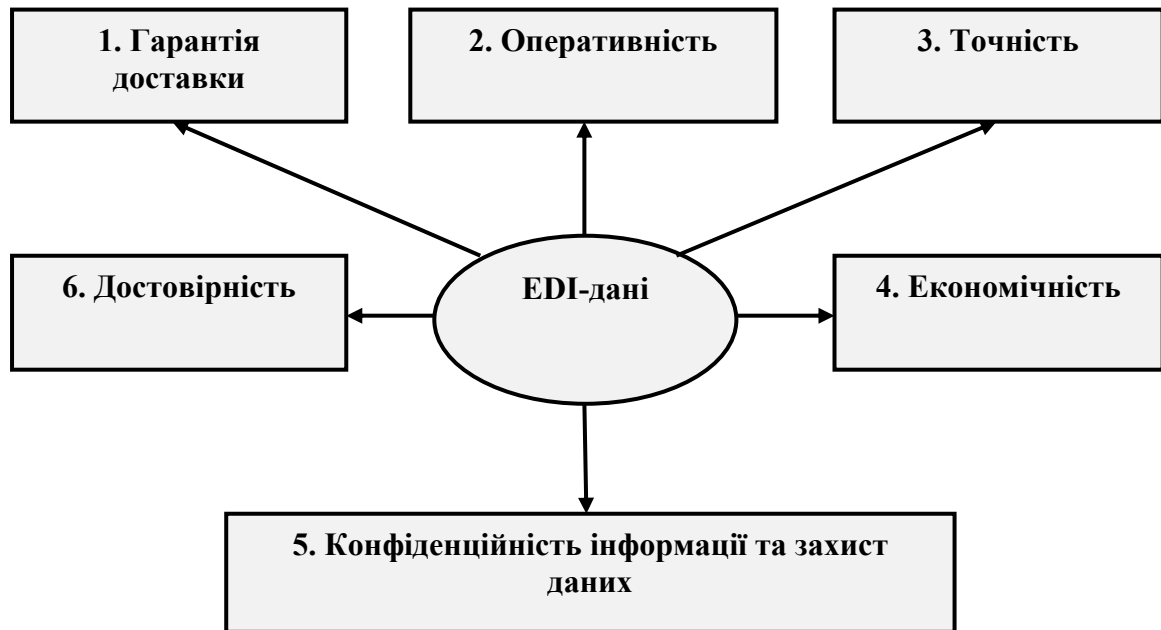
- точність – система виступає в якості контролера: вбудовані інтелектуальні механізми забезпечують обробку змісту переданих документів і при вчиненні помилки в заповненні форми вона миттєво про це повідомляє. Таким чином, досягається повне усунення помилок при введенні даних, що значно скорочує час на обмін інформацією між контрагентами;

- економічність – потреба в задіяному персоналі мінімум скорочується на 70 %, а витрати на витратні матеріали – на 80 %. Іншими словами, впровадження EDI дозволяє мінімізувати витрати, пов'язані зі складанням документів, до 7–10 % від загальної вартості угоди;

- конфіденційність інформації – гарантія безпеки передачі комерційної інформації забезпечується завдяки шифруванню даних і використання інтернет-стандартів для EDI –

ASI, який дозволяє надійно передавати документи електронного обміну по мережі Інтернет через протокол SMTP (Simple Mail Transfer Protocol – Простий протокол передачі пошти) e-mail і AS2, який об'єднує EDI та Інтернет, дозволяє обмінюватися цифровими даними через протокол http;

- **достовірність** – забезпечується використанням MDX (оповіщень про місцезнаходження повідомлень) для контрольних сум, тому повністю виключена можливість внесення змін до документа без відома одержувача [6] (рис.1).

Рис. 1. Передача EDI-даних

EDI може працювати на різному програмному забезпеченні. Існує безліч розробників цього продукту: це і гіганти Microsoft і IBM, і менш відомі компанії (ACT Data Services Inc., blueVertical Inc., ENTRACK; ComArch-ECOD).

Серед світових фірм-гігантів – постачальників EDI-рішень можна виділити Global Exchange Services (GXS), IBM, Inovis і Sterling/SBC, вже протягом більше 25 років розробляють, впроваджують і обслуговуючих рішення [7].

Технології EDI залишаються найважливішим елементом діяльності середніх і великих компаній, що користуються електронною торгівлею. Хоча побудова та інтеграція систем EDI – справа досить дорога, але придбані в результаті переваги дозволяють компаніям, а особливо орієнтованим на виробництво споживчих товарів, значно прискорити процеси документообігу, збільшити обсяги продажів ритейлерам і закупівель у постачальників.

У загальному випадку, вибір платформи для EDI залежить від конкретних потреб компанії, обсягу трансакцій і кількості партнерів, що беруть участь в EDI-проекті.

У даному контексті під трансакцією розуміється пересилання змістовної інформації. Часто в інформатиці під трансакцією розуміється характерний для роботи в режимі діалогу короткий у часі цикл взаємодії об'єктів, що включає запит – виконання завдання відповідь. Трансакції широко використовуються в мережевий службі EDI, аудіотексте, відеотексте, телетексті і телеконференціях.

Переваги EDI пов'язані не тільки з тими процесами, для яких ця технологія використовується: оформлення замовлень, контроль вхідних рахунків, умови контрактів, фінансові трансакції, каталогізація і т. д. Головне достоїнство EDI – економічність, яка виявляє

не тільки в зниженні витрат у розрахунку на одну транзакцію. Вона розширює можливості прогнозування і оптимізує управління фінансовими потоками за рахунок спрощення і прискорення процесів збору фінансової інформації. А також вивільняє час керівного персоналу для стратегічного планування замість вирішення дрібних поточних проблем (рис.2).

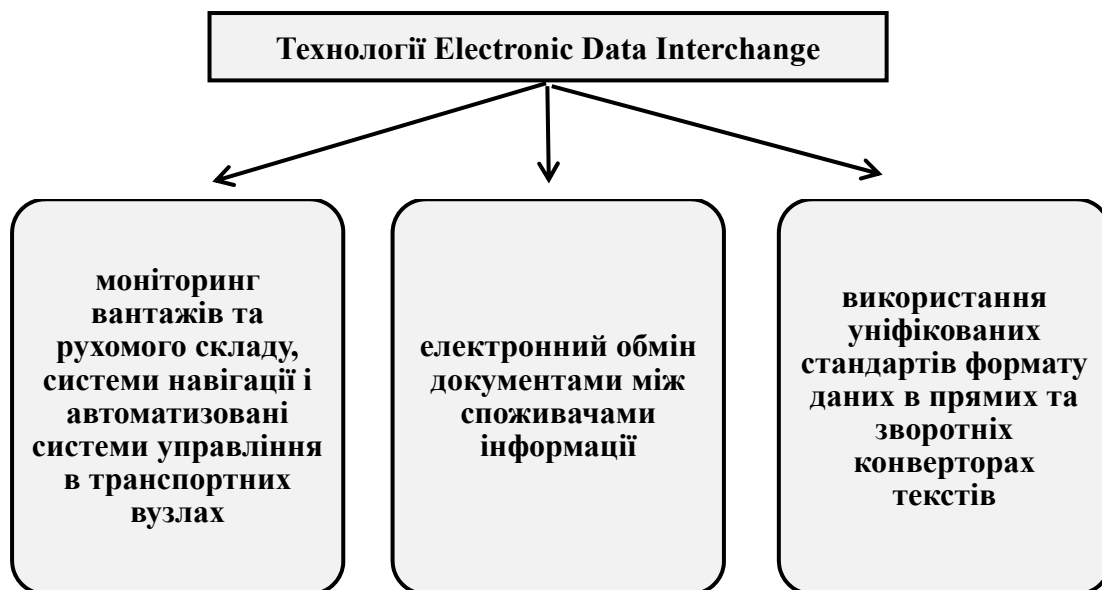

Рис. 2. Переваги EDI-технологій

Слід зазначити, що максимальний ефект від використання EDI досягається при наявності двох складових: електронного обміну документами та електронного підпису.

На сучасному етапі EDI діє або впроваджується практично в усіх країнах.

Міжнародний статус стандарту EDIFACT передбачає його обов'язкове використання при адекватному обміні даними із зарубіжними партнерами для всіх підприємств і організацій України, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність.

Для широкого впровадження EDI в Україні необхідно організувати:

- освоєння світової практики EDI, активне залучення українських спеціалістів до роботи в міжнародних організаціях, прийняття вітчизняних програм розвитку EDI;
- публікацію стандартів ISO, UN/EDIFACT та ін., проведення навчальних курсів і вивчення зарубіжних систем EDI;
- роботи по створенню базових телекомунікаційних служб (X.400, он-лайн бази даних);
- координацію проектів з уніфікації торгових і фінансових процедур, стандартизації форм документів, елементів даних, найменувань організацій;
- сполучення вітчизняних систем EDI з міжнародними і зарубіжними фірмовими службами, створення пунктів доступу та шлюзових станцій для взаємо обміну електронними документами із зарубіжними партнерами [8].

Міжнародні зусилля по заміні традиційних паперових коносаментів з системою ЕДО ще належить пройти довгий шлях. Незважаючи на те, існує цілий ряд правил, які підтримують використання електронних транспортних накладних, а також проектів, реально діючих електронних накладних на практиці, як і раніше існує брак впевненості міжнародного співтовариства у використанні електронних рахунків. Це тому, що одна з відмінних рис міжнародної торгівлі є те, що велика кількість сторін може брати участь в одній партії товарів.

На додаток до покупцем і продавцем, договори перевезення можуть легко залучити кілька банків в різних країнах, страхові компанії, перевізники, експедитори, портові та

митні органи. Кожна з цих сторін може мати вимога документального, так що особливо важко розробити комплексну систему EDI для коносаментів [9].

Анотація. В даному дослідженні представлена інформація об використанні електронних технологій обміну даними в транспортній сфері, описуються переваги використання EDI-технологій на підприємствах України, приводиться опис архітектури платформ EDI-технологій, а також аналізується зарубіжний досвід впровадження Electronic Data Interchange.

Ключові слова: логістика, електронна комерція, EDI-технології, транспортна сфера.

Abstract. In this study include information on the use of electronic data exchange technologies in the transport sector, stated the advantages of EDI-technologies in the Ukraine, carried description EDI-architecture platform technologies as well as analyzes foreign experience implementing Electronic Data Interchange.

Keywords: logistics, electronic commerce, EDI-technology, transport.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Окландер М. А. Логістика: підручник / М.А. Окландер. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 346 с.
2. Сергеев В. И. Логистика: Информационные системы и технологии: учебно-практ. пособ. / В. И. Сергеев, М. Н. Григорьев, С. А. Уваров. – М. : Альфа – Пресс, 2015. – 608 с .
3. Родкина Т.А. Информационная логистика: книга / Т. А. Родкина. – М. : Экзамен, 2001. – 288 с .
4. Горлова Е. Информационная логистика и оптимизация управления корпоративной информацией [Текст] / Е. Горлова // Корпоративные системы. – 2014. – № 4. – С. 72–76.
5. Шубін О.О. Інфраструктура товарного ринку [Текст] / О.О. Шубін, О.М. Азарян. – 2-ге вид. – К. : НМЦВО МОІ України : Студцентр, 2014. – 816 с.
6. Логістичні інформаційні системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=50895>
7. Коваленко О.О. Проблеми використання інформаційних логістичних систем на українських підприємствах / О. О. Коваленко, Т. О. Марценюк, І. О. Яворська // Економічний простір. – Вип. 19. – 2010. – С. 274–282.
8. Komilis, D. P.; Ham, R. K. Life-cycle inventory of municipal solid waste and yard waste windrow composting in the United States. J. Environ. Eng. 2014, 130, 1390–1400. [Google Scholar] [CrossRef]
9. ARC Knowledge Center for CPG, Food and Beverage Industry Professionals. Available online: <http://www.arcweb.com/industries/pages/cpg-food-and-beverage.aspx> (accessed on 30 June 2014).

УДК 582.32:581.5 (477.44)

ОСОБЛИВОСТІ ЗРОСТАННЯ ТА ПОШИРЕННЯ МОХОПОДІБНИХ В УМОВАХ М. ВІННИЦЯ

Р. Ю. Кудлаєв, О. В. Мацталер

Анотація. В роботі досліджено мохоподібні селітебних територій м. Вінниця, їх видовий склад та особливості поширення. Встановлено видовий склад бріофітів м. Вінниця. Серед визначених мохів, вперше виявлено для цієї території види, що раніше не наводились у літературних джерелах. Встановлено приуроченість видів мохів до різних типів субстрату. Збір та вивчення мохоподібних проводили методами маршрутних досліджень і польових зборів. Гербарні зразки мохоподібних визначали стандартним порівняльно-морфологічним методом за визначниками, флорами, а також за окремими монографічними обробками.

Ключові слова: мохоподібні, бріофіти, видовий склад, селітебні території, м. Вінниця.

Мохоподібні селітебних територій м. Вінниця, на теперішній час, є недостатньо вивченими. У літературі трапляються уривчасті дані досліджень ще 30-х – 80-х років стосовно цього питання, що обумовлює актуальність та мету досліджень видового складу бріофітів, визначення особливостей поширення мохів, виявлення їх екологічних груп, стосовно різних чинників навколишнього урбанізованого середовища. Для досягнення

мети було заплановано наступні завдання: визначити видове різноманіття мохів м. Вінниця; встановити закономірності поширення мохів селітебних територій; виявити екологічні групи бріофітів за типом субстрату.

Об'єкт дослідження – мохоподібні селітебних територій м. Вінниця. Предмет дослідження – видовий склад, поширення мохоподібних у селітебних екотопах м. Вінниця, їх біоморфологічна характеристика. Збір та вивчення мохоподібних проводили методами маршрутних досліджень і польових зборів. Камеральну обробку та експериментальні дослідження проводили у лабораторії кафедри ботаніки та екології Донецького національного університету імені Василя Стуса. Гербарні зразки визначали стандартним порівняльно-морфологічним та анатомічним методами за визначниками та флорами, використовуючи світлооптичну техніку.

Територія Вінницької області періодично була охоплена дослідженнями флори. Одним із напрямів таких флористичних пошуків було вивчення бріофлори, яке в певні періоди пов'язане з іменами видатних вчених-бріологів: Зеровим Д. К., Лазаренком А. С., Балковським Б. Є., Бачуриною Г. Ф., Бойком М. Ф., Партикою Л. Я., Вірченком В. М. та Гапон Ю. В. [1–9]. Але, на теперішній час відсутні повні дані стосовно бріологічних досліджень обраної території, особливо міської. Тому актуальність обраного напрямку є очевидною.

Збір та дослідження видового складу мохоподібних м. Вінниця здійснювалося не тільки на селітебних територій м. Вінниці але і на міських підприємствах різного ступеня навантаження на навколишнє середовище: ВАТ «Сперко Україна»; ВАТ «Вінниця-Кристал»; ПАТ «Вінницький олійножировий комбінат»; ТОВ «Вінницький крупозавод»; ВАТ «WinCup»; ВАТ «Вінницька кондитерська фабрика ROSHEN»; ВАТ «Вінницький завод фруктових концентратів і вин»; ВАТ Компанія «Вініна»; ТОВ «Вінницький експериментально-механічний завод»; ОАО «Вінницький підшипниковий завод»; ВАТ «45 Експериментальний механічний завод»; ВАТ Вінницький завод «Пневматика»; ВАТ Вінницький завод «Будмаш» (рис.1). Основна частина промислових підприємств зосереджена на території Замостянського району. Територія Ленінського району відзначається найбільшою кількістю забудов та максимальним антропогенним тиском через щільність населення та розвинуту транспортну розв'язку.

Рис. 1. Карта-схема території досліджень

Загалом було зібрано 70 зразків. На даний час досліджень виявлено 26 видів мохоподібних, які належать до 1 відділу *Bryophyta*, 2 класів (*Bryopsida*, *Polytrichopsida*), 4 порядків, 8 родин та 12 родів. Слід відмітити, що отримана кількість видів мохоподібних м. Вінниця є вкрай незначною та потребує подальшого вивчення. Для дослідження мохоподібних селітебних територій м. Вінниця було зібрано рослинний матеріал та встановлено, що 2 райони міста – Ленінський та Староміський, дорівнюють за кількістю видів мохів (11), на відміну від Замостянського району, де було знайдено лише 8 видів мохів (табл. 1).

Таблиця 1

Видове різноманіття мохів за районами м. Вінниця

Назва району	Назва виду	Загальна кількість видів
Ленінський	<i>Amblystegium serpens</i> (Hedw.) Schimp.; <i>Amblystegium juratzkianum</i> Schimp.; <i>Homalothecium philippeanum</i> (Spruce) Schimp.; <i>Homalothecium lutescens</i> (Hedw.) Robins.; <i>Homalothecium sericeum</i> (Spruce) Schimp.; <i>Brachythecium salebrosum</i> (Hoffm. Ex F. Weber & Mohr); <i>Brachythecium rutabulum</i> (Hedw.) Schimp.; <i>Platygyrium repens</i> (Brid.) Schimp.; <i>Orthotrichum speciosum</i> Nees (<i>O. elegans</i> auct. eur. non Schwagr); <i>Bryum caespiticium</i> Hedw.; <i>Bryum capillare</i> Hedw.	11
Староміський	<i>Amblystegium serpens</i> (Hedw.) Schimp.; <i>Amblystegium juratzkianum</i> Schimp.; <i>Amblystegium subtile</i> (Hedw.) Schimp.; <i>Hygroamblystegium humile</i> (Hedw.) Monk; <i>Homomallium incurvatum</i> (Schr. Ex Brid.) Loeske; <i>Leptodictyum riparium</i> (Hedw.) Warnst.; <i>Brachythecium campestre</i> (H. Mull.) Schimp.; <i>Brachytheciastrum velutinum</i> (Hedw.) Ignatov & Huttunen; <i>Plagiomnium cuspidatum</i> (Hedw.) T. Kop.; <i>Plagiomnium undulatum</i> (Hedw.) T. Kop.; <i>Plagiomnium Affine</i> (Blandow ex Funck) T. Kop.	11
Замостянський	<i>Homomallium incurvatum</i> (Schr. Ex Brid.) Loeske; <i>Leptodictyum riparium</i> (Hedw.) Warnst.; <i>Brachythecium rivulare</i> Schimp.; <i>Polytrichum commune</i> Hedw.; <i>Polytrichum juniperium</i> Hedw.; <i>Polytrichum piliferum</i> Hedw. (<i>P. piliferum</i> var. <i>hoppei</i> (Hornsch.) Haller); <i>Bryum argenteum</i> Hedw.; <i>Plagiomnium medium</i> (Bruch & Schimp.) T. Kop.	8

За результатами досліджень встановлено видовий склад мохів Ленінського району, що належать до 3 порядків, серед яких переважають бріофіти порядку *Hypnales* (59 %), далі треба відзначити представників порядків *Bryales* (33 %) та *Orthotrichales* (8 %) (рис. 2, А).

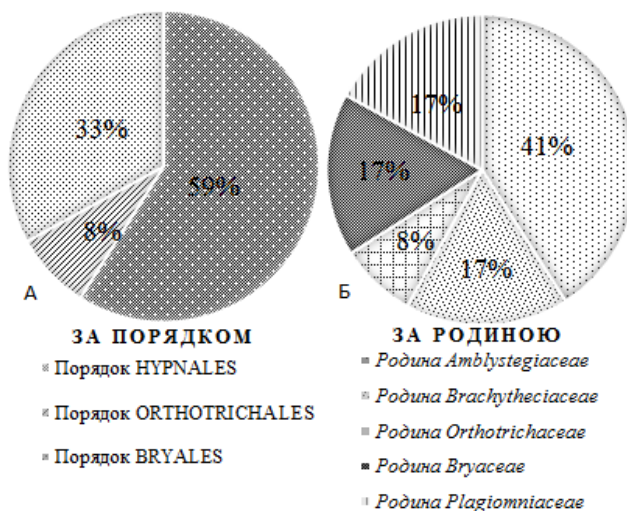

Рис.2. Видове різноманіття моніторингових зон Ленінського району

Аналізуючи отримані данні за родинним складом (5 родин), слід відзначити наявність значної частки представників родини *Amblystegiaceae* – 41 %, інші родини більш-менш рівномірно розподілено на території району (рис.2, Б).

При аналізі видового складу мохоподібних Староміського району м. Вінниця було виявлено наявність лише 2 порядків, серед яких переважають представники порядку *Hypnales* (60 %) далі відзначимо порядок *Bryales*, що становить 40 % (рис. 3, А).

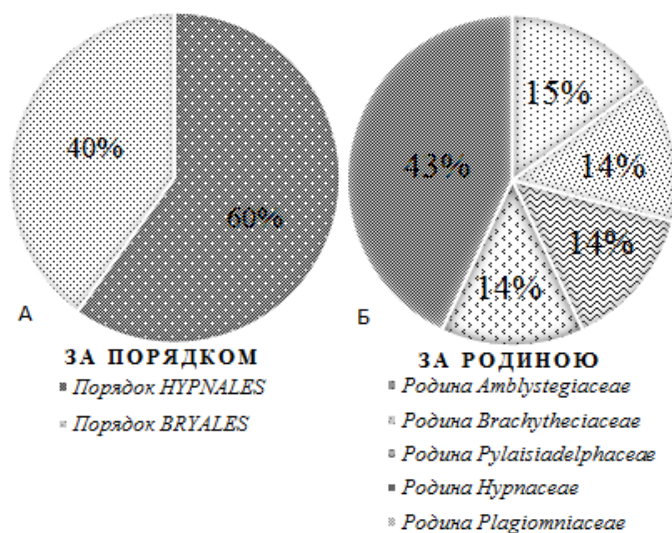

Рис. 3. Видове різноманіття моніторингових зон Староміського району

Аналізуючи отримані данні за родинним складом (5 родин, як і в Ленінському районі), отримали, що значну перевагу складають мохи роду *Plagiomneaceae* (43 %) інші родини рівномірно представлені на території району (рис.3, Б).

Дослідження видового складу мохів в Замостянському районі показали наявність 2 класів, серед яких представники класу *Polytrichopsida* знайдені лише в цьому районі. При дослідженні видового складу мохів за порядками встановлено більш-менш рівномірний розподіл. Найбільш представленими є порядки *Polytrichales* та *Bryales*, що становлять 37 % та 38 % відповідно (рис. 4, А).

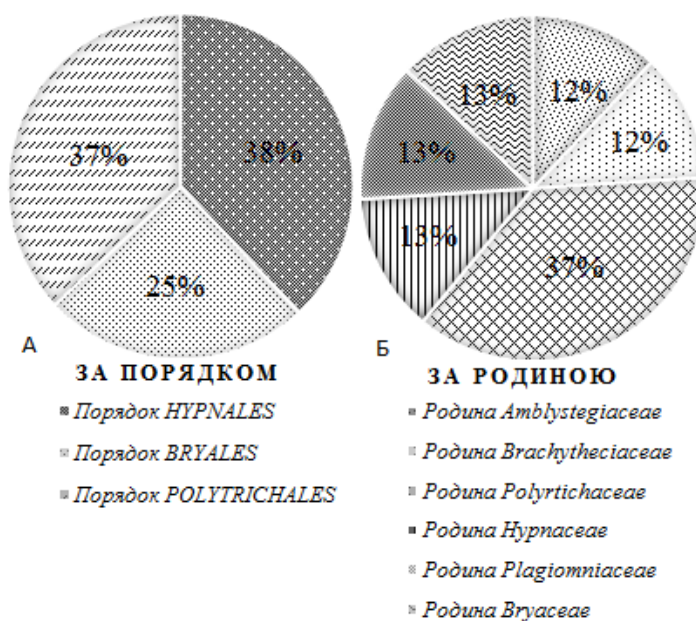

Рис. 4. Видове різноманіття моніторингових зон Замостянського району

Серед представлених родин найбільша кількість бріофітів визначена у родині *Polytrichaceae* (37 %) (рис.4, Б).

Дослідження бріологічного матеріалу селітебних територій м. Вінниця за типом субстрату показує, що найбільш багатою є бріофлора стовлової зони дерев (10 видів – 33 %) і прикореневої зони дерев (7 видів – 23 %). Бріофлора субстратів антропогенного походження, зокрема асфальту (нерідко з наносом шару пилу та ґрунту) налічує 3 види (10 %). На бетонних спорудах виявлено 2 епігейних види (7 %) (табл.2).

Таблиця 2

Розподіл мохоподібних м. Вінниця за типом субстрату

Тип субстрату	Назва виду	Загальна кількість видів	Кількість видів у %
Незадерновані ділянки ґрунту	<i>Bryum capillare, Leptodictyum riparium, Plagiomnium cuspidatum.</i>	3	10
Кам'янистий субстрат	<i>Homalothecium sericeum, Polytrichum juniperium.</i>	2	7
Прикоренева зона дерева	<i>Amblystegium serpens, Amblystegium juratzkanium, Leptodictyum riparium, Brachythecium rivulare, Brachytheciastrum velutinum, Platygyrium repens, Plagiomnium undulatum.</i>	7	23
Стоволова зона дерева	<i>Amblystegium serpens, Amblystegium juratzkanium, Hygroamblystegium humile, Homalothecium philippeanum, Homalothecium lutescens, Homomallium incurvatum, Brachythecium salebrosum, Brachythecium rutabulum, Plagiomnium affine, Orthotrichum speciosum.</i>	10	33
Повалене дерево	<i>Amblystegium subtile, Homomallium incurvatum, Plagiomnium medium.</i>	3	10
Асфальт	<i>Bryum argenteum, Bryum caespiticium, Brachythecium campestre.</i>	3	10
Бетонна споруда	<i>Polytrichum commune, Polytrichum piliferum.</i>	2	7

Переважання епіфітної бріофлори, на вищезгаданій території, обумовлене тим, що поверхня дерев є максимально комфортною для зростання мохів. Завдяки тому, що кора має своєрідний характер будови, відбувається стікання води (що випадає з атмосферними опадами) по стовбуру дерев, та створюється унікальні умови мікроклімату. Тому, названі екотопи є найбільш забезпеченими необхідною для існування мохоподібних вологою та представлені найбільшою кількістю серед визначених видів.

Слід зазначити, що на обстеженій території нами було вперше виявлено види, що раніше не наводились у літературних джерелах для м. Вінниця, але є достатньо розповсюдженими для даного регіону. Це наступні бріофіти: *Hygroamblystegium humile* (Hedw.) Monk; *Homomallium incurvatum* (Schrader. Ex Brid.) Loeske; *Homalothecium philippeanum* (Spruce) Schimp.; *Homalothecium lutescens* (Hedw.) Robins.

Отже, за результатами досліджень встановлено видовий склад бріофітів м. Вінниця та приуроченість видів мохів до різних типів субстрату, серед яких найбільша кількість видів належить до епіфітів та епіксилів. Вважаємо, що перспектива подальшого дослідження обґрунтована недостатнім та уривчастим уявленням, щодо цього питання, тому є подальша необхідність виконання досліджень на обраній території.

Анотація. В работе исследованы мохообразные селитебных территорий г. Винница, их видовой состав и особенности распространения. Установлено видовой состав бриофитов г. Винница. Среди определенных мхов, впервые обнаружено для этой территории виды, которые ранее не приводились в литературных источниках. Установлено приуроченность видов мхов к различным типам субстрата. Сбор и изучение мохообразных проводили методами маршрутных исследований и полевых сборов. Гербарные образцы мохообразных определяли стандартным сравнительно-морфологическим методом с использованием определителей, флор, а также по отдельным монографическим обработкам.

Ключевые слова: мохообразные, бриофиты, видовой состав, селитебные территории, г. Винница.

Abstract. In this work the bryophytes residential areas of the city Vinnitsa, species composition and distribution features. Established bryophytes species composition of Vinnitsa. Among the identified mosses, first discovered species for this territory, previously presented in the literature. Established moss species affinity to various types of substrate. The collection and study of mosses conducted research methods routing and field meeting. Herbarium specimens of bryophytes defined standard comparative morphological method for determinants, flora and monographs on individual treatments.

Keywords: bryophytes, species composition, residential area, city Vinnitsa.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бачурина Г. Ф. Флора мохів Української РСР / Г. Ф. Бачурина, В. М. Мельничук. – Київ, 2003. – 255 с.
2. Бойко М. Ф. Чекліст мохоподібних України / М. Ф. Бойко. – Херсон, 2008. – 232 с.
3. Бойко М. Ф. Червоний список мохоподібних України / М. Ф. Бойко. – Херсон, 2010. – 94 с.
4. Бойко М. Ф. Мохоподібні степової зони України / М. Ф. Бойко. – Херсон, 2009. – 264 с.
5. Гапон С. В. Стан вивчення мохової рослинності в Україні та особливості її класифікації / С. В. Гапон. – Київ, 2004. 60 – 66 с.
6. Гапон С. В. Біоморфологічна структура бріофлори Лісостепу України. Чорноморський ботанічний журнал / С. В. Гапон. – Херсон, 2010. – Том 6, № 1. 41–47 с.
7. Данилків І. С. Словник біологічних термінів / І. С. Данилків, О. В. Лобачевська, І. В. Рабик, О. І. Щербаченко. – Львів, 2008. – 149 с.
8. Рабик І. В. Мохоподібні (Нератісорхита, Bryophyta) болота Немирів. Наукові записки Державного природознавчого музею / І. В. Рабик, І. С. Данилків. – Львів, 2008. – С. 115–126.
9. Чорна Г. А. Історія вивчення рослинного покриву Вінниччини. Автохтонні та інтродуковані рослини / Г. А. Чорна, А. А. Куземко. – Умань, 2011. – Вип. 7. 135–144 с.

УДК

НИЗЬКО-БЮДЖЕТНИЙ ІЗОЛЬОВАНИЙ СТРУМОВИЙ СТИМУЛЯТОР ДЛЯ ФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕН НА ОСНОВІ ПЛАТФОРМИ ARDUINO

К. В. Луданов, А. М. Міщенко

Анотація. Ізольований струмовий стимулятор пристрій, що широко використовується в експериментальній електрофізіології. В цій статті розглядається розробка і застосування дуже дешевого ізольованого струмового стимулятора для фізіологічних досліджень. Часові характеристики стимулюючого сигналу цього стимулятора контролюються за допомогою комп'ютера або відповідно запрограмованої плати *ArduinoNano*. *Потужність стимулятора 0.1Вт, діапазон зміни вихідної напруги 0-35 В.*

Ключові слова: земляний хробак, стимулятор, плата *Arduino*, підсилювач, нервово волокно.

Електрична стимуляція широко використовується в електрофізіологічних дослідженнях для визначення закономірностей збудливих тканин на зовнішні подразники. Цей метод може бути застосований до різноманітних препаратів: від штучно вирощеної нервової тканини чи мозку тварин, що вільно рухаються, до рослин. Фізіологічні експерименти на нервовій та м'язовій тканині є складовою частиною багатьох програм підготовки спеціаліста біолога.

До стимуляторів, що використовуються в електрофізіологічних дослідженнях пред'являються наступні вимоги. (1) Існують стимулятори, які підтримують постійне значення напруги чи струму. Стимулятор постійного струму є кращим із двох причин. Перша струм є величиною, що стимулює більшість збудливих тканин. Друга якщо під час експерименту змінюється опір електродів чи тканини, що стимулюється, стимулятор постійного струму буде відчувати «зміни» опору і відповідно змінювати величину напруги. Тобто стимуляція струмом дозволяє досягти більшої стабільності параметрів стимуляції фізіологічних препаратів в часі. (2) Стимулятор має бути ізольований, тобто його земля має бути ізольована від землі пристрою, що використовується для вимірювання електричного відгуку збудливої тканини, а також від землі джерела

живлення, якщо стимулятор не використовує автономне живлення. Це буде зменшувати появу артефактів під час реєстрації відгуку збудливої тканини. (3) Імпеданс препаратів, що піддаються еклектичній стимуляції може значним чином відрізнитись. При високих значеннях імпедансу, для того, щоб стимулятор здатен був підтримувати заданий рівень струму йому необхідно видавати на електроди більше значення напруги. Отже, ще одною характеристикою стимулятора постійного струму є діапазон його зміни вихідної напруги. (4) Від часу наростання і спаду вихідного сигналу стимулятора буде залежати точність часових характеристик стимулюючого сигналу. (5) Точність значення вихідної величини вихідного сигналу стимулятора, також буде залежати від його рівня шуму.

Існують готові комерційні варіанти стимуляторів постійного струму для фізіологічних досліджень. Ціни на стимулятори, що призначені для проведення студентських лабораторних робіт можуть бути більш дешевими, їх ціна починається від тисячі доларів. Також в літературі [2–4, 6–8] існують альтернативні варіанти низькобюджетних стимуляторів. Деякі з них є стимуляторами постійної напруги, а деякі стимулятори постійного струму. Не дивлячись на те, що ці пристрої є на порядок дешевшими від комерційних варіантів, тим не менше їх ціна залишається достатньо високою, особливо, якщо потрібно виготовити декілька копій такого пристрою.

В цій статті розглядається розробка і застосування дуже дешевого ізольованого струмового стимулятора для фізіологічних досліджень часові характеристики стимулюючого сигналу цього стимулятора контролюються за допомогою комп'ютера або відповідно запрограмованої плати Arduino. Потужність стимулятора 0.1Вт, діапазон зміни вихідної напруги 0-35 В.

Матеріали і методи дослідження. Стимулятор складається із аналогової (Рис.1) і цифрової частини. Цифрова частина представлена платою ArduinoNano, аналогова частина представляє собою кероване напругою джерело постійного струму. Цифрова частина визначає часові характеристики стимулюючого сигналу. На виході плати ArduinoNano формуються прямокутні імпульси амплітудою 5 В, які передаються на вхід джерела постійного струму і призводять до формування на його виході імпульсів струму із такими ж часовими характеристиками. Для плати ArduinoNano був написаний скетч, який за перериваннями таймеру 1 з певною періодичністю вмикає напругу (5 В) на одному з її цифрових виходів. Параметри періодичної послідовності прямокутних імпульсів, що утворюються на цифровому виході плати ArduinoNano визначаються трьома числами що визначають: (1) затримку початку генерації послідовності; (2) тривалість включення; (3) тривалість виключення. Ці параметри передаються в плату ArduinoNano з комп'ютера по протоколу RS232. Для передачі цих параметрів з комп'ютера на плату ArduinoNano були написані відповідні скрипти в пакеті Octave (MATLAB).

Керуючий сигнал з цифрової частини передається на аналогову через оптрон 4n25 (Рис.1). Цей оптрон здійснює гальванічну розв'язку цифрової і аналогової частин, він має типовий час включення/виключення 2 мкс та напругу ізоляції 5 кВ.

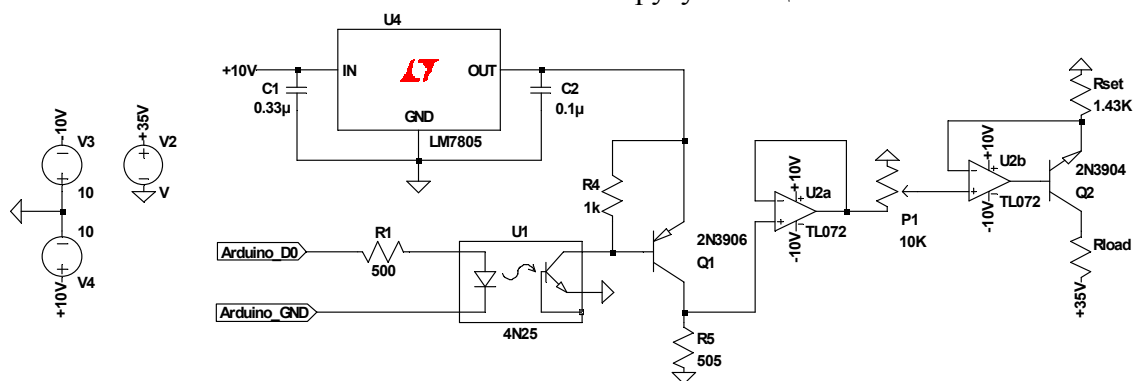

Рис.1. Схема стимулятора

Амплітуда керуючого сигналу, що формується на виході оптрону так само має амплітуду 5 В але вона може бути зменшена за допомогою потенціометра P1 (Рис.1). Джерело струму

побудоване за допомогою операційного підсилювача (U2b) і підключеного до нього транзистора (Q2). Був використаний стандартний операційний мало шумний підсилювач TL072 він має біполярне живлення до ± 18 В. Також особливістю цього підсилювача є висока швидкість наростання вихідної напруги (типове значення 13 Вт/мкс). В цій схемі вихідний струм пропорційний величині напруги, що прикладена до неінвертуючого входу (V_{IN}) операційного підсилювача. Струм який протікає через опір навантаження (R_{load}) приблизно дорівнює V_{IN}/R_{SET} . Тобто в нашому випадку максимальний струм через опір навантаження буде складати $5В/1.43кОм \approx 3.5mA$. Оскільки напруга, яку ми подавали на колектор транзистора Q2 складає 35 Вт найбільший опір навантаження в якому стимулятор здатен створити такий струм буде 10 кОм. Напруга 35 Вт була отримана нами за допомогою дешевого підвищувального DC-DC перетворювача XL6009E. Цей перетворювач має вхідну напругу 3-32В і вихідний струм до 4А.

Симуляція роботи аналогової частини стимулятора здійснювалась в програмі LTspice XVII [9].

Крім симуляції, робота стимулятора тестувалась спочатку з використанням в якості навантаження резистора 10 кОм. Також ми провели електрофізіологічний експеримент по вивченню збудливості гігантських нервових волокон інтактних анестезованих земляних хробаків [1,5]. Анестезія хробаків здійснювалась за допомогою 10 % розчину етанолу. Відведення електричної активності, а також стимуляція здійснювалась за допомогою сталевих електродів з поверхні хробака. Схема експерименту наведена на Рис. 2. Між стимулюючими і реєструючими електродами здійснювалось заземлення хробака для зменшення артефактів в реєстрованому сигналі.

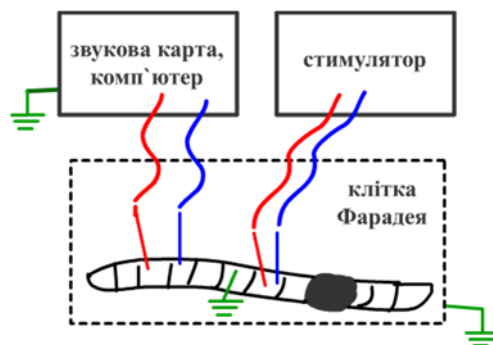

Рис.2 Схема відведення активності та екстраклітинної стимуляції гігантських нервових волокон земляного хробака (*Lumbricina*)

Результати і їх обговорення. На Рис. 3 показані симуляції роботи аналогової частини схеми в програмі LTspice XVII. В цій симуляції на вхід аналогової частини подавались прямокутні імпульси амплітудою 5 В та тривалістю 20 мкс (сигнал V_1 на Рис. 3). На Рис. 3 показана напругу, що виникає при цьому на позитивному вході операційного підсилювача U2b (сигнал V_2), а також показаний вихідний струм на резисторі R_{load} . (сигнал I_{load}). З цього малюнку видно, що час наростання і спаду вихідного сигналу є меншим за 1 мкс.

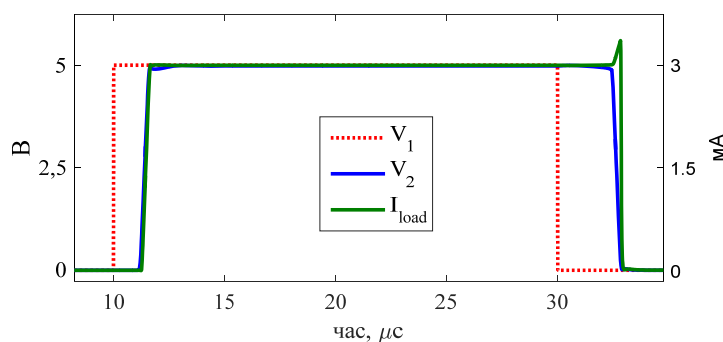

Рис. 3. Результати симуляції аналогової частини стимулятора

Практично симулятор тестувався в фізіологічному експерименті, що виконується студентами на практичних заняттях. Здійснювалась симуляція гігантських нервових волокон земляного хробака (Рис.4). В експерименті здійснювалась стимуляція цього нерву прямокутними імпульсами струму різної величини і тривалості. На Рис. 4А показаний приклад реєстрації потенціалу дії, що виникав при стимуляції імпульсами величиною 0.3мА та тривалістю 0.5мс, пауза між послідовними імпульсами 1с. На Рис. 4Б наведена середня форма потенціалу дії, що виникав після кожного стимулу. Форма зареєстрованого потенціалу має складну будову оскільки крім реєстрації активності самого нервового волокна до нього також додається електрична активність м'язів [5]. Також перед виникненням потенціалу дії можна бачити артефакт, що виникає завдяки стимуляції препарату.

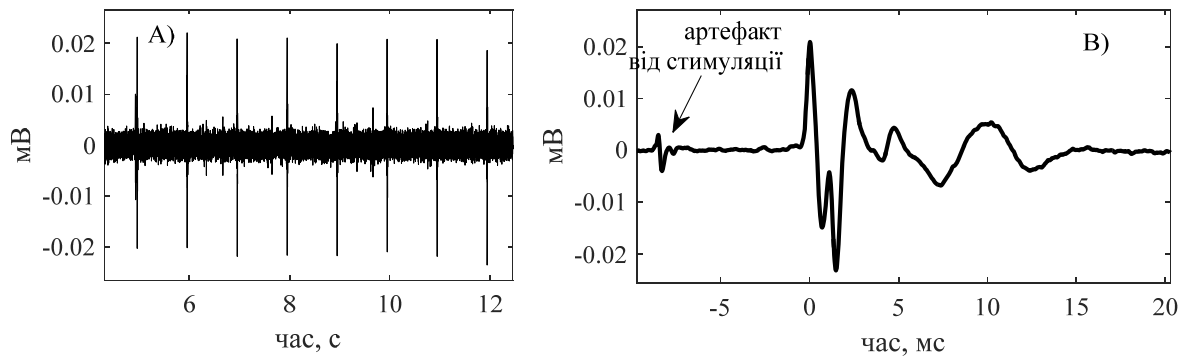

Рис. 4. Результати реєстрації потенціалу дії гігантських нервових волокон земляного хробака

Була отримана залежність сила стимулу-тривалість, для діапазону тривалостей стимулу 100-600 мкс, Рис.5. На цьому малюнку показана крива отримана в нашому експерименті (крива 1), а також для порівняння наведена аналогічна залежність [5] (крива 2).

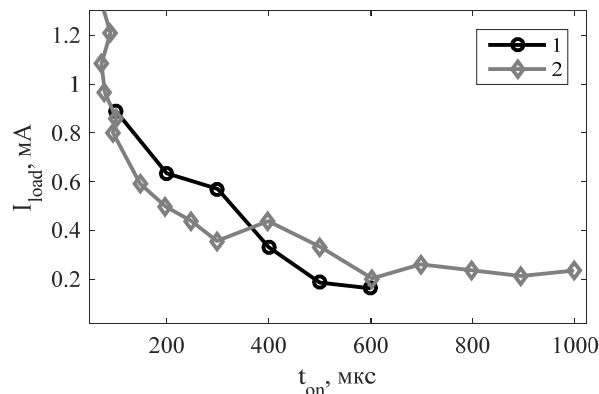

Рис.5. Залежність величина стимулу-тривалість

Аннотация. Изолированный токовый стимулятор устройство которое широко используется в экспериментальной электрофизиологии. В этой статье рассматривается разработка и применение очень дешевого изолированного токовой стимулятора для физиологических исследований. Временные характеристики стимулирующего сигнала этого стимулятора контролируются с помощью компьютера или соответственно запрограммированной платы ArduinoNano. Мощность стимулятора 0.1Вт, диапазон изменения выходного напряжения 0-35 В.

Ключевые слова: земляной червь, стимулятор, плата Arduino, усилитель, нервное волокно.

Abstract. Electrical stimulus isolator is widely used in experimental electrophysiology. The article considers development and practical testing very low-cost electrical stimulus isolator for physiological studies. The timing characteristics of the stimulating signal of this stimulator are controlled by a computer or an appropriately programmed ArduinoNano board. The power of the stimulator is 0.1W, the voltage compliance is 35 V.

Key words: earthworm, stimulator, Arduino board, amplifier, nerve fiber.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bähring R., Bauer C. K. Easy method to examine single nerve fiber excitability and conduction parameters using intact nonanesthetized earthworms . *Advances in Physiology Education*. – 2014. – № 3 (38). – С. 253–264.
2. Güçlü B. Low-cost computer-controlled current stimulator for the student laboratory. *Advances in Physiology Education*. – 2007. – № 2 (31). – С. 223–231.
3. Holcomb M. R. [и др.]. Universal serial bus powered and controlled isolated constant-current physiological stimulator. *The Review of Scientific Instruments*. – 2008. – № 12 (79).
4. Holcomb M. R. [и др.]. Continuous-waveform constant-current isolated physiological stimulator. *The Review of Scientific Instruments*. – 2012. – № 4 (83).
5. Kladt N., Hanslik U., Heinzel H.-G. Teaching Basic Neurophysiology Using Intact Earthworms. *Journal of Undergraduate Neuroscience Education*. – 2010. – № 1 (9). – С. A20–A35.
6. Land B.R. [и др.]. Tools for Physiology Labs: Inexpensive Equipment for Physiological Stimulation. *Journal of Undergraduate Neuroscience Education*. – 2004. – № 1 (3). – С. A30–A35.
7. J.I.Sanders, A. A Kepecs low-cost programmable pulse generator for physiology and behavior. *Frontiers in Neuroengineering*. – 2014. – (7).
8. Sheinin A., Lavi A., Michaelevski I. StimDuino: An Arduino-based electrophysiological stimulus isolator. *Journal of Neuroscience Methods*. – 2015. – (243). – P. 8–17.
9. www.linear.com

УДК 332.132

РОЗВИТОК КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ЧИННИК КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

А. В. Алярова, О. А. Дороніна

Анотація. Визначена роль корпоративної культури у вищих навчальних закладах як чинника конкурентоспроможності. За результатами проведеної діагностики корпоративної культури з використанням методу опитування студентів та викладачів розроблено рекомендації щодо удосконалення корпоративної культури ВНЗ. Виокремлено три етапи розвитку корпоративної культури, реалізація яких сприятиме зростанню вмотивованості викладачів та студентів, формуванню сприятливого та ефективного освітнього середовища і як наслідок – підвищенню якості освітнього процесу та конкурентоспроможності ВНЗ на ринку освітніх послуг.

Ключові слова: корпоративна культура, конкурентоспроможність ВНЗ, цінності, діагностика корпоративної культури

Вступ. У сучасних умовах основними індикаторами успіху вищих навчальних закладів, що забезпечують їх конкурентоспроможність та рентабельність, є гнучкість, адаптивність та готовність до постійного розвитку. Але, якщо кроки на шляху до змін оминають елементи корпоративної культури організації, то зазначений результат не може бути досягнуто[3]. Отже, розвиток корпоративної культури вищих навчальних закладів є актуальною проблемою, значущість якої визначається роллю корпоративної культури у формуванні та розвитку сучасного закладу вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням корпоративної культури та її ролі присвячено роботи таких науковців як О. Грішнова, А. Колот, Т. Кицак, М. Коул, І. Мажура, А. Митин, С. Рей, І. Петрова та ін. У той же час, особливих підходів вимагає формування корпоративної культури у сучасних ВНЗ, що мають виконувати у сучасному суспільстві не лише просвітницькі, але й культурні, виховні та інтегративні функції.

Метою роботи є формулювання рекомендації щодо удосконалення та розвитку корпоративної культури вищого навчального закладу.

Об'єктом дослідження є економічний факультет Донецького національного університету імені Василя Стуса.

У ході проведення дослідження використано як загальнофілософські **методи** (аналізу і синтезу, діалектичної і формальної логіки), так і спеціальні методи (вивчення документів, монографічний, опитування, прямі та непрямі методи діагностики корпоративної культури).

Методологічною основою роботи стали роботи українських та зарубіжних дослідників пов'язані з формуванням, діагностикою та розвитком корпоративної культури, а **інформаційною базою** – внутрішні документи ДонНУ імені Василя Стуса та результати власних спостережень.

Основний розділ. Корпоративна культура розглядається як сукупність формальних і неформальних, особистих і колективних цінностей, обумовлених місією і стратегією розвитку організації, які проголошені нею, сприймаються та поділяються більшістю працівників. Її роль в управлінні організацією розкривається через такий підхід до тлумачення сутності даної категорії: «корпоративна культура – одна з міжфункціональних підсистем організації, яка має підтримувати соціальну згуртованість колективу,

стимулювати самовдосконалення членів організації, сприяти розвитку організації за допомогою впливу на поведінку людей через свідоме, цілеспрямоване регулювання норм, цінностей, правил, традицій, символів» [2].

Корпоративна культура ВНЗ – це потужний стратегічний інструмент, що дозволяє орієнтувати всіх працівників і студентів на вирішення спільних завдань, мобілізувати ініціативу окремих осіб і забезпечити їх ефективну взаємодію.

Сучасний стан корпоративної культури у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса можна назвати прогресуючим, оскільки з новим етапом діяльності ВНЗ, який розпочався з листопада 2014 р. пов'язана трансформація окремих елементів корпоративної культури, зокрема таких як цінності, імідж тощо [1].

З метою діагностики стану корпоративної культури на економічному факультеті Донецького національного університету імені Василя Стуса у ході дослідження за розробленими анкетами проведено опитування серед студентів, викладачів та співробітників. Опитуванням було охоплено всього 135 осіб, серед них 100 студентів, та 35 викладачів та співробітників. Вибіркова сукупність є репрезентативною.

Перш за все, респондентам було запропоновано оцінити загальний стан корпоративної культури факультету за допомогою 5-бальної шкали (рис.1). Результати дозволяють стверджувати, що стан корпоративної культури факультету достатньої високо оцінено як студентами, так і співробітниками.

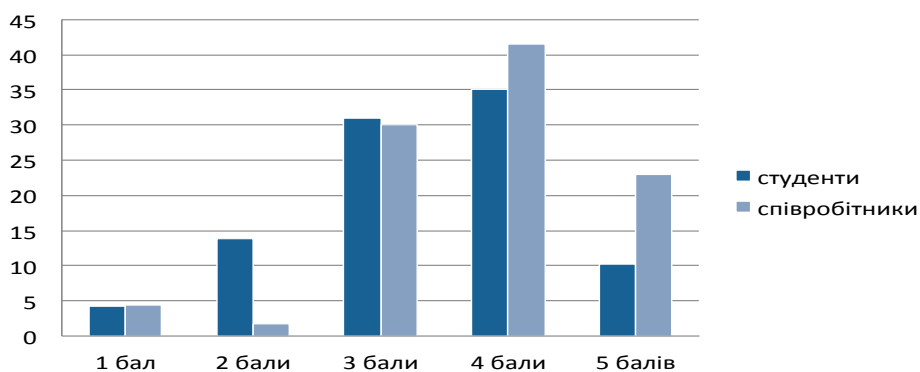

Рис. 1. Оцінка загального стану корпоративної культури

Зауважимо, що на думку опитаних респондентів, діяльність вишу будується на наступних цінностях: професіоналізм, фундаментальність, інноваційність, доброчесність, прозорість, доброзичливість, взаємодопомога, різносторонність, дружність, цілеспрямованість.

Визначення цінностей респондентів (табл.1) дозволяє констатувати, що більшість з них є ідентичними і для студентів, і для співробітників. При цьому, більшість з респондентів (88,9 % студентів та 65 % співробітників) вважають себе причетними до цінностей факультету. Це є свідчення високого рівня лояльності респондентів.

Таблиця 1

Основні цінності економічного факультету (на думку респондентів)

Цінності студентів	Цінності співробітників
Різносторонність та можливість розвитку у різних напрямках; перспектива індивідуального розвитку, дружний та спроможний досягати будь-які цілі колектив; взаємоповага, відкритість, дружба, знання, лояльність; активність, підтримка; професіоналізм	Чесність, порядок, доброзичливість, дисципліна, відповідальність, професіоналізм, інноваційність, успішність, студенти, оперативність, науковість, рух вперед, повага до традицій, підтримка студентів та їх ініціатив, дружний та цілеспрямований колектив

У контексті розвитку корпоративної культури досліджуваного ВНЗ вважаємо за доцільне, перш за все візуалізувати зазначені цінності, місію ВНЗ (розмістити їх на інформаційних стендах на факультетах). Це сприятиме формуванню позитивного іміджу закладу не тільки серед студентів та викладачів, а й серед нерегулярних відвідувачів університету (представників державної влади, абітурієнтів, представників бізнесу тощо).

На другому етапі для формування ефективних внутрішніх комунікацій слід звернутися до 80-річної історії університету, адже за час його існування склалися певні традиції, тут працювали вчені, які можуть стати прикладом для наслідування. Слід підкреслити соціальну важливість і значущість університету не тільки як навчального закладу, але й як центру наукового і технічного прогресу.

Обов'язково потрібно популяризувати затверджений в університеті брендбук (логотипи, назви, фірмові кольори, шрифти), поширювати коло користувачів фірмової продукції з логотипами ДонНУ. Слід покращувати зовнішній вигляд продукції, продовжити роботу над створенням нових видів продукції з символікою ДонНУ та окремих факультетів – листівок, папок, фірмових бланків, значків, візитних карток, використовувати символіку в рекламній продукції – на постерах, рекламних щитах, плакатах тощо. Необхідно також розробити певний корпоративний стандарт електронних версій лекцій, презентаційних матеріалів, які повинні містити колонтитули з символікою вузу.

Також доцільним є створення загальнофакультетської газети новинного змісту, де будуть представлені новини та здобутки всіх кафедр факультету. Такий своєрідний PR підкреслює належність тієї чи іншої особи до навчального закладу, причетність до діяльності якого підвищує її соціальний статус, визначає унікальну роль викладача або науковця у власних самооцінках та в очах громадських кіл.

Наступним етапом формування та розвитку корпоративної культури є ряд заходів, що сприятимуть об'єднанню та співдружності факультету. До них пропонуємо віднести:

- проведення конкурсів серед кафедр та викладачів («Науковий прорив року», «Кадровий прорив року», «Кращий куратор», «Майстерність викладання», «Лідер по студентській успішності» тощо);
- продовження практики проведення форумі співробітників (у жовтні 2016 р. було проведено I форум ключових співробітників економічного факультету «Осінь симфонія»);
- організацію спільних культурно-освітніх заходів для студентів та викладачів (квести, тренінги, туристичні поїздки тощо).

Також пропонуємо запровадити регулярне опитування «Якщо б я був ректором (деканом)...» як серед студентів, так і серед професорсько-викладацького складу. Це допоможе оптимізувати процес впровадження змін відповідно виявлених потреб членів колективу.

Важливою і складною складовою процесу формування корпоративної культури університету є діалог зі студентством. Зокрема, у цьому контексті особливо актуальною постає робота з залучення студентів до норм і цінностей університету, їх швидка адаптація до умов вузівського життя, до традицій університету; профілактика можливих негативних явищ у студентських колективах, викликаних міжособистісним, етнічним або релігійним нерозумінням. Важливо створювати своєрідний культ знань, стимулювати інтерес студентів до наукової роботи.

Таким чином, корпоративна культура студентської спільноти вузу є потужним стратегічним інструментом, який дозволяє орієнтувати всіх студентів на вирішення спільних завдань, мобілізувати їх ініціативу і забезпечити ефективну взаємодію в освітньому середовищі вузу на рівнях: «студент – студент», «студент – викладач», «студент – адміністрація». Вона забезпечує консолідацію і згуртованість студентів на основі спільних цінностей, що сприяє підтримці високої репутації вузу в зовнішньому

середовищі; отриманню максимальної віддачі від студентів вузу за рахунок створення сприятливого емоційно-психологічного клімату, надання студентам можливості саморозвитку, отримання морального і матеріального задоволення.

Значущість корпоративної культури студентської спільноти вузу полягає в тому, що вона дозволяє без адміністративного тиску відбирати найбільш ефективні моделі поведінки студентів, сприяє розвитку творчого і активного студента, орієнтованого у своїй життєдіяльності не тільки на власні досягнення, а й на загальний успіх оточуючих його людей.

З використанням результатів, отриманих у ході анкетування вважаємо за доцільне реалізацію наступних заходів та включення відповідних елементів до системи корпоративної культури факультету та університету:

розширення асортименту подарункової продукції з символікою факультетів та університету;

створення загальноуніверситетської газети (додатково до корпоративної газети «Університетські вісті»), де будуть висвітлюватися новини усіх кафедр університету;

розробка програм стимулювання активності студентів, у тому числі – у творчій сфері;

розширення переліку масових заходів для студентів;

удосконалення системи комунікацій та підвищення оперативності інформування учасників освітнього процесу.

Висновки. Представлені рекомендації щодо розвитку корпоративної культури ВНЗ покликані забезпечити зростання ефективності освітнього процесу та підвищення конкурентоспроможності закладу на ринку освітніх послуг. Реалізація запропонованих заходів сприятиме розвитку корпоративної культури та зростанню вмотивованості викладачів та студентів, формуванню сприятливого та ефективного освітнього середовища і як наслідок – підвищенню якості освітнього процесу та конкурентоспроможності ВНЗ на ринку освітніх послуг.

Аннотация. Определена роль корпоративной культуры в высших учебных заведениях как фактора конкурентоспособности. По результатам проведенной диагностики корпоративной культуры с использованием метода опроса студентов и преподавателей разработаны рекомендации по совершенствованию корпоративной культуры вуза. Выделены три этапа развития корпоративной культуры, реализация которых будет способствовать росту мотивированности преподавателей и студентов, формированию благоприятной и эффективной образовательной среды и как следствие – повышению качества образовательного процесса и конкурентоспособности вуза на рынке образовательных услуг.

Ключевые слова: корпоративная культура, конкурентоспособность вузов, ценности, диагностика корпоративной культуры

Abstract. The role of corporate culture in higher educational institutions as a factor of competitiveness is certain. Carried out diagnostics of corporate culture using the method of the survey of students and teachers. Recommendations for improving the corporate culture of the university are offered. Three stages of the development of corporate culture are singled out. Its the implementation will promote the motivation of teachers and students, the formation of a favorable and effective educational environment and, as a consequence, the quality of the educational process and the competitiveness of the university in the educational services market.

Keywords: corporate culture, university competitiveness, values, diagnostics of corporate culture

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Офіційний сайт Донецького національного університету імені Василя Стуса [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.donnu.edu.ua>
2. Первушина Е. А. Управление коммуникациями вуза на рынке образовательных услуг / Е. А. Первушина – Москва, 2009. – 171 с.
3. Колот А. М. Мотиваційний менеджмент: підручник / А. М. Колот, С. О. Цимбалюк. – К. :КНЕУ, 2014. – 479 с.

СОВРЕМЕННАЯ МОДЕЛЬ ЛИДЕРСТВА В МЕЖДУНАРОДНЫХ КОРПОРАЦИЯХ В МИРЕ И В УКРАИНЕ

И. В. Богданова, Л. Г. Саркисян

Аннотация. В данной работе проведен анализ современных моделей лидерства в международных корпорациях в мире и в Украине, на примере ЧАО «Филип Моррис Украина». Описаны модели руководства по степени самостоятельности подчиненных в отношениях с начальником. Указаны факторы национальной культуры, влияющие на поведение лидеров.

Ключевые слова: лидерство, управление, стиль руководства, организационная структура.

Успешный менеджмент международных корпораций зависит от эффективного руководства и невозможен без лидеров. Лидерство – это процесс, при котором применяется влияние, которое направлено на формирование целей организации, на мотивацию поведения работников данной организации и на содействие формированию корпоративной культуры.

Актуальностью данной работы является необходимость определения модели лидерства в международных корпорациях в мире, а также в Украине, на примере организационной структуры ЧАО «Филип Моррис Украина».

Выбор данной темы обусловлен тем, что проблема лидерства сегодня является ключевой для достижения организационной эффективности.

Уже на протяжении длительного времени как в мире, так и в Украине ведутся острые дискуссии по поводу лидерства, компетентности менеджеров и достижения поставленных целей деятельности компаний. Рассматривают этот вопрос такие *ученые* как: Дж. Льюис, М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедури, Дж. Коллинз, Дж. Коттер, Р. Стогдилл, Е. Богардус, К. Смит, Р. Крюгер, Б. Д. Парыгин, Н. С. Жеребов, Н. Шаталова и другие [1].

Целью данной статьи является анализ современной модели лидерства в мире и в Украине, в частности.

Изложение основного материала. Управление в международных корпорациях включает не только отношения менеджер – сотрудник, но и касается всех областей жизни людей, коллективов, обществ и государства. При этом управляющие и управляемые находятся во взаимодействии. Управление – это совокупность определенных приемов и методов, которые направлены на воздействие на объект для достижения определенного результата.

Лидерство без взаимодействия между людьми невозможно, человек которым управляют действует навстречу управляющему, и часто сам является управляющим по отношению к сотрудникам, которые находятся на должности ниже [2]. В свою очередь управление невозможно без лидеров.

Рассмотрим стиль руководства – манеру поведения руководителя по отношению к подчиненным, которая оказывает на них влияние и побуждает к достижению целей организации [3], с точки зрения степени самостоятельности подчиненных в отношениях с начальником.

1. Авторитарное руководство [4]. Это вертикальные отношения между руководителем и подчиненными. Используется в управлении зарубежными отделениями, расположенными в странах с переходными экономиками, и наименее развитых странах (рис. 1).

Рис. 1. Авторитарное руководство

*доработано автором

2. Патерналистское руководство [4]. Основано на участии отдельных подчиненных в принятии решений и партнерских отношениях руководителя с каждым подчиненным. Применяется западными компаниями, в развитых странах (рис. 2).

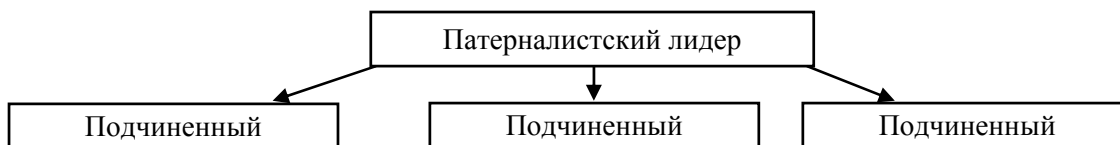

Рис.2. Патерналистское руководство

*доработано автором

3. Демократическое руководство [4]. Это партнерские отношения между всеми членами группы, включая руководителя. Используется преимущественно японскими корпорациями (рис. 3).

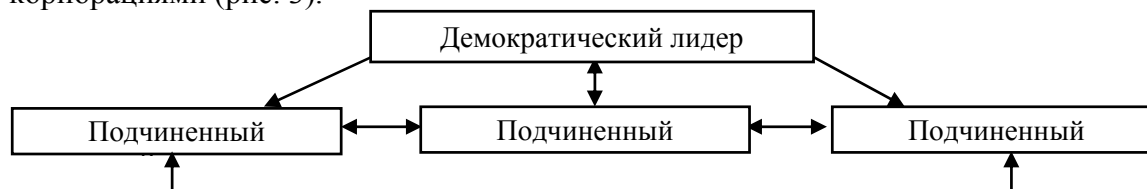

Рис.3. Демократическое руководство

*доработано автором

Организационная структура предприятия позволяет определить основные зоны влияния и формирования конкурентной стратегии компании. Примером автократического руководства в Украине является организационная структура ЧАО «Филип Моррис Украина».

Компания «Филип Моррис» в Украине представлена двумя юридическими лицами – ЧАО «Филип Моррис Украина» и ООО «Филип Моррис Сейлз энд Дистрибьюшн», где суммарно работают более 1300 сотрудников [5].

Управление ЧАО «Филип Моррис Украина» осуществляется совокупностью подразделений, которые специализируются на выполнении конкретных видов работ, в каждом подразделении есть свой руководитель, а все отделы подчиняются генеральному директору (рис. 4).

Рис.4. Организационная структура ЧАО «Филип Моррис Украина»

*разработано автором

Всем процессом в ЧАО «Филип Моррис Украина» руководит управляющий директор – Михаил Александракис, он же делегирует задачи, а вместе с ними и полномочия каждому конкретному подразделению или звену организации. В свою очередь, подразделения и звенья организации принимают на себя обязательства по выполнению этих задач и несут ответственность перед руководителем в рамках должности.

Компания была признана Лучшим работодателем в Украине (Top Employer Ukraine) и Лучшим работодателем в Европе (Top Employer Europe) в 2016 году по оценке Международного института лучших работодателей (International Top Employers Institute) [6].

Анализируя организационную структуру данного предприятия можно сделать вывод, что она соответствует настоящему положению и существующим целям. Так же стоит отметить, что в организации отсутствуют процедуры участия персонала в принятии какого-либо управленческого решения.

Современные теории лидерства выделяют влияние ситуационных факторов на поведение руководителя. Одним из основных ситуационных факторов является культура, адаптация стилей лидерства к национальной культуре позволяет обеспечить высокий уровень эффективности [7] (рис. 5).

Рис.5. Влияние факторов национальной культуры на поведение лидеров

*доработано автором

Следовательно, стоит отметить, что, на сегодняшний день, в глобальном масштабе успешный менеджмент зависит от лидеров, а лидерство, в свою очередь невозможно без взаимодействия между людьми. Выделяют несколько стилей руководства, и каждая компания сама выбирает по какому из стилей она хочет построить свою организационную структуру. Наиболее популярным стилем руководства в Украине является автократическое руководство. Именно этот стиль применяется на ЧАО «Филип Моррис Украина» и помогает компании вести успешный менеджмент и быть лучшим работодателем в Украине.

Также необходимо помнить, что для успешного управления компанией необходимо учитывать и адаптацию стилей лидерства к национальной культуре. Факторов которые

влияют на поведение руководителей множество, и чем больше адаптировано принятие решений к национальной культуре, тем более эффективной будет данная модель лидерства.

Таким образом, исследование современных моделей лидерства позволило сделать вывод о том, что каждая международная корпорация разрабатывает свои уникальные стили лидерства, применимые к особенностям организационной структуры и корпоративным ценностям. В большом количестве современных компаний слишком много менеджмента и мало лидерства. Но, когда компания пытается усовершенствовать модель лидерства, она должна знать, что сильное лидерство в компании со слабым менеджментом иногда даже хуже. Следовательно, основной проблемой для компаний является – объединение сильной модели лидерства и сильного менеджмента. А в последствии использование преимуществ каждого из этих механизмов для компенсации недостатков другого. Что касается международных корпораций, осознавая разницу между хорошим менеджером и успешным лидером, они выбирают лидера.

Анотація. У цій роботі проведено аналіз сучасних моделей лідерства в міжнародних корпораціях в світі та в Україні, на прикладі ПрАТ «Філіп Морріс Україна». Описано моделі керівництва за ступенем самостійності підлеглих у відносинах з начальником. Вказані чинники національної культури, що впливають на поведінку лідерів.

Ключевые слова: лідерство, управління, стиль керівництва, організаційна структура.

Annotation. In this article were considered modern models of leadership in international corporations in the world and in Ukraine, on the example of «Philip Morris Ukraine». The models of leadership on the degree of independence of subordinates in their relations with the boss are described. The factors of national culture influencing the behavior of leaders are indicated.

Keywords: leadership, management, management style, organizational structure

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гусева Н.И. Современная модель лидерства в условиях глобального контекста// [Электронный ресурс]. URL: [https://www.hse.ru/data/2011/10/11/1270370627/Article %20BGUEP %200511.pdf](https://www.hse.ru/data/2011/10/11/1270370627/Article%20BGUEP%200511.pdf)
2. Михновец М.Л. Стили руководства, лидерство как важный и эффективный механизм управления// [Электронный ресурс]. URL: <http://www.studfiles.ru/preview/5438884/page:4/>
3. Стили руководства// [Электронный ресурс]. URL: <http://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/rukovodstvo.html>
4. Конспект лекцій – Міжнародний менеджмент// [Электронный ресурс]. URL: http://bookwu.net/book_mizhnarodnij-menedzhment_1054/30_7.2-modeli-liderstva-v-mizhnarodnih-korporacijah-ta-liderstvo-v-mizhnarodnomu-konteksti
5. Новости компаний Philip Morris Ukraine// [Электронный ресурс]. URL: <http://companion.ua/articles/content?id=304617>
6. Philip Morris International// [Электронный ресурс]. URL: <https://www.pmi.com/markets/ukraine/uk>
7. Лидерство и поведение персонала в международных компаниях// [Электронный ресурс]. URL: http://adload.ru/page/up_0214_258.htm

УДК 336.1

ДЕРЖАВНИЙ БОРГ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО СКОРОЧЕННЯ

І. В. Бруслиновська, В. І. Матвійчук

Анотація. Наведено періодизацію формування державного та гарантованого державою боргу України. Проаналізовано основні тенденції формування боргових відносин країни. Представлена динаміка золотовалютних резервів України, їх роль у формуванні боргової безпеки держави. Надано пропозиції стосовно адаптації вітчизняної боргової політики до сучасних реалій, спрямування на скорочення внутрішнього та зовнішнього державного боргу та оптимального використання запозичених коштів.

Ключові слова: державний борг, гарантований державою борг, боргова політика, золотовалютні резерви, державний бюджет.

Вступ. Рівень економічного розвитку країни та її платоспроможність визначається такими показниками, як валовий внутрішній продукт (ВВП), курс національної грошової одиниці до іноземних валют, сальдо платіжного балансу, валовий національний продукт, чистий внутрішній продукт, національний дохід та інші. Проте одним з основних критеріїв розвитку економіки є розмір державного боргу та його динаміка.

Дослідженню проблеми державного боргу присвячені праці західних науковців, а саме: Р. Барро, Дж. Бьюкенена, А. Лернера, Р. Масгрейва та ін. В Україні цій проблемі приділяли увагу: у контексті зовнішніх запозичень – А. Сендерович, Г. Ігнатова, В. Оспішев; внутрішніх зобов'язань – С. Силантьєв; середовище розвитку державного боргу досліджували В. Андрущенко та В. Федосова; оцінку впливу валютних ризиків та вартість державних запозичень досліджував В. Башко; значення та місце державного боргу в умовах ринкової трансформації економіки України розкрив В. Козюк.

На сьогодні відсутнє комплексне дослідження динаміки та структури державного боргу України з початку його накопичення. Особлива увага має бути приділена формуванню раціональних підходів до управління державним боргом на державному та регіональному рівнях.

Управління та обслуговування державного боргу є особливо важливим в контексті тих економічних труднощів, які впродовж останніх років переживає Україна. Розв'язання проблеми обслуговування державного боргу є одним із ключових факторів економічної стабільності в країні. Від характеру врегулювання боргової проблеми в значній мірі залежить бюджетна дієздатність держави, стабільність її національної валюти. Необхідність вирішення цих питань потребує пошуку шляхів вдосконалення механізму управління та обслуговування державного боргу в Україні.

Метою статті є розробка рекомендацій щодо вибору необхідних напрямків управління та регулювання державного боргу на підставі виявлення та конкретизації причин виникнення боргового навантаження в Україні в поточному періоді, дослідження його стану в динаміці, аналізу особливостей регулювання та визначення напрямків скорочення державного боргу.

Основна частина

Посилення процесів глобалізації, економічні, політичні та соціальні перетворення, що відбуваються в світі за останні десятиріччя, призвели до виникнення потреби у значних за обсягом та безпечних за походженням джерелах фінансування. В більшості країн це стало причиною зростання зовнішніх державних запозичень та зробило їх фінансові системи більш вразливими до зовнішнього економічного впливу. Процес регулювання та управління державним боргом став невід'ємною складовою фінансової політики більшості країн світу.

Державний борг – це сукупність усіх боргових зобов'язань держави перед своїми кредиторами (юридичними та фізичними особами, іноземними державами, організаціями та ін.) [1].

Існування боргу створює реальні й потенційні проблеми для боргової безпеки країни. Наявність державного боргу потребує здійснення щорічних відсоткових платежів, які повинні фінансуватися за рахунок податкових надходжень до державного бюджету. За стрімкого зростання видатків на обслуговування боргу держава повинна або зменшувати видатки на фінансування соціально-економічних програм, або збільшувати свої доходи, що здійснюється, як правило, за рахунок посилення боргового навантаження на населення. Існування значного за розміром державного боргу негативно впливає на можливість економічного зростання країни. Збільшення державного боргу в Україні зумовлюється зростанням бюджетного дефіциту та збільшенням витрат на обслуговування та погашення існуючих боргів країни.

Запропоновано наступні періоди формування державного боргу в Україні (рис. 1).

Рис. 1. Періодизація процесу формування державного боргу України

Перший період формування державного боргу припав на 1991–1994 роки. На внутрішньому ринку основним кредитором був Національний банк України. Розрив виробничих зв'язків з країнами, що утворювали Радянський Союз, через вихід України з його складу, та введення власної грошової одиниці призвели до зростання обсягів державного боргу. Даний етап відзначився безсистемним характером зовнішніх запозичень.

У другому періоді (1995–1996 роки) вперше було прийнято рішення про випуск державних цінних паперів – облігацій внутрішньої державної позики. Це дозволило відмовитися від кредитів Національного банку, які фактично були прихованою емісією. Набуло розвитку фінансування дефіциту державного бюджету за рахунок казначейських векселів, що призвело до зростання рівня внутрішнього боргу.

Третій період (1997 рік – перша половина 1998 року) відзначився активним запозиченням на внутрішньому та зовнішньому ринках у зв'язку зі світовою фінансовою кризою, яка стала зовнішнім шоком для України. Лише протягом 1997 року було отримано 610 млн. дол. США на покриття дефіциту бюджету та реалізацію державних програм.

Четвертий період припадає на другу половину 1998 року – 2000 рік. Кінець 1998 року характеризувався загостренням кризових явищ вітчизняної економіки. У цей період вперше здійснено низку операцій із реструктуризації державної заборгованості, що дозволило уникнути дефолту.

П'ятий період (2001–2007 роки) відзначався виваженим підходом до формування державного боргу. Цей період характеризувався зменшенням співвідношення обсягів державного боргу та ВВП (14,8 % у 2007 р. в порівнянні з 45,3 % у 2001 р.) як за рахунок зростання економіки, так і ефективного підходу до проведення боргової політики.

Шостий період (2008–2009 роки) є періодом загострення світової фінансової кризи, падіння вітчизняної економіки, зростання дефіциту державного бюджету та погіршення боргової безпеки через стрімке нарощування державного боргу.

Сьомий період (2010 рік – теперішній час) характеризується посиленням боргового навантаження на економіку України, що обумовило зниження довгострокових та

короткострокових кредитних рейтингів країни [2]. Розвиток економіки в Україні у 2014–2015 рр. показав різко виражені негативні тенденції (скорочення ВВП на 31,3 % у 2015 р. порівняно з 2013 р.; зниження золотовалютних резервів до 5,6 млрд. дол., стрімка девальвація гривні – 100 % у річному вираженні та ін.) [3].

Всі ці процеси протягом досліджуваного періоду (з 1992 р. по 2016 р.) негативно вплинули на динаміку розмірів зовнішнього та внутрішнього державного боргу (рис. 2).

Починаючи з 2008 року сукупний державний борг України має тенденцію сталого зростання, яка зумовлена світовою кризою 2008-2009 рр. та подальшим погіршенням стану соціально-економічного та політичного становища в країні. Однак у 2015 р. відбулося скорочення показників зовнішнього державного боргу, одним з чинників якого було проведення реструктуризації заборгованості країни перед зовнішніми приватними кредиторами. Однією з вагомих підстав для проведення цієї реструктуризації стало зростання питомої ваги державного боргу (на 15 % у 2015 р. у порівнянні з 2014 р.) [3], який був номінований в іноземній валюті. Стала тенденція цього процесу характеризує збільшення витрат уряду з обслуговування власних боргових зобов'язань, які також будуть номіновані в іноземній валюті. Для українських фінансових ринків це означає ще більше скорочення валютної пропозиції та подальшу девальвацію гривні.

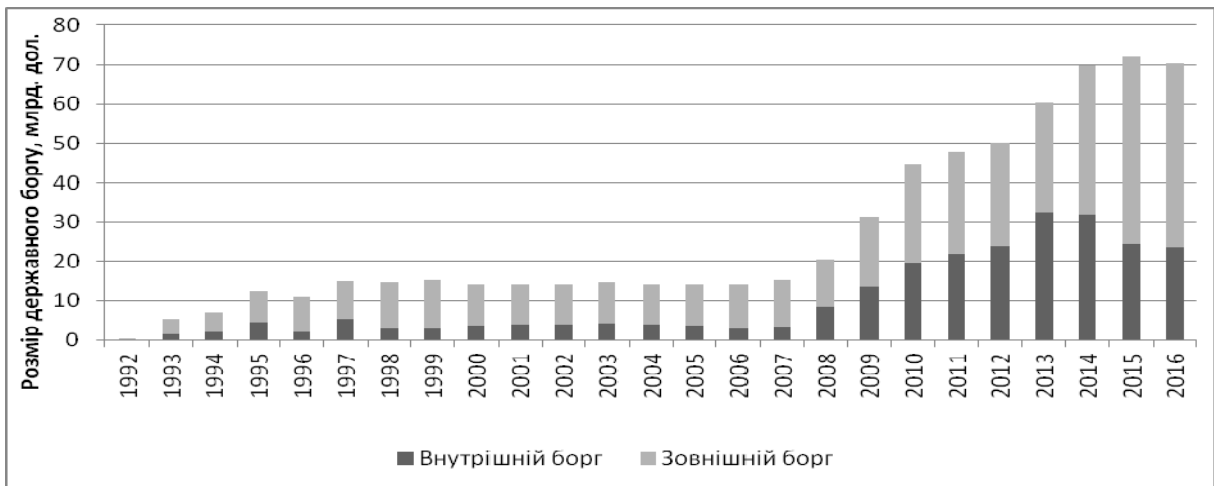

Рис. 2. Динаміка внутрішнього і зовнішнього державного боргу України з 1992 р. до 2016 р.

На рис. 3 показано співвідношення зовнішнього боргу до ВВП України з 2000р. по 2016 р. (станом на 30.09). Гранічне значення цього показника не повинно перевищувати 35 % від ВВП, що збігається з положенням Меморандуму про співробітництво з МВФ [4].

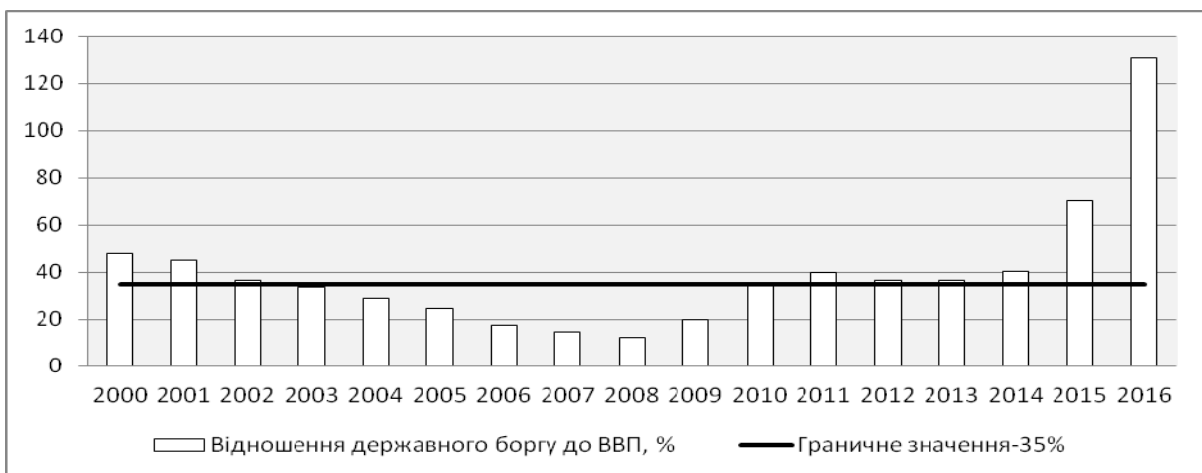

Рис. 3. Динаміка коефіцієнта співвідношення зовнішнього боргу до ВВП України в 2000–2016 рр.

Мінімальний обсяг золотовалютних резервів (покриття обсягу імпорту протягом трьох місяців) має становити близько 23 млрд. дол. США [5]. Впродовж 2014 року в Україні відбулось стрімке зменшення обсягу міжнародних валютних резервів до 7,5 млрд. дол. США на кінець року. А подальше скорочення золотовалютних резервів до рівня 5,6 млрд. дол. США станом на 01.03.2015 є анти-рекордом з червня 2003 р.

Скорочення золотовалютних резервів країни упродовж останніх років зумовлено значними витратами Національного банку, спрямованими на утримання курсу національної валюти та погашення зовнішнього боргу. В подальшому регулятором передбачається постійна динаміка міжнародних резервів: у періоди покращення кон'юнктури відбуватиметься їх зростання, у періоди посилення зовнішнього тиску можливе їх використання з метою поглинання дестабілізуючих впливів [6].

Структура золотовалютних резервів України (на 1 грудня 2016р.) представлена наступними елементами:

- цінними паперами – \$9956,38 млн, або 64,17 %;
- валютою та депозитами – \$1682,25 млн, або 10,84 %;
- резервною позицією у МВФ – \$0,03 млн, або 0,001 %;
- спеціальними правами позичання (СПП) МВФ – \$2820,15 млн, або 18,18 %;
- монетарним золотом – \$1055,70 млн, або 6,80 %.

Співвідношення зовнішнього державного боргу та золотовалютних резервів України за 2011-2016 рр. представлено на рис. 4. За останні 12 місяців вони зросли в загальному обсязі на 16 % порівняно з 2015 роком. Однак станом на 1 грудня 2016 року Україна зменшила свої золотовалютні резерви на 1,6 % порівняно зі значенням даного показника станом на 1 січня 2016р [7].

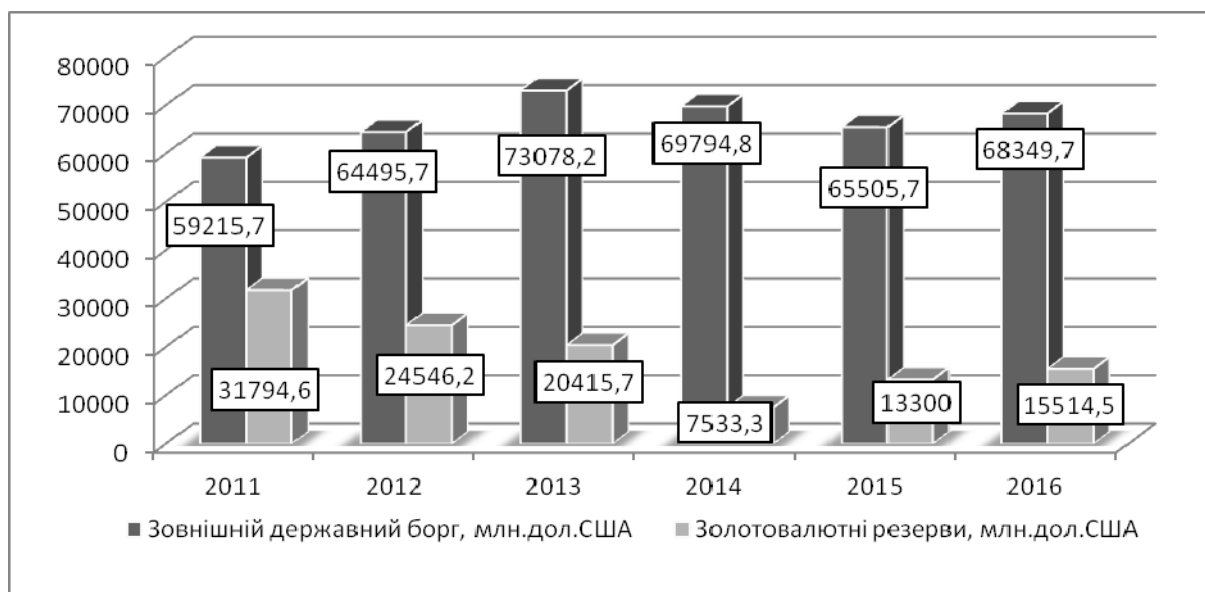

Рис. 4. Співвідношення зовнішнього державного боргу та золотовалютних резервів України за 2011–2016 рр.

Динамічне зростання обсягів державного зовнішнього боргу України на фоні дефіцитного державного бюджету, скорочення надходжень від експорту та зменшення золотовалютних резервів не лише викликає занепокоєння, а й вимагає негайних структурних змін в економіці, подолання корупції, скорочення видатків бюджету та створення ефективної системи управління та моніторингу державного боргу і валового зовнішнього боргу України.

Для реалізації поставлених завдань пріоритетним має стати визначення концептуальних засад вітчизняної боргової політики та розроблення і законодавче

закріплення обґрунтованої стратегії залучення позикових коштів та їх використання [4]. Основними вихідними положеннями цієї стратегії мають бути:

- 1) розробка законодавчого забезпечення формування державного та гарантованого державою боргу;
- 2) збільшення частки боргу в національній валюті у загальній сумі державного і гарантованого державою боргу України до 70 %-80 %. Внутрішні запозичення слід збільшити за рахунок залучення коштів фізичних осіб через випуск ощадних облігацій та сприяння розвитку внутрішнього фінансового ринку;
- 3) надання переваги довгостроковому залученню позик задля уникнення пікових навантажень при погашенні державних запозичень;
- 4) здійснення планування державної заборгованості на часовому інтервалі у декілька років, що дозволило б приймати рішення стосовно державних запозичень скоординовано і зважено;
- 5) здійснення жорсткого контролю цільового використання коштів суб'єктів господарювання, отриманих під державні гарантії;
- 6) переорієнтація державної боргової політики на фінансування розвитку експортних та високотехнологічних галузей національної економіки;
- 7) запровадження фіскальної децентралізації, оскільки населення на місцях краще, як показує практика 2014–2016 рр., контролює використання суспільних фінансів, ніж державні контролюючі структури. Значне скорочення останніх допомогло б оптимізувати державні видатки та зменшити державний борг.

Таким чином, за рахунок пропонованих заходів можливе вдосконалення боргової політики держави, формування нових підходів до управління державним боргом як вагомим інструментом макроекономічного регулювання та поступове наближення боргового навантаження до економічно безпечного рівня, що з часом приведе до оздоровлення економіки України.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення оптимального рівня боргового фінансування суспільних видатків та розробка стратегії боргового управління в Україні.

Анотація. Приведена периодизация формирования государственного и гарантированного государством долга Украины. Проанализированы основные тенденции формирования долговых отношений страны. Представлена динамика золотовалютных резервов Украины, их роль в формировании долговой безопасности государства. Даны предложения по адаптации отечественной долговой политики к современным реалиям, направления на сокращение внутреннего и внешнего государственного долга и оптимального использования заемных средств.

Ключевые слова: государственный долг, гарантированный государством долг, долговая политика, золотовалютные резервы, государственный бюджет.

Abstract. There are periods of formation of public and publicly guaranteed debt of Ukraine. The basic tendencies of forming relationships debt of the country are shown. The dynamic tendencies of international reserves Ukraine, their role in the formation of the debt security are used. There are proposals on the adaptation of national debt policy to current realities. The focus on reducing internal and external public debt and optimal using of borrowed funds are proposed.

Key words: public debt, guaranteed debt, debt policy, reserves, national budget.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Завадський Й. С. Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О.О. Юшкевич. – Київ : Кондор, 2006. – 355 с.
2. Новосьолова О. С. Генеза державного боргу України та вітчизняні тенденції боргової політики [Текст] / О. С. Новосьолова // Науковий вісник Ужгородського університету. Економіка. – 2014. – Вип. 43, Ч. 2. – С. 143–147.
3. Офіційний сайт міністерства фінансів України. [Електронний ресурс]: Режим доступу : <http://index.minfin.com.ua>.

4. Меморандуму про співробітництво з МВФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://docviewer.yandex.ua>
5. Лещенко О. С. Критерії визначення оптимального обсягу золотовалютних резервів [Текст] / О. С. Лещенко // Управління розвитком. – 2010. – № 12 (88). – С. 124-126.
6. Богдан Т. П. Боргова політика держави в умовах глобальної нестабільності [Текст] / Т. П. Богдан // Економіка України. – 2013. – № 2. – С. 4-17.
7. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua>.

УДК 338.658

МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ В КИТАЙСЬКИХ ТА ЗАХІДНИХ КОРПОРАЦІЯХ

Ю. О. Дем'янова, Л. Г. Саркісян

Анотація. Економіка Китаю протягом останніх 20–30 років розвивалася стрімкими темпами понад 10 % на рік. В роботі розглядається залежність цього розвитку від національної специфіки управління. Також проводиться порівняння моделі китайського менеджменту з західним стилем управління.

Ключові слова: моделі менеджменту, китайський менеджмент, західна модель менеджменту.

Вступ. Швидкий розвиток Китаю в кінці ХХ – початку ХХІ ст. спонукає дослідників шукати причини цього успіху. Країні вдалося уникнути економічного спаду не тільки в період азіатської кризи 1998 року, а й під час глобальної фінансової кризи в кінці 2000-х рр. Розгорнувшись на початку 2000-х рр. суперечки про специфіку економічного розвитку Китаю торкнулися ряду проблем, пов'язаних з розумінням характеристик державного устрою, відносин влади, ринку і суспільства. Менеджмент Китаю враховує особливості своєї країни. Ще австралійські вчені Л. Літер і В. Ліде в книзі «Відновлення ідеї сім'ї Жу» писали: «Культура Китаю, китайський менеджмент відновлюються і, очевидно, виведуть країну в 21-му столітті в лідери, а китайський менеджмент в 21-му столітті стане предметом наслідування в інших країнах». Щорічні високі темпи зростання, багатомільярдні іноземні інвестиції, діяльність десятків спільних підприємств вселяють в китайське суспільство оптимізм і віру в те, що успішний розвиток країни продовжиться і в майбутньому.

Метою даної статті є виявлення основних відмінностей у підході до менеджменту в китайських фірмах та їх вплив на розвиток країни.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що поняття менеджмент прийшло до нас з-за кордону. За кордоном важливість менеджменту була особливо яскраво усвідомлена в 30-ті роки ХХ ст. Ще тоді стало очевидним, що діяльність ця перетворилася в професію, область знань – у самостійну дисципліну, а соціальний шар – у надзвичайно впливову суспільну силу. Менеджмент – молода наука, вона продовжує розвиватися і поширюється по всьому світу. В даний час в кожній економічно розвиненій країні вже сформувалися свої системи, принципи та особливості управління. Кожна з цих систем унікальна по-своєму, має свої особливості, плюси і мінуси. Американський менеджер Пітер Друкер в своїй книзі «Менеджмент – завдання, відповідальність і практика» підкреслив, що менеджмент виходить з культури суспільства, цінностей, традицій, звичаїв, релігії, уряду і режиму країни. Також вважає і Чен Цзюнь, основоположник китайського менеджменту.

Напевно, сьогодні вже ніхто не сумнівається в тому, що Китай поступово перетворюється в світову супердержаву. Економіка Китаю протягом останніх 20–30 років розвивалася темпами понад 10 % на рік. У чому ж полягає китайська специфіка управління та невже дійсно саме вона є запорукою успіху багатьох процвітаючих китайських фірм?

Китайський менеджмент визначається як повна протилежність західному. Західна модель управління і організації надає перевагу великим формам виробництва, а китайська система визначається у перевагах малих фірм. Відповідно до західного погляду, головна роль у забезпеченні зростання продуктивності праці і рентабельності припадає на вдосконалення систем управління і організації виробництва, досвіду та професійності

менеджерів, згідно з китайським підходом цей елемент не прослідковується. За умовами західної системи управління головна роль на відводиться на забезпечення лояльності працівника своєї компанії. Китайський погляд, в свою чергу, показує про прямо протилежне західній системі. Західна система базується на необхідності децентралізації управління, за умовами якої важливі сегменти функцій делегуються менеджерам середньої та нижчої ланки або неуправлінському персоналу. Китайський підхід в зворотному методі: чим важливіше завдання, тим менше слід делегувати повноваження по його реалізації. Фахівці із Заходу стверджують, що в сучасних умовах раз на 5 років фірмі необхідно оновлювати стиль керівництва, щоб вдихнути нові ідеї, досягнути нові горизонти. В цей час у китайському менеджменті притримуються підходу, згідно з яким вік вважається символом розуму та мудрості керівника, який стоїть на чолі справи[1].

Американський менеджмент базується на формулі «Є попит – буде удача», яка визначає мету для досягнення успіху в бізнесі. Японський менеджмент ґрунтується на принципі: «Спільне життя – спільний розвиток», на основі якого виникає спільна справа і яке не враховує індивідуальних особливостей людини [3].

Китайський менеджмент виступає за довгостроковий розвиток підприємства, а результат залежить від людини. Звідси можна зробити висновок, що китайський менеджмент ґрунтується на принципі: «Справи залежать від людського ставлення». Наприклад, китайці разом займаються справами без трудового розподілу, робочого місця, працюють і показують свої здібності, влаштовують справи в залежності від людського ставлення, створюють первинну структуру організації.

Ще одна відмінна риса менеджменту Китаю – «Сімейна ідея» – принцип сім'ї та наступності. Цей принцип існував ще багато століть назад, тільки в більш глобальному масштабі. Країною правив імператор, і весь народ ототожнював себе з великою родиною, на чолі якої стоїть всевладний правитель. Тому і зараз в Гонконзі або, наприклад, на Тайвані практично неможливо знайти компанії, які не належать членам однієї сім'ї. Але, як відомо в більшості випадків, сімейні підприємства не можуть переступити кордон малого і середнього бізнесу. Будучи досить гнучкими і здатними швидко реагувати на зміни ринку, вони досягають успіху на ринках текстилю, іграшок, одягу. Управління китайськими підприємствами по концепціям західного менеджменту виявилось б невдалим, проте більшість відомих на весь світ китайських компаній, наприклад, Lenovo і Haier, досягли успіху, тому що побудували свій менеджмент із застосуванням західного досвіду, але вносячи туди, без сумніву, елементи китайської специфіки. Таким чином, китайський менеджмент в поєднанні з елементами західної системи управління може закласти міцний фундамент для розвитку компанії в умовах наростання процесів глобалізації. Проте як у китайського так і західного менеджменту є свої особливості (Табл. 1)

Таблиця 1

Порівняння китайського та західного менеджменту

ЗАХІДНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ	КИТАЙСЬКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Орієнтація на результат	Орієнтація на процес
Забезпечення стандартів нововведення	Поліпшення стандартів
Нововведення	Адаптація і вдосконалення
Орієнтація на технології	Орієнтація на людей
Увага тільки значним інноваціям	Увага до деталей
Базується на пошуках нових технологій	Базується на існуючих технологіях
Менеджер – вузький спеціаліст	Менеджер – спеціаліст широкого профілю
Чіткий розподіл між зайнятими проектуванням продукту і виробництвом	Тісні взаємозв'язки між створенням, проектуванням продукту та виробництва
Закритість інформації	Відкритість інформації для членів компанії
Індивідуалізм	Колективізм
Прийняття рішень зверху вниз, швидко, індивідуально	Прийняття рішень знизу вверх, неспішно, узгоджено
Рішуче, радикальне здійснення змін	Поступове здійснення змін через покращення
Формальні контакти між персоналом і менеджментом	Неформальні контакти між персоналом і менеджментом

Успіх реформ в Китаї, головним чином, залежав від наявності колективу односторонніх, на ділі зацікавлених у процвітанні своєї країни, також необхідно зазначити, що успіх китайського стилю управління пов'язаний з національними особливостями китайського народу – знаменитими працьовитістю, старанністю і ретельністю. [3]

Важливими чинниками при характеристиці особливостей китайського менеджменту є відносини в родині – базової і головної частини китайського соціуму. Для китайців дуже значимо поняття роду. Кожен належить не тільки собі, але ще і свого роду, тому не вільний чинити так, як йому хочеться. Людина спочатку оцінюється не за тим, яким він є сам по собі, а по тому, до якого роду він належить. Рід контролює моральні і етичні установки своїх членів, так як існування роду залежить від визнання суспільством всіх його членів. Члени сім'ї працюють і навчаються в повну силу своїх потенційних можливостей, – така поведінка продиктовано безумовним моральним обов'язком китайця як індивіда. Кожен віддає сім'ї, скільки і коли може, і завжди може розраховувати на безумовну допомогу сім'ї. У китайському бізнесі домінують, в основному, сімейні підприємства. Для цих компаній характерні простота і деяка аморфність, низький рівень поділу функціональних обов'язків, дуже важлива роль особистих відносин. В організаційній культурі на перший план висуваються певні правила ділового етикету, які важливіші формальних зобов'язань, передбачених контрактом. Найважливішим фактором, якому віддається перевага, є спорідненість. Наступною особливістю китайських компаній є те, що при спадкуванні компанії вона ділиться порівну між усіма спадкоємцями, в тому числі і дочками, а в наступному поколінні – між онуками. Тому сімейні китайські компанії рідко переходять розміри середніх і дрібних підприємств, а в другому випадку взагалі схильні до розпаду. У подібній ситуації спадкоємці намагаються домовитися між собою і, щоб зберегти бізнес, компанію очолює хтось один, а інші члени сім'ї займають провідні позиції в організації. У китайців навіть закріпилося уявлення про те, що життєвий цикл компанії повторюється три покоління і тому вони навіть підсвідомо готові до того, що цикл існування компанії закінчиться на онуках і не прагнуть продовжити життя організації. приватні компанії традиційно сильні і добре проявляють себе на ринках товарів кінцевого споживання: виробництво текстилю, одягу, комп'ютерних деталей і аксесуарів, товарів зі шкіри та пластику, іграшок тощо[4].

До числа відмінностей в управлінській та діловій практиці відносять так звані guanxi (Гуаньсі), що означає «хороші відносини». Керівники компаній підтримують хороші відносини з державними чиновниками, з керуючими інших організацій, для того щоб забезпечити себе ресурсами, налагодити поставку сировини і деталей. У дослідженні, проведеному в Шанхаї, 92 % з 20 000 опитаних китайських менеджерів погодилися з тим, що guanxi грає дуже важливу роль – мати контакти з потрібними чиновниками для нього дуже важливо. Але на практиці guanxi відтворює кумівство – коли чиновник, що володіє необхідною владою, приймає рішення, покладаючись на особисті контакти і родинні зв'язки [5].

Особливо слід згадати про ставлення Пекіна до питання поваги прав інтелектуальної власності. «Найкраще на ринку не продають, його можна тільки вкрасти або придумати самим» – імпліцитне і давнє кредо політики держави у сфері придбання зарубіжних технологій. «Воно, власне кажучи, не ново – так робили всі країни. Але до послуг Пекіна була ще й величезна зарубіжна діаспора, і чудово поставлена робота з промислового шпигунства» [6].

Результати використання китайської моделі менеджменту демонструє місцева компанія State Grid яка за результатами 2016 року досягла 2 місця у рейтингу Fortune Global 500. Використання традиційних принципів менеджменту дали змогу компанії за 5 років піднятися на 6 позицій (Рис. 1).

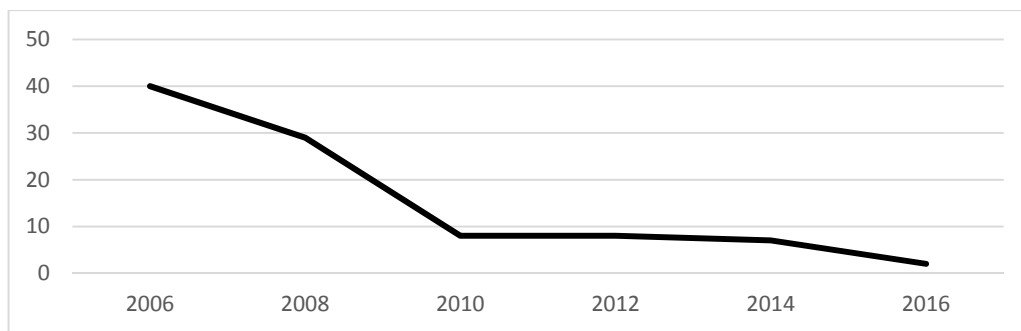

Рис. 1. Рейтинг State Grid у списку Fortune Global 500 2006-2016 рр.

State Grid поступається тільки американській компанії Walmart, що посідає 1 місце рейтингу. Але за економічними показниками зростання відповідно до попередніх років китайська компанія демонструє кращі результати. Не тільки State Grid, але й ряд інших провідних компаній Китаю потрапили до рейтингу Fortune Global 500 (Табл. 2) [7].

Таблиця 2

Показники зростання західних та китайських компаній

Назва компанії	Індикатори	Об'єм млн. дол. США	% Зміни
Walmart (США)	доходи	\$ 482130	-7.00 %
	прибуток	\$ 14694	-10.20 %
State Grid (Китай)	доходи	\$329,601	-2.9 %
	прибуток	\$10,201	4.10 %
China National Petroleum (Китай)	доходи	\$ 299271	-30.20 %
	прибуток	\$ 7091	-56.70 %
Sinopec Group (Китай)	доходи	\$ 294344	-34.10 %
	прибуток	\$ 3595	-30.6 %
Industrial & Commercial Bank of China (Китай)	доходи	\$167,227	2.5 %
	прибуток	\$44,098	-1.5 %
China Construction Bank (Китай)	доходи	\$147,910	3.7 %
	прибуток	\$36,303	-1.8 %
China State Construction Engineering (Китай)	доходи	\$140,159	7.9 %
	прибуток	\$2,251	8.3 %
Agricultural Bank of China (Китай)	доходи	\$133,419	2.6 %
	прибуток	\$28,735	-1.3 %
Bank of China (Китай)	доходи	\$122,337	1.1 %
	прибуток	\$27,186	-2.9 %
China Mobile Communications (Китай)	доходи	\$106,761	-0.7 %
	прибуток	\$10,144	-2.9 %

На сучасному етапі в китайському експорті є і інтегральні схеми, і комп'ютери, і мобільні телефони і їх компоненти. Але тільки 20 % доданої вартості цих товарів підлягає китайським підприємцям. Решта йде на сплату закордонним власникам ліцензій і патентів. тому Комуністичною партією Китаю поставлена мета: скоротити залежність Китаю від іноземних технологій з 80 до 20 %. У відповідності з цією метою сформована задача – перейти до «економіки знань», стати інноваційною державою. І в цьому випадку конфуціанські традиції дають незаперечні переваги: в китайському суспільстві на генетичному рівні «укорінився культ вченості, уявлення про те, що тільки освіта здатна підвищити становище людини» [8].

Вивчення та ефективне використання особливостей національних культур дозволяє державам і народам створювати міцний фундамент для успішного розвитку економіки

власних країн. В основі створення «китайського дива» не тільки лежать економічні механізми, а й значну роль відіграють національна культура, психологія, звичаї і традиції.

Висновки. Таким чином аналіз китайської моделі менеджменту дозволяє зробити висновок про те, що саме ця модель відповідає на виклики сучасності, дає можливість крокувати в ногу з часом. Використання основних принципів та особливосте забезпечує стрімке економічне зростання та ефективних розвиток не тільки компаній Китаю, але й усієї економіки в цілому.

Аннотація. Экономика Китая в течение последних 20–30 лет развивалась стремительными темпами более 10 % в год. В работе рассматривается зависимость этого развития от национальной специфики управления. также проводится сравнение модели китайского менеджмента с западным стилем управления.

Ключевые слова: модели менеджмента, китайский менеджмент, западная модель менеджмента.

Abstract. The Chinese economy has developed at a rapid pace of more than 10 % per year over the past 20–30 years. The paper considers the dependence of this development on the national specifics of management. A comparison of the model of Chinese management with the Western style of management is also conducted.

Key words: management models, Chinese management, Western management model.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева Т. М. Китайская модель менеджменту: чи можна досягти успіху, не дивлячись на Захід / Т. М. Андреева // Все про бізнес. – 2014. – №9. – С.139–145
2. Гофстеде Г. параметри кількісної характеристики культур / Г. Хофстеде; [Пер. В. Б. Кашкина] // мову, комунікація та соціальне середовище. – Воронеж, 2014. – № 12. – С. 9–49.
3. Малявін В. В. Китай керуючий. Старий добрий менеджмент / В. В. Малявін. – м. : Європа, 2005. – 304 с. – Форми правління
4. Виногородська Б. Б. менеджмент в китайській традиції / Б. Б. Виногородська, В. С. Сизов. – м. : Економіст, 2007. – 256 с.
5. Почагіна О. В. особливості структури сімейного бюджету в сучасному Китаї / О. В. Почагіна // Китай на новому етапі економічної реформи / відп. ред. а. В. Островський; склад. п. Б. камінь. – м. : EDITORIAL-URSS, 2015.
6. Борох О. Н. «Нова нормальність» з китайською специфікою / О. Н. Борох // проблеми далекого Заходу. – 2015. – № 3. – С. 68–80.
7. Fortune Global 500 [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://beta.fortune.com/global500/>
8. Попович Н.А. Китайський менеджмент як спосіб управління компаніями / Н.А. Попович // Вісник Омського університету. – 2012. – № 3. – С. 68–69

УДК 336.1

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

М. О. Лемешко, Л. В. Юрчишена

Анотація. В статті досліджено джерела фінансового забезпечення підприємств малого та середнього бізнесу (МСБ), проаналізовані їх склад та структура. Визначено роль власного капіталу, зобов'язань та держаної підтримки як джерел фінансового забезпечення підприємств МСБ на сучасному етапі в Україні.

Ключові слова: фінансове забезпечення, малий та середній бізнес (МСБ), кредитування, власний капітал МСБ, зобов'язання МСБ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економіки України досить актуальною є проблема розвитку малого та середнього бізнесу, адже саме мікро-, малі та середні підприємства роблять стабільною та конкурентоздатною вітчизняну економіку. Проблема диверсифікації економіки України стоїть дуже нагально, адже зараз стає все

більше зрозуміло, що не можливо побудувати сильну конкуренту державу із суттєвою часткою в економіці однією з її ланок – великих підприємств. В час коли через війну на сході України поглибилась криза в промисловості, а інші галузі розвиваються доволі складно та потребують значних вливань коштів, постають проблеми недофінансування, збільшення загальної кількості ризиків, брак ліквідності коштів у малому та середньому бізнесі та значне переважає долі зобов'язань в структурі капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження проблем функціонування та розвитку малого підприємництва зробили такі вчені, як: К. О. Ващенко [1], З. С. Варналій [2], Е. М. Лібанова [3], З.В. Герасимчук та ін. У працях цих науковців розглянуто процес становлення малого бізнесу в Україні та особливості його розвитку в умовах посилення глобалізаційних тенденцій. Значний внесок у висвітлення різних теоретичних і практичних аспектів проблеми формування джерел фінансового забезпечення малого бізнесу зробили такі вітчизняні вчені, як: П. Ю. Буряк, М. Д. Білик, О. М. Біломістний, З. С. Варналій, О. В. Крохмаль, М. І. Крупка, С. К. Реверчук, Р. А. Слав'юк та ін.

Мета статті. Метою статті є дослідження стану фінансового забезпечення підприємств МСБ, а також можливі шляхи підтримки з боку держави.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку економіка України потребує значної диверсифікації, а для цього потрібно джерело стабільного розвитку, цим джерелом може стати саме малий та середній бізнес (МСБ). Для розвитку МСБ, як і будь-якого бізнесу, потрібно надійне фінансове забезпечення його діяльності. У широкому розумінні поняття «фінансове забезпечення діяльності підприємства» узагальнює сукупність заходів та умов, що сприяють сталому розвитку підприємства шляхом покриття витрат фінансовими ресурсами залежно від розміру виробництва та фінансового становища.

За визначенням В. М. Опаріна, фінансове забезпечення діяльності підприємств реалізується через самофінансування, кредитування, зовнішнє фінансування. Вчений розділяє фінансове забезпечення на три складові, чим підкреслює традиційний підхід щодо фінансування діяльності господарюючих суб'єктів, яке здійснюється шляхом використання власних, позичених та залучених ресурсів [4, с. 56].

Отже, на нашу думку, в контексті фінансового забезпечення діяльності підприємств малого та середнього бізнесу є доцільним розгляд його структури в якій виділяється самофінансування та запозичення, тобто власний капітал та зобов'язання.

В Господарському кодексі України на законодавчому рівні визначено поняття підприємствам малого та середнього бізнесу (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення малого та середнього бізнесу в Україні

Економічна одиниця	Визначення
Мікропідприємство/ФОП	Чисельність персоналу <= 10 осіб, річний дохід <= 2 млн. євро
Мале підприємство/ФОП	Чисельність персоналу 10-50 осіб, річний дохід 2-10 млн. євро
Середнє підприємство/ФОП	Чисельність персоналу 50-250 осіб, річний дохід 10-50 млн. євро

Джерело: Господарський кодекс України, ст. 55 [5]

За даними Державної служби статистики за 2013-2015 роки в загальній кількості суб'єктів господарювання переважну частку займають фізичні особи-підприємці суб'єкти малого підприємництва та малі підприємства. Загалом доля малих, середніх підприємств та фізичних осіб-підприємців в Україні за 2013-2015 рр. складала 98-99 % від загальної кількості (табл. 2).

Таблиця 2

Показники структурної статистики по суб'єктах господарювання з розподілом за їх розмірами

Кількість суб'єктів господарювання, одиниць	Усього	Юридичні особи			фізичні особи-підприємці	
		великі	середні	малі	суб'єкти середнього підприємництва	суб'єкти малого підприємництва
2013р.	1722070	659	18859	373809	351	1328392
У % до загальної кількості	100	0,04	1,10	21,71	0,02	77,14
2014р.	1932161	497	15906	324598	712	1590448
У % до загальної кількості	100	0,03	0,82	16,80	0,04	82,31
2015р.	1974318	423	15203	327814	307	1630571
У % до загальної кількості	100	0,02	0,77	16,60	0,02	82,59

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [6]

Як видно із статистичних даних, в структурі суб'єктів господарювання за 2013-2015 р.р. найбільшу частку займають фізичні особи-підприємці і малі підприємства доля яких в середньому складає 81 і 18 % відповідно. Доля суб'єктів малого підприємництва (фізичних осіб) має тенденцію щодо зростання з 77,14 % до 82,59 % за весь період дослідження або на 40123 суб'єкта господарювання. Протилежна тенденція спостерігається для малих підприємств юридичних осіб з 21,71 % в 2013 році до 16,6 % в 2015, при цьому загальна їх кількість в 2015 році відносно 2014 збільшилась на 3216 одиниць, а доля зменшилась на 0,2 %. Це спричинено тим, що в 2014 році було різке погіршення економічного стану країни в цілому через окупацію АР Крим, бойові дії на Донбасі та не стабільного політичного становища, а підприємства змогли адаптуватись до нових умов лише на кінець 2015 року.

Як видно на рис. 1 доля великих, середніх юридичних осіб та суб'єктів середнього підприємництва складає незначну частку – 0,81 % у 2015 році від загальної кількості, та має чіткий тенденцію до зменшення їх долі у структурі суб'єктів господарювання.

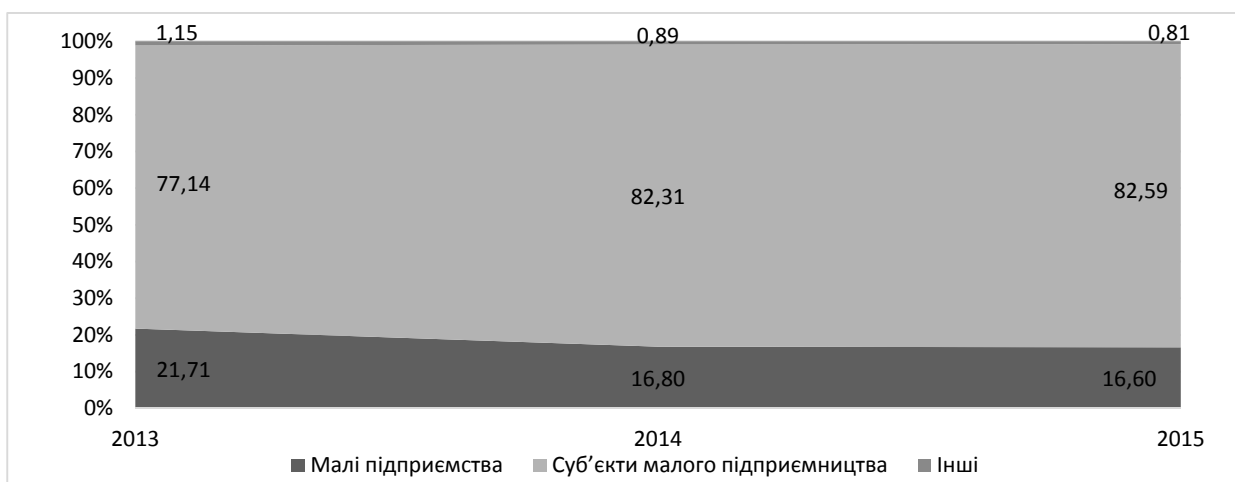

Рис. 1. Динаміка частки суб'єктів господарювання України за їх розмірами

Роль МСБ відображається в створенні доданої вартості. Проаналізувавши дані Державної служби статистики можна зробити висновок, що за 2014-2015 роки доля середніх підприємств в цьому збільшилась як в відсотковому виразі на 2,3 % так і в грошовому – на 206583,3 млн. грн (табл. 3). Малі підприємства показали від'ємну динаміку у відсотковому виразі – 1,2 %, проте наростили на 41984,4 млн. грн. у грошовому

Таблиця 3

Оцінка доданої вартості за витратами виробництва на підприємствах України

Підприємства	2014р.		2015р.		Абсол. відхил.(+,-)	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Великі підприємства	751536,2	44,2	907184,1	43,1	155647,9	-1,1
Середні підприємства	661399,3	38,9	867982,6	41,2	206583,3	2,3
Малі підприємства	288021,1	16,9	330005,4	15,7	41984,3	-1,2
Всього	1700956,6	100	2105172,1	100	404215,5	

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [6]

Як видно на рис. 2 загальна частка малих та середніх підприємств в створення доданої вартості за досліджування роки збільшилась з 55,8 % в 2014 році до 56,9 %, це сталося за рахунок росту саме середніх підприємств на 2,3 %.

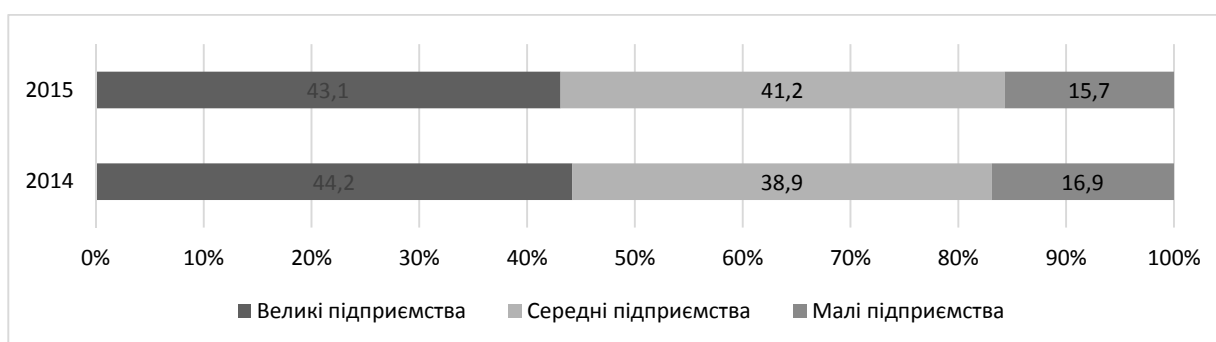

Рис. 2. Частка доданої вартості за витратами виробництва на підприємствах України

Отже, хоча великі підприємства в структурі кількості усіх суб'єктів господарювання і займають незначну частку – менше 1 %, проте створили 43,1 % усієї доданої вартості в 2015 році. Це з одного боку говорить про те, що великі суб'єкти працюють досить ефективно, а з іншого боку показують залежність економіки від 423 підприємств, які виробляють лівову частку доданої вартості.

Основним індикатором, який характеризує ефективність діяльності підприємства є фінансовий результат, рівень якого впливає на платоспроможність, ділову активність та конкурентоспроможність суб'єкта господарювання (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл малих та середніх підприємств України за прибутковістю

Підприємства	Прибуткові підприємства		Збиткові підприємств		Фінансовий результат до оподаткування, млн.грн.
	у % до загальної кількості	фінансовий результат, млн.грн.	у % до загальної кількості	фінансовий результат, млн.грн.	
2013 рік					
Середні	65,0	81498,8	35,0	-73108,7	8390,1
Малі	66,0	39640,9	34,0	-64698,8	-25057,9
2014 рік					
Середні	62,6	103427,9	37,4	-302608,2	-199180,3
Малі	66,5	49156,1	33,5	-224418,5	-175262,4
2015 рік					
Середні	71,1	186781,4	28,9	-277943,2	-91161,8
Малі	73,9	95483,0	26,1	-207389,0	-111906,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [6]

Як видно з вище наведеної таблиці 71,1 % середніх та 73,9 % малих підприємств у 2015 році були прибутковими та отримали 186751,4 млн. грн. та 95483 млн. грн прибутку

відповідно. Однак якщо розглянути показники, то можна побачити, що у 2015 році 28,9 % середніх та 26,1 % малих підприємств отримали значний від'ємний фінансовий результат, а саме збитки 277943,2 млн. грн. та 207389,0 млн. грн. відповідно. Це свідчить про те, що загальний прибуток розсіється на велику кількість підприємств, та дає право стверджувати, що в середньому кожному малому та середньому підприємству належить невелика частка від нього і як результат незначний прибуток. У той же час значна кількість збитків, які утворюють загальний від'ємний фінансовий результат, формує приблизно третя частина підприємств.

Проаналізувавши статистичні показники кількості, створення доданої вартості та прибутковості, вітчизняного МСБ в структурі суб'єктів господарювання доцільно оцінити ефективність та проблеми їх фінансового забезпечення шляхом оцінки структури капіталу (табл. 5)

Таблиця 5

Структура капіталу малих та середніх підприємств України

Показник	Роки	Середні підприємства		Малі підприємства	
		Млн. грн.	%	Млн. грн.	%
Власний капітал	2013	642382,7	31,51	479923,1	29,6
	2014	397083,1	19,30	347566,9	20,4
	2015	392176,2	15,91	384819,5	18,0
Довгострокові зобов'язання і забезпечення	2013	402082,6	19,72	298852	18,4
	2014	534461,2	25,98	354294,6	20,8
	2015	591901	24,01	418213,4	19,6
Поточні зобов'язання і забезпечення	2013	994180,5	48,76	844777,5	52,0
	2014	1124249,6	54,64	1001124,8	58,8
	2015	1480588,7	60,05	1333416,6	62,4
Всього капітал	2013	2038943,8	100	1623552,6	100
	2014	2057525,5	100	1702986,3	100
	2015	2465718,5	100	2136449,5	100

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [6]

Як видно з даних таблиці, загалом по малих і середніх підприємствах загальний капітал в грошовому вимірі за 2013–2015 роки збільшується, що може свідчити про зростання виробничих можливостей підприємства, інтенсивності виробництва. Однак, щоб більш детально оцінити структуру капіталу та ефективність формування основних статей пасиву балансу, тобто фінансового забезпечення підприємств слід розглянути динаміку власних коштів та зобов'язань.

Так за 2013–2014 р.р. найбільших змін зазнав власний капітал середніх підприємств, що зменшився на 250206,5 млн. грн. В малих підприємствах спостерігається інша тенденція, що супроводжується зниженням в 2014р. з 479923,1 млн. грн. до 347566,9 та зростанням в 2015р. на 0,9 %. Такі зміни призвели до того, що власний капітал в 2015 році малих та середніх підприємств став майже однаковим в вартісному вимірі.

Важливим показником, який характеризує діяльність суб'єктів господарювання є їх довгострокові та короткострокові зобов'язання. Середні та малі підприємства в цілому нарощують свої зобов'язання у динаміці. Так протягом 2013-2015 р.р. вони зросли на 676226,6 млн. грн. та 608000,5 млн. грн. відповідно. Власний капітал зменшився на 11,5 % та 15,6 % відповідно у 2015 році порівняно з 2013 роком, а зобов'язання склали величезну частку в структурі фінансового забезпечення середніх підприємств в 2015 році – 84,1 %, при цьому з них 28 % – кредиторська заборгованість і лише 20 % – довгострокова.

За 2013–2015 роки зобов'язання вітчизняних підприємств в структурі постійно зростали, хоча спад, у грошовому виразі, частки власного капіталу зупинився в 2014 році. На кінець 2015 року в малих підприємствах частка зобов'язань склала 82 %, а в середніх взагалі 84,1 %. якщо поглянути позикового на структуру капіталу (табл. 6) доля довгострокових зобов'язань складають лише у середньому лише п'яту частину капіталу і з

роками не зазнає суттєвих змін. На відмінну від короткострокових зобов'язань, які з кожним роком лише збільшуються, тобто можна зробити висновок, що власний капітал підприємств зменшується у відсотковому виразі саме за рахунок збільшення короткострокових зобов'язань. При чому частка кредитів банків складає в структурі капіталу на 2015 рік у малих підприємств – 7 %, а у середніх – 6 %, що свідчить не лише про те, що підприємства малого та середнього бізнесу неспроможні брати та отримувати кредити від комерційних банків зважаючи на низьку частку власних коштів та високі відсоткові ставки по кредитах на банківському ринку України, а й про те, що підприємства не залучають коштів на розширення своєї діяльності та не можуть реінвестувати прибуток.

Таблиця 6

Структура зобов'язань малих та середніх підприємств в Україні, у % до капіталу

Показник	Роки	Середні підприємства, %	Малі підприємства, %
Кредиторська заборгованість	2013	28 %	21 %
	2014	31 %	23 %
	2015	33 %	23 %
Довгострокові зобов'язання	2013	20 %	18 %
	2014	26 %	21 %
	2015	24 %	20 %
Короткострокові кредити банків	2013	7 %	7 %
	2014	7 %	9 %
	2015	6 %	7 %
Усі зобов'язання в структурі капіталу	2013	69 %	71 %
	2014	81 %	80 %
	2015	84 %	82 %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України [6]

Загалом частка кредиторської заборгованості збільшується, що свідчить про нестачу власних оборотних коштів на підприємствах малого та середнього бізнесу та зростання поточних зобов'язань. Вони могли б залучати кредити для покриття заборгованості перед своїми кредиторами, але так як відсотки по короткостроковим кредитам в 2015 році на банківському ринку за даними НБУ сягали позначки 20–23 % для таких підприємств це майже нереально, а частка кредитів терміном понад 3 років становив лише 7 % від сукупного обсягу кредитів МСБ, виданих 2015 р., проти 11 % – 2014 року та 19 % у 2011 р. [7].

Для поліпшення стану фінансового забезпечення підприємств було б доцільно розробити спеціальну програму та шляхом компенсації частки саме відсотків з боку держави для малого та середнього бізнесу підвищити їх платоспроможність. Це зробило б більш низькі ставки саме по короткостроковим кредитам для бізнесу, та дало можливість не лише залучати та виплачувати проценти, а й у середньостроковій перспективі допомогло б розраховуватись підприємствам з кредиторами та перенаправити кошти у реінвестування прибутку у власний капітал та розширення своєї діяльності.

Висновки. Отже, на сучасному етапі малий та середній бізнес в структурі суб'єктів господарювання становить майже 99 %, переважна їх частина є прибутковою, однак третя частина підприємств отримує збитки такого розміру, що утворюють від'ємний фінансовий результат. Головна проблема фінансового забезпечення МСБ полягає в тому, що зобов'язання значно перевищують власний капітал та становлять 82 % відсотка у малих і 84,1 % у середніх підприємств відповідно усіх активів. При чому зобов'язання за 2013–2015 рр. постійно збільшувалися і найважливішим фактором росту була кредиторська заборгованість, що свідчить про брак власних коштів для поточних розрахунків для підприємств. Такий стан пропонується вирішити шляхом створення спеціальної державної програми з компенсації

частки відсотків за короткостроковими кредитами для малого та середнього бізнесу, що в середньостроковій перспективі допоможе скоротити частку зобов'язань.

Анотація. В статті досліджені джерела фінансового забезпечення підприємств малого і середнього бізнесу (МСБ), проаналізовані їх склад і структура. Визначено роль власного капіталу, зобов'язань і державної підтримки як джерел фінансового забезпечення підприємств МСБ на сучасному етапі в Україні.

Ключевые слова: фінансове забезпечення, малий і середній бізнес (МСБ), кредитування, власний капітал МСБ, зобов'язання МСБ

Abstract. The article is devoted to the study of the sources of financial security for small and medium business (SMB) and the analysis of their composition and structure. The role of equity capital, obligations and governmental support is identified as the sources of the financial security of the small and medium companies at the present stage in Ukraine.

Key words: financial security, small and medium business (SMB), lending, equity capital SMB, obligations SMB

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ващенко К. О. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: національна доповідь. / К. О. Ващенко, З. С. Варналій, В. С. Воротін, В. М. Геєць, О. М. Кужель, О. В. Лібанова. – К. : Держкомпідприємство, 2012. – 52 с.
2. Варналій З. С. Конкуренція і підприємство : монографія / З. С. Варналій. – К. : Знання України, 2015. – 463 с.
3. Буряк П. Ю. Змістовне вираження та складові фінансового механізму інтегрованих підприємницьких структур / П. Ю. Буряк, О. В. Лівіновська // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – Вип. 1. – С. 132–137.
4. Опарін В. М. Сучасна українська наукова школа публічних фінансів / В. М. Опарін, В. М. Федосов, П. І. Юхименко // Фінанси України. – 2015. – № 11.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
6. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.
7. Панцир С. І. Мале та середнє підприємство: статистичний і політичний огляд та медіа аналіз (Вінницька, Дніпропетровська, ІваноФранківська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області) / [Панцир С. І., Кульчицька К. А., Різниченко К. М., Шуміхін С. В.]. – К., Центр міжнародного приватного підприємництва, 2015.

УДК 336.02

ПОДАТКОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ЯК ЗАПОРУКА СТАБІЛЬНОЇ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Р. М. Нешко, В. І. Матвійчук

Анотація. Стаття присвячена визначенню сучасного стану податкової безпеки України як одного з підсистемних елементів фінансової безпеки держави. Визначено особливості структури податкової безпеки та ланцюговий вплив на загальну фінансову безпеку через недосконалу податкову політику. Проведено аналіз рівня податкової безпеки в Україні, виявлено існуючі проблеми та запропоновано рекомендації щодо підвищення її рівня та рівня фінансової безпеки України в цілому.

Ключові слова: податкова безпека держави, фінансова безпека, податкова політика.

Вступ. Необхідність забезпечення фінансової безпеки стає ще більш актуальним питанням через проблему швидкої глобалізації світової економіки, що викликає можливість виникнення дисбалансу конкуренції, та монополізацію ринку окремими державами, яка порушить середовище конкурентного співіснування країн.

Сьогодні, в умовах складної економічної ситуації в Україні, яка викликана дефіцитом власних ресурсів та скороченням ділової активності бізнесу, виникає необхідність прийняття рішучих дій, які спрямовані на забезпечення гідного рівня фінансової безпеки та, особливо, її податкової складової.

Основний розділ. В процесі входження України у світові інтеграційні процеси поняття фінансової безпеки набуває максимальної актуальності. Фінансова безпека являє собою систему показників, що забезпечують ефективне функціонування фінансової системи та її захищеність через призму дотримання балансу між рекомендованими та фактичними значеннями показників [1, с 84].

На сучасному етапі спостерігається послаблення фінансової безпеки держави, яке викликане, в першу чергу, внутрішніми системними змінами кожного структурного елемента фінансової безпеки (рис. 1).

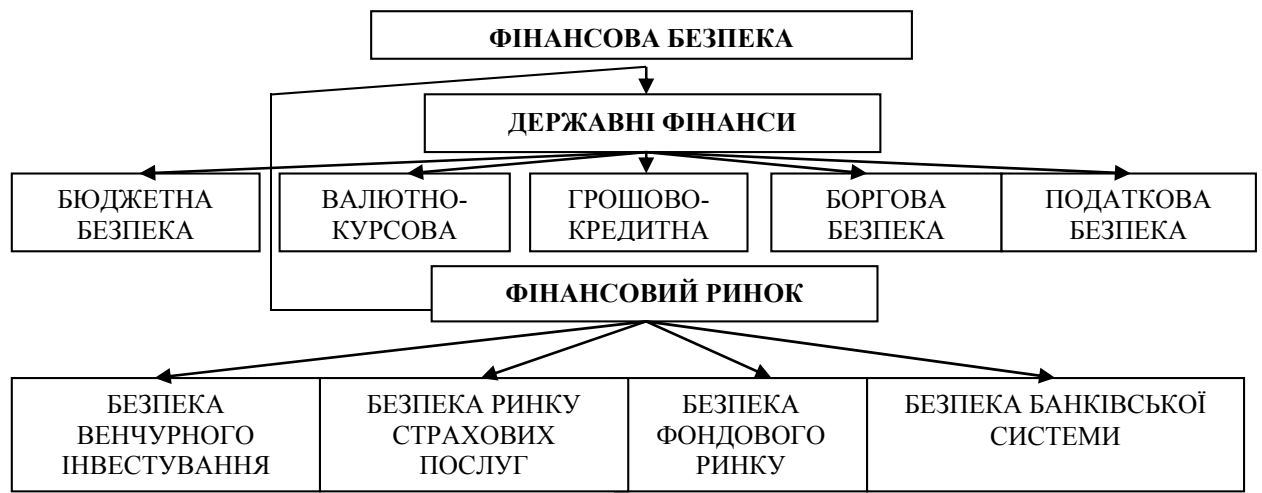

Рис. 1. Складові фінансової безпеки держави

З метою забезпечення фінансової безпеки держави важливим моментом виступає здійснення постійного моніторингу її головних індикаторів. Забезпечення такого процесу моніторингу можна досягти за рахунок методичного забезпечення вимірювання показників фінансової безпеки, порівняння їх з граничними значеннями та використання кількісних параметрів для підготовки аналітичних матеріалів та наукового обґрунтування прийняття управлінських рішень.

Відповідно до «Методичних рекомендацій щодо оцінки рівня економічної безпеки України» [2], яка розроблена Національним інститутом проблем міжнародної безпеки, запропоновано методику розрахунку індикаторів фінансової безпеки.

За методикою, стабільність фінансової безпеки визначається багатьма чинниками:

1) рівень інфляції – виявляється у зростанні цін, що спричиняє знецінення коштів та зменшує купівельну спроможність населення та суб'єктів бізнесу (рис. 2).

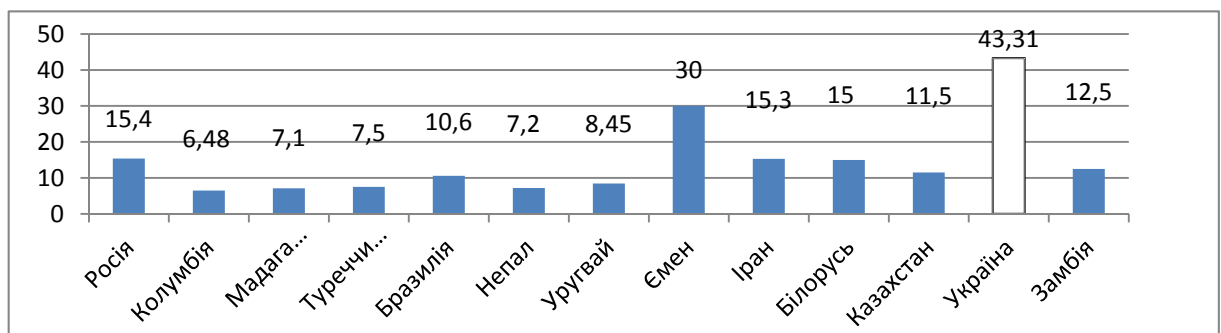

Рис. 2. Рівень інфляції в країнах в 2015 році, % до ВВП

Рівень інфляції в Україні визначається Статистичним комітетом України та розраховується у відсотках, залежить від зміни вартості споживчого кошика основних товарів (індекс споживчих цін).

2) своєчасність та спроможність погашення державою боргів визначається через граничне значення співвідношення боргів до ВВП. У міжнародній практиці визначено борг «безпечним», якщо він не перевищує 60% від ВВП [1]. В Україні, нажаль, така рекомендація не виконується (рис.3).

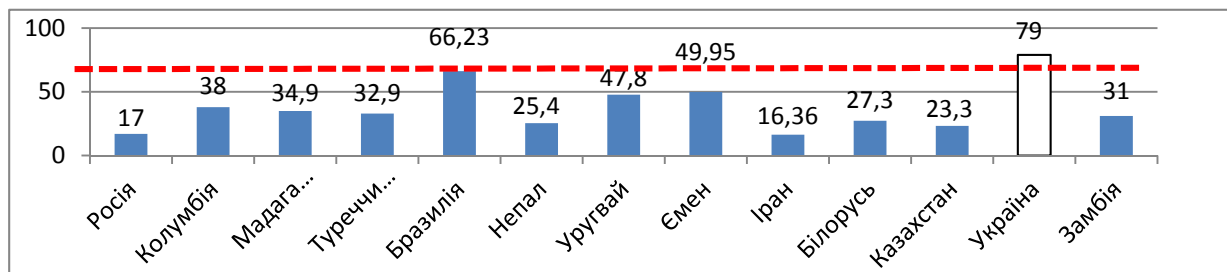

Рис. 3. Рівень заборгованості країн в 2015 році, % до ВВП

3) дефіцит державного бюджету – це перевищення видатків бюджету над його доходами. Рівень дефіциту бюджету визначається відношенням обсягу дефіциту (BD) до обсягу річного ВВП (GDP) (рис. 4):

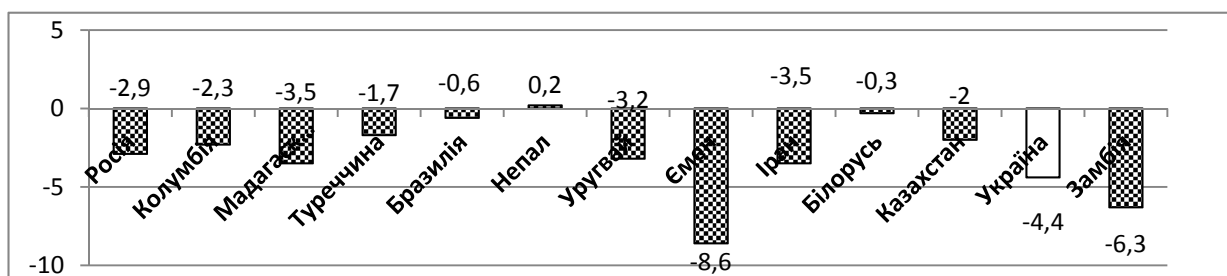

Рис. 4. Рівень бюджетного дефіциту країн в 2015 році, % до ВВП

4) рівень монетизації економіки – цей показник фактично відображає рівень забезпечення економіки держави грошовими ресурсами. Даний показник визначається у відсотках як відношення обсягу грошової маси за агрегатом М3 (MS M3) до річного обсягу ВВП (рис. 5):

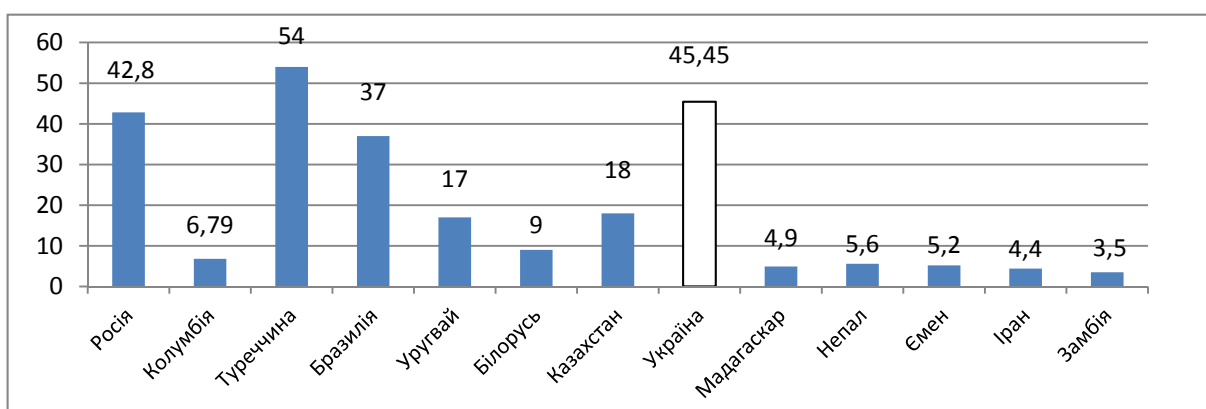

Рис. 5. Рівень монетизації економіки країн в 2015 році, % до ВВП

5) вартість банківських кредитів – визначається річними відсотками, що сплачує позичальник комерційному банку за користування кредитами (рис. 6). Привабливість

кредитування залежить від рівня відсоткової ставки, що безпосередньо формується від облікової ставки центрального банку.

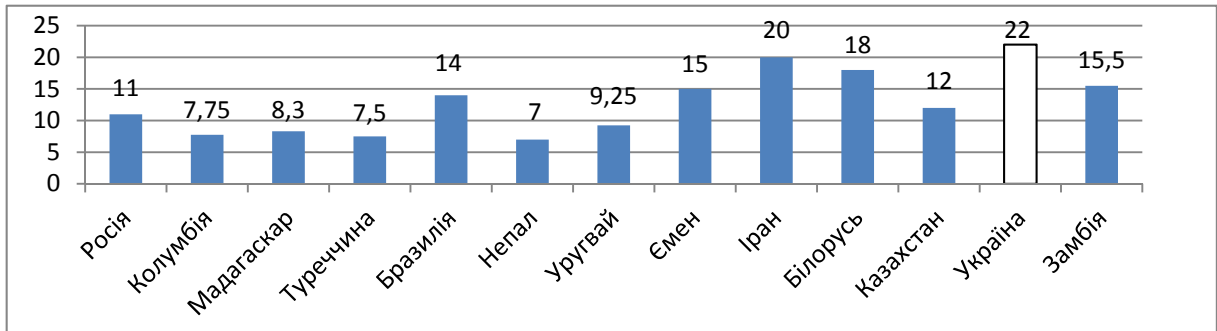

Рис. 6. Рівень ставок кредитування в країнах в 2015 році, % до ВВП

б) міжнародні резерви центральних банків – від рівня таких резервів залежить зовнішня стабільність національної валюти, яка визначається стабільністю її валютного курсу стосовно інших валют, а також зовнішня платоспроможність держави стосовно погашення і обслуговування зовнішніх боргів (рис. 7).

Рис. 7. Рівень міжнародних резервів країн в 2015 році, % до ВВП

Отже, фінансова безпека являє собою такий стан фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, банківської та податкової системи, який може забезпечити ефективне функціонування держави, підтримуючи її економічну стійкість в глобальному середовищі.

Розглядаючи детально структуру фінансової безпеки держави можна визначити одним із важливих її елементів податкову безпеку, яка через її фіскальну функцію направлена на наповнення бюджету та забезпечення можливості виконання державою своїх обов'язків в повній мірі.

Так, за В. Іщенко «податкова безпека - це частина фінансової безпеки держави, яка визначається наявністю сформованої податкової системи, оптимальним рівнем оподаткування, що забезпечує достатнє наповнення за рахунок податкових надходжень дохідної частини бюджету для виконання державою своїх функцій, а також забезпечує розвиток реального сектору економіки та соціальний захист населення» [3, с. 36]. За думкою Л. Петренко «податкова безпека – це стан податкової системи, який характеризується стійкістю і стабільністю всіх її елементів, що передбачає спроможність захищати економічні інтереси держави і протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам, можливість реалізації і розвитку податкового потенціалу країни, ефективне використання конкурентних переваг податкової системи в умовах глобалізації»[4, с. 89]. Д. Тихонов визначає податкову безпеку як «стан економіки та інститутів влади, при якому забезпечується гарантоване надходження податкових платежів до бюджету, забезпечує захист національних інтересів, соціальну спрямованість податкової політики, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів»[5, с. 160].

На підставі вивчення наукових поглядів сучасних вчених можна прийти висновку, що податкова безпека являє собою таку податкову політику, яка направлена на виконання плану по наповненню бюджету.

Податкова безпека займає одне із ключових місць в системі складових фінансової безпеки держави через свій ланцюговий характер впливу, тобто, у разі нестабільності податкової безпеки втрачається рівновага бюджетної, боргової, грошово-кредитної та інших видів безпеки (рис. 8).

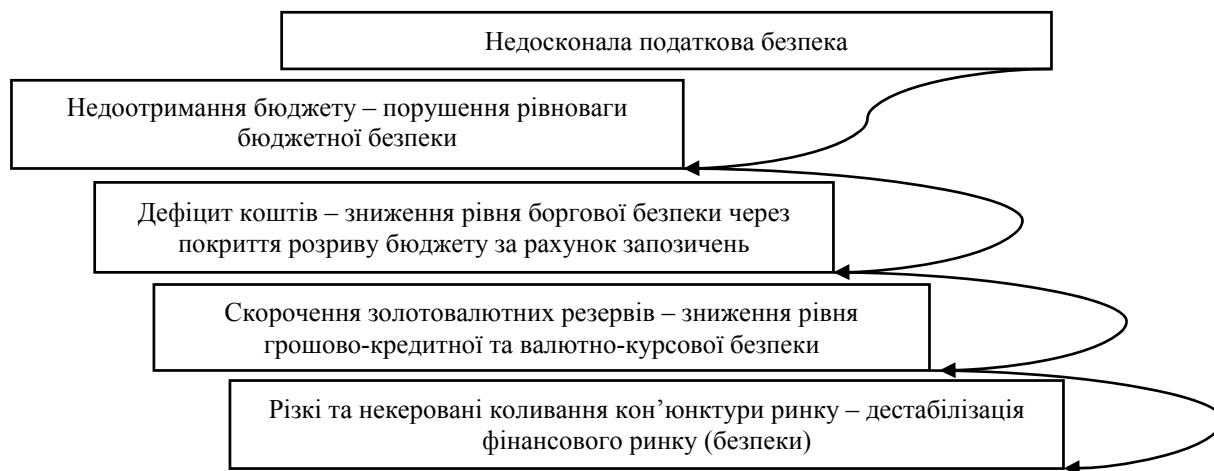

Рис. 8. Вплив податкової безпеки на стан фінансової безпеки держави

Недосконалість податкової безпеки визначається через неефективність податкової політики, котра практично унеможлиблює реалізацію стратегічних пріоритетів фінансової безпеки.

Податкова політика є основним інструментом створення в Україні стабільної системи оподаткування, завданням якої є забезпечення достатнього обсягу надходжень платежів до бюджетів усіх рівнів, ефективного функціонування економіки держави, справедливого підходу до оподаткування всіх категорій платників податків, а також створення умов для подальшої інтеграції України у світове співтовариство [6, с. 7].

Головними чинниками, котрі формують загрози для фінансової безпеки з боку недосконалої податкової безпеки та її складової – податкової політики, є:

- високий рівень тіньової економіки;
- відсутність ефективного механізму скорочення податкового боргу;
- незважений механізм надання податкових пільг;
- недовіра методів боротьби з незаконним обігом підакцизних товарів та із заниженням бази оподаткування;
- низька податкова культура.

Запропонований перелік чинників є неповним, але виділені чинники є досить масштабними та такими, котрі потребують вирішення. За даними Мінекономрозвитку, частка тіньової економіки в січні-червні 2016 року склала 35% до ВВП, що вказує на досить значне недоотримання бюджету та ослаблення можливостей виконання державою своїх повноважень [7].

Розглядаючи розмір податкового боргу, який за три останніх роки зріс майже в 4 рази, можна констатувати факт недовіри податкових органів щодо його скорочення. Так, за даними Рахункової палати України, на початок 2017 року загальна сума податкового боргу склала близько 59 млрд. грн. і в перспективі – лише його збільшення.

В таблиці 1 представлено результати розрахунку індикаторів стану податкової безпеки на підставі «Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від

29 жовтня 2013 р. № 1277, запропонованої Міністерством економічного розвитку і торгівлі (табл. 1).

Таблиця 1

Індикатори стану податкової безпеки України

Індикатори	Результати розрахунку, %			Граничне значення, %
	2014	2015	2016	
Рівень концентрації податкових надходжень у доходах Державного бюджету (%)	78,9	77	82,3	>60
Рівень концентрації податкових надходжень від зовнішньої діяльності у доходах Державного бюджету (%)	3,5	7,5	3,3	<30
Рівень оподаткування на економіку країни (%)	17,9	20,7	25	<30
Рівень втрат Державного бюджету від пільгового оподаткування (%)	1,5	2,2	3,4	<30
Рівень податкового боргу платників податків(%)	7,2	9	11,7	<10
Коефіцієнт результативності адміністрування податкових надходжень	94	111,7	103,6	>100
Коефіцієнт інвестиційної віддачі податкових пільг підприємств з інвестиціями	75,2	77,4	87,2	>100
Рівень тінізації економіки (% до ВВП)	31	33	35	<30

Відповідно до таблиці 1, не відповідають граничному значенню лише два індикатори: рівень концентрації податкових надходжень у доходах Державного бюджету та рівень тінізації економіки із восьми по всім рокам. Близькі до переходу граничного стану, в негативний бік, 3 індикатори. Отримані результати підтверджують необхідність прийняття рішень щодо удосконалення податкової політики та підвищення податкової безпеки держави.

Для підвищення рівня фінансової безпеки України та її складової – податкової політики, вважається важливим запровадити ряд заходів:

- визначення на законодавчому рівні критеріальних вимог щодо допустимого стану податкової безпеки – пропонується взяти за основу «Методику розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29 жовтня 2013 р. № 1277 за Міністерством економічного розвитку і торгівлі, причому, пропонується зменшити граничний рівень тінізації економіки до 20% та рівень податкового боргу до 5%.

- стабілізація податкового законодавства в області змін податкових ставок – зменшення податкової ставки на заробітну плату, ЄСВ, зменшення термінів і бази оподаткування та забезпечення більш жорстких покарань за порушення податкового законодавства;

- активне проведення політики з підвищення рівня податкової культури, інформування населення щодо особливостей стягнення того чи іншого податку на електронних ресурсах, телебаченні, газетах і т.д.;

- створення в регіонах державних консалтингових центрів фіскальних органів, котрі зможуть надавати не тільки безкоштовну, але і платну допомогу (котрі будуть дешевше приватних) в сфері податків;

- зниження податкового боргу за рахунок стягнення з приватних підприємств-боржників – через механізм поступового списання коштів з рахунків або відчуження майна, інших активів на користь держави у судовому порядку;

- проведення приватизації державних підприємств, котрі не несуть стратегічної важливості та отримували збиток більше 5 років (зادля зменшення витрат з державного бюджету).

Отже, забезпечення стабільної податкової безпеки можливо в тому випадку, коли державними органами буде розроблена та впроваджена ефективна податкова політика та прийняті ряд мір щодо її підтримки.

Запропоновані рекомендації дозволяють підвищити рівень податкової безпеки, котра направлена на забезпечення нормального функціонування податкової політики та забезпечення фіскальної функції. Стабільна податкова безпека є запорукою успішного функціонування економіки та підтримки належного рівня фінансової безпеки держави.

Аннотация. Статья посвящена определению современного состояния налоговой безопасности Украины, как одной из подсистемных элементов финансовой безопасности государства, особенностей ее структуры и цепного влияния на общую финансовую безопасность через несовершенную налоговую политику. Проведен анализ уровня налоговой безопасности в Украине, выявлены существующие проблемы и предложены рекомендации по повышению ее уровня и финансовой безопасности Украины в целом.

Ключевые слова: налоговая безопасность государства, финансовая безопасность, налоговая политика.

Abstract. The article is devoted to definition of the modern state and tax safety of Ukraine as one of the systemic elements of financial safety of the state, peculiarities of its structure and chain impact on the overall financial safety through imperfect tax policy. The analysis of the level of tax safety in Ukraine, identified existing problems and suggested recommendations to improve its level of financial safety of Ukraine in general.

Keywords: tax safety of the state, financial safety, tax policy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Neshko R. The concept of national financial security and methods of its evaluation / R. Neshko, V. Matviychuk // ECONOMIC AND LAW PARADIGM OF MODERN SOCIETY. – 2016. – P. 84-93.
2. Наказ Міністерства економіки України від 29 жовтня 2013 р. № 1277 «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME07222.html.
3. Іщенко В. В. Податкова складова фінансової безпеки держави / В.В. Іщенко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2012. – № 37. – С.35-40.
4. Петренко Л. М. Податкова безпека як складова фінансової безпеки держави / Л.М. Петренко // Моделювання та інформаційні системи в економіці: зб. наук. праць; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; відп. ред. В.К. Галіцин. – 2012. – Вип. 86. – С.89–98.
5. Луценко І. С. Методичний підхід до оцінювання рівня податкової безпеки держави / І. С. Луценко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. - № 12. – С. 159-163.
6. Адонін С. В. Поняття державної податкової політики в Україні / С. В. Адонін // Держава та регіони: Економіка та підприємництво.- 2011.- № 5. – С. 5-10.
7. Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2017/02/14/620881/>
7. Висновок про стан виконання Закону «Про державний бюджет України» на 2016 рік у першому півріччі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.acrada.gov.ua/doccatalog/document/16749631/165_DBU2016_1prv

УДК 331.21

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА СТАБИЛЬНОСТЬ ОПЛАТЫ ТРУДА

Р. И. Рудницкий, А. А. Ступина

Аннотация. В данной статье исследованы теоретические аспекты по организации системы оплаты труда. Выявлено и проанализировано влияния современных политических и экономических условий на стабильность оплаты труда. Предложены способы снижения влияния факторов на формирования и стабильность оплаты труда персонала.

Ключевые слова. Оплата труда, мотивация, инфляция, банкротство, прожиточный минимум.

Введение. На сегодняшний день экономика Украины находится в глубоком экономическом кризисе. Наблюдается значительный спад производства,

разбалансированность расходной и доходной частей государственного бюджета. Значительное влияние на сложившуюся ситуацию оказывает неэффективная система мотивации труда персонала предприятий. Разрушены прежние механизмы стимулирования работника, снижается уровень нормирования труда. Наёмный работник все меньше становится заинтересованным в увеличении воспроизводства и повышении качества изготавливаемого продукта. Поэтому проблема мотивации и стимулирования персонала остается весьма актуальной для предприятий.

Целью исследования является выявление и анализ влияния современных политических и экономических условий на стабильность оплаты труда.

Анализ последних публикаций. Изучению улучшения ситуации на производстве с помощью заработной платы посвящены работы таких экономистов, как Д. А. Заложнев [1], Л. И. Лукичёвой [2], Д. А. Новиков [1], и др. Однако, несмотря на, множество работ и научных исследований данная проблема остается не решенной.

Основная часть. Оплата труда является важнейшим компонентом в управлении персоналом, как фактор, влияющий на готовность сотрудника к результативной работе. А. Маршалла считал труд умственным или физическим усилием, предпринимаемым частично или целиком с целью достижения какого-либо результата, не считая удовлетворения, получаемого непосредственно от самой проделанной работы [3].

От усовершенствованной и эффективной системы мотивации на предприятии зависят как производительность, так и экономическая эффективность труда. Существует два основных вида стимулирования: материальное и нематериальное. Как правило, компании в не зависимости от сферы деятельности пытаются проводить политику нематериального стимулирования или поощрения. Но при этом, компенсация за выполненный труд играет важнейшую роль в привлечении, мотивировании и сохранении рабочей силы. Именно такое мотивирование имеет место в первую очередь на предприятиях, связанных с производством, где не интересная, монотонная или вредная для здоровья работа. Например, это строительство или металлургия.

В нынешней экономической ситуации в Украине предприятия не только не способны мотивировать своих сотрудников, но и вынуждены постоянно сокращать штат, при этом требуя максимальной производительности. Зачастую компании вынуждены консервировать часть своих мощностей или полностью на определенный срок останавливать работу. Такие мероприятия существенно снижают прибыльность и подталкивают к санации или банкротству.

По данным Министерства юстиции Украины за период 2015–2016 гг. в сравнении с 2013 г. количество предприятий, которые заявили о финансовой несостоятельности, выросло на 250 % [4]. В современных условиях развития на ведение предпринимательской деятельности формирования заработной платы в стране значительное влияние оказывают политические и экономические факторы. К ним относятся как снижение мировых цен на основные промышленные товары, так и потеря существенных частей внутренних рынков Крыма и Донбасса, а также дефицит заемных средств на финансовом рынке.

Причины банкротства отечественных предприятий можно объяснить провальной политикой правительства, несовершенством законодательной базы и политической нестабильностью в стране.

За последний год многие промышленные предприятия и заводы прекратили свою деятельность. По данным экспертов, около 25 % промышленного потенциала Украины остановлено, 10 % – физически разрушено. Это существенно повлияло на оплату труда, в первую очередь, в промышленных областях (рис. 1).

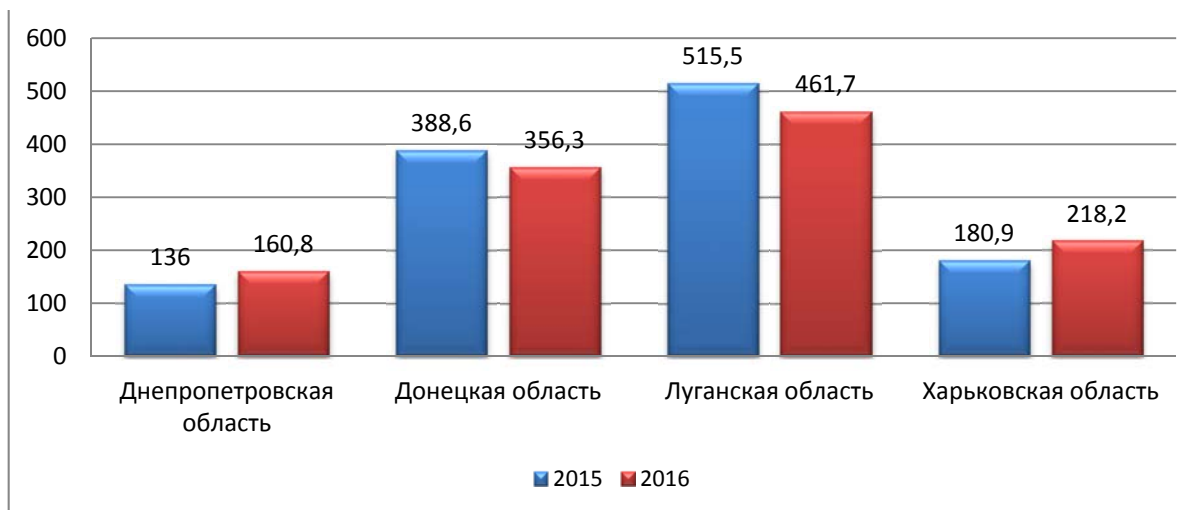

Рис. 1. Задолженность в промышленных отраслях экономики на протяжении 2015–2016 гг. млн грн. [5]

Так, в Днепропетровской и Харьковской областях задолженность увеличилась, а в Донецкой и Луганской уменьшилась на 32,3 млн. грн. и 53,8 млн. грн. соответственно.

Еще одним фактором, который оказывает существенное влияние на уровень оплаты труда, является индекс инфляции. По данным Министерства Финансов на январь 2017 г. он составляет 101,1 %. Такие изменения в общем уровне цен на товары и услуги способствуют повышению заработной платы за счет переиндексации (рис.2). Таким образом, происходит дополнительная эмиссия национальной валюты, которая приводит к еще большему обесцениванию денег в стране.

В роли регулятора оплаты труда вынуждено выступать государство. Оно устанавливает минимальный размер заработной платы, в первую очередь, для мотивации той части населения, которая трудится на низкооплачиваемых работах. Также устанавливается размер прожиточного минимума, который считается необходимым для обеспечения определённого уровня жизни в определённой стране.

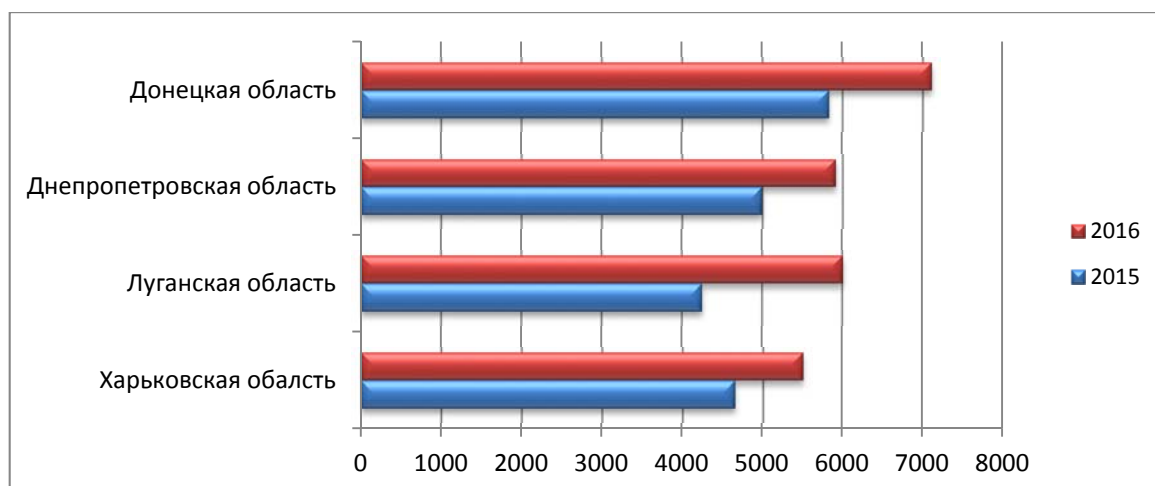

Рис. 2. Среднемесячная зарплата по регионам в Украины в 2015–16 годах, грн. [6]

В Украине на протяжении последних семи лет размер минимальной заработной платы и прожиточного минимума увеличился на 52 и 61 % соответственно (рис. 3) [6].

Рис. 3. Уровень прожиточного минимума и минимальная заработная плата за 2010–2017 гг. грн.

С 01.01.2017 г. прожиточный минимум составляет около 58 долларов, а минимальная заработная плата – около 118 долларов. По классификации ООН, если доход человека в месяц менее 150 долларов – то он живет за черной бедности. По этой же классификации более 83 % населения Украины испытывает трудности в связи с ухудшением благосостояния [2].

В условиях экономического кризиса, который отражается на объемах внутреннего производства и, в последствие, на уровне ВВП, государство обязано проводить политику стимулирования, как сотрудников, так и работодателей для повышения производительности. Но, к сожалению, правительство Украины оставляет предпринимателей один на один с этой глобальной проблемой, подвергая население страны к массовому сокращению и банкротству значительного количества мощных компаний, в особенности промышленных.

Вывод. Таким образом, обобщая результаты исследования, можно сделать вывод о том, что в современном мире на стабильность оплаты труда все больше оказывают влияние политические и экономические факторы. На сегодняшний день многие страны пребывают в состоянии экономического кризиса. Это обуславливается, прежде всего, нестабильной военной ситуацией, которая набирает мировой масштаб. Многие крупнейшие корпорации, заводы и компании терпят колоссальные убытки, что непосредственно отражается на стабильности оплаты труда. Приобретают существенное значение политические тенденции, формирующиеся в мире.

Как следствие, ранее перечисленные факторы существенно влияют на формирование и стабильность оплаты труда.

Для того, чтобы снизить данное влияние предлагается:

- использовать инструменты фискальной политики с целью стабилизации экономики с помощью изменения величины расходов государственного бюджета;
- создать механизм для переиндексации минимальной заработной платы и прожиточного минимума в соответствии с реальным уровнем цен;
- создать программу поддержки промышленных предприятий для мотивации сотрудников и стабильности оплаты труда;
- предоставить дотации и сниженную кредитную ставку для предпринимателей.

Затягнувшись економічний і політичний кризис в Україні все більше підталкиває населення к нищете. В зв'язку з військовими діями на Юго-востоке, країна взяла курс на милітаризацію, оставив без підтримки, як малоимущих громадян, так і підприємців. Правительство не приймає заходів для стабілізації економічної ситуації, а навпаки, усугубляє її. Це відображається в зростанні цін на комунальні послуги, продуктах харчування і непродовольственого призначення. Рівень прожиточного мінімуму і мінімальної зарплати не відповідає цінам на внутрішньому ринку країни.

Анотація. В даній статті досліджено теоретичні аспекти організації системи оплати праці. Виявлено та проаналізовано вплив сучасних політичних та економічних умов на стабільність оплати праці. Запропоновані способи зменшення впливу факторів на формування і стабільність оплати праці персоналу.

Ключові слова. Оплата праці, мотивація, інфляція, банкрутство, прожитковий мінімум.

Abstract. This article investigates the theoretical aspects on the organization of the wage system. Identified and analyzed the impact of current political and economic conditions on the stability of wages. Suggested ways of reducing the impact factors on the formation and stability of labor remuneration of staff.

Keywords. Remuneration of labor, motivation, inflation, bankruptcy, cost of living.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Модели систем оплаты труда / Д. А. Заложнев, Д. А. Новиков. Монография. – Москва: ПМСОФТ, 2009. – 192 с.
2. Управление организацией / Л.И. Лукичева. / Под ред. Ю.П. Анискина. Учебное пособие. – 3-е изд., стер. – М.: Омега-Л, 2006. – 360 с.
3. Трудовая деятельность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grandars.ru/shkola/bezopasnost-zhiznedeyatelnosti/trudovaya-deyatelnost.html>
4. Топ-5 банкрутств в Украине в 2014 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://business.vesti-ukr.com/88885-top-5-bankrotstv-v-ukraine-v-2014-godu>.
5. Задолженность по зарплате в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Финансовый портал Министерства Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://index.minfin.com.ua/index/wage/>.

УДК 330.101.22

ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО БАГАТСТВО

К. В. Смірнова, В. М. Антикуз

Анотація. В роботі розглянуто еволюцію наукових підходів до трактування категорії багатства, виявлено причини, у зв'язку з якими вони змінювалися, представлено узагальнену характеристику етапів еволюції уявлень про багатство.

Ключові слова: багатство, національне багатство, індекс розвитку людського потенціалу, економіка знань.

Вступ. Питання про природу та причини багатства завжди бентежило думки науковців. Так, Аристотель (IV ст. до н.е.) розумів багатство як «сукупність засобів, необхідних для життя і корисних для державної і сімейної громади». Поняття «національне багатство» як результат накопичення певних життєвих благ в процесі їх виробництва та споживання людьми вперше з'явилося в роботах В. Петі («Труд – батько та активний принцип багатства, Земля – його мати»), А. Сміта («Дослідження про природу та причини багатства народів», 1776 р.), П. Буагільбера (тема пропорціональності) та інших економістів ще в кінці XVII – на початку XVIII ст. Дж. С. Мілль також вважав, що тільки продуктивна праця (тобто така, результати якої відчутні) створює «багатство»,

тобто «матеріальні блага» [1]. Взагалі, сама економічна наука почалася з необхідності зрозуміти та вивчити багатство, адже недостатньо було сказати, що багатство – це гроші, а його джерело – це торгівля (як меркантилісти). Країна багата тоді, коли виробляє багато продукту. Цілями статті є визначення економічного змісту поняття «багатство» та дослідження його еволюції в різні історичні періоди розвитку економічної науки.

Основний розділ. Етимологія слова «багатство» (англ. wealth) походить зі староанглійських слів «weal», яке у перекладі означає «благополуччя», та «th», тобто «стан». Отже, дослівно цей термін тлумачиться як «стан благополуччя». Економічна довідкова література трактує багатство як мірило вартості активів, що є власністю фізичної особи, компанії або країни. Оцінюючись за ринковою вартістю таких активів, багатством є лише та частина їхньої вартості, що представлена нетто-вартістю, тобто від загальної вартості активів вираховуються зобов'язання (включаючи іпотеку, заборгованість по банківських кредитах та іншу заборгованість). Вважається також, що багатство є накопиченими ресурсами, а багатими є ті суб'єкти, що здатні акумулювати багато цінних активів. Багатство, як мірило вартості активів, може виступати у різних формах [2]. Ознаки національного багатства перераховані на рис. 1.

Рис. 1. Характерні ознаки національного багатства [4]

Зупинимося детальніше на внесках в дослідження поняття багатство представників різноманітних економічних шкіл. Зокрема, Петі дотримувався трактування, що праця та земля – два основні джерела багатства та зумів пояснити, що можна розділити внесок кожного з них («чистий продукт землі» – це продукт, який не оброблено працею, а «чистий продукт праці» – продукт, вирощений на обробленій землі). Буагільбер, у свою чергу, першим визначив, що цінам ринкової рівноваги відповідають установлені пропорції виробництва (обмін виразився через кругообіг покупок виробників товарів; «пропорціональні ціни – ціни покупок, за яких покриваються всі витрати), при чому така ситуація можлива при вільній конкуренції [1]. Річард Кантільон під мірою багатства розумів лише землю («земельна теорія цінності»). За твердженням Дж. С. Мілля, доходи від продуктивної праці мають продуктивне споживання, якщо це споживання «підтримує і збільшує продуктивні сили суспільства». Будь-які доходи від непродуктивної праці, вважав він, – це тільки простий перерозподіл доходу, створеного продуктивною працею. Аристотель на питання «чи існує межа багатства?» давав немислиму, з точки зору сучасних монетаристів, позитивну відповідь: якщо умови нормального життя забезпечені, а люди захищені від голоду, холоду та негоди, значить, багатство (як сукупність саме

коштів) є в достатку. Згідно вченням школи фізіократів (Ф. Кене, Ж. Тюрго), тільки в сільському господарстві створювався «чистий продукт» – джерело багатства. Джерелом зростання приватної власності і створення «помірного» багатства могли бути, по Ф. Аквінському (1225–1274 рр.), тільки «справедливі ціни» [3].

З позицій класичної політекономії продуктивним виявляється лише та праця, яка обмінюється на капітал, що функціонує в матеріальному виробництві, фіксується й уречевлюється в придатному для продажу товарі. Ж.-Б. Сей предмет вивчення політичної економії бачив, перш за все, в проблематиці матеріального благополуччя суспільства, а джерело багатства – у виробничому потенціалі нації. Саме ним були сформульовані знамениті «три фактори виробництва» – праця, капітал і земля. Мальтус, як і інші класики, основне завдання політичної економії бачив в примноженні, через розвиток сфери виробництва, матеріального багатства суспільства [3].

Вчені в своїх роботах намагалися сформулювати основні принципи оцінки найважливіших елементів цієї категорії, але запропонована ними термінологія була суперечлива та мала неоднозначний характер. Суттєвою перешкодою для розвитку робіт стала недостатність інформації. Практично лише в ХХ ст. на основі розробки накопиченої інформації та за допомогою статистичних оцінок в різних країнах з'явилися обґрунтовані оцінки та методи розрахунків показників національного багатства. На міжнародних форумах економістів робилися спроби узагальнення та порівняння публікованих даних про національний дохід та багатство [5].

В ХХ сторіччі прискорення розвитку світової економіки ускладнило існуючі проблеми визначення структури та оцінки багатоаспектної економічної категорії «національне багатство». В СРСР було створено систему показників і таблиць, яка називалася балансом народного господарства, її використовували при складанні першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1928–1932 рр.). Також подібна схема використовувалася після Великої депресії 1929–1933 рр. Після Другої світової війни систему макроекономічних показників почали розробляти також міжнародні економічні організації, а в 1953 р. в ООН було опубліковано документ під назвою «Система національних рахунків і допоміжних таблиць». Даний документ можна вважати першим міжнародним визнаним варіантом системи макроекономічних показників [5]. Структуру національного багатства можна представити у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Структура національного багатства

Людські ресурси	Природний капітал	Відтворювальний капітал
Формуються на основі ресурсів життєвого потенціалу, потенціалу здоров'я, освіти та професійного розвитку, творчої енергії та ін.	Формується на основі земельних ресурсів, водних ресурсів, ресурсів флори та фауни, паливно-енергетичних та ін. ресурсів	Формується на основі виробничих, матеріальних, нематеріальних, фінансових та ін. ресурсів

Слід зауважити, що до середини ХХ ст. оцінки як в західній, так і в вітчизняній науці, пов'язані з досить вузьким розумінням категорії «національне багатство» як суми різних видів майна. У другій половині ХХ ст. набула значного поширення серед економістів точка зору щодо включення в категорію багатства не тільки майнових, але й природних складових.

Сучасні уявлення більшості вітчизняних вчених про структуру національного багатства базується на офіційній статистичній практиці, згідно з якою в національне багатство включаються нефінансові виробничі активи, нефінансові невиробничі активи, фінансові активи. Окремо (довідково) враховуються також накопичені споживчі товари тривалого користування в домашніх господарствах і прями іноземні інвестиції.

В даний час міжнародний стандарт СНР (1993 р.) рекомендує використовувати єдину класифікацію основних елементів активів НБ та методику їх обчислення в секторах

економіки та країни в цілому. Стандартизована методика дозволяє об'єднувати значення відповідних показників активів окремих країн в регіональні та світові підсумки, забезпечує порівняльний аналіз національного багатства різних країн [5].

В історичному ключі послідовність ступенів сприйняття економікою наукових знань така: традиційна економіка – інноваційна економіка – економіка знань. Перша стадія відповідає доіндустріальному суспільству, друга – індустріальному типу суспільства, а третя формується вже сьогодні та відповідає постіндустріальному чи інноваційному типу економіки [6]. Для цієї нової стадії характерною ознакою є провідна роль знань та людського капіталу для економічного розвитку та багатства нації.

Одним з найбільш поширених показників оцінки людського фактору є індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), розроблений Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) та розраховується з 1970 р. Завдяки своїй простоті та універсальності індекс розвитку людського потенціалу набув широкої популярності, і сьогодні багато вітчизняних фахівці використовують його при оцінці якості життя населення.

В основі відбору показників, складових індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП), знаходиться ідентифікація базових можливостей, які люди повинні мати у своєму розпорядженні для участі в житті суспільства: можливість тривалого та здорового життя, здатність мати знання та доступ до ресурсів, необхідних для гідного рівня та якості життя, можливість реалізувати свій потенціал та ін. В переважній більшості країн з плином часу відбувається поліпшення якості життя. Це дозволяє зробити висновок про те, що людська цивілізація йде в правильному напрямку, збільшуючи свій потенціал [7].

Загалом еволюцію поглядів на багатство можна представити в табл. 2.

Таблиця 2

Етапи розвитку трактування категорії багатства та їхня характеристика

Етап	Характеристика
I етап – з найдавніших часів до XVI ст.	1) Розглядається як сукупність матеріальних товарів (благ); 2) є етичною категорією, так як економічні аспекти багатства оцінюються в рамках етичних міркувань; 3) поняття багатство та добробут не відрізняються; 4) відтворення національного багатства та необхідність державного регулювання не мали зв'язку.
II етап – з XVI ст. до середини XX ст.	1) Розглядається як систематичне надходження благ, або ж як запас матеріальних благ, створених працею людини; 2) тепер багатство – вартісна (економічна) категорія, що забезпечує можливості ринкової оцінки всіх елементів багатства; 3) для оцінки застосовуються кількісні показники; 4) до початку XX ст. переважали принципи економічного лібералізму, і лише на початку минулого століття проблеми громадського відтворення стали пов'язуватися з необхідністю державного регулювання національної системи господарювання; 5) багатство та добробут продовжують вважатися тотожними.
III етап – с середини XX в. по теперішній час	1) Розглядається і як періодичне надходження благ, і як запас матеріальних та нематеріальних благ; 2) не все, що становить багатство, має ринкову вартість; 3) застосовуються кількісні та якісні показники; 4) взаємозв'язок категорій багатство та добробут полягає в тому, що національне багатство є показником добробуту, а добробут в інноваційній економіці стає фактором зростання національного багатства.

На основі приведених даних можна сказати, що на сучасному етапі розвитку особливістю розширеного відтворення національного багатства стає його залежність від нематеріальних чинників.

Висновки. Сучасна економічна теорія багато уваги приділяє вивченню таких явищ, як ринок, гроші, кредитні відносини, інфляція, безробіття, прибуток, попит та пропозиція,

а також системи зв'язків і взаємодій між ними (який допустимий рівень інфляції, безробіття, військових витрат) і т. д. У своїх висновках вона рухається від узагальнення величезної кількості фактів до обґрунтування тенденцій та економічних законів. Однак через одне-два десятиліття нові факти затьмарюють старі теорії та теоретичний базис доводиться вибудовувати заново. Розвиток поглядів на сутнісні характеристики національного багатства пов'язаний із якісними змінами соціально-економічних умов, що ведуть до переходу системи господарювання на більш високий рівень розвитку. Очевидно, що в сучасній статистиці все більше і більше до складу національного багатства включаються елементи, що не піддаються вимірюванню за допомогою кількісних характеристик, а передбачають введення якісних показників, що найчастіше викликає масу проблем і протиріч в оцінці даної категорії.

Саме людина та її інтелект повинні займати центральне місце в системі суспільного устрою. Суспільна мета виражається в прагненні цивілізації розвивати свою духовну сутність і на основі цього підвищувати соціально-економічний рівень розвитку. Найдорожче багатство людства знаходиться всередині нас.

Аннотация. В работе рассмотрена эволюция научных подходов к трактовке категории богатства, выявлены причины, в связи с которыми они менялись, представлена обобщенная характеристика этапов эволюции представлений о богатстве.

Ключевые слова: богатство, национальное богатство, индекс развития человеческого потенциала, экономика знаний.

Abstract. The work examines the evolution of scientific approaches to the interpretation of the category of wealth, identifies the reasons for changing them, presents a generalized description of the stages in the evolution of ideas about wealth.

Key words: wealth, national wealth, human development index, knowledge economy.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. История экономических учений. Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. – М. : ИНФРА-М, 2002. – С. 42–56.
2. Яренко Г. М. Сутність багатства та його оподаткування в країнах Євросоюзу / Г. М. Яренко // Бізнес Інформ. – 2013. – № 12. – С. 88-92. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_12_16.
3. Пилипенко Е.В. Эволюция понятия «богатство»: от Аристотеля до экономики знаний / Е. В. Пилипенко, Ю. В. Баталов // Вестн. Удм. ун-та. Сер. Экономика и право. 2013. Вып. 1. С. 43-49.
4. Орлова Н. В. Национальное богатство как экономический инструмент / Н. В. Орлова // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2010. – № 3. – С. 113-115. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnoe-bogatstvo-kak-ekonomicheskii-instrument>.
5. Крыловская Е.М. Ретроспективный анализ национального богатства как социально-экономического явления хозяйственной жизни / Е. М. Крыловская // Социально-экономические явления и процессы. – Тамбов, 2014. Вып. 1. – С. 33–38.
6. Золотых И. Б. Экономика знаний: особенности, параметры развития [Электроний ресурс] / И. Б. Золотых // Эффективна економіка. – Електронне фахове видання. – 2014. – № 11. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3511>.
7. Спиридонов С. П. Индекс развития человеческого потенциала как ключевой индикатор качества жизни / С. П. Спиридонов // Вестник Тамбовского университета. 2010. №11. – С. 161–172.

ПЕДАГОГІКА

УДК 378+37.034

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ

О. Ю. Пермякова, Л. А. Мартинець

Анотація. У статті розглянуто теоретичні основи проблеми впливу засобів масової інформації на формування ціннісних орієнтацій студентів. Визначено засоби масової інформації в системі комунікацій особистості. Розкрито особливості ціннісних орієнтацій студентів. Представлена модель впливу засобів масової інформації на формування ціннісних орієнтацій студентів.

Ключові слова: модель, індивідуалізація, адаптація, соціалізація, ціннісні орієнтації.

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються сьогодні в суспільстві, стосуються не тільки системи економічних відносин, але й безпосередньо позначаються на моральному та духовному кліматі, на міжособистісних зв'язках і відносинах. В умовах соціальних змін суспільство втрачає свої колишні ціннісні орієнтири, що приводить до утворення ціннісного «вакууму». Тому, не є дивним, що на історичну арену виходять люди, що володіють новими уявленнями про добро й зло, про те, що морально, а що аморально, що припустимо, а що категорично заборонено, що підлягає схваленню, а що безумовному осуду суспільною думкою. Система їх життєвих цінностей багато в чому не збігається з тією, на вироблення якої ще зовсім недавно була спрямована діяльність всієї ідеології суспільства.

Такий період перетворення громадської свідомості для покоління сучасної студентської молоді повністю збігся з глибокими змінами в свідомості, з періодом становлення, підготовкою до самостійного життя, професії. На думку О. Коберника, проблема морально-ціннісного розвитку особистості загострюється також внаслідок поширення низькопробних взірців культури, які негативно впливають на нестійку психіку молодих людей, збуджують її, викликають відповідні поведінкові реакції. Все це посилює навантаження на психіку зростаючої особистості, деформує її духовну сферу, гальмує позитивну соціалізацію [1]. Отже, виникає питання, яким чином студентська молодь вибирає орієнтири у світі цінностей?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розробку проблеми засобів масової інформації (ЗМІ) як інституту соціалізації та фактора виховання ціннісних орієнтацій молоді людини внесли такі науковці як: І. Бех, Ю. Гальперін, О. Коберник, І. Кон (аналіз проблеми виховання молоді, принципи взаємодії соціальних інститутів, фактори та умови виховання); В. Гуров, І. Зверева, А. Толстих (аналіз різних змістових аспектів засобів масової інформації й комунікації); Л. Біла, І. Дубровицький, Л. Масол, Т. Сущенко (медійні форми роботи з організації навчально-виховного процесу й дозвілля студентів).

Мета статті – розкрити теоретичні основи проблеми впливу засобів масової інформації на формування ціннісних орієнтацій студентів.

Виклад основного матеріалу. Сучасні мас-медіа є засобом комунікації. На відміну від безпосереднього спілкування між людьми, ЗМІ є засобом опосередкованого спілкування. Окремі види ЗМІ мають свої можливості та обмеження в цьому контексті.

Преса, радіо, Інтернет і телебачення являють собою засоби масової інформації, кожному з яких притаманна низка особливостей, незважаючи на які здатні донести до масової аудиторії більш-менш оперативну словесно-понятійну й емоційно-образну інформацію.

Цінності й ціннісні орієнтації людини завжди були одним з найважливіших об'єктів дослідження філософії, етики, соціології й психології. Ціннісні орієнтації особистості, як і багато інших наукових понять, по-різному інтерпретуються в роботах різних авторів. Так, А. Маслоу фактично не розділяє поняття «цінності», «потреби» і «мотиви» [2, с. 263], В. Франкл – «цінності» і «особистісні змісти» [3, с. 170]. Д. Леонтьєв вважає, що особистісні цінності є джерелами і носіями значимих для людини змістів [4, с. 372]. Г. Залеський зв'язує особистісні цінності через поняття «переконання» [5, с. 7–9].

М. Рокич визначає цінності як «сталі переконання в тім, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування переважніше з особистої або соціальної точок зору, чим протилежний або зворотний спосіб поведінки, або кінцева мета існування» [5, с. 21].

Таким чином, *ціннісні орієнтації* являють собою особливі психічні утворення, що складають ієрархічну систему і існують в структурі особистості тільки в якості елементів. Система ціннісних орієнтацій визначає життєву перспективу і «вектор» розвитку особистості.

Особистість, являючи собою динамічну систему, перебуває в стані безперервної зміни й розвитку. З самого моменту народження дитина поступово виробляє уявлення про себе, про навколишній світ і про своє відношення до нього, з самого раннього періоду у малечі зароджуються уявлення про гарне та погане, які формуються, розвиваються та змінюються в процесі дорослішання. Створення власної ціннісної системи у людини відбувається у старшому підлітковому віці, а реальне виконання системою ціннісних орієнтацій всіх своїх регулятивних функцій остаточно складається в юнацькому віці.

В основі придбання ціннісною системою реально діючого характеру лежить усвідомлення людиною особистісного змісту свого життя. На думку В. Франкла, саме в юнацькому віці питання про сенс життя найбільш часті й особливо насущні [3]. Поява потреби у визначенні своїх життєвих цілей, знаходженні свого місця в житті стає відмінною рисою саме віку, віку значних емоційних, інтелектуальних, моральних і вольових змін, обумовлених появою безлічі важливих новоутворень в особистісній сфері студентської молоді.

Як вікова категорія студентство співвідноситься з етапами розвитку дорослої людини, представляючи собою «перехідну фазу від дозрівання до зрілості» (Б. Ананьєв, Л. Виготський та ін.) і визначається як пізня (зріла) юність – рання дорослість (18–25 років). На відміну від усіх ранніх концепцій, де юність традиційно залишалася в межах дитячих вікових груп, вона вперше була названа Л. Виготським «початком зрілого життя». Надалі ця традиція була продовжена вітчизняними вченими. Як відзначає академік І. Бех, головна установка та спрямованість особистості в юності полягає саме в діяльному самовизначенні, виборі власного життєвого шляху й пошуку рівноправних взаємин із дорослими [6, с. 101].

Саме в юності молода людина свідомо відпрацьовує своє місце серед категорій добра і зла. «Честь», «гідність», «право», «обов'язок» і інші моральні категорії, що характеризують особистість, є гостро хвилюючими. Студенти прагнуть сформувати внутрішню позицію стосовно себе самих, стосовно інших і стосовно моральних цінностей. Вибір внутрішньої позиції – непроста справа. Молодій людині, що звернулася до аналізу і зіставлення загальнолюдських цінностей і своїх власних позицій та ціннісних орієнтацій, прийдеться свідомо зруйнувати чи прийняти історично обумовлені нормативи і цінності, що визначали її поведінку в дитинстві і отрочстві.

Формування системи ціннісних орієнтацій особистості здійснюється одночасно протікають і взаємозалежними між собою процесами:

– адаптації – пристосовування до нових умов (Ф. Березін) [7, с. 4];

– соціалізації – засвоєння індивідом соціального досвіду, певної системи знань, норм, цінностей (І. Кон) [8, с. 76].

Але, процес соціалізації обмежується прийняттям або неприйняттям тих або інших цінностей. Людині, як істоті біосоціальній, властиве формування власного способу життя, побудова унікального внутрішнього світу, вироблення автономної системи цінностей, що є процесом *індивідуалізації* і розкривається через опис тотожних процесів: автономізації (Г. Оллпорт), самоактуалізації (А. Маслоу), персоналізації (А. Петровський) тощо [5, с. 52].

Отже, у формуванні системи ціннісних орієнтацій особистості студента виділяються три основних процеси: адаптація, соціалізація й індивідуалізація, при цьому, індивідуалізація являє собою складно організований процес, що припускає досить високий рівень особистісного розвитку. Тому, індивідуалізація може бути визначена як окремий, найбільше «верховий», у порівнянні з адаптацією й соціалізацією, процес розвитку системи ціннісних орієнтацій особистості.

Модель процесу впливу ЗМІ на формування ціннісних орієнтацій студентів – це динамічна структура, що розкриває зв'язок процесів адаптації, соціалізації й індивідуалізації особистості, а також відбиває зміни властивостей особистості на кожному з процесів.

Ці процеси, що послідовно виникають у зазначеному порядку, виконують притаманні їм функції. Розглянемо це детальніше.

Перший процес – адаптація (приспосовування) – формує цінності, які спрямовані на підтримку рівноваги з середовищем, тобто «захисні» цінності.

Другий процес – соціалізація (привласнення) – формує цінності, які спрямовані на засвоєння необхідних стандартів, тобто «запозичені» цінності.

Третій процес – індивідуалізація (самоактуалізація) – формує цінності, які спрямовані на індивідуальний розвиток особистості.

Перевага тих або інших процесів розвитку ціннісних орієнтацій особистості є визначальною для загального рівня розвитку ціннісної системи. Так, якщо в рівень розвитку ціннісних орієнтацій зупинився на процесі адаптації або цей процес переважає інші, то пріоритетом цінностей особистості будуть матеріально забезпечене життя (щоб запобігти матеріальних утруднень), краса природи й мистецтва (що не вимагає активних дій), розваги (що обумовлює приємне, необтяжливе існування, відсутність обов'язків) Але, для особистості, у якій переважає процес індивідуалізації визначальними будуть цінності активне діяльне й продуктивне життя, розвиток, творчість, упевненість у собі, незалежність.

Рівень розвитку ціннісних орієнтацій залежить від системи факторів і умов, що на них впливають:

– по-перше – комплекс зв'язаних між собою внутрішніх факторів, як-от: самовідносини, самооцінка, акцентування тих або інших рис характеру, тип вищої нервової діяльності, мотивація досягнення успіху або запобігання невдачі;

– по-друге – цінності соціального оточення, що є зовнішніми факторами: родина, школа, однолітки й інформація, одержувана по телебаченню тощо.

У контексті нашого дослідження представляє інтерес «моделі екологічних систем» У. Бронфенбреннера, в якій життєве середовище людини являє собою концентричні окружності – системи, як би вкладені одна в іншу: мікросистема (наприклад мати), мезосистема (родина, школа, однолітки, сусіди), екзосистема (розширена родина, місце роботи батьків, ЗМІ), макросистема (суспільство в цілому, його закони, традиції й цінності). При цьому система більше високого рівня впливає на нижчі, і найбільш значну роль грає макросистема, впливаючи на всі інші рівні екологічної моделі [9] (див. рисунок 1).

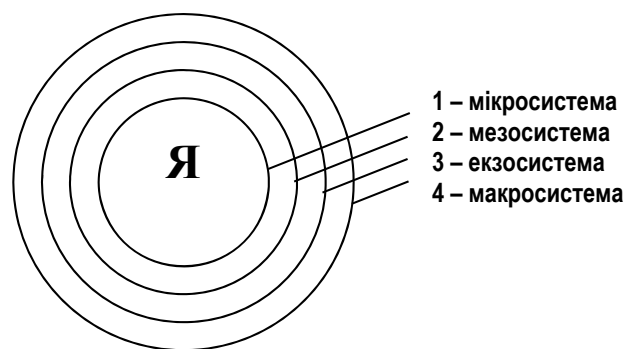

Рис. 1. Модель екологічних систем

Доречно зауважити, що всупереч загальноприйнятій думки, що найбільший вплив на формування системи цінностей особистості робить родина та школа, за теорією У. Бронфенбреннера ці впливи поглинаються впливами ЗМІ та в цілому суспільства.

В останні десятиліття в роботах А. Маслоу, П. Массена, Г. Оллпорта, А. Шарікова, Ю. Шерковіна має місце думка, що вплив соціокультурного середовища на формування системи цінностей людини все більшою мірою здійснюється засобами масової інформації, насамперед електронних ЗМІ – телебачення, радіо, а також системи Інтернет [5]. Особлива увага при цьому приділяється проблемі пасивного й некритичного прийняття особистістю цінностей так називаної «масової культури». Як показано в дослідженні М. Мдівані й Е. Лидської [10], інформаційне середовище впливає скоріше на більше зовнішні стереотипи поведінки, чим на ціннісні орієнтації. Як вважає М. Яніцький, «сучасні ЗМІ не стільки формують, скільки лише закріплюють ціннісні переваги, оскільки необмежений сьогодні вибір каналу отримання, форми й змісту інформації обумовлені вже наявними цінностями». Проте таке «закріплення» може сприяти фіксації на певному рівні розвитку ціннісної системи» [5, с. 59]. Тобто, найбільш мають піддаватися впливу особистості, у яких переважає адаптаційний процес формування ціннісних орієнтацій.

Для побудови моделі впливу ЗМІ на формування ціннісних орієнтацій студентів важливо розглянути, як взагалі здійснюється інформаційна комунікація. Послідовність дії можна представити у вигляді наступних одна за одною фаз, в основі кожної з яких лежить стан інформації й характер реалізації відносин.

Фаза 1 (*контакт*). Відбувається контакт з базовим фактом, що з'являється в процесі людської діяльності.

Фаза 2 (*вироблення*). Власник інформації надає отриманим відомостям ту або іншу форму, створюючи повідомлення.

Фаза 3 (*передача*). Інформації від власника в обробленому вигляді за допомогою відповідної системи технічних засобів передається споживачу.

Фаза 4 (*споживання*). Споживач отримує інформацію, включаються психологічні механізми, починаються зміни в системі настанов і цінностей.

Фаза 5 (*постфаза*). Інформація продовжує вплив на психіку протягом тривалого часу незалежно від того, усвідомлюється цей процес чи ні.

Отже, аналіз просування інформації від події до одержувача інформації через ЗМІ дає підставу для виділення фази споживання інформації та постфази, як фаз, які безпосередньо впливають на формування ціннісних орієнтацій студентів. Тому саме ці фази є складовими моделі впливу ЗМІ на формування ціннісних орієнтацій студентів (див. рисунок 2).

Фази вироблення повідомлення і передачі інформації впливають на одержувача інформації опосередковано, оскільки вони формують зміст подачі інформації.

Висновки дослідження. Отже, сукупність індивідуальних властивостей, що є внутрішніми факторами розвитку людини, і особливості соціокультурного середовища, важливою складовою якого є засоби масової інформації, визначають формування системи ціннісних орієнтацій особистості.

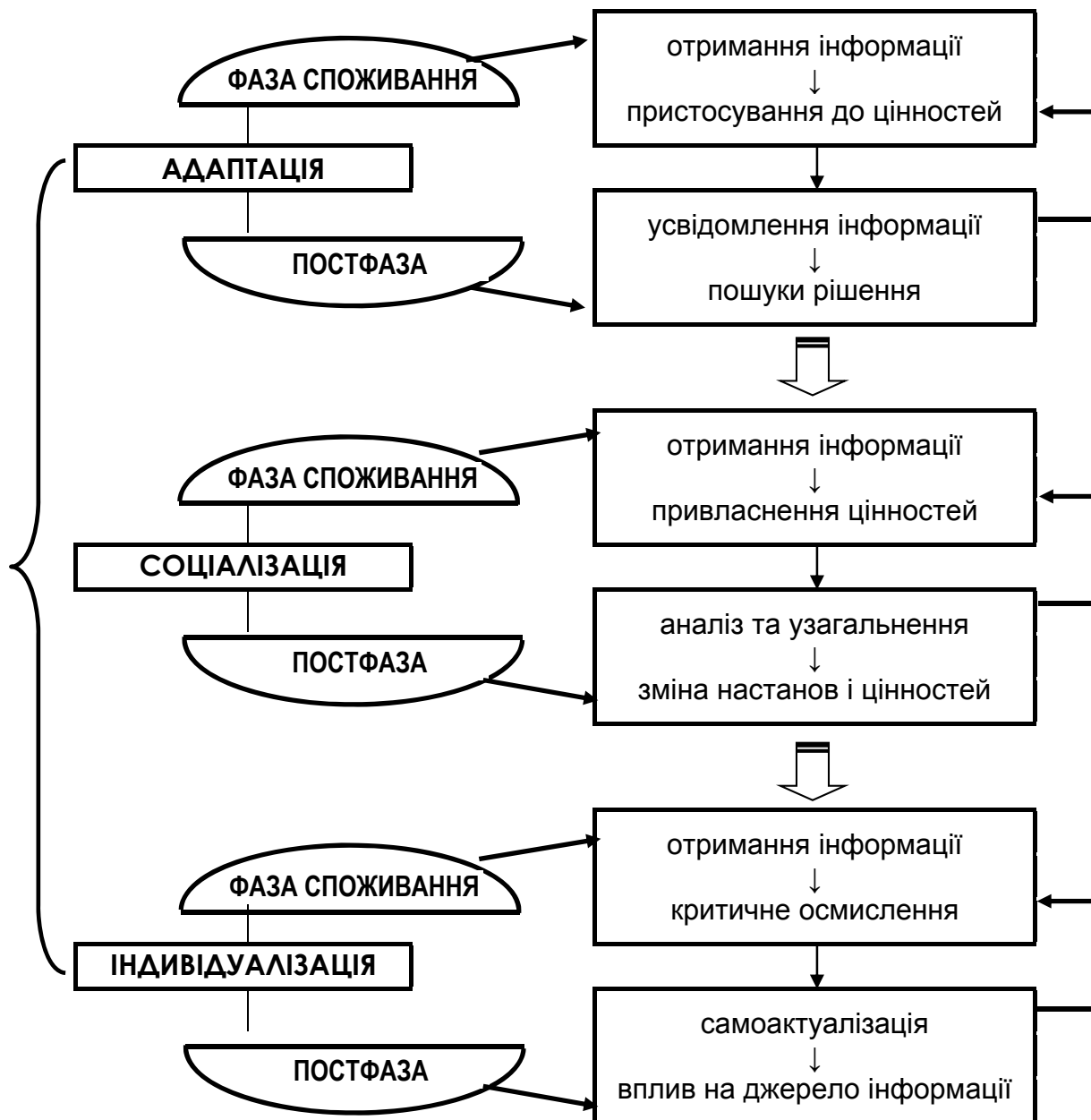

Рис. 2. Модель впливу ЗМІ на формування ціннісних орієнтацій студентів

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические основы проблемы влияния средств массовой информации на формирование ценностных ориентаций. Определены средства массовой информации в системе коммуникаций личности. Раскрыты особенности ценностных ориентаций. Представлена модель влияния средств массовой информации на формирование ценностных ориентаций.

Ключевые слова: модель, индивидуализация, адаптация, социализация, ценностные ориентации.

Abstract. The article presents the theoretical basis of mass media impact on value guidelines formation problem. The media in communications system of the individual is defined. The features of value guidelines are disclosed. The model of the mass media influence on forming of value guidelines is presented.

Keywords: model, individualization, adaptation, socialization, value guidelines.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коберник О. М. Формування морально-ціннісних орієнтацій учнів у процесі розв'язування життєвих задач / О. М. Коберник // Науковий вісник Донбасу. – 2011. – № 4.
2. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

4. Леонтьев Д. А. Внутренний мир личности // Психология личности в трудах отечественных психологов / Д. А. Леонтьев. – СПб. : Питер, 2000. – 574 с.
5. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навчально-методичне видання / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
7. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 270 с.
8. Кон И. С. Психология старшеклассника / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 192 с.
9. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке / А.В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – № 6. – С. 6-10.
10. Мдивани М. О. Влияние информационной среды на социализацию / М. О. Мдивани, Э. В. Лидская // Психология и практика: Ежегодник РПО. – Ярославль, 1998. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 217–120.